

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

YAYINLARI: 161
Seri: IV – Sayı: A. 43

KARL HEINRICH MENGES
ANNEMARIE VON GABAIN
MECDUT MANSUROĞLU
JOHANNES BENZING
OMELJAN PRITSAK
JÁNOS ECKMAN
LOUIS BAZEN

TARİHÎ TÜRK ŞİVELERİ

MEHMET AKALIN

ÜÇÜNCÜ BASKI

ANKARA - 1998

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI No: 551
Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94
Ders Kitapları Serisi No: 7

KARL HEINRICH MENGES

ANNEMARIE VON GABAIN

MECDUT MANSUROĞLU

JOHANNES BENZING

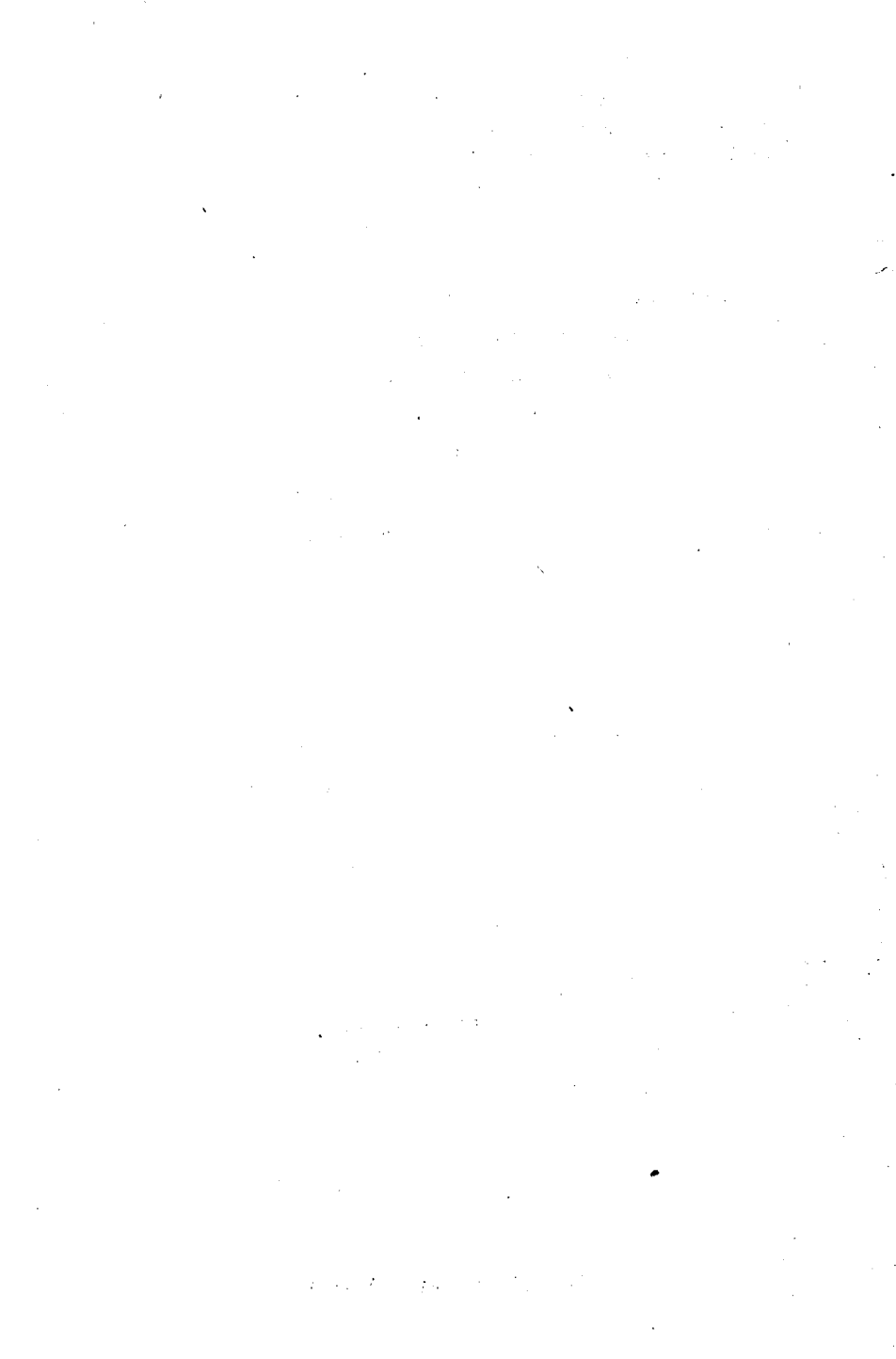
OMELJAN PRITSAK

JANOS ECKMANN

LOUIS BAZIN

TÂRÎHÎ TÜRK ŞİVELERİ

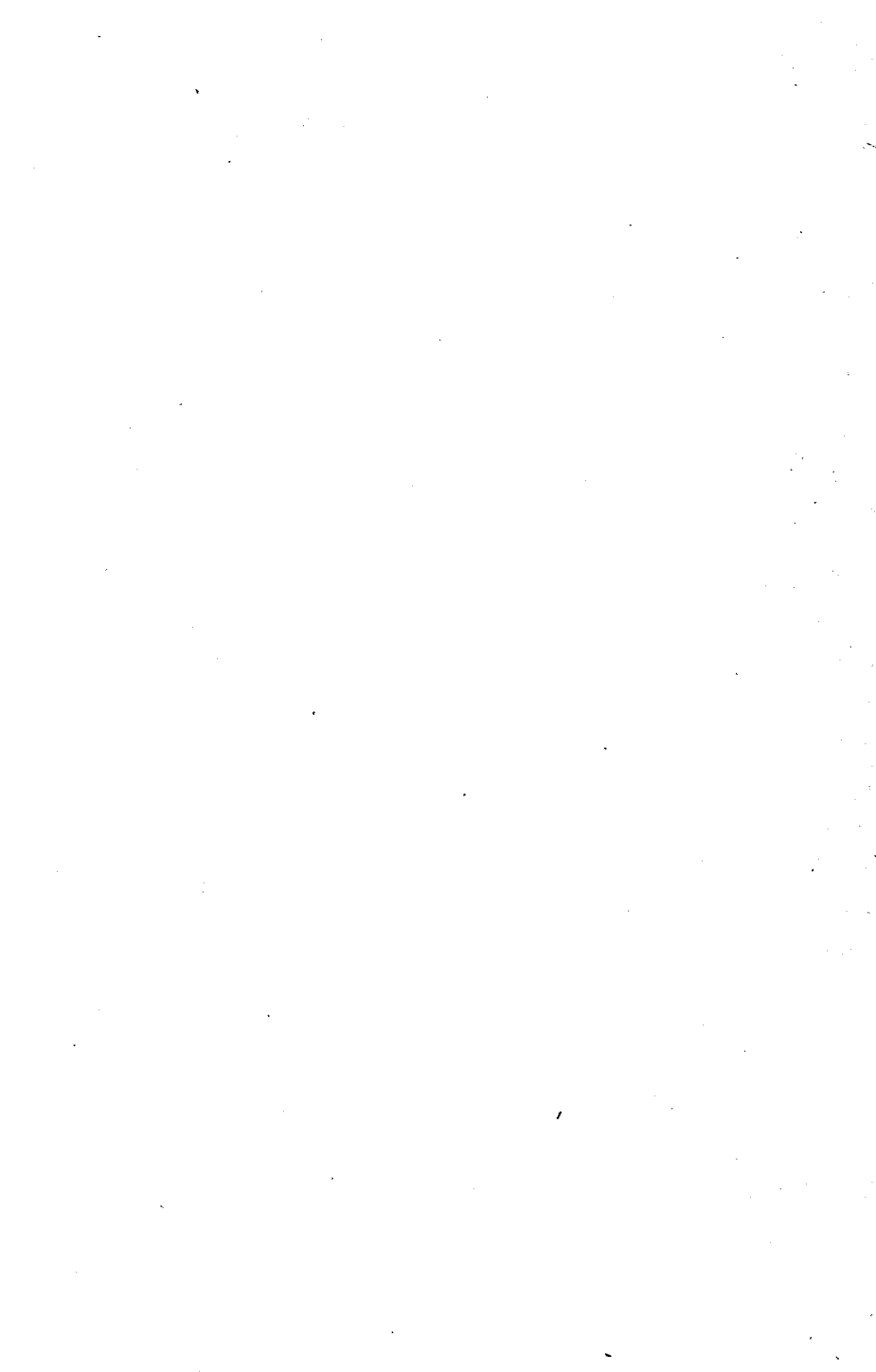
Mehmet AKALIN

İ Ç İ N D E K İ L E R

Sahife

Önsöz : (Mehmet AKALIN)	VII
Türk Dillerinin Sınıflandırılması :	
I, Johannes BENZING, II, Karl Heinrich MENGES; (R. KÜÇÜKBOYACI)	1-14
Türk Dillerinin Müsterek Tarafları ve Temâyülleri :	
Louis BAZIN; (E. GEMALMAZ)	15-30
Eski Türkçe :	
Annemarie von GABAIN; (M. AKALIN)	31-72
Codex Cumanicus'un Dili :	
Annemarie von GABAIN; (M. AKALIN)	73-118
Kıpçakça :	
Omeljan PRITSAK; (M. AKALIN)	119-130
Ermeni Kıpçakçası :	
Omeljan PRITSAK; (M. AKALIN)	131-140
Karahanlıca :	
Mecdut MANSUROĞLU; (M. AKALIN)	141-182
Harezmi Türkçesi :	
Janos ECKMANN; (M. AKALIN)	183-223
Çağatayca :	
Janos ECKMANN; (M. AKALIN)	225-262

Ö N S Ö Z

Elinizdeki kitap, *PHILOLOGIAE TURCICAE FUNDAMENTA*, WIESBADEN 1959, kısaca *FUNDAMENTA* diye anılan Türk dili ve kültürü el kitabının birinci cildinden alınmış, Türk dillerinin yapısını, Türk şivelerinin tasnifini ve, Eski Anadolu Türkçesi hariç, tarihi Türk şivelerini konu edinen makalelerin tercümesinden teşekkül etmiştir. Kitaba «Târihi Türk Şiveleri» adı verilmesinin sebebi budur.

Fundamenta'nın «Türk filologya ve medeniyet tarihinin temel kitabı» olarak «kaleme alınıp yayınlanması» 1951'de İstanbul'da toplanan XXII. Milletlerarası Şarkiyatçılar Kongresi'nde karara bağlanmıştır. «Birinci cilt Türk dillerinin esaslarını, ikinci cilt Türk edebiyatlarını, üçüncü cilt Türk zümrelerinin tarihini ele alacak» şekilde düşünülmüş; birinci ve ikinci ciltlerin yayımları gerçekleştirilmiştir.

Yazı heyetini teşkil eden JEAN DENY, KAARE GRØNBECH, HELMUTH SCHEEL ve ZEKİ VELİDİ TOGAN her cildin «konusu ile ilgili incelemelerin eriştiği safhayı göstermesini» kendilerine umde olarak seçmişlerdir. Tabiatıyla, tercüme ettiğimiz konular da bu görüş açısıyla kaleme alınmışlardır.

Fundamenta'nın yayınlanmasından bu yana, Türkiye'de ve Türkiye dışında, kitapta ele alınan tarihi Türk şiveleri ve kaynaklarıyla ilgili çalışmalar sürüp gitmektedir. Fakat, bu makalelerde ortaya konulan neticeleri, temelinden değiştirecek yeni gelişmeler de yoktur. Bu bakımdan, Türk okuyucusu, bilhassa, Türk dili ile uğraşan öğrenciler ve Türk dilinin geçmişine ilgi duyanlar, kitapta yer alan konular hakkında, temel ve başlangıç bilgileri elde etmek yönünden son derece istifade edeceklerdir.

Yeni yayımları da gözönüne alarak, Türk şivelerinin geniş çapta bir tanıtımını yeniden ele almak Türk dil bilginlerine düşen kaçınılmaz bir görevdir. Desteklenirlerse, Türk dil bilginlerinin, böyle bir görevi, severek ve ehliyetle yerine getireceklerinden şüphemiz yoktur.

Kitaptaki Türk dillerinin tasnifiyle ilgili makaleyi fakültemiz İngiliz dili ve edebiyatı bölümü asistanı Dr. Reşit Küçükboyacı, Türk dilinin yapısıyla ilgili makaleyi Türk dili ve edebiyatı bölümü asistanı Dr. Efrasiyap Gemalmaz, diğerlerini ben tercüme ettim.

Konular değişik kimseler tarafından ele alındığı için yaklaşımda ufak tefek farklılıklar görülür. Biz metinleri mümkün olduğu kadar, oldukları gibi tercüme etmeye çalıştık. Kullanılan tabirleri değiştirmedik. Bu cümleden olarak, Türkiye'de yaygın olan Türk şiveleri ve Türk lehçeleri yerine, makalelerini yazarlarının kullandıkları Türk dilleri tabirini olduğu gibi vermeyi işin gereği saydık.

Transkripsiyon işaretlerini, matbaanın imkânlarına göre ayarladık. Hatta bazı bulunmayan işaretlerden feragat etmek zorunda kaldık. Bunlar umumî akışa tesir etmeyecekleri için fazla bir zarar tevliid etmeyeceklerdir. Kaldı, ki meraklı okuyucular Türkçe örneklerin transkripsiyonlarını asıl kitapla karşılaştırabilirler.

Tercümede gözden kaçan hususlar için yapılacak uyarılar, memnuniyetle karşılanacak, ikinci baskı imkânı elde edilirse, tabiatıyla, hatalar düzeltileceklerdir.

Bu kitabın, Türkiye'de, bu sâhadaki boşluğu dolduracağına, yabancı dil bilmeyen öğrenci ve araştırmacılara faydalı olacağına inanıyorum.

Kitabın bir an önce yayımlanması için beni durmadan teşvik eden, Fakültemiz dekanı, sayın Prof. Dr. Kaya Bilgegil'e, tercümelerin daktilosuna ve tashihine heyecanlı ve şevkli yardımlarını unutamayacağım asistanlarım Dr. Kemal Yavuz ve Recep Toparlı'ya, düzgün bir metin elde etmek için çok üstün sabır ve titizlik gösteren Sevinç Matbaası sahibi Bahri Bakan'a, dizgi operatörü Erol Kerimoğlu'ya ve emeği geçen bütün personele sonsuz teşekkürü bir borç bilirim.

MEHMET AKALIN

TÜRK DİLLERİNİN SINIFLANDIRILMASI

JOHANNES BENZING (I)

KARL HEINRICH MENGES (II)

Türk dillerinin ve lehçelerinin sınıflandırılmasında Türkologlar bir fikir birliğine varmada henüz başarı gösterememişlerdir. Türk milletinin birçok göç yapması ve devamlı olarak diğer kavimlerle kaynaşmış bulunması bu başarısızlığı mazur göstermektedir.

Bu çalışmanın plânı en azından geniş anahatlara sahip olmasından dolayı, gerçekte, ileri sürülen değişik sistemler arasından çare olarak kabul edilen coğrafi sınıflandırma esasına dayanmaktadır.

Durum böyle olunca, yazı kurulu, kendi fikirlerini bağımsız bir şekilde ortaya koymak üzere iki Türkoloğa, J. BENZING ve K.H. MENGES'e vazife vermeyi uygun görmüştür. Burada ortaya konan görüşler hiçbir durumda yazı kurulunun sorumluluğunda değildir.

I.

1. Öncelikle neyin müstakil bir «dil» neyin sadece bir «lehçe» olduğu sorusu cevaplandırılmadıkça Türk dillerinin incelenmesi kolay değildir. Bu sorunun temelinde mevcut bulunan meseleler STEFAN WURM tarafından tartışılmıştır (*The Turkic Languages of Central Asia : Problems of Planned Culture Contact*, Londra, 1954, s. 37 ve sonrası). Sovyetler Birliği'ndeki yazılı Türk dillerinin durumunda sâf dilbilimi açısından birbirinden çok az farklılık gösteren lehçeler olarak kabul edilmesi gereken, genellikle sunî ola-

rak yaratılmış olan yapılarla uğraşmamız gerekmektedir; bu sebepten dolayı da Türk dillerinin tedkiki, bir dereceye kadar, Türko-logların tek tek ve şahsî tefsirlerine dayanmak durumundadır.

2. Daha kusursuz bir analiz için herkes tarafından kabul edilmiş olan bir sistem bulunmadığından, şimdiki durumda, Türk dillerinin sınıflandırılması sadece kaba anahatları ile yapılabilir. Bugün, genellikle takibedilen sınıflandırma bazı seslerin fonetik uygunluğu esasına dayanan A. N. SAMOILOVICH'in sistemidir. Dolayısıyla, bu sistem bir dereceye kadar Hint-Avrupa dillerinin *centum* ve *satem* guruplarına ayrılmasına benzemektedir¹.

Türk dillerinin fonetik verileri, sâdece bunlara dayanılarak bir sınıflandırma yapılabilecek kadar sâbit değildir; ancak, genellikle, yapılan sınıflandırma teşebbüslerinde bu fonetik verilere dayanılmıştır. Bunun için RADLOFF döneminin Kırgızcasında günümüzdeki *c*— karşılığında kelime başı *y*— bulunmaktadır; Modern Kazakçanın bir çok lehçesinde (ve yazı dilinde) RADLOFF'un *cü-rök*'üne karşılık *jürek* gibi şekiller vardır. Diğer taraftan, temas bölgelerinde lehçeleri konuşanlar bazı ses kaymalarının farklı seslendirme yollarından tamamiyle haberdârdır ve diğer lehçe bölgelerinden kelime aldıklarında bu yolu takibederler. Bu duruma misal olarak «lüzûmundan fazla doğru» kelime, şekilleri gösterilebilir: Meselâ, Farsça-Özbekçe *sâ'atnâma* «saat» fonetik kanunlara uygun olarak Kazakça *sağattama*, ve bu *tt* nin yanlış analizi neticesinde de (Bkz. *sağattar*, Tatarca *sağatlar* «saatler») daha sonra Tatarca *sağatlama* olmaktadır. Belki de ilk başlardan beri bu tür «lüzûmundan fazla doğru» şekilleri hesaba katmamız gerekmektedir (eğer Rusça *óstrov* «ada» = ilk Kıpçakça **otrow* > ? Kaşgarlı'da *otrug*). Öyle ise, kabul edilebilir bir sınıflandırmaya ulaşmak isteniyorsa fonetik kıstaslar kadar gramer şekillerinin de göz önüne alınması gereklidir.

3. Aşağıda verilen Türk Dillerine gehel bir bakışta tek tek diller ve lehçeler, bana göründükleri kadarıyla dilbilim tarihi (fonetik, ve bilhassa gramer özelliklerinden dolayı) bakımından birbiriyle yakından ilgili olmaları sebebiyle bir araya getirilmiştir.

1. Bu konuda bkz. A. N. SOMOILOVICH, *Nekotorye dopolneniia k klassifikatsii turetskikh jazykov*, Leningrad 1922; *K voprosu o klassifikatsii jazykov*, Bakû 1926.

(a) **Bulgar gurubu :**

Volga bölgesinde 1,3 milyon kadar bir nüfus tarafından konuşulan **Çuvaşça** 1875 ten bu yana yazılı bir dil olmuştur. 13. ve 14. yüzyıllardaki Volga Bulgar yazıtları bu dilin en eski şekli olarak kabul edilir : Kaşgarlı'da (1073) tek tek Bulgar ve Sıvar kelime karşılıkları verilmiştir. Tuna Bulgarlarının durumu ise açık değildir (isimler ve kelime karşılıkları genellikle 8. ve 9. yüzyıllardan).

Oğuz gurubunda olduğu gibi, burada birkaç heceli kelimelerde kelime sonu g/g nin düşmesini görebiliriz (tu—tav «dağ», şura-n «yaya») : Eski Türkçe Bulgar gurubunda z olarak Kaşgarlı'da gösterilmektedir, daha sonra (13. ve 14. yüzyıl Volga Bolgar kümbet yazıtlarında) eski Türkçe z ve d yerine r ile karşılaşırız. Ünsüzlerden sonra gelen genitif ve datif ekleri sırasıyla +an (<*+ın) ve +a dır.

(b) **Güney Türkçesi (Oğuz gurubu).** Bu guruba şu diller girer :

1. **Osmanlıca**, (Türkiye Türkçesi, Türkçe, yazılı bir dil) pek çok Anadolu ve Rumeli ve lehçeleri ile (Trakya, Makedonya Türkçesi ve Gagauzca burada sayılabilir) son zamanlara kadar Kırım'ın güney bölgelerinde konuşulan Kırım Osmanlıcası yaklaşık olarak 20 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır.

2. **Azerice**, Rus Azerbeycanında ve kuzey-batı İran'da (Kuzey Azerice Sovyet Azerbeycanının resmî yazılı dilidir) konuşulur. Güney İran'da Kaşkay dili de bu guruba girer; bu dilleri yaklaşık 4-5 milyon kişi konuşmaktadır.

3. **Türkmence**, Rus Türkmenistanında ve kuzey-doğu İran'da, ve daha küçük bir grup olarak («Türkmen») Hazar Denizinin kuzey-batı kıyılarında konuşulur. Yomut lehçesi Sovyet Türkistanının resmî yazı dilidir, konuşanlar 1 milyon civarındadır.

Oğuz gurubu hakkında 11. yüzyıldan bu yana oldukça fazla dilbilimsel malzeme vardır: Kaşgarlı'nın bahsettiği Oğuz kelimeleri (1073); 13. Yüzyılın Selçuklu metinleri; 14. yüzyılın başlangıcından bu yana gelen eski Osmanlıca metinler ve 14. yüzyılın Kıpçak sözlüklerindeki «Türkmen» kelimeleri gibi.

Bu gurubun göze çarpan özellikleri arasında : bir kaç hecelik kelimelerde kelime sonu eski g/g düşmesi (Osmanlıca yaya =

Eski Türkçe **yadağ**); ünsüzlerden sonra genitif ve datif eklerinin +**ın** ve +**a** olması; acaip dolambaçlı yolla şimdiki zamanın oluşturulması: Osmanlıca: —**iyor** — Azerice —**ır** (<***ıylr**) = Türkmence: —**yār** gösterilebilir.

(c) **Batı Türkçesi (Kıpçak-Kuman Dilleri) :**

Burada geçici olarak üç ana grup görülür: 1. Pontus-Hazar gurubu, 2. Ural gurubu, 3. Aral-Hazar gurubu. Bu gruplara şu diller girer :

1. a) **Karayımce** Kırım'da, (2,000 kişi civarında) Polonya ve Litvanya'da (800 kişi civarında) konuşulur; II. Dünya Savaşı sonunda dağılmış ve etnik bütünlükleri bozulmuştur: Eski yazı dili olarak İbrani yazısını, daha sonra da Polonya veya Litvanya yazı sistemini kullanmışlardır.

b) **Karaçayca** ve **Balkarca**, kuzey-batı Kafkasya'da sırasıyla 80,000 ve 50,000 kadar bir nüfus tarafından konuşulur. 30 yıl kadar önce çıkarılan müşterek bir yazı dilleri vardır.

c) **Kumuk**, kuzey-doğu Kafkasya'da (Sovyetler Birliği Dağıstanında 120,000 kişi civarında bir topluluk tarafından konuşulur) yayılmıştır, 1925 ten bu yana yazılı bir dildir.

2. a) **Tatarca** Volga bölgesinde ve batı Sibirya'da 4-5 milyon civarında kişi tarafından konuşulur, 19. yüzyılın ikinci yarısından bu yana yazılı bir dildir (daha öncelerinin Çağataycası ve) Kırım Tatarcası da bu guruba girer (Rus ihtilâlinde bu yana yazılı bir dili vardır; ancak, bu yazı dili II. Dünya Savaşından sonra yok olmuştur).

b) **Başkırtça**, güney-Ural bölgesinde 800,000 civarında bir topluluk tarafından konuşulur. 1925'ten bu yana yazılı bir dili vardır. Başkırtça, özellikle doğu lehçelerinde Kazakça'nın ses düzeninin kuvvetli tesiri altında kalmıştır.

3. a) **Kazakça** Kırgız steplerinde (3 milyon civarında) **Karakalpak** (Aral gölü yakınlarında 200,000 civarında) ve **Nogayca** Tatarlar ile temas bölgelerinde (Kırım ve Kuzey Kafkasya ile sınırı olan topraklarda) konuşulur. Kazakça'nın 19. yüzyılın ikinci yarısından beri yazılı dili vardır; Karakalpak ve Nogayca ise Bolşevik ihtilâlinde sonra ilk defa yazılı dil haline gelmiştir.

b) **Kırgızca** Batı Türkistan'ın dağlık bölgelerinde 1 milyon kadar bir nüfus tarafından konuşulur. Bugün Kırgızca çok yakın bir şekilde Kazakça ile bağlantılıdır. Halkının tarihi ve konuşmalarının bazı özellikleri yönünden Altay dilleri ile eskiden bağlantıları olduğu bellidir. (Aşağıya bkz.) 1925 ten bu yana yazılı dili vardır.

Bu guruptaki diller için çok fazla târihî malzeme bulunmaktadır : **Komanca** için (Kırım'da) 1301 tarihli **Codex Cumanicus**, **Kıpçakça** için (Pontus-Hazar step topraklarında) 13./15. Yüzyılların değişik Kıpçak sözlükleri ve Kazan Hanlarının fermanları ve 1073 tarihli Kaşgar'lıda tek tek kelimeler bulunmaktadır. Bu gurubun bütün dilleri Eski Türkçe kelime sonu —ğ için —w (veya bunun türevleri) gösterir. (Kom., Karaim, Karaçay, Balkar, Kumuk, Kırım Tatarcası, Tatarca, Başkırtça, Karakalpıkça, Nogayca, taw «dağ» = Kırgızca tō, Altay Türkçesi tū; Karaimce, Kumuk: yayaw «yaya» Tatarca cäyāw, Başkırtça yäyāw, Kazakça jayaw, Nogayca yayaw, Kırgızca cō, Altay Türkçesinde d'ayū). Ünlü sistemi dolayısıyla Kırım Tatarcası Pontus-Hazar gurubuna aittir (**küçlär** «güç», «kuvvet», Tatarca köçlär, Başkırtça köstär: Aral-Hazar gurubunda ise, meselâ, Kazakça'da küster). Diğer taraftan, Başkırtça ünsüz değişimleri dolayısıyla Aral-Hazar gurubuna dahildir; bu guruptaki diller bu bakımdan Kuzey Türkçesi ile uyum halindedir. Türk dillerinin Batı ve Doğu gurupları üzerindeki farklı etkilerini belirleyecek derecede gramer özellikleri de yeterince açıklıkla ortaya çıkarılamamıştır. Bu sebepten batı gurubuna giren dillerin sınıflandırılması oldukça geçici kabul edilmelidir.

(d) **Doğu Türkçesi (Uygurca Gurubu) :**

1. Özbekçe, Batı Türkistan ve Kuzey Afganistan'da 5 milyon civarında bir topluluk tarafından konuşulur; Türkmence ve Kazakça ile temas sebebiyle dilbilim açısından karışık olan bir kaç şekil ortaya çıkar. 20. yüzyılın başından bu yana yazılı dil tedrici olarak gelişmiştir. Bu gelişmede Çağatay edebî dilinin modernleştirme ve yaklaştırma çalışmalarının etkisi çok olmuştur.

2. Yeni Uygurca (Doğu Türkçesi, Tarançi ve Kaşgar ile Kotan Dillerinin lehçeleri ve vb.) Doğu Türkistan'da (Sin-Kiang) 3 milyon kişi civarında. Yazı dili son senelerde Çağatay edebî dilinin

etkisiyle giderek gelişmiştir. Bu guruba Uygurca kökünden gelme Batı Çin'deki Sarı Uygurca gibi bir kaç münferit gurup da girer.

Bu gurup için de elmizde 8. ve 9. yüzyıllardan (Eski Uygurca) kesiksiz olarak gelen ve 13. yüzyıl Çağataycası ile modern devirde (Özbekçe ve Yeni Uygurca) oldukça zengin tarihî malzeme vardır: Buraya **Karahanlı** ve **Harezm Türkçesi** de girer.

Bu gurupta kelime sonu g/ğ bir kaç heceli kelimelerde 15. yüzyıldan bu yana k/k ile gösterilmektedir (Yeni Uygurca **yayak** «ya-ya»). Bu gurup Aral-Hazar ve Kuzey Türkçesi gurubundan ünsüz değişmelerinin olmaması sebebiyle kesin bir şekilde ayrılır.

(e) Kuzey Türkçesi :

1. Aral-Sayan Gurubu :

a) Altayca (Oyrotça, Teleütçe) Altay dağlarında yaşayan 50,000 civarında kişi tarafından konuşulur, 1930'lardan bu yana yazı dili vardır. Altay ve Kırgızca'nın tarihî olarak aynı guruba girmeleri gerekir; ancak, Altay dilinin Batı Türkçesi lehçelerinin etkisi altında kalan bir Kuzey Türkçesi dili mi olduğu, yoksa, Kuzey Türkçesinin çok fazla tesirinde kalan bir Batı Türkçesi dili mi olduğu kesinlikle belirlenememiştir.

b) Şorca (Abakanca veya Abakan Türkçesi, 1930 dan bu yana yazılı bir dil) ve Hakasca (Sagayca ve Beltir halkının yazı dili için kullanılan yazı dili için 1930 dan bu yana kullanılan aynı zamanda, Sayan dağlarında yaşayan Kaçın, Koybal ve Kızıl halklarını belirten bir isim), toplam olarak bu dilleri konuşanların sayısı 60,000 kişi civarındadır.

c) Tuva Dili (Bundan öncesinin Soyonca, Uryankayca ve Karagas dili) 1943 de Sovyetler Birliğine dahil edilen¹ Tannu-Tuva Cumhuriyetinde bulunur, konuşanların sayısı 70,000 kişi civarındadır.

2. Kuzey Sibirya Gurubu : Kuzey Sibirya'da Yakutca ve Dolganca bu gurubu teşkil eder². Konuşanların sayısı 250,000 civarın-

1. Bkz. K.H. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden, 1959, s. 640.

2. Bkz. Aynı eser, N. Poppe'nin 671. s. deki makalesi.

dadır. Diğer Türk dillerinden ayrılmış, tek başına yabancı tesir altında uzun bir gelişme dönemi geçirmiştir. Bolşevik ihtilâlinde bu yana yazılı bir dildir.

3. Eski Türkçe (8. yüzyılın birinci yarısından Orhun Yazıtları ve 7. (?) / 8. yüzyıllardan Yenisey yazıtları) Kuzey Türkçesi gurubuna tarihi malzeme olmaktadır. Burada, ayrıca, **T'o-pa** dilinin kalıntıları da söz konusu edilebilir; bilhassa **T'o-pa**'nın **RADLOFF**'un Tuba'lar'ı ve modern Tıva (Tuvınler) ile Tuvın'in aynı olduğu kabul edilirse **T'o-pa**'nın kalıntıları göz önüne alınabilir.

Bu gurup içinde kelime sonu —g/g de değişebilir.: Altay dili (aynı zamanda Kırgızca) Batı gurubuyla uyum içindedir (Altay Türkçesi **d'ayü** «yaya»): 'yaya' için Şorca ve Hakasça **çazağ**, Tuva **çadağ** vardır; halbuki Yakutda'da son ünsüz kaybolmuştur (Yakutça: **tia** 'Taiga' = Tuv. **dağ** «dağ», Yakutca **satı** «yaya»). Yakutca Türk dilleri arasında kelime başı eski **s**— nin genellikle düştüğü tek dildir (aynı özellik bir kaç Evenki ve Lamut lehçesinde de bulunmaktadır). Bir araya gelen ünsüzler Kuzey Türkçe gurubunda bazı özel benzeşmelerin ortaya çıkmasına sebep olur (meselâ: **n + l > nd**, ve benzerleri). Gramere gelince, —**ğalağ** ortacı «henüz yapılmamış» (< * —**ğan ele yok**). Altay-Sayan gurubunun karakteristik özelliğidir (ve Kırgızca'nın): Altay Türkçesi (ve Kırgızca) **barğalağ** «henüz gitmemiş» = Hakasca **pargalah**, Tuva dilinde **barğalağ** olmaktadır

4. Yukarıda sıralanan gurupların daha yakından karşılaştırılması bir taraftan Oğuz, Kıpçak-Koman ve Bolgar dillerinin birbiriyle daha yakından ve diğer taraftan da Uygur ve Kuzey Gurubu dilleriyle ilgili olduğunu gösterir. Türk dillerinin birbirleri arasındaki ilgiyi derinlemesine ortaya çıkarmak için ise dillerin tek tek gramer değerlendirilmesinin yapılması gerekir.

Türk dillerinin kendileri üstüne modern karşılaştırmalı çalışmaların azlığı göz önüne alınırsa¹ Türk dilleri ile diğer diller arasındaki bütün karşılaştırmaların oldukça dikkatli ve ihtiyatlı bir

1. N. K. DIMITRIEV tarafından yazılan **Issledovanie po sravnitel'noi grammatike tıurksikh jazykov** (I, **Fonetika**, Moskova, 1955) ve M. RÄSÄNEN'in **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen** (Helsinki, 1949) isimli kitaplar sadece sesbilgisi ile ilgilidir; morfoloji ile ilgili mukayeseli çalışmalar henüz çok azdır.

şekilde yapılması gerektiği açıkca ortaya çıkar. Bu «ihtiyatla ele alma» Moğolca ve Tunguzca arasında var olduğu düşünülen ilgiyi de içine alır; böyle bir yaklaşım Türkçe'nin Ural-Altay dilleri arasındaki yeri düşünülmeden Altay dilleri denilen guruba dahil olduğu teorisi için de geçerlidir. Son eklerin mukayese edilebilmesine ve kelimelerin bütün karşılıklarının bulunmasına rağmen bunların bir çoğunun başka dillerden alındığı şüphesi vârit olduğundan Türkçe ile Moğolca'nın birbirine olan yakınlığı ispat edilmemiş olmasına rağmen mümkündür.

II.

Türk dilleri farklı sınıflandırma temellerine dayanılarak bir başka şekilde sınıflandırılabilir. İlk olarak, coğrafi veya bölgesel esasa göre sınıflandırılabilirler. Böyle bir sınıflandırma her mücâvir alan içinde bulunan dillerin, meselâ: Kafkaslardaki Türk dilleri, Güney Sibiryâ'daki Türk dilleri gibi sayılmasından ortaya çıkar. Bu tür bir sınıflandırma dilbilimi yönünden geçerli olabilmektedir; zira her zaman olmamakla birlikte genellikle birbirine yakın alanlarda konuşulan bir ana dil gurubuna giren diller birbirinden uzak yerlerde konuşulan bir dil gurubunun dillerinden daha çok yakınlık göstermektedir. İkinci olarak, Türk dilleri târihi temellere dayandırılarak sınıflandırılabilir: Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe gibi. Son olarak da, sınıflandırma, dilbilimsel değişme temellerine dayandırılabilir. Bu değişiklikler, Türk dilleri arasında gelişen farklılıkları ortaya çıkarır. Bu son tür sınıflandırma usûlü, Türk dillerinin birkaç gurubu arasında izafi yerleri tesbit etmede kullanılabilecek en açık yol olarak görünmektedir. Bu genetik sınıflandırma, farklı Türk kabilelerinin ve milletlerinin tarihinden, onların göçlerinden ve Avrasya'da bölgesel dağılımları ile coğrafi konumlarından elde edilen bilgilerle desteklenir.

İlk türdeki sınıflandırma teşebbüsleri arasında sadece A. N. Samoilovich'in prensip yönünden sağlıklı olarak kabul edilebilir. Samoilovich'in sınıflandırmasında II. ve (Harezmi) VI. gurup (bu guruba Orhun, Uygur, Abakan, Tuna ve Yakut girer) haricindeki diğer sınıflandırmalarda Radloff'un hatâsı tekrar edilmektedir. Daha sonraki N.A. Baskakov'un sınıflandırma teşebbüsü (İzvestiia AN SSSR, XI, 1952) teorik yaklaşım açısından bazı olumlu özellikler getirmektedir, ancak gerçekte hatâlı bir yoldadır.

Altay gurubuna giren bütün dillerde ve Ural gurubuna giren dillerin büyük bir kısmında olduğu gibi, Türk dillerinde morfolo-

ji, tarihî değişikliklere en çok karşı koyan kategori olduğundan dolayı, Türk dilleri gurubunun farklı alt bölümlerinin sınıflandırılmasında kullanılan özellikler genellikle fonetik sınıfa girmektedir; değer bakımından, bundan hemen sonra kelimeler gelmektedir. Bütün tarihî dönemlerde fonolojiden daha fazla ve oldukça önemli değişikliğe uğramışlardır. Türk dillerinin morfolojik sistemi ile yakından ilgili olan sentaks kuralları değişmeye ve bozulmaya aynı derecede karşı koyduklarından bu kuralların sınıflandırma için çok az bir değeri vardır.

Türk dillerinin birbirinden usüliyle ayrılmış bölümlerini tesbit etmek üzere yapılan müteakip teşebbüs Samoilovich tarafından yapılmış olduğu gibi bu dillerin coğrafi konumunu kısmen göz önüne almakta ve toplam olarak 12 gruptan oluşan 6 bölüme var-maktayım.

A. Merkezi ve Güneydoğu Asya dilleri veya Türküt dilleri şu guruplardan oluşmaktadır :

I. Merkezi Asya gurubu : Çin tarihlerinde sözü edilen Türküt dillerinden gelme olduğu sanılmaktadır. Eski Türkçe döneminin eski dilleri : 1. Orhun (ve Yenisey) yazıtları ve Eski (Klasik) Uygurca; 2. «Orta-Türkçe» döneminin dilleri : Kaşgarlı Mahmud'un lügati ve Karahanlı İmparatorluğu metinleri tarafından temsil edilen Uygurca'dan Çağatayca'ya geçiş dönemindeki bir doğu lehçesi ve Harezm (XI. ve XII. yüzyıllar)daki bir kuzeydoğu lehçesi; 3. Sonraki dönem ve Modern Çağatayca; 4. Özbekçe (Farsça etkisinde kalan lehçeler) meselâ Özbekçe tesirinde Çağatayca'nın devâmı; 5. Tarañçi ve diğer lehçeleri ile Uygurca; Moğolca ve Çince ile sarılmış olan tek başına bırakılmış Sarı Uygurca ve Salar dilinin kalıntıları yeni Uygur lehçelerine çok yakın olarak kabul edilebilir; 6. Modern edebî dilde bulunduğu gibi Kuzey-Batı gurubu (B)ndan bazı kuvvetli tesirler altında kalan Kırgızca. Bazı isogloslar Kırgızca ile Oyratçayı birbirine bağlarlar. (c. VII) Meselâ ğ/-k>* —w> -ü/-ü, ve dudaksılaşmağa temâyül.

II. Çin tarihlerindeki «Batı-Türküt Dili»nin atası olduğu farz olunan Oğuz gurubu veya Güneybatı gurubu. Eski diller : 1. Eski Anadoluca, Selçuklular ve Eski Osmanlıca). Modern: 2. Batı: Osmanlıca (çok çeşitli lehçeleriyle : Rumeli, Anadolu, Güney Kırım);

Gagauzca, Azerice (İran ve Kaşgai lehçeleri ile); 3. Doğu: Türkmence.

B. Kuzeybatı veya Kıpçak bölümü aşağıdaki dillerden oluşmaktadır :

III. «Orta Türkçe» döneminin eski Kuzeybatı dilleri : 1. **Codex Cumanicus** ve Komanların (Polovcy) dili ve Kıpçakça. Diğer guruplar modern dillerden oluşmaktadır.

IV. Komanca ile çok yakından ilgili olan Pontus Hazar dilleri : 2. Karaimce, 3. Karaçayca ve Balkarca, 4. Kırım Tatarcası («asıl Kırımca»), 5. Kumukça.

V. Volga-Batı Sibirya dilleri : 6. Kazan Tatarcası (veya «asıl Tatarca»), Tepter, Mişer ve Kasımof Tatarcası ile birlikte), 7. Batı Sibirya lehçeleri : Tunalı, Tümenli, Tobolli, Işımlı, Kurdak, Irıtılı; 8. Baraba; 9. Küerikçe. Bu dil, merkezî güney Sibirya dillerine geçiş bağlantısını sağlar (D. VIII). 10. Başkırtça.

VI. Aral-Hazar dilleri : 11. Kazakça ve Karakalpakça; 12. (Farsça etkisinde kalmamış veya Kıpçakça) Özbekçe; 13. Nogayca, 14. Sadece edebî dil göz önüne alındığında bazı özellikleri ile Kırgızca (yukarıdaki A. I, 6 ya bkz.). Kırgızca en azından A. I den B. VI ya bir geçiş teşkil eder.

C. VII. Oyrotça (Altay dağlarında) ve lehçeleri : Altay-Kiji, Telenget, Lebed (Ku-Kiji) ve Yiş-Kiji (veya Tuba). Daha sonraki Şor ve gurup D. VIII deki diğer dillere bir geçiş temin eder.

D. VIII. Merkezî Güney Sibirya, Abakan veya «Hakas» gurubu : 1. Şor, 2. Sagay, Koybal, Kaça, Kızıl ve Beltir lehçelerinden oluşan Abakan.

IX. Doğu veya Tuva gurubu (Tangnu-Tuva veya Urañhay) : 1. Karagas 2. Soyong, (Tuba, Tuva, Tyba veya Urañhay dili). D. VIII den E. X a geçiş özellikleri.

E. X. Kuzeydoğu, Doğu Sibirya veya Yakut gurubu. Yakut (saha) dili ve Dolgan, Yakut tesirindeki Nanasan (Tavgy—) Samoyed lehçeleri.

F. Volga - Bulgar veya Hun - Bulgar bölümü : Bu bölüm eski Kuzey-Batı bölümü olarak da isimlendirilebilir. Bu grupta XI. Volga-Bulgar (sâdece münferit kalıntılar) ve XII. Çuvaş ve Tavaş modern dilleri. Aslında bu bölüm esaslı bir ana-Türkçe ünitesine dahil edilmemektedir. Fakat ana-Türkçe ile ana-Moğolca arasında bir geçiş sağlar. Bu durum Tavaş ve Moğolcayı birbirine bağlayan isoglos'dan anlaşılabilir. Dilbilimsel ve tarihî sebeplerden dolayı Hun dillerinin önemli kalıntılarının gerçekten Volga-Bulgarcası ve Modern Tavaş dilinde bulunması mümkündür. Ancak Türkleştirme etkisi bu dili önemli bir Türk diline dönüştürecek kadar yoğun idi. Türk dilleri gurubu içindeki akrabalık bağlarının daha yakından incelenmesi A ve C nin kendi aralarında daha büyük bir ünite teşkil ettiğini gösterir. Bu ünite gurup D — E veya F den B ye daha yakından bağlıdır. Bundan başka, D ve E birbirleriyle daha yakından ilgilidir. VIII ve X arasında yakınlaştırmacı bağ olarak da IX gurup görülür. Birçok bakımdan D ve E Türk dillerinin büyük çoğunluğundan oldukça uzaktır. Bu gurup, Güney ve Doğu Sibirya'da (D de olduğu gibi) aslen Türkçe olmayan dillerin Türkçeleştirilmesi ve daha yakından incelenmesi gereken esas ve ikinci derecedeki dayanaklar E ile mukayese edilirse coğrafi durumuna rağmen F açıkça daha marjinal guruptan ve F Türkçeleştirme yoluyla, bilhassa en yakın Türkçe devresinde B. V. 6 ile B ye bağlanması sonucu ortaya çıkan çok sayıda değişikliklerden dolayı F den uzaktır.

Altay dillerinin diğer branşlarında olduğu kadar Türk dillerinde de etimolojik araştırmalar henüz başlangıç safhasında olduğundan (bu güne kadar ne diğer branşlarla ne de Türk dillerinin kendisiyle ilgili yararlı etimolojik bir lügat bulunmamaktadır) akrabalık kavramları kelimeler dışında meselâ, uygun veya temelde benzer fonolojik, morfolojik ve sentaks özellikleri gibi münasebetler üzerine dayandırılmaktadır. Böylelikle, kelimelerin uyumunun yanısıra belirtilen nüfuz sâhalarındaki isoglos'lar Türk dillerinin Moğolca ve Mançu-Tunguz dilleri arasında daha yakın bir akrabalık bulunduğunu belirtir; bu dillerin hepsi Altay dilleri gurubunu meydana getirir. Türk dilleri Altay dil ailesinin batı kısmını oluşturur. Türkçe ile Moğolca arasındaki temas bölgesi Türkçe ile Tunguz arasındakinden daha da geniştir. Bununla birlikte, en azından son dört yüz yıldan beri iki kuzey-Tunguz dili, Evenki ve

Even (Lamut) tarafından sarılmış olan bir Türk dili (Yakutça E.X) bulunmaktadır.

Türk dilleri ile Moğolca arasında daha yakın bir münasebeti belirleyen önemli isogloslar olmasının yanında Türk dillerini Mançu-Tunguz dillerine bağlayan birkaç önemli isoglos da vardır. Tek başına gelişmesinin yanı sıra kaybolmuş birçok eski özelliği bünyesinde birleştirmesinden dolayı Mançu-Tunguz, dünyasında hususî bir yer tutar.

İki dizi gırtlak sesini göz önüne alırsak, bir damak, bir damak arkası fonemi, sürtünmeli veya sürtüşmeli fonemlerin yokluğu, kayıcı ve diş sesleri ile bütünleşme özellikleri, kelime başı veya kelime sonu durumlarda iki veya daha fazla ünsüzün bulunmayışı gibi fonoloji temelde benzer ses ve hece yapısı gösterirken esas olarak damak arkası-damak sesleri zıtlığının etkisi altındadır. Bu zıtlık ses uyumunun çıkışına sebep olur. Damak seslerine gelince Tunguz dillerinin birçoğu, ya gelişmemenin ya da ses uyumunun bozulmasının belirtisi olan özel bir gelişim gösterir. Ön ekler (veya iç ekler) olmaksızın oldukça katı bir biçimde yanaşık kelime düzeni gösteren morfoloji en çok sayıda isoglos ile belirlenmektedir. Özellikle isim veya isim yerine geçen kategorilerde bu durum açıktır. İsimlerin hâl ekleri teklik ve çokluk şekillerde aynıdır. «tesniye yoktur»; ismin halleri Türk dillerinde 9 dan Tunguz'da 20 ye kadar çıkabilir ve bu farklılığın sebebi de Ural dillerinde olduğu gibi yer bildiren isim hallerinin çokluğudur. Aslında bütün isimlere iyelik eki gelebilir. Moğolca'da mevcut olmayan isimlerin iyelik eki alması hâli son zamanlarda ortaya çıkmıştır. Altay dil gurubundaki dillerin her birinde aynı görevi yapan son eklerin benzerliği açık olarak görülebilir. Sıra sayıları, birkaçı hâric, üç gurup içerisinde de birbiriyle ilgili değildir. Bu durum, en azından ilk altısı müşterek olan, Ural dilleriyle, Hint-Avrupaca veya Hâmi-Sâmi dilleriyle zıtlık gösterir. Bunların hepsi şimdiki durumda Altay gurubu içindeki diller arasında yakın zamanlarda ortaya çıkan müstakil menşeli sayılardır. Şahıs zamirlerinden birinci çoğul şahıs Tunguz ve Moğolcada dâhilî ve hâricî yapıyı ayırdeder; bu ayrım bazı Moğol dillerinde ve görüldüğü kadarıyla bütün Türk dillerinde kaybolmuştur. Altay dillerinde yüklem aşağıdaki sıraya göre ek alır : 1. Durum bildiren ek, Kuzey Tunguzca'da çok farklı durum ekleri vardır, morfolojik olarak fiil türetim ekleri durum eki olarak alınmıştır. 2. İsim -fiil- zaman ekleri, 3. İyelik ekleri

veya kelime içine dahil olan şahıs zamirlerini içine alan şahıs ek-leri. Ural dillerinde olduğu gibi olumsuzluk her üç gurupta da bugün sâdece Tunguz gurubunda yaşamakta olan bir olumsuz fiil ile yapılmakta idi. Bugün bu olumsuz fiil Moğolcada zarfa, Türk dillerinde ise durum ekine dönüşmek sûretiyle kalıntı hâline gelmiştir. Her birisi, iki sentaks kullanılışından birini ifâde eden iki çeşit isim fiil vardır. Bunlardan birisi «Gerund» vazife yapan zarf olarak kullanılır, diğeri isim fiil olarak veya ortaç olarak isme benzer görev yapar. Daha sonraki prehistorik devirde Altay dilleri bugünün Kuzey Tunguzcasında yeni kaybolmakta olan ve eski Moğolcada ve eski Türk dillerinde muhtemelen mevcûd olan gramer bakımından uyum (Grammatical agreement) isim-fiil uyuşmasına rastlanır.

Sentaks : Altay dillerinin ilk gelişme döneminde morfolojinin daha zengin olduğuna dâir târihî deliller varsa da o dönemde sentaks yapısı târihi dönem içerisinde giderek katılaştan, daha az kararlı ve kesin bir durum gösteriyordu. Bu orijinal özelliklerin birçoğu Tunguzcada halâ görülür. Özne-nesne-yüklem sırasındaki Altay dillerinin kesin cümle düzeni içerisinde niteleyen her zaman nitelenenden önce gelmektedir (**rectum-regens construction**). Heinrich Winkler bunun Altay cümle yapısı olduğunu belirlemiş ve daha sonra Hint-Avrupa dillerinde görülen «subordination» dan ziyade kati bir sentaktik koordinasyon olarak belirlemiştir. Birçok Mançu-Tunguz dillerinde bulunmayan bu husus ancak hem Türk dillerinin hem de Moğolcanın tipik târihî gelişmesinin neticesidir. Sahip olmak (to have) karşılığında bir fiilin bulunmaması yüzünden bazı dolaşık veya uzun ifadelere ihtiyâç duyulmuştur.

Ramstedt ve Poppe gibi Altayistlerin Altay dilleri içine aldıkları Korece ile olan münâsebet; Kore dilinin Hint-Avrupa dili ile olan münasebeti yeniden gözden geçirilmeden ve Kore dilinin grameri ve fonolojisinin tarihî bir araştırması yapılmadan önce bu münâsebet yeterince ele alınamayacağından burada tartışılmayacaktır.

Bundan başka Kore dilinde Altay menşeli olmayan yapılar da hâlâ çözümden uzaktır. Aynı husus Japonca için de geçerlidir; ancak Japonca etimoloji, anlam alanı gibi birçok kelime problemlerine sahip olmasının yanı sıra Kore dilinden yapı bakımından daha homojen görünmektedir.

Altay dillerinin özellikleri farklı derecede dış münasebetleri belirtir. En karakteristik olan morfolojik özellikler en fazla seviyede, yeniliğe ve değişmeye ılımlı bir karşı koyma gösteren sentaks ve fonolojik özellikler daha az bir seviyede ancak farkedilebilir ve bir derecede de kelime hazinesi özellikleri Altay dillerinin Ural dillerine ve dolayısıyla Batıdaki Hint-Avrupa dillerine olan genetik ilgisini belirler. Öte yandan Altay dillerini Hint-Avrupa dilleriyle doğrudan doğruya görünüşte bağlayan birkaç isoglos vardır. Altay dilleri, Ural dilleri vasıtasıyla, aynı zamanda kuzeydoğudaki Yukagir ve Çukçi (Çukçi, Korak, Kamçadal) gurubuyla da bağlantılıdır. Ural ve Altay dillerini Dravid dilleriyle bağlayan kelime dizisinde olduğu kadar yapı ile ilgili (morfolojik ve sentaktik) görünüşteki akrabalık bağları ayrıca inceleme konusu olmaya değer.

TÜRK DİLLERİNİN MÜŞTEREK TARAFLARI VE TEMÂYÜLLERİ

(SPRACHBAU = DİLİN YAPISI)

LOUIS BAZIN

Mütercimın notu: Tercümede mümkün olduğu kadar yazarın üslûbuna ve dilbilimi anlayışına sâdık kalınmış, ve bu sebeple kullandığı terminolojinin de, Türkiye Türkçesinde kullanılan terminolojiyle değiştirilmesi yoluna gidilmeksizin elden geldiğince tercümesine çalışılmıştır.

Türk dilleri on iki yüzyıldan fazla bir zamandan beri bol ve çeşitli metinlerle mevcûdiyetlerini ortaya koymuşlardır. Bunlar Avrasya'da geniş bir sahaya yayılmaktadırlar. Bugün, bu diller, bu eserde (PhTF) teferruatlı tavsiflerini bulacağımız, çok sayıda ve birbirlerinden çok farklı lehçelere ayrılmış bir vaziyet arzederler.

Fakat, zamanda ve mekândaki bu dağınıklığa, ve hatta bu derece lehçe farklılığına rağmen, bunlar, birlikte katıldıkları, büyük bir seçiklikle, kendilerine has lengüistik bir sistemle tayin edilebilme imkânı veren bir yapı anahatları bütünlüğünü müştereken ortaya koymaktan geri kalmamışlardır.

Statik bir şekilde tarif edilebilen bu yapı müşterekliği, bu dillerin zaman içindeki gelişmesi sırasında, daha az aşikâr olmayan bir temayüller müşterekliğiyle birleşir.

Aşağıda, tabir caizse, çeşitli türk dillerinin özünü teşkil, ve onların derin birliğini temin eden oldukça dikkat çekici bu müşterek hatları bir bir göz önüne yaymaya çalışacağız. Bu müna-sebetle, sırası üzerine : sesler, şekilbilgisi, kelime hazinesi, sözdizimi konularını ele alacağız.

A. Fonetik ve fonoloji (Sesbilgisi)

Çok sayıdaki türk ağızlarında görülen son derece çeşitli seslerin tamamıyla fonetik bir anlatımı, ortak bir görünüm vermek şöyle dursun, ancak bir karışıklık ve tutarsızlık intibai uyandırmaktan öteye gidemez. Buna mukabil, fonolojik tahlil, yani çeşitli türk dillerinde fonemler sisteminin fonksiyonel incelenmesi, hemen hemen ilk bakışta, basit ve berrak, anahatlarıyla tutarlı bir yapının görülmesini sağlar.

Mamafih, (arapça, farsça, fransızca, rusça vs. gibi) türkçe olmayan dillerden, az-çok yakın bir geçmişte **alınmış**, ve ekseriyetle kelime hazinesinin mühim bir kısmını teşkil eden **kelimelerin umumiyetle türkçenin fonolojik kuruluşlarının dışında kalması** hadisesini burada belirtmeden geçmeyelim.

1°. Vokalizm (Ünlüler düzeni)

Fonoloji bakımından, türkçenin vokalizmi, kelimenin **ilk hecesiyle, diğer heceleri** arasında temel bir yapı farklılığıyla tavsif edilmiştir.

(Bizzarure **kökü** teşkil eden) **ilk hecenin vokalizmi** çoklukla en zengin olanıdır. Bu vokalizm, bütün tarihî türk dillerinde ve hemen hemen günümüzdekilerin hepsinde (başlıca istisnası, büyük şehirlerin özbekçesi gibi kuvvetli bir şekilde farsçanın etkisinde kalmış lehçelerdir), **damaklılık (palatalité), açıklık (aperture) ve dudaklılık (labialité)**'tan müteşekkil **3 ilişkinin (corrélations)** tayin ettiği mükemmel bir simetri ile tarif edilen **başlıca 8 fonem**'den teşkil edilmiştir. Gerçekten de, 4 öndamaklı (pré-palatales) veya **önlü (antérieures) (= İNCE)** ve 4 artdamaklı (post-palatales) veya **arthlı (postérieures) (= KALIN)**'nın; 4 açık (**ouvertes) (= GENİŞ)** ve 4 kapalı (**fermées) (= DAR)**'nın; 4 yuvarlak olmayan (non-arrondies) veya **dudaklı olmayan (non-labiales) (= DÜZ)** ve 4 yuvarlak (arrondies) veya **dudaklı (labiales) (= YUVARLAK)**'nın çift çift biribirlerinin karşısı oldukları müşahade edilir. (İlerideki bölümlerde tasvirlerinin bulunacağı) lehçelere göre bu fonemlerin **çok çeşitli hususî gerçekleştirilmeleri** hadisesi istisna edilirse, bunlar şu şekilde sınıflandırılabilir.

	Dudaklı olmayanlar		Dudaklılar	
	Açıklar	Kapalılar	Açıklar	Kapalılar
Önlüler	A	İ	Ö	Ü
Artlılar	Ä	I	O	U

Fonetikçiler, pek haklı olarak, türk ağızlarının çoğunda, akustik nitelikleri Ä ile İ'ninkiler arasında olan, bu 8 fonemden neşet etmiş (çeşitli gerçekleştirilmeleri bulunan) 8 ünlüye ilâveten bir 9. «**kapalı e**» ünlüsünün mevcudiyetini belirtmişlerdir. Ancak, fonksiyon bakımından, hiçbir zaman bu «**kapalı e**» ne Ä'nin ne de İ'nin karşıtıdır. O halde, fonoloji bakımından, (türkçenin bütün ünlü düzeninin mütekâmil dengesini bozacak olan) bir 9. fonemden bahsetmek doğru olmaz. Ancak («**kapalı e**» nin İ'nin karşıtı olduğu durumda) Ä'nin olsun, («**kapalı e**» nin Ä'nin karşıtı olduğu durumda) İ'nin olsun, (umumiyetle birleşme ile ilgili) tesadüfî gerçekleştirilmelerinden bahsetmek yerinde olur. Hatta, bazan «**kapalı e**», kelime içerisinde hiçbir semantik rol almadığı Ä/İ karşıtılığının bulunduğu nadir hallerde Ä ve İ arasında kararsızlık geçiren bir çeşit tarafsız gerçekleştirme olarak görünür. Her ne kadar, münhasıran Ä/İ münasebetiyle belirtildilerse de, ayrıca benzer kararsızlıklar, türkçe kelimelerin ilk hecelerinde, diğer A/I, Ö/Ü, O/U «**açık/kapalı**» çiftleri arasında da tesadüfî olarak meydana gelir.

O halde, türk fonoloji sistemi, yukarıda zikredilmiş olduğu üzere, 3 ilişkiyle sonuçlanan, 9 değil, 8 ünlü fonemi havidir.

Mamafih, sadece türkmencede tam olarak korunmuş olan (ve yakutçada, yalnız tek hecelilerde hayatietini sürdüren) dilin eski bir durumunda, kısa (**brèves**) ve uzun (**longues**) karşıtılığına dayanan, süre ile ilgili bir 4. ilişkinin, ve netice olarak ilk hecede, Ä, İ, Ö, Ü; A, I, O, U; Ä, İ, Ö, Ü; Ä, I, Ö, Ü'nun görülmesiyle, 2' = 16 ünlü fonemin bulunduğuna işaret etmeliyiz. İstatistik olarak kullanılma frekansı diğer 3'üne göre daha düşük olan bu 4. ilişki, ünsüz fonemler bakımından türk dillerinin tarih boyunca zenginleşmesiyle, uzunlukların gittikçe kaybolmasını denkleştiren (kısa) ünlülerin ve ünsüzlerin mümkün olan birleşmelerinin çoğalmasıy-

le kaybolmaya yüz tuttu. Uzun ünlüler (ve bilhassa **Ā, Ī, Ū**), artık türkçe asıllı kelimelerde süre ilişkisini diriltmeksizin, yabancı dillerden alınma kelimelerle (meselâ : osmanlıcada, arapça ve farsçadan alınma kelimelerle) çeşitli türk dillerinde yeniden ortaya çıkabildiler. Böyle alınma kelimelerde bile, uzunluklar, yaygın kullanışta kısalma temayülü gösterirler.

İlk hece dışındaki hecelerin ve münhasıran eklerin vokalizmi fonoloji bakımından daha az çeşitlilik arzeder. Eski ve Orta türkçede, **bir önceki hecenin ünlüsünün önlü veya artlı olmasına göre** (önlü ahengi = *harmonie vocalique*) herbiri öndamaklı veya artdamaklı 2 gerçekleştirilmeye sahip 3 fonemle (**A, Ī, U**) tayin edilmiştir : Aynı kelimenin bütün ünlüleri önlü veya artlı olacak şekilde; **A, «ä»** veya «a» olarak; **Ī, «i»** veya «ı» olarak; **U, «ü»** veya «u» olarak gerçekleştirilir. Bu şartlarda kelime, yekpare olarak, ya **önlü ünlülü sınıfa**, ya **artlı ünlülü sınıfa** dahil olur. (İlk hecenin baskın olduğu) türk dillerinin fonolojik yapısının fonetik neticesi olarak bu **damaklı önlü ahengi** (*harmonie vocalique palatale* = **BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU** = **KALINLIK - İNCELİK UYUMU**); mamafih, özbek ağızlarının en çok farsçanın etkisinde kalmış olanları, ve **İ'nin** daima (ı sesinin olmaması sebebiyle) **önlü «i» ünlüsü** olarak gerçekleştirildiği bazı lehçeler müstesna, umumiyetle çağdaş türk ağızlarında muhafaza edilir.

Her ne kadar, eski ve orta türkçede, ve çağdaş türkmencede, ilk hece dışındaki hecelerde **uzun ünlülerin** izleri varsa da (**ä/a i/ı, ü/u; ä/ā, Ī/ī ū/ū** gibi 12 gerçekleştirilmesiyle başta olmayan (*non-initiaux*) 6 ünlü fonemle belirtilecek olan) süre ilişkisinin belirleyici ve umumî ehemmiyeti haiz fonksiyonel bir rolü olmadığı görülür. 6 fonemli başta olmayan (*non-initial*) bir önlü sistemi türk dillerinin tarih öncesi devresinde büyük bir ihtimalle mevcut olmuştur. Ancak, tarihi devre içerisinde, umumiyetle **ä/a, i/ı, ü/u** şeklindeki 6 gerçekleştirme ile bu 3 foneme inmiştir.

Bununla beraber, eski bir devreden bu yana, bu 3 fonem için («ı» sesinin yokluğu sebebiyle **İ'nin** daima «i» olarak gerçekleştirildiği) yalnız 5 gerçekleştirmeyi bulundurma, yahut aksine (kapalı ünlülü hecelerden sonra **ü/u**, ve açık ünlülü hecelerden sonra **ö/o** olarak **U'nun** gerçekleştirildiği) 8 gerçekleştirmeyi bulundurma, yahut da bunların arasındaki mümkün olan sistemleri bulundurma

(7 gerçekleştirme : A için ä/a; İ için i; ve yukarıda olduğu gibi U için ü/u/ö/o) temayülünde olan lehçeler görülmektedir. Bu gerçekleştirme çeşitliliği, fonksiyonel bakımdan, A, İ, U'dan ibaret temel 3 fonem'in varlığını gizleyemez.

Modern türk dillerinin ekseriyetinde, ilk hece dışındaki bu 3 fonemli sistem, eski devrelerden beri, bizzat kendileri de karıştırılmış olarak bulunan İ ve U fonemlerinin i/ı, ü/u şekillerinde gerçekleştirilmelerinin izi olarak görülen **ilerleyici dudak benzeştir-mesi (assimilation labiale progressive = KÜÇÜK ÜNLÜ UYU-MU = DÜZLÜK -YUVARLAKLIK UYUMU)** hadisesi neticesinde ortaya çıkan karışıklık yüzünden daha da basitleşmiştir. Ohalde, **ilk hece dışında, 2 foneme indirilmiş bir ünlü sistemi** sözkonusudur : Hemen hemen günümüz ağızlarının hepsinde bu 2 fonem A, İ'dir.

Bu iki fonem, lehçelere göre, oldukça değişik sayıda gerçekleştirilmeye sahiptir : Bazı türkmen ağızlarında (A: ä/a; İ: i/ı olmak üzere) 4 (herbiri için 2); modern Türkiye türkçesinde (A için ä/a olmak üzere 2; İ için bir önceki hecenin dudaklı olmayan ünlüsünden sonra —dudaklı ünlü ahengi (düzlük-yuvarlaklık uyumu) kapalı (dar) ünlüleri tayin eder— i/ı, bu hecenin dudaklı ünlüsünden sonra ü/u olmak üzere) 6; kırgızcada (dudaklı ünlü ahenginin umumileşmesi ile, bir önceki hecenin dudaklı olmayan ünlüsünden sonra A için ä/a ve İ için i/ı; bu hecenin dudaklı ünlüsünden sonra A için ö/o ve İ için ü/u olmak üzere) 8 tanedir. Mümkün gerçekleştirmelerin çeşitliliği ne olursa olsun, **fonksiyonel** bakımdan sadece 2 fonem sözkonusudur. Vokalizmin bu fakirleşmesi tarih bakımından konsonantizmin zenginleşmesiyle denkleştirilmiştir.

Çeşitli türk lehçelerinde görülen **diftonglar**, fonoloji bakımından, ya bazı ünlü fonemlerin gerçekleştirilmesiyle (**uzunlar**, umumiyetle: krş. yakutça **uo** = *ö, vs.), yada **ünlü ve ünsüzlerin birleştirilmesiyle** (yarı ünlüler: çeşitli kaynaklı **y** veya **w**) temsil edilir. Ne olursa olsun, bu diftonglar **müstakil fonemler teşkil etmezler**. Aynı kelime içerisinde müstakil iki ünlünün birbirini takibi, veya **hiatus**, türk fonolojik sistemi için hesapta yoktur. Ara ünsüzlerin düşmesi hadisesi sonunda tesadüfi olarak böyle bir durum meydana gelirse genellikle bir ayırıcı ünsüzün (ekseriyetle bu **y**'dir) araya girmesiyle bu düşen ünsüzün yeri doldurulur.

2°. Konsonantizm (Ünsüzler düzeni)

Türk dillerinde, **konsonantizmin zenginliğinin vokalizmindeki ters olarak değiştiği** ve, diakronik olarak, **konsonantizm bakımından bir zenginleşmeyle birlikte tamamıyla bir vokalizm fakirleşmesi** yönünde tekâmül geçirdiği çok dikkat çekici bir husustur.

En arkaik düzeyde, ilk hecenin vokalizminin büyük zenginliğine açıklayıcı sebep olarak **kelimenin tam başında bulunması gereken ünsüzler (consonnes initiales absolues) bakımından büyük bir fakirlik** gösterilebilir; ilk hecede 16 ünlü fonem yanında, ilkel bir şekilde, sadece kelimeyi başlatabilen 7 ünsüz fonem vardı (VIII. yy. Yenisey ve Moğolistan kitabeleri) : «sıfır» fonemi (ünsüz yokluğu: ünlüyle başlama), çok yaygın, ve **sadece 4'ü patlayıcı (B-, T-, K-, Ç-)** ve **2'si sızıcı (S-, Y-)** olan **6 hakiki fonem**, tonluluk ilişkisi (corrélation de sonorité) olmaksızın (kelime başında hissedilir tonlu ve tonsuz karşıtlığı yoktur), ve **hiçbir başta ünsüz gurupları teşkil etme imkânı bulunmaksızın** kullanılıyordu. Diğer ünsüz fonemler, sadece alınma yabancı kelimelerin başında (şād, irancadan alınma unvan) veya istisnâî hususiyeti olan kelimelerde (soru kelimesi nâ «ne?») görülebilirlerdi. **K-** fonemi, önlü ünlülerin önünde öndamaklı («k-», az-çok «yumuşamış»), ve artlı ünlülerin önünde artdamaklı («k-», artdamaklı) olarak gerçekleştirilmiştir. Kelimelerin içinde daha zengin bir konsonantizm vardı: **3 çifti «tonlu/tonsuz» 7 patlayıcı (P, B; T, D; K; G; Ç), 4 genizli (M, N, ŋ, Ñ), 4 sızıcı (Y, S, Z, Ş), 2 akıcı (L, R)** olmak üzere toplam **17 ünsüz fonem** görülür. Damak ünsüzleri ve akıcı **L** kelimenin ünlülerinin önlü veya artlı olmasına bağlı olarak öndamaklı ve artdamaklı olmak üzere (**K/K, G/Ğ, L/L**) ikiye farklı gerçekleştirilmeye sahiptiler. Etimolojik olarak, sızıcı **Z** ve **Ş**, akıcı **R** ve **L** ile sırası üzerine değiştokuş oluyorlardı (**R/Z** ve **L/Ş** değiştokuşu). Her türlü **ünsüz birleşmesi hece başında mümkün görülmüyordu**; hece sonunda mümkün olan birleşmeler ise sınırlı sayıdaydı (akıcı + tonsuz patlayıcı : **NT, NÇ; ST; RS**).

Çeşitli türk dillerinin gelişmeleri sürdükçe, ve bilhassa yabancı kelimelerin alınmalarının tesiriyle, **konsonantizm**, başta fısıltılılar (**H, Ĥ**) ve sızıcılar (**F, V**) bakımından **umumiyetle zenginleşti**, ve patlayıcıların «tonlu/tonsuz» karşıtlığı ekseriyetle (tonluların ortaya çıkmasıyla **Ç/C**'nin de dilde kullanılır olmasını hazırladı;

bununla beraber, yumuşak genizli Ñ umumiyetle kayboldu. Bu hususta daha fazla bilgi için, çeşitli lehçelerle ilgili monografilere bakılmasını tavsiye ederiz. Ekseriyeti için, bunların, kelime başında eski türkçenin kabul ettiğinden daha büyük bir ünsüz çeşitliliğine bugün musamaha ettikleri hususiyetle dikkati çekmektedir.

3°. Vurgulama (Accent tonique)

Vurgunun yeri ve (kesafet ve yükseklik bakımından) gerçekleştirilmesi lehçelere göre değişiklikler arzeder, fakat umumî temayüllere de uyar: çok kullanılan kelimelerin ilk ve son heceleri vurgulu olma temayülündedir; bazan asıl vurgu ilk hecenin üzerinde ve son vurgu ikinci derecededir (öyle geliyor ki, eski olan şekil de budur), bazan da tersi olur (meselâ, Türkiye'de). Her halükârda, (ne başta, ne de sonda olan) orta heceler normal olarak vurgusuzdurlar ve bu yüzden çeşitli fonetik hadiselerin zuhuruyla ünlülerini kaybetme temayülündedirler. 3 heceli bir kelimenin bu yüzden orta hecesini kaybettiği çok yaygın olarak görülür: **ogul** «oğul»; **ogul-ı** > **oglu** «oglu» vs.

Mamafih, türkçenin vurgusu, kendilerinden önce gelen hecenin üzerine vurguyu atan **ardarda konulmuş bitişken ek, edat ve kelimelerin** varlığı sebebiyle daha muhtelit bir durum gösterir: uygunluk bildiren —**çä** eki (**türkçä** «türkçe/türk vari»), sona getirilen şahıs zamiri (**türk bän** «türküm») vs.

B. Morfoloji (Şekilbilgisi)

Türk dillerinin başlıca morfolojik hususiyeti bunların **hemen hemen münhasıran sonekli diller** olmalarıdır. Gerçekten, katıksız ve basit olan sonekleme, hemen hemen türk morfolojisinin kullandığı tek yoldur: asıl türkçede, (yabancı dillerden alınma kelimeler müstesna) ne önek, ne kökün ünlüsünü değiştirmek, istisnai türden «ifade kuvvetlendirici» birkaç teşkil hesaba katılmazsa («yanıklı kelimeler»: uygurca **än m-än** «av», ortatürkçe **yaş yuş** «yeşillik», vs.) vardır.

Kelimenin **kök unsuru**, isim veya fiil, değişmez olarak kalır; bazan müşahade edilen **ünsüz değiştokuşları** (hususiyetle tonlu ve tonsuz arasında) **tek bir fonemin** gerçekleştirilmesinin birleştirmeye ilgili değişmelerine tekabül eder (böylece, osm. gecit «geçit», akk. geçid-i).

Sonekler de, fonoloji bakımından değişmezdirler, ancak, fonetik gerçekleştirilmeleri, kelimeyi meydana getiren unsurlara benzeşme ile değişirler (kelimenin önlü veya arth ünlülü sınıfa dahil olmasına göre ön damaklı veya artdamaklı olarak damak ünsüzlerinin ve L'nin gerçekleştirilmesi; ünlü ahengi). Söz gelişi, isimden mücerret isim türeten türkçe **-lik** soneki, duruma göre osmanlıcada: **-lik**, **-lık**, **-lük**, **-luk**, ve yine, müteakip ünlünün önünde, **-liy**, **-li'**, **-lüy**, **-lu'** olarak gerçekleştirilecek; ama daima «lik»'de olan 3 aynı fonolojik unsur sözkonusu olacaktır.

Soneklerin tasnifi için, Bay Jean DENEY'nin uygun ve mükemmel terminolojisini kabul ediyoruz (krş. Bibliyografya) :

Önce **yapım (suffixes de dérivation)** ve **çekim ekleri (suffixes de désinence)** arasında bir ayırım yapmak gerekmektedir. Birinciler kelime hazinesinin zenginleşmesine hizmet eder, ve isimlerden yeni isimler (**isimden isim türeten ekler** = suff. de **noms dénommatifs**), fiillerden yeni isimler (**fiilden isim türeten ekler** = suff. de **noms déverbatifs**), fiillerden yeni fiiller (**fiilden fiil türeten ekler** = suff. de **verbes déverbatifs**), veya isimlerden yeni fiiller (**isimden fiil türeten ekler** = suff. de **verbes dénommatifs**) teşkil ederek sözlüğe taallük eden semantik bir vazifeye sahiptirler. Herhangi bir çekim eki almamış, basit veya türemiş isim veya fiillere, isim veya fiil **tabanı (bases nominales ou verbales)** dersek (Bay Jean DENEY'ye göre) aşağıdaki tabloyu elde ederiz :

Basit	}	fiil kökü : säv- «sev- (mek)».
tabanlar		isim kökü : iş «iş».
Türemiş	{	fiilden türemiş fiil tabanı : säv-dir- «sevdire-(mek)».
tabanlar		isimden türemiş fiil tabanı : iş-le- «işle-(mek)».
		fiilden türemiş isim tabanı : säv-gi «sevgi».
		isimden türemiş isim tabanı : iş-çi «işçi».

İkinci, üçüncü vs. dereceden türemiş, veya türemişlerin türemişleri tabanlar olabilir.

Basit veya türemiş **isim tabanı** tekil ve şahıssız (=iyeliksiz) yalın hal (cas absolu) vazifesini görür (**äv** «ev»; krş. **äv-lär** «evler»,

äv-ım «evim», vs. ..., çekim ekleriyle techiz edilmiş, ohalde, artık isim tabanları olmayan şekillerdir), ve **fiil tabanı** bir, 2. teklik şahıs emir değerindedir (**säv!** «sev!»; krş. **säv-di** «sävdi», **säv-ip** «sevip», çekim ekleri almış, ve artık fiil tabanı olmayan şekillerdir). Normal olarak, **türeme** sadece tabandan hareketle yapılır, ve gramerle ilgili çekim ekleriyle techiz edilmiş şekillerden yapılmaz (bazı istisnaları: osm. **gün-dä** «günde», **gün-dä-lik** «gündelik», vs.).

Çekim eklerine gelince, bunlar bir gramer değerine sahiptirler, ve isimlere getirilen ve fiillere getirilen ekler olarak ayrılırlar. **İsimlere getirilen çekim ekleri** (désinences nominales), (asla gerekli olmamakla birlikte) yığıldıklarında şu sırayı takibederler: 1°.) çokluk eki; 2°.) şahıs eki (ekseriyetle «mülkiyet eki»; ismin gerçek «şahıs çekimi»!); 3°.) hal eki; 4°.) bazı hallerde, **-ki** görelilik eki (= particule relative). **Tabana doğrudan doğruya** birleşebilen **fiil çekimi ekleri** (désinences verbales), başlıca: **emir**'in şahıs ekleri; **zarf-fiillerin** (şahıssız) ekleri; (fiilin **tarzını** meydana getiren: **-r**'li geniş-zaman vs.) **fiil kiplerinin** (şahıssız) ekleri. Başka çekim eki olmaksızın (şahıs eki olmaksızın) **fiil kipi** eki bir 3. şahıs veya mechul şekli teşkil eder; bazan aynı zamanda isim tabanı olarak da vazife görebilir (etimolojik olarak, esasen sözkonusu olan **fiilden isim yapmadır**). Fiillere getirilen şahıs eklerini geliştirmiş olan türk dillerininkilerde, bu ekler hemen fiil kiplerinkilerden sonra yer alırlar. Fiilin bu şahıs eklerinin isim menşeli olduğu («mülkiyet» şekilleri veya sona getirilmiş şahıs zamirleri) esasen dikkati çekmektedir. Türk dillerinin ekseriyetinde, fiilin basit şekillerinin yanında, **bittişen bir yardımcı fiilin takibettiği bir birleşik fiil kipi şekilleri** vardır («olmak» fiili yahut çeşitli durum fiilleri; bu fiil kipi şekli ekseriyetle **gerçek bir ekleme unsuru** olma temayülündedir: osm. **gäl-ir-di** «gelirdi», geniş-zaman kipi **gäl-ir**, + idi «idi» > **-di**).

Umumî bir tarzda, türk dillerinin tarihî tekâmülü, basit şekilleri ve birleşik şekilleriyle, oldukça muhtelit, gerçek bir fiil çekimi teşkiline doğru yol almaktadır; ilkel bir şekilde sadece **tarzı** (= aspect) ifade eden **fiil kipleri** (= thêmes verbaux) ayrıca **zaman değerleri** (= valeurs temporelles) yüklenmeye temayül etmektedirler. Bu bakımdan, türk dilleri, ekseriyeti için, hint-avrupa dillerininkilere benzer bir istikamette gelişmeye meyletmektedirler. Fiil şekillerinin bu zenginleşmesi karşısında, büyük bir ekseri-

yetle, isim çekimi şekillerinin bir gerilemeye uğradığına şahit olunur (-n'li vasıta hali-zarf gibi bazı «isim halleri»nin kullanılışı gerilemektedir).

Türk dillerinde, (müzekker, müennes ve bitaraf gibi) gramer bakımından cinsiyet yoktur, ve (-lär ile yapılan) çokluk kategorisi yakın zamanda ihdas edilmiştir; «teklik» durumundaki kelime ekseriyetle kollektif bir değere sahiptir. Gramer uyumu yoktur: isim, **sıfat** olarak ister epitet, ister atribü durumunda kullanılmış olsun değişikliğe uğramaz (çekim eki almamış isim tabanı); aynı değişmezlik zarf için de sözkonusudur.

Türk dilleri **isim** ve **fiil**den başka çeşitli **değişmez parçacıklar** (= particules invariables), hususiyetle (batı dillerindeki öncekim edatlarının yerini tutan) sonçekim edatları da bulundurulur. Bu edatlar da, esasen, etimolojik olarak isim veya fiilin isimleşmiş şekilleridir. Bu parçacıkların bazıları kendilerinden önce gelen kelimelere birleşmek, ve bir çeşit bitişken ekler durumuna gelmek temayülü gösterirler (+**bir-il-ä** «birleştirerek» > eski türkçe **birlä** «ile» > osm. ilä «ile» > -(y)lä «ile»).

Türk dillerinin **tasrifli olmayan** karakterinin sonuçlarından birisi, **çekim** eklerinin umumî bir değere sahibolmalarıdır (örn., + **-lär** bütün kelimelerin çokluk şeklini yapmakta kullanılır); **herbiri bir çeşit değişmezlik gösteren daima aynı kalan eklerin bu mekanik eklenmesi için** «fiil çekimi» ve «isim çekimi» terimlerini muhafaza etmek yine de uygun görülürse, **sadece tek bir «fiil çekimi»nin ve tek bir «isim çekimi»nin varlığıdır.**

XIX. yy. gramercileri, birbirini ardarda takibeden eklerin yığılmasını esas alan türkçenin bu morfolojik usulüne «iltisak», ve bu usulü başlıca kaide olarak kabul eden dillere de «iltisakî» demişlerdir. Katiyet göstermeyen bu tabirler, günümüzde terkedilmeye yüz tutmuşlardır. Türkçe için «**soneklemeli bir dil**» demek daha doğru olur. Bu ekler bazan çok sayıda olabilirler; krş. osm.

Türk-lä-ş-tir-ä-mä-dik-lär-im-iz-dän-mi-sin-iz? «Türkleştiremediklerimizden misiniz?».

Ancak bu gibi örnekler istisna teşkil edecek kadar azdır, ve az sayıda eki olan, hatta eksiz olan türkçe kısa kelimeler çoktur; krş. osm. **äv** «ev», **tuğ** «tuğ», **gäl-di** «geldi», vb. Bir fikir verme kabilin-

den, Türkiye türkçesiyle yazılmış günümüzün mensur metinlerinde, kelimelerin ortalama uzunluğunun 2.6 heceden fazla olmadığını belirtelim.

C. V o k a b ü l e r (Kelime hazinesi)

Çeşitli türk dilleri, müştereken, «yerli» denilebilen ve hemen hemen (aşağı yukarı MS 700 yıllarından beri bilinen) eski türkçenin tekabül eden oldukça geniş bir kelime hazinesini ortaya koyarlar; 12 yüzyıl boyunca, şüphesiz, az çok mühim sayılabilecek semantik tekâmüller kaydı ihtiyatla bir yana bırakılacak olursa, bu kelime hazinesi hemen hemen tamamiyle korunagelmıştır. Bu, hususiyetle, Moğolistan'ın ve Altaylar'ın Eski Türkleri olan Orta Asya'nın bu çoban ve avcı göçebelerinin kelime hazinesidir. Hatta, (günümüzde büyük çoğunluğu teşkil eden) yerleşik hayata geçmiş Türklerde, göçebeliğin eski kelime hazinesi, yeni hayat şartlarına uydurulmuş olarak devam etmektedir: şöyleki, «çadır»ın adı olan ***äb** (osm. **äv**) gayrimenkul «ev»i işaret eder, aşiret çağının akrabalık isimlerinin muhtelit düzeni hemen hemen bozulmamıştır, hayvan yetiştirme ve avcılıkla ilgili terimler büyük bir zenginlik arz etmektedir. Umumî bir şekilde, (mühim bir kısmı moğolcada bulunan) bu eski kelime hazinesi tamamiyle müşahhasdır: mücerret terimler nadirdir ve zihnî kavramlar en basit ifadeye indirilmiştir.

Türk dillerinin kelime hazinesinin bu yerli kaynağını teşkil etmeye yarayan, türetme ekleri almış veya almamış olsun (krş. Morfoloji), **kök unsurları, umumiyetle tek heceli, ve daha seyrek olarak da iki hecelidir: al-** «almak», **käl-** «gelmek», **yâş** «yaş», **kün** «güneş», vb.; **ķara** «kara». Bu normal kök unsurlarından başka, hem eski türkçe, hem de yeni türkçe, muhtemelen (ekseriyetle -l veya -r ile) genişletilmiş, bazan fonetizmin alışılmış kanunlarını hiçe sayarak, fonetik çağrışım değerlerinden dolayı teşkil edilmiş, ve bilhassa türetme ekleri ilâvesiyle, daha sonra normal kelime hazinesine ithal edilmiş olacak olan isim veya fiillerin kaynağını teşkil edebilen tek veya çok heceli (onomatopeler, deskriptif kelimeler, sevgi ifade eden akrabalık isimleri vb. gibi) **manidar kelimeleri** hemen hemen tamamiyle arzuya göre yapabilir. **Bu manidar teşkiller bütün türk dillerinde çok verimlidirler.** Krş.: **tok!** darbe sesi (buradan: **tok-mak** «tokmak»; h'nin kuvvetli telâfuzuyla **hop!** sıçrama çağrışımı (buradan: **hop-la-** «hoplamak»); **ata** «ata» (bura-

dan: **ata-lık** «atalık»); **pat!** gürültü, **pat-ır!** aynı manada (burdan: **pat-la-** «patlamak», **pat-ır-da-** «patıdamak»); vb...

Ancak, yerli kök unsurları ve manidar teşkiller, kedilerini kusan milletlerden, hemen hemen daima gittikçe çoğalan miktarda alınmış kültür unsurlarını sindirdikleri andan itibaren türk halklarının ihtiyaçlarına artık cevap vermez oldular. Gelişen her dil gibi, türkçe, tarihi bilindiğinden beri, onlardan, sayısız yabancı kelimeyi almaktan geri durmadı. Bu alınma kelimeler, bilhassa **yerleşik hayatın kelime hazinesiyle** (ziraat, şehir ve ticaretle ilgili), ve **entellektüel kelime hazinesiyle** (din, ideoloji, ilim ve teknikle ilgili) ilgilidir.

En eski devrede (MS 700 yıllarına doğru, Moğolistan ve Yeni-sey kitabelerinde), alınma unsurların mahreci **çince** ve **iranca**'dır. Daha sonra, ve 1000 yıllarına kadar, maniheizmin ve budhizmin tesiri, iranca'dan, çince'den başka **hintçe**'den de (sanskritçe) yeni terimlerin kabulüne yolaçtı. 1000 yılından itibaren, türk halklarının ekseriyetinin gittikçe islâmlaşması, bunların dillerine, mühim miktarda **farsça** ve **arapça** terimleri soktu. XIII. yy. da, Cengizhan'ın muzafferiyeti bir miktar **moğolca** kelime ile türk kelime hazinesini zenginleştirdi, ancak, neticede türkçe (uygurca)'den dil unsurları alan bilhassa moğolca oldu. Orta Çağın sonundan 1800 yıllarına kadar sürüp giden asırlar boyunca, Türklerle Avrupalılar arasında temaslara çoğaldı; ancak, ne (başta **rumca** ve **italyanca** olmak üzere avrupa dillerinden kelimeleri osmanlıcaya sokan) Osmanlı Türkleri tarafından Bizans İmparatorluğunun fethi, ne de Rus İmparatorluğu ile Orta-Asya'nın «Türk-Tatarları»nın devamlı temaslara, başlıca müktesebatının arapça-farsça olmaya devam ettiği türkçenin kelime hazinesini derinliğine değiştirebildi. Ancak ve ancak XIX. ve XX. yüzyıllardadır ki, Türkler, geniş bir şekilde avrupa dillerinin kelime hazinesinden faydalandılar: Bilhassa Türkiye'de **fransızca**'dan, ve Orta-Asya'da **rusça**'dan alınma kelimeler revaç buldu. 1920'lerden itibaren, bir yandan Türkiye'de (ekseriyeti fransızca olmak üzere) batı dillerinden yeni terimlerin, ve SSCB'nin ve Çin'in türkçe konuşan halklarında rusça'dan yeni terimlerin alınmasına devam edilirken, türk linguistik sahasının hemen her tarafında **kelime hazinesinin eski yerli kaynaklarından hareket ederek yeni terimlerin yaratılmasında gösterilen bir gayrete şahit olunur** (krş. hususiyetle, Türkiye'de meydana getirilmiş neolojizm: «öz türkçe»).

Çeşitli türk dillerine, yabancı kelimeler, **edebî ve ilmi alınma kelimeler** veya **halk tarafından alınma kelimeler** olmalarına göre farklı fonetik şekiller altında girmişlerdir; ilk durumda, bunlar, ekseriyetle türkçenin fonetizmi ile ters düşen, kendilerine has fonetik hatlarını mümkün mertebe muhafaza ederek, mümkün olduğu kadar sadık bir şekilde türkçeye aktarılmışlar; ikinci durumda ise, bunlar, ünlü ahengi, türkçe için kararlı olmayan başlangıç ünsüz veya ünsüz gurupları önünde ünlü öntüremeleri vb. gibi türkçenin fonetik kanunlarına az çok derin bir şekilde bir uydurma ile değişikliğe uğratarak alınmışlardır: osmanlıcada **u-rus** «rus», **i-skälä** «iskele» <ital. **scala** vb...; bizzat ilmi alınma kelimeler bile ekseriyetle fonetik değişmeleri icabettirirler: şöyle ki, türkçe için kararlı olmayan ünsüz guruplarının bir türeme ünlü ile ayrılması: **pisişik** (frs.) «psychique», **fikîr** veya **pikîr** (arap. fikr) «fikir», vb. ...; sıksık (ilmi kelime ve halk kelimesi) olarak ikili (doublet) şekiller de görülür: şöyle ki, fransızcanın «chaussée» kelimesi, Türkiyede, resmî kelime olarak **şose**, köylülerin ağzında **so-sa, susa** şeklinde karşımıza çıkar.

Osmanlıca'da olduğu gibi, gelişmeleri boyunca bazı edebî türk dillerinde, (bu durumda arapça-farsça'dan) alınmış sayısız kelimelerle birleştirilmiş olan yerli kaynakların imkânları erişilmez zenginlikteki bir kelime hazinesinin teşekkülüne imkân vermiştir; Altaylardaki bazı aşiret ağızlarında olduğu gibi sözlü olarak kalmış olan diğerlerinde ise sözlük çok fakir durumdadır.

D. S e n t a k s (Sözdizimi)

Tasrifi olmayan, gramer uymu bilmeyen ve cümle içinde kelimenin rolünü kesinlikle bizzat belirtmeye kifayet eden çekim eklerine hemen hemen sahipolmayan türk dilleri, bir uyum sentaksinden çok, hemen hemen münhasıran **bir durum sentaksinin** sahibidirler.

(Şiirde olduğu gibi) üslup gözeterek takdim tehir yapılmaksızın, ve (serbest konuşmada olduğu gibi) ifadenin manasını güçlendiren hususî vurgulama veya davranışın yardımcıları olmaksızın yapılan, hissi olmaktan uzak bayağı sentaks sözkonusu olduğunda, türk cümlesinde kelimelerin sırası çok umumî bir şekilde tek ve bütüne şamil bir kanun tarafından düzenlenir: **her kelime, gramer**

bakımından bağlı olduğu kelime veya kelime gurubundan önce yer alır.

“Böylece, özne yüklemden (—çok yaygın bir şekilde—, fiil cümlesinde fiil, isim cümlesinde isim) önce, ve belirten belirtilenden önce gelir : sıfat tavsif ettiği ismin önünde, zarf fiilin önünde, tamlayan ismin veya tamlanmış fiilin önünde, bir sonçekim edatına bağlı isim bu son çekim edatının önünde, vb. ... yer alır.”

Durumunkileri tamamlayan sentaks usulleri ikinci dereceden ve az sayıdadır; şöyleki, bir başka isim veya bir zamir tarafından tamamlanmış isme ilâve edilmiş (Osm. **Mähmâdın âv-i** «Mehmed'in evi» (=de Mehmed, sa maison); senli-benli konuşmada hatırlatıcı ek almaksızın **bızım âv** yanında **bızım âv-ımız** «evimiz» (=de nous, notre maison) durumla ilgili bir yapıyı kuvvetlendirmek ve belirtmek için **hatırlatıcı emareler** (3. şahsın —(s)l eki, veya diğer «mülkiyet» denilen ekler)'in ilâvesi; bitişken olarak işlem gören ve bizzat kendisine kifayet edecek olan bir isim cümlesinden sonra ilâve edilmiş olan şahıs zamirleri veya fiil menşeli parçacıklar (**bân Türk bân** = **bân Türk** «Türküm» = «ben Türk (ben)»; **âv bizim-dir** = **âv bızım** «ev bizim(dir)» = «ev bizim); vs. ...

Yine, türk dillerinde çok umumî sentaks usulü olarak, **özne gurubu ile fiil gurubu arasında** (modern noktalamada, bir virgül veya noktalı virgülle belirtilen) **bir duraklamanın** mevcudiyetini belirtmeliyiz. Böylece, alışılmış birbirini takibetme: öznenin tamlayanları, özne, durak, fiilin tamlayanları, fiil düzeni içerisinde olacak, ve **isim cümlesinde** de, **özne gurubuyla yüklem ismi gurubu arasında** aynı durak müşahede edilecektir.

Yabancı ilgi ve bağlama unsurları almış olan edebi diller (Osm.: arapça-farsça bağlaçlar ve ilgi edatı **kı** <farsça **kä**) dışında, **ilgi zamirlerinin ve bağlaçların yokluğu**, türkçede, ilgi ve sıra cümlelerini veya tabî cümleleri imkân dışı kılmaktadır. Geçerli dilde, sıralama veya tabî kılma görülmez, ve metinle açıklığa kavuşturulmuş basit bir **yanyana getirme** bu ihtiyaçları karşılar. İlgi kuruluşları, ilgili fiilin (muhtemelen, masdar ismi, mantıkî öznenin yerini tutan, ilgi veya yalın halinde bir «isim tamlaması» olarak ortaya konur) tamlayanları olacak şekilde kurulmuş tamlayanlarla techiz edilmiş **sıfat-fiiller** veya **masdar** isimleri yardımıyla kurulmuş ifade kalıplarıyla telâfi edilir; böylece, avrupa dillerinin analitik tabî cümlelerinin yerini tutan **sentetik** mahiyette **cümlemsiler** meydana

getirilir. Sadece, **şart ve ihtimal** cümleleri (fransızca: «Si...») türk dillerinin ekseriyetinde olduğu üzere, bir bağlama edatıyla değil de, **farazî fil şekilleriyle** (eski türkçede -sär, osm. -sä) ifade edilirler.

Edebi dillerde, ve bilhassa klasik osmanlıcada, yabancı dillerden alınmış sentaks usulleri (osm.: arapça-farsça bağlaçlar, farsça izâfât, vb.) azçok derin bir şekilde türk cümlesinin yapısını değiştirmiştir. Yine, (hristiyan uyurcası, Polonya karaimcesi gibi) çeşitli türk dillerinde yabancı örneğinin azçok sadık bir taklidinin, sentaksi azçok tamamıyla değişikliğe uğrattığı tercüme edebiyatlar mevcuttur. Benzer hadiseler, günümüzde de, türk dillerinde basın haberlerinin acele tercümeleri yapılırken meydana gelmektedir.

Nihayet, her tarafta, vurgulama ve davranış gibi kesinlik belirlen usulleri kullanabilen **sözlü dil**'in, ve ekseriyetle kelimelerin normal sırasını altüst etmekle estetik sonuçlara ulaşmak isteyen **şir dil**'nin durum sentaksinin kanunlarını geniş bir şekilde gevşettiğini belirtelim.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

Aşağıda sadece, bütünü içerisinde türk dillerinin yapısını inceleyen henüz yetersiz sayıda bulunan eserleri zikredeceğiz. Hususi lehçeler için daha sonraki bölümlerin bibliyografyalarına bakılmalıdır.

KAARE GRØNBECH, **Der türkische Sprachbau**; Copenhagen 1936, 182 s. (Müteveffâ danimarkalı türkoloğ, bu eserden sonra da türk dillerinin yapısıyla ilgili meseleler üzerinde çalışmaya devam etmiştir ve sözlü tebliğlerinin bazıları bu konuda verimli ve aydınlatıcı görüşler ortaya koymaktaydı; bu bölümü o yazmalıydı ve bizim yazdığımızdan daha iyi yazılmış olurdu).

JEAN DENY, **Structure de la Langue Turque**, Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris, IX, yıl 1949; Paris, 1950; 35 s. — **Langues Turques, Les Langues du Monde**'da, Société de Linguistique de Paris; Paris, 1952; 38 s. (331-368).

Türk dillerinin yapısıyla ilgili fonoloji meselesinin incelenmesi için aşağıdaki eser çok faydalı olacaktır :

N. S. TROUBETZKOY, **Principes de Phonologie**, édités et traduits, avec des addenda utiles, par J. CANTINEAU; Paris, 1949; XXXIV + 396 s. : bkz. Index: «turco-tatares (langues)». Bu eserin almanca ilk neşri «**Grundzüge der Phonologie**»; Praguc, 1939 (TCLP, VII); 272 s. künyesi altında Travaux du Cercle Linguistique de Prague'da yapıldı.

ESKİ TÜRKÇE

ANNEMARIE VON GABAIN

1. Daha 18. yüzyılda, ilim dünyası eskiden beri okunamayan Yenisey'deki yazılı âbideleri biliyordu, yakından elde edilmiş bilgileri ise 1709 Poltava savaşında esir düşen İsveçli subay PH. J. VON STRAHLENBERG'e borçluyuz. Fakat ilk defa 19. yüzyılın sonunda buraya ilmî gâyesi olan bir araştırma heyeti gönderildi: Finliler J.R. Aspelin'i Sibirya'ya yolladılar, 1889 da, buldukları **Inscriptions de l'Iénisséi, recueillies et publiées par la Société finlandaise d'Archéologie**'de yayımlandı. Aynı yıl Rus N.M. JADRINCEV de Orhon kitâbelerinde aynı tarz yazı ile karşılaştı. A.O. HEIKEL'in başkanlığında yeni bir araştırma gezisine dayanarak 1892 de **Inscriptions de l'Orkhon, recueillies par l'expédition finnoise 1890 et publiées par la Société finno-ougrienne** adlı bir kitap gün ışığına çıktı. W. RADLOFF yönetimindeki Rus gezileri **Atlas der Altertümer der Mongolei**, 1892-96, Petersburg, adlı büyük esere çok geniş malzeme temin etti.— 8. yüzyılda yaşamış iki Türk prensinin şerefine dikilmiş iki Orhon kitâbesi aynı zamanda Çince bir metin de taşıdığından ve bu Çince metinlere göre okunamayan kitabelerin dillerinin eski türkçe olması gerektiğinden, şimdi metinleri çözmek için takibedilecek yol gösterilmiş oluyordu. Orhon kitâbelerinin yayımlanmasından hemen bir yıl sonra Danimarkalı dâhî V. THOMSEN bu alfabeyi çözmeyi başardı: **Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, notice préliminaire**, Bulletin der dänischen Akademie 1893. Yalnız sonradan bir kaç ilâveye ihtiyaç hissedilmiştir: **Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénisséi**, JSFO 30. Bu sansasyonel olay türkologlar arasında fevkalâde bir ilgi uyandırdı. Hemen 1894 de W. RADLOFF Orhon yazısının ilk çevirme demesini ortaya koydu, 1896 da V. THOMSEN her iki Orhon ki-

tâbesinin itinâlı bir yorumunu gün ışığına çıkardı, arkasından 1922 de bunların ve Tonyukuk kitâbesinin önemli sayılmayacak bir kaç düzeltmeyle Danimarkaca tercümesi geldi, 1924 de bu çalışma H.H. SCHAEDEER (ZDMG) tarafından Almanca'ya çevrildi. Bunları takiben iki run kitâbesi Finli J. G. RAMSTEDT tarafından bulundu: **Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei**, JSFOu 30, 1913. KCsA II 1926 da Macar J. NÉMETH, **Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan** getirdi. Ve nihayet Rus S.E. MALOV, **Jenisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody**, Moskau-Leningrad 1952 sinin 73-100. sayfalarında, Minusinsk ve Abakan yöresinde kendisi ve S.V. KISELEV tarafından yeni bulunmuş Yenisey kitâbelerini yayımladı. Yüzyıllarca Eski Türkçe malzemenin yorumlanmasına W. BANG-KAUP, M. RÄSÄNEN ve A. VAMBERY de katıldılar. Kitâbelerin üslûbu mu'cez yani şekil bakımından oldukça fakirdir ve hepsi de mezar kitabesi olduğu için, kelime hazinesi mahduttur. Fakat kitâbelerin yanında ayrıca muhtevaları çok yönlü ve dilleri daha canlı olan Eski Türkçe el yazmaları da bulundu. Türkçe'ye yönelen ve yeniden canlanan bu ilgi 1898 den itibaren, Türkistan'ın kumlarla kaplı harâbe hâline gelmiş eski şehirlerine dönük bir sıra araştırma gezilerine yol açtı: 1898 de Finli BARON MUNCK ve O. DONNER, Rus KLEMENC Orta-Asya'ya gittiler, bunu Macar-İngiliz SIR AUREL STEIN, Alman A. GRÜNWEDEL ve A. V. LE COQ, Fransız P. PELLiot, Japon OTANI, İsveç HEDIN araştırma heyeti mensupları, diğer Ruslar ve de Çinliler takibettiler. Tarım bölgesinde ve Kuzey batı Çin' de bulunan edebi ve arkeolojik kalıntılar, 2.-13. yüzyıl arası Çin, Saka, «Tohar», Soğd, Heftalit, Tibetli, Hintli ve çeşitli Türk boylarının eserleridir.

Türkçe yönünden bilhassa Almanlar başarılıydı. Almanlar tarafından meydana getirilen koleksiyonlar Berlin Prusya ilimler akademisinin malı oldular. 1943 ve 1944 yılları arası nakli, kaçınılmaz bazı kayıplara sebep oldu. Buna rağmen koleksiyonun büyük bir kısmı bugün yine Berlin'de Akademi'nin Doğu Komisyonu'nun odalarındandır. Vaktiyle Batı Almanya'ya taşınmış olan küçük bir kısım - aşağı yukarı 1800 parça - geçici olarak Mainz'tadır ve mümkün olduğu kadar kısa zamanda Berlin'deki ana koleksiyonla birleştirilecektir.

Almanlar'ın dışında Ruslar, İngilizler, Fransızlar, İsveçliler, Çinliler ve Japonlar da çok şey bulup çıkardılar, bundan dolayı da di-

ger Eski Türkçe yazmalar bugün Leningrad, Stockholm, Londra, Paris ve Pekin'de bulunurlar. Japonların buldukları, muhtemelen Kore harbinde kaybolmuş olmalıdır.

W. RADLOFF bugünkü Altay türkçesini bilhassa arkaik buldu-ğu için, daha açık olan Köktürk ve mani yazmalarının imlâlarının teorisine aykırı düşmesine rağmen, Uygur el yazmalarının çok yö- ne çekilebilecek olan yazı işaretlerini bu şivenin ses kanunlarına göre okudu. Buna karşılık F.W.K. MÜLLER, A.v. LE COQ ve W. BANG bugünkü Doğu Türkistan'da Eski Türkçe'nin bir devâminin olması gerektiğini tahmin ediyorlardı, fakat önceleri kesin hüküm-lerden kaçındılar. W. BANG, W. RADLOFF gibi şiveleri çok iyi bi- liyordu, fakat ona nazaran daha dikkatli davranarak, sadece son- radan gerçekten kesinlikle isbat edebileceği bazı ses kanunlarını formüle etti. Bu arada eldeki Brâhmî metinleri, meselâ Eski Türkçe bazı ağızların -RADLOFF teorisine göre- bir sadasız p—, diğerleri- nin ise sadalı b— ye sahip olduğu neticesini ortaya çıkardı, buna karşılık RADLOFF tarafından tahmin edilen son ses ünsüzlerinin kaide olarak sadasızlığı mevcut değildi. F.W.K. MÜLLER'in gücü Budizm'e ve Çince'ye hâkimiyetinde ve böylece Eski Türkçe metin-leri başka dillerdeki paralelleriyle karşılaştırma imkânına sahip oluşundadır. Kültür tarihçisi A. von LE COQ öncelikle mani metin parçalarına ve resim yorumlarına yönelir. Önceleri âbidelerin ve- rileri karşısında o kadar yabancılık çekilir ki, bundan dolayı V. THOMSEN 1923 te 8. yüzyılın Köktürklerinin şamanist ve hem de 19. yüzyılın Altaylılarıyla aynı dünya görüşüne sahip olduklarını kabul eder. Fakat gerçekte, Köktürklerde şamanizmin var olduğu şimdiye kadar hiç bir şekilde isbat edilememiştir. — Kara Balga- sun'daki Çince âbidede (Türkçesi tamamıyla harâb olmuş. Soğdca- sı çok bozuktur) bildirildiği gibi Uygur Türkleri, 762 yılında res- men yeni bir din kabul ettiler. F. W. K. MÜLLER bu fikri destek- liyor ve Nesturi dininin değil Mani dininin söz konusu olduğunu ifâde ediyordu.

Eski Türkçe yazmaların yorumları : W. RADLOFF, *Altugurische Sprachproben aus Turfan von Dr. Klementz*, Petersburg 1899; *Ulgurische Schriftstücke in A. GRÜNWEDEL, Bericht über archäologis- che, Arbelten*, Abh. Bayr. Akademie 1905, s. 181-195; *Die vortislami- tischen Schriftarten der Türken und ihr Verhältnis zu der Sprache derselben*, Bull. Ac. Imp. Petersburg, 1909, s. 834-856; *Alttürkische Studien I-VI*, Bull. Ac. İmp. Petersburg, 1909, s. 1213-20, 1910, s.

217-28, 1025-36, 1911, s. 305-26, 427-52, 1912, s. 747-78; **Uigurische Sprachdenkmäler**, Leningrad 1928 vs.), F.W.K. MÜLLER (**Handschriftenreste in Estrangelo-Schrift aus Turfan**, **Chinesisch-Turkestan**, II: ABAW 1904, K. FOY'un ilâvesi s. 104-106'da; **Uigurica I-IV**, ABAW 1908, 1910, 1922, SBAW 1931 vs.), A.v. LE COQ (**Ein manischäisch-ugurisches Fragment aus Idikut-Schahri**, SBAW 1908; **Türkische Manichaica aus Chotscho**, I: ABAW 1911, ek Berlin 1912, II: ABAW 1919, III: ABAW 1922 vs.), W. BANG (**Zu den köktürkischen Inschriften und den Türkischen Turfanfragmenten**, WZKM 1909; **Manischäische Laten-Bechtspiegel**, Muséon 1923; **Manischäische Hymnen**, a.y., 1925; A. von GABAIN ile birlikte: **Türkische Turfantexte**, I-V, A.v. GABAIN ve G.R. RAHMETI-ARAT ile birlikte: **Türkische Turfantexte VI**, SBAW 1929, 1930, 1931, 1934 vs.), P. PELLiot (**La version oulgour de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara**, TP 1914), G.R. RAHMETI-ARAT: (**Zur Heilkunde der Uiguren I, II**, SBAW 1930, 1932; **Türkische Turfantexte VII**, ABAW 1937 vs.), A.v. GABAIN (**Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs**, V. Kapital, SBAW 1935; **Türkische Turfantexte VIII**, ABAW 1954 vs.), S. MALOV, (**Obrazcy drevne-tureckoj pis'mennosti**, Taschkent 1926; **Pamjatniki drevne-tjurkskoj pis'mennosti teksty i issledovaniya**, Moskau-Leningrad 1951, s. 1-218 vs.), T. HANEDA (**A propos d'un texte fragmentaire de prière manichéenne en oulgour, provenant de Turfan**, Toyo Bunko 1931) ve diğerleri. Bundan başka bilhassa K. GRØNBECH'in **Der Turkische Sprachbau**'ı Kopenhagen 1936, zıkr edilmelidir.— Pek çok yönleriyle teferruatlı bir gramer araştırması 1941'de A. von Gabain tarafından yapıldı: **Alt türkische Grammatik**, Orada 225-246. ve ikinci baskısının, Leipzig 1950, 368-372. (**Nachträge zur Bibliographie**) sayfalarında diğer bibliyografik verileri bulmak mümkündür.

21. Yazı çeşidinin seçimini çok kere inanılan din belirler. Türk run yazısı bozkırdaki atalar ruhuna inanma devrinde ve ayrıca bazı şehirli maniheistler tarafından kullanıldı. Bir süryânî alfabesi olan Estrangelo yazısı, çok nâdir ve sâdece hristiyanlarca kullanıldı. Bununla çok yakın akraba olan mani yazısı sadece maniheist çevrelere inhisar ediyordu. Soğd yazısı çok seyrek, o da nisbeten daha erken zamanlarda, budist türklerce kullanıldı. Bunlar, sitilinde yapılan ufak tefek değişikliklerle bunu soğdlardan almışlardı. — Uyğur yazısı onunla çok yakındır. —

Şehirlerde din çevrelerinde olduğu kadar, din dışı gâyelerle de kullanılan bir yaygınlığa sahipti: Hem de kalıp-baskı (Blockdruck) halinde kesilmişlerdi. —Bir hint alfabetine dayanan Brāhmī yazısı Türk yazı sanatının eskilerinden olmasa gerek. Saka veya «toharlar»'dan alınmış ve türkçenin ihtiyaçlarına göre bir şekil verilmişti ve sâdece budistlere has bir yazı idi.— Tek tük, bir hint alfabesinden alınma tibet yazısının da kullanıldığı haller vardır. Türkçe'nin ünlü sistemi Brāhmī yazısından olduğu gibi adapte edilmiştir, yalnız ı ile i ayırt edilebilir, şimdiye kadar bilinen çok az metin parçalarından yazının sâdece bir din ile mi sınırlı olduğunu-Budizm-yahut din dışı gâyelere de mi hizmet ettiğini kestirmek güçtür.

Atü. Grammatik'te run, soğd, uygur, mani ve Brāhmī yazısı hakkında bilgi vardır. Burada yalnız bazı özellikler üzerinde durulmuştur.

Run yazısında o ve u, ö ve ü, ı ve i için birer işaret vardır. Bazı kitâbelerde e için özel bir işaret kullanılır. Pek çok ünsüzlerde her bir işaret için, bizim 't ve 't ile çevirdiğimiz artlı ve önlü ünlülere sâhip kelimelerde, bir ayrı harf olduğu halde 's, 's ve 'ş'nin ses değerlerinin çeşitli şekilleri henüz bilinmemektedir. Ünsüz diftonglar için ld ve nd vs. gibi harfler vardır.

Uygur yazısında o ve u, ö ve ü, ı ve i, b ve p, k ve g, s ve ş arasında hiç bir ayırım yoktur. k, g ve nâdiren h arasında ayırım sadece itinalı yazmalarda noktalama sureti ile ifade edilmiştir.

Soğd yazısı ayrı belirsizlikler gösterir, yalnız burada n, a ve ä'den ayırt edilir.

Mani yazısında da ünlüleri gösteren harflerde aynı ikilikler mevcuttur.

Brāhmī yazısı zenginlik bakımından ı/i bir tarafa bırakılırsa hiç bir ikiliğe sahip değildir, yalnız n ve t birbirine çok benzer ve aynı şekilde c ve v'de. e için belirli bir harf vardır. a ve u yı temsil eden harflerin yanında, Sanskritçe'deki bir kullanılışa göre bir uzunluk, Sakaca ve Toharca'da a ve u'nun başka bir değerini ifade eden varyantlar vardır. Eski Türkçe'de, bunlar kemmiyet değil keyfiyet farkı olmalıdır. ı, ä, ö ve ü sesleri nadiren uzun olarak gösterilmişlerdir: Yani keyfiyet farklarına az tesâdüf edilir - Brāhmī yazısının transkripsiyonu hindologların sistemini takip eder ve diğer yazı çeşitlerinin sistemiyle karşılaştırılmaz, çünkü bu yazıyı Türklerin kullanışı henüz değerlendirilmemiştir.

Yazı ve yazılış özellikleri bibliyografyası : O. DONNER, *Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie*, JSFOu 1906; R. GAUTHIOT, *De l'alphabet sogdien*, JA, sér 10, t. 17, 1911; M. LIBZ-
BARSKI *Die Herkunft der manichäischen Schrift*, SBAW 1916; A.
v. LE COQ, *Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde*,
MSOS, Westasiatische Studien, 1919; G. R. RAHMETİ ARAT, *Uigur
alfabesi*, Cevdet armağanı 1937.

22. Hatırlatma : Aşağıdaki terimler bilindiği üzere şu anlamlarda kullanılmışlardır: «ses uyumu»: ünlü ve ünsüz uyumundan ibarettir. Ünlü uyumu içinde «dil», «dudak uyumu» ile «dudak benzeşmesi» ayırt edilmelidir. «Bağlantı ünlüleri» ünsüzle biten bir kök veya gövdenin sonuna, ünsüzle başlayan bir ek geldiği zaman araya giren ünlülerdir; bunlar genellikle dardırlar, yani ı ve i, yuvarlak ünlülerden sonra u ve ü.

Kitabelerde şu ünlüler görülür : a, ä, e, ı, i, o, ö, u, ve ü. Uzun ve zayıf ünlüler vardır. Bu hususun teferruatı henüz tartışılmamıştır.

Dil uyumu kaidesi yürürlüktedir, yalnız iyelik eki +i ve +si daima ön ünlülüdür ve **inça**, **inçip** vs. gibi teşkillerden ve moğolca müstaklamlardan anlaşılacağı üzere *i «o» manasına gelen kaynağı-
nı haber verir.

Dudak uyumu yer yer yerleşmişe benzer. Yuvarlak ünlülerden sonra u/ü ye geçmesi dudak uyumunu göstermesi gereken bağlantı ünlüleri ekseriyetle hiç yazılmamıştır. Yer yer tam yazılmış olan k(a)rık + uğ(N 2), kınç(u)y + uğ (E 20), tutuk + uğ (E 38) kelimelerinden, en azından, yer yer, dudak uyumunun uygulama alanına girdiği görülür. Eski Türkçe kelimelerin Çince transkripsiyonunda **kut** + **hıg**'ın yanında **kut** + **luğ** da görülür.

Dudak benzeşmesi mevcut olmasa gerek,

Yazmalar a, ä, ı, i, o, ö, u ve ü ünlülerine sahip. **Brāhmī** metnlerinin gösterdiğine göre a'nın iki nevi (a ve ā olarak yazılı), e ve i'nin iki nevi(i ve I olarak yazılı, sonuncu seyrek) var, yazmalarda ı ve i'nin yazılışı çok az ayırt edilir. (Tibet yazısıyla yazılmış dört küçük metin parçasında kaideli olarak ve bir kaç defa da **Brāhmī** yazısıyla yazılmış bir metinde, TT VIII s. 61). Bundan başka o ve ö, u'nun iki nev'i (u ve ü olarak yazılı) ve ü'nün iki nev'i (ü ve ū olarak yazılı) vardır.

Brāhmī metinlerine göre ilk hecede e'ye belgeler : ber-, beş, el «yurt» (elig «el» bir defa geçer, bir yazılış hatası olmalı) elt-, eñcā, es, eset-, eteg, ezel-, ken, keñ kertü, ketā, sezlık, te-, telā- ~ tllā, ye-, yeg, yerme, yel «rüzgār», yemiş, yeñıştūr-, yetir-.

Bazı Brāhmī yazılarında, ilk hecenin dışında, diğerlerindeki ı/ı yerine bir e vardır, meselâ, alte, sāweglā-, sogek, ezel-tem, eyem ~ eyim, öñe, yigirme, yteñç vs.

Dil uyumu yürürlüktedir.

Dudak uyumu vardır, yani, yuvarlak ünlülerden sonra bağlan-tı ünlüsü ı/ı, u/ü olur. Dudak benzeşmesi yoktur, fakat ilk hecenin dışında da e bulunduran Brāhmī metinleri aynı zamanda, ilk hecenin dışında u/ü yerine, çoğunlukla o/ö ye sahiptirler: poyom-trok, olog, ohol, olor-, orto, orom, osoh, othorrāk, otoz, hkāşok, hkāyo~kayo, kodor koşşol-, hkorog, tolo, tsor, togot (Fakat aynı zamanda tug-), yālnok, yarok, yāşok «günah», yoksoz, pölök, eñcgö, egsö-, ilgāsök, kertgöñc, kölö-p, kölök, köñöl, kröp, köröl-, kötröl-, köwtöñ, közöñ-, öclög, ögröñc, ököñ-, ölömlög, ölor-, öñtöm, örtlög, ötrö, ös+ög (yükleme hali), sökö, söñok (!), süzök, töhö, töñörke, törlög, törö, tötöşlög, töslög, tözöm, «asil», örö, yörög. Bu alışılmamış dudak benzeşmesi tötöşlög örneğinde olduğu gibi kelime sonuna kadar tesir etmez. —İlk hece dışındaki bu o/ö ve e durumu sadece bir kaç Brāhmī metniyle sınırlıdır, diğerlerinde ilk hecenin dışında sadece u/ü ve ı/ı vardır. Diğer yazılarla kaleme alınmış metinler üzerine ünlüleri gösteren harflerin kesin ve belirli olmayışından dolayı bir şey söyleyemiyoruz.

Kök ve eki hecelerinde kaybolmak üzere olan ünlüler var; Uygur ve Mani yazısında bazıları kaideleşmiş durumdadır: k(a)ra, t(ä)ñri, m(ä)n, s(ä)n, b(ä)lgür-, b(ı)rt- «kır-», y(ı)tl, «keskin», yitti; Brāhmī yazısında: t(a)vişkam, t(a)war, t(a)kigu, y(a)ragal, y(a)ni, y(e)te, y(e)girme, p(ı)şig, k(ı)şi, y(ı)wik, b(ı)lik, t(o)sor, t(u)rup, p(u)lup vs.

Bazı el yazmalarında ilk hecenin dışında diğerlerindeki ı/ı vs. yerine a/e var, hattâ bağlantı ünlülerinde de: amıl/amal, balık/balak, akıg/akağ, kañ+ımız/kañ+amaz.

23. Eski türkçe kitabelerde aşağıdaki ünsüzler vardır: k/g, k/g, t/d (sonuncusu muhtemelen ekseriya sadasız), p/b, s/z karşılıklı sesleri, ayrıca: ş, ç, y, ñ, ŋ, n, m, f ve l, r ve bilhassa İd (d

burada patlayıcı), **nd** ve **nç** ses birlikleri, **k**, **g** ve **ƣ** arth (kalın) ünlüler, **k**, **g** ve **l** önlü (ince) ünlülerle birlikte görünürler. Ayrıca bunlardan başka **t**, **d**, **b**, **s**, **y**, **n** ve **r** sesleri ile bir kaç kitâbede çevresindeki ünlülerin ince ve kalın oluşuna göre özel bir işarete sahip **η** sesi vardır.— Ön ve son sesteki **s** lerin okunuşu açık değil, çünkü **s** beklenen yerlerde bütün kitabelerde 12 şekil vardır. En çok yaygın olan üçü 's, duruma göre 's ses değerindedir.

Eklerdeki **d**; **+da**, **-daçı**, **-duç**, **-dı**, **-dur** kelime sonlarındaki **ƣ**, **l** den ve çok kere **n** ve **r**'den sonra **da** t'ye dönüşür, o halde **+ta** vs. meydana gelir. Kelime sonundaki **d** den sonra **da** **+ta** vs. ortaya çıkar, fakat kelime sonundaki **d** kaybolur.

Umûmî Altayca'daki ***d**— kitâbelerde çoktan **y**-ye dönüşmüştür: burada çok kere Çuvaşça'daki **-r**, **-r** ye bir **z** tekabül eder; **-d** (-**δ**?) ve **-d** (-**δ**?) = yeni ağızlarda **y**, **z**, **d** veya t'ye dönüşmüş olan Çuvaşça **r** muhafaza edilmiştir. Geniz seslerinden önce gelen **b** çok kere muhafaza edilmiştir. Yalnız Yenisey kitabeleri'nde **m**'ye dönüşmüştür; **bän**—**män**, **bänü**—**mänü**. **ñ**, aynı şekilde, **-ğ**—, **-ğ**, **-g**—, **-g** muhafaza edilmiştir.

Kitabelerdeki mevcut ünsüzlere yazmalardaki şunlar eklenebilir: **—b—** ve **—b>v**. **ñ** az görülür. Bir yerde **ny** olarak, fakat çok kere ağız şartlarına göre **n** veya **y**'ye dönüşmüştür; kitabelerdeki **añğ** yazmalarda çok kere **ayığ** nadiren de **anğ** olarak görülür. **ş** ve **ş** Mani ve Brâhmî yazısında açık olarak birbirlerinden ayırt edilebilir; Mani yazılı iki metinde (Man. I s. 1 ve Man. III s. 14) türkçe kelimelerde bulunan **s** hep **ş** ile yazılır. —Yabancı kelimelerde **c**, **j**, **h** ve **h** de vardır, sonuncusu bundan başka Türkçe **hagan**, **han**, ve **hatun** kelimelerinde de görülür, Brâhmî yazısında Türkçe kelimelerde **ç** ve **ğ** varyantları olarak **c** ve **h** da vardır.

Önses : Mani yazısında kitâbelerde olduğu gibidir. **k**, **g** dan ayıramadığı, **k** = **g**, **p** = **b** olduğu uygur yazısında önseste sâdece **t—** vardır. **—d** yoktur. Geriye kalan patlayıcı sesler için bir şey söylemek mümkün değildir. Brâhmî yazısı: bazı yazmalar **b—**, diğerleri **bh—**, **p—** veya **ph—** seslerine sahip. Bundan başka istisnâsız **k—/k—** ve **t—** sesleri var.

İç ve sonses: Brâhmî yazısı: **—n** ekseriya **—m** olarak yazılmıştır. **ğ** çok kere **h** olur: **ahır**, **āgrah**, **ahtiñ** = **aslıh** vs. **ş**, ayrı fonetik değerlere sahip olup olamayacağı bilinmeyen **s** veya **ş** ile de yazıl-

miştir; Sanskritçe her iki işarete de sahiptir. —z bazen s olur: **üzä—**
üsä, + **sıs**, **äsu**, **kösig**, **mänis** vs.; **ç > c** Türkçe kelimelerde; seyrek
olarak: **igacjı**, **köj ältumcı** ve nihayet **jäjäk**.

Mani ve Brahmi yazısında bazı kelimeler nâdiren aynı zaman-
da —g> —k, —d~ —t—, —v— ve —v~f değişikliğine sahip
tirlir.

İkizleşme Brahmi yazısında sık sık geçer ve birinci hecenin
sonunda r, t, s ş ve n, sonraları kelime içinde r ve t sesleri ikizle-
şirler, vurgulu heceden sonra gelen ünsüzün genişlediğini bildirme-
si muhtemel bir yazı şekli.

Ek başında : Ek başında d kaideye bağlı olmasa da t ye
dönüşür. Mani yazısında yaygın olarak +ka vardır, yalnız n den
sonra çoğunlukla +ga gelir, normal olan +kı, —gay, —gil, —gu, +
kıya, +garu, —guluğ, —galı'dır. Yalnız ağız özellikleri gösteren
Man. III 29 u.—30 o., Man. III 41 u.,—42 o., ve bunun gibi TT III ve
aynı zamanda aynı kitapçıktan neşet eden TTIX ve Man. Erz. S. 25-28
de (tafran—, ofut—, afrıl—, afyakirt/; tarçar-dazı; yügün—, sağınç,
tâkin—, tāk—, ämkäk; tāk-ınk, äşid-ınk, önkät, çapunk, tankla—;
pağ kelimeleri var) normal olandan sapmalar görülür : —käy,
+ha, +gä, —kahı, üstün+gi. Brahmi metinlerinde : —gay—hay
~—kay; sadece —gil; ekseriya —guluğ, nadiren —huluğ, l, r vs.
den sonra —kuluğ; ve daima +ka.

3. Kelime tabanı yapımı : Dudak uyumu sadece müstakıl bir
kelime bahis konusu olduğu zaman geçerlidir. Gramer ekleri alma-
mış olan bir kelime bir kelime tabanıdır. Bir ismin yalın hali Ø
ekine sahip olduğundan, yalın haldeki gövde aynı zamanda yalın
hal olarak iş görür. 2. teklik şahıs emirdeki Ø olduğundan, fiil
kökü aynı zamanda emir ifade eder.

311. İsimden yapılan isim tabanları :

+°ç küçültme ve sevgi, +çak küçültme; +cı meslek is-
mi; (+han>) +kän unvan; päri+kän «periler kraliçesi
gibi»; +ki nadiren de +kı aitlik; +kün nadiren de +kun
beraberli ortaklık eki; +°l, ekseriya sıfat; +l°g ekseriya
sıfat; +l°k müşahhas, mücerret isim, nadiren de sıfat;
+°m aslında 1. şahıs teklik iyelik, yer yer unvan isimleri
yapar tar+ım (yahut tär+ım olarak okumak gerekir?);

+°n yer adları; +an tekit veya arkaik çokluk; +°n sıfat; +°k küçültme vs.; +gak ~ +kak tekit veya küçültme: +gu ~ +ku; +sak; +sığ, n'den sonra aynı zamanda +çığ, benzerlik; +sır arkaik yokluk; +s°z yokluk, sıfat; +suğ (nadir); +suş (nadir); +°ş (nadir); +°t arkaik çokluk, +tağ; +tam; +taş beraberlik (eşlik eden); +täg benzerlik, sıfat; +t°n yer bildiren sıfat; +°z arkaik ikilik; +°z tekit: täj+ız «deniz», täj (bataklık) den, yağ+ız «usul, nizam», yağ «usul, nizam»dan yalağ+ız «yapa yalnız», yalağ «yalın»dan.

312. İsimden yapılan fiil tabanları :

+a— ~ +ı— ~ +u—; +d— ~ +ad—; +ar— bilhassa renk isimlerinden; +gar—; +°l—; +la—; +°n—; +°k—; +ka—; +kır—, ses tasvir eden hecelerden sonra; yağ+kır «yağ yap—, yani tınla—, çınla—»; +°r—; +ra—; +°rka; +sa— «...yi iste—» (sa—; «hatırla—, düşün—, iste—»); +sı— «kabul et—, say— vs.»; +sıra— «bir şey olmadan»; +ta—.

313. Fiilden yapılan isim tabanları :

—a, —ı, —u; —t/—d; —duk; —°ğ; —ga (seyrek); —gağ hasa âlet ismi, —°ğlı, —°ğma; —ğın (yahut diğer ünlü) seyrek; —gak yahut diğer ünlü : sık sık yapan; —gu; bundan : —gu+luğ, —gu+suz, —gu+çı vs.; —gul seyrek; —°l; —°m vs. ölçü, birim bildirir; —ma; —mak mücerret isim veya âlet ismi vs.; —maz yokluk bildiren sıfat (menfi); —mış; —mur (diğer ünlüler de, seyrek); —°n; —°nç —°nç°; —°nçığ —nsığ çoğunlukla sıfat; —p arkaik; —°k; —ar ~ —ır ~ —ur; —sık; —°ş; —°t; —daç/—taç, yapan, —yak, seyrek; —yuk; —z arkaik.

314. Fiilden yapılan fiil tabanları :

—d— arkaik, kuvvetlendirme —gur— faktitif, —°l— dönüşlülük veya, pasifik, meçhullük; —ma— menfilik; —°n— 1. meçhullük, 2. l ile biten fiil gövdelerinde dönüşlülük; —°k— tekit; —ur— ~ —ar— ~ —ır— faktitif; —sı— nadiren; —s°k— pasif, nadiren; —°ş— müşareket; yani bilhassa etken edilgen karşılıklı ilişki; —t— nadiren

bağlantı ünlüsü ile, faktitif, pasif; —tur—/—dur— ve —t°z— faktitif; —°z— faktitif, nadiren.

315. Ekseri ekler diğer eklerle birleştirilebilirler. Fakat bir ek yığılması yaygın değildir. Diğer yandan anılanların dışında yaygın ek birleşmeleri de vardır. Bunlar şunlardır :

—la—ğ, —°nç+sız, —gu+suz, —mak+lığ, —mak+sız,
—°m+l°ğ, —°m+s°z, *—°nç+sıg> —°nç°ğ ~ —°ns°ğ,
—°nç+sız, —°ğ+sa—, —°m+s°—n—, *—°z—°k—>
—s°k— pasif.

Önceden zikredilen eklerin bazıları daha da parçalanabilir :
ma+k gibi.

Bu türlü kelime gövdesi teşkili kategorileri olduğuna göre, türkler isim ve fiil köklerinden bir şeyler anlıyorlardı. —°ş nin yanında —°ş— nin de olması sadece bir homonymie'i gösterir?

sävınc'ten bir sävınc+lık ve ädgü «iyi» den bir ädgü+lük «iyilik» teşkil edildiğine göre isim ile sıfat ayrılığının da bir anlamı var demektir. Kitabelerde bu hususiyetler henüz az inkişaf etmiş olmalıdır.

321. İsim deyince isim (substantiv), sıfat, zamir ve sayı isimleri anlaşılır.

Eski Türkçe'deki isim çekim eklerinin sıralanması diğer Türk dillerindeki (Çuvaşca'nın dışında) gibidir. Çokluk eki, iyelik eki, hal eki. Meselâ : äw+lär+im+ä «evlerime».

Hal ekleri ekseriya iyelik eklerinden sonra teklik ve çokluk isimlere nazaran başka şekiller olduğundan, iyelik ekleri çokluk ve hal eklerinden sonra ele alınacaktır.

3211. Çokluk : +lar ekiyle, kitabelerde henüz seyrek olarak karşılaşılır; çok az +t, pek nadir olarak +an, çokluk vazifesi yüklenmiştir. İkilik bildiren +z arkaik bir unsurdur. Kitabelerde tek tük kün «halk»den çıkma +kun, +gun, +gün şekilleri görülür.

Kitabeler zamanında bir ismin (substantiv) tek bir şey olarak değil kollektif olarak anlaşılması, bozkır düşüncesine uysa gerek.

Bundan dolayı çoğunlukla bir çokluk ekine ihtiyaç yoktur. O halde **yılkı** «mal» hem bir hayvan olduğu kadar bir hayvan sürüsünü de ifade ediyordu. Soğdlar ve Çinlilerle temasın tesiri altında ve onların dini ve felsefi spekülasyonlarının ilhamıyla, ferdiyetçilik anlayışı yerleştikçe, çokluk işaret eden hususiyetlere de ihtiyaç duyuldu. Başlangıçta çokluk ifade etmek için çeşitli çareler vardı: Yani vasıtasıyla cümleye bilfiil bağlanan isim veya sıfatlar, çekim edatları, çekim ekleri. Ekler içinde yazmalar sahasında önce **+lar** çokluk eki olarak yerleşti. Gene yazmalar sahasında **tsang** «anbar, ardiye» anlamına gelir. **tsang+lar** bir tekleştirme ifade eden yani bir tanesi tasavvur edilebilen çeşitli türden pek çok ardiye. —Sayı sıfatlarıyla birlikte kullanılan bir isim, eğer «tekten» yüksek bir şey ifade ediyorsa, yazmalarda, Türkiye Türkçe'sinde olduğu gibi, yine de çokluk eki ilâve edilebilir; **üç tıgt+ler** (üç prensten her birini) ifade eder.

Bir zamir bir isme göre daha belirli olduğundan çok kere kitabelerde dahi **män** ile **bız** itina ile ayırt edilebilir.

Predikatta çokluk : Kitabelerde 2. teklik şahsın emri çoğunlukla 2. çokluk şahıs için de kullanılır. Ve özne olarak insanlar bahis konusu ise predikat ismin de sık sık çokluk işaretine sahip olmadığı görülür.

Ekseri Türk şivelerinde olduğu gibi Eski Türkçe yazmalarının dilinde de **+lar** çok kere bir yüceltme ifade eder. **amrağ ögük+lär +lmin tiläyin** «aziz sevgilileri arayayım».

Yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiillerde **+lar** 1. veya 2. unsur ilâve edilebilir, bunun da belirli bir anlam farkına işaret etmesi gerekir : **tägd+läär ärsär**, fakat **billinmäz boltı+lar**.

3212. İsim Çekimi :

Yalın hal/belirsiz : —

İlgi hali : : +^oη (kitabelerde) ~ +n^oη

Yükleme hali : : +^oğ (sonra ve yabancı asıllı kelimelerde +nı da var.)

Yönelme hali : +ka ~ (arkalık ve seyreke) +a, +ya

Bulunma/Çıkma hali : +da ~ +ta

Çıkma hali

(yalnız yazmaların çoğunda) : +dın ~ +tın (ağız özelliği +dan)

Vasıta hali : +°n

Eşitlik hali : +ça

Yön bildirme hali : +garu

(Son şekil belki de **yokaru** (yukarı), **taşkaru** (dışarı) vs. gibi kelimelerin bir soyutlaması). Genellikle yer bildiren, her zaman yön bildirmeyen +ra, +ru ekleri de, +garu gibi bir menşe'e sahip aşağı yukarı **ötür-ü** ye benzetilerek meydana geldi ve her yere tatbik edilebilen bir çekim eki haline inkişaf etmedi.

32121. Yalın hal münhasıran bir özne halidir.

Belirsiz hal, daha önce söylendiği gibi, kitabelerde çok kullanılıyordu. Yazmalarda, eğer isim zaman veya yer bildiriyorsa, zaman veya yer zarfı ifade edebilir : **yaz** «yaz, yazın içinde, yaz boyunca, yazın», **ällig yıl** «elli yıl boyunca, elli yıl», **irtäkün** «yarın, ertesi gün».

Ayrıca belirsiz hal geçişli bir fiilin belirsiz nesnesi olabilir : **äv tapmaz** «ev bulmaz».

Bir ismin önünde sıfat olabilir : **bir kam.tänrillik** «bir Kam mabedi», bu, hiç bir zaman bir iyelik (mülkiyet) ilişkisi değildir. **saç kıdığ** «saç kıyısı». Bir özel isim unvanının önüne gelirse belirsiz haledir. **Amu mojak** «Mojak Amu».

Predikat (bildirme) ismi daima belirsiz haledir. **arığ dıntar män** «arı (eksiksiz, tam) seçkinim». Yalnız yardımcı fiilden önce predikat (bildirme) ismi «bildirmenin vasıtası halinde» olabilir.

Şahıs zamirlerinden **bo** ve **ol**'da yalın hal ile belirsiz hal birbirinin aynıdır, bundan dolayı da bu kelimeler sıfat olarak da görülebilirler : **ol ödün**.

32122. İlgi hali bir sıfat halidir:

tigın+nñ ton+ı «prensin elbisesi». Bilhassa mülkiyet gösterir ve ilgi ismi daima 3. şahıs eki alır : **mänñ är** (kitabe) «adamlarım», **bu törü+nñ iş+ı** «bu törenin işi (işleri)». İlgi hali eki, belirsiz halin bir kavram ifade etmesine karşılık, —meselâ **saç kıdığ**— her iki ismin de bağımsızlığını korumalarına sebep olur.— İlgi ha-

li eki diğer Türk şivelerinde olduğu gibi + **ki** eki ile genişletilmez. İlgi halinin yeni bir ekle genişletilmesi hukuk vesikalarıyla sınırlıdır: +**niñ**+**täkilär**. Yeni metinlerde, ilgi hali, bildirme (predikat) ismi alabilir; **mäniñ ol** «benimdir, bana aittir».

Şahıs zamirleri son çekim edatlarından önce ilgi hali alırlar: **al+**, **ara+**, **asra+**, **iç+**, **+oğr+**, **ortu+**, **öd+**, **ön+**, **taştın+**, **tıltağ+**, **üsk+**, **üst+**, **yüz+**, ve bu gurubun tesiri altında **utru**.

32123. Yükleme, hali başlıca, nesne halidir. Belirsiz halin aksine belirli nesneyi gösterir; **uluğ iş ködüg kıl-ayın** «(herhangi bir) kahr-amanlık yapayım», fakat: **ol linhua yol+uğ yoguru usar siz** «eğer (zikir edilen) linhua yolunu kat edebilirsiniz».

Bazı son çekim edatları, fiil kökenli olduklarından, zamirleri nadiren de isimleri ilgi haline sokarlar: **alk-u**, **aş-a**, **birl-ä**, **käç-ä**, **üzä**, **üçün** ve bazan da **bäri**.

Dolaylı anlatımda bir «aidiyet gösteren yükleme» vardır. bk. 33.

Şahıs zamirlerinin yükleme halleri yer yer yeni bir «yapma» kök olarak ikinci bir son çekim eki alabilirler: **mini+tın** vs. bk. 32181.

32124. Yönelme hali : Eskiden genel bir yer bildirme hali idi: **biri+yä konayın** «güneye konayım»; **bäğim+kä adırılum** «beyimden ayrıldım». Yazmalarda bu hal bir yön ve zaman belirleyicisi anlamını kazanır; o halde «bir yerde» den çok «bir yere», «bir yöne», «bir şeye karşı», «bir sebepten», «bir şeyin lehine, bir şey için» anlamlarını verir. Meselâ: **maña bilmiş kargäk** «benim için bilmek şart» (bilmek mecburiyetindeyim); başkaca: **tätürü törüçi+kä bilig aytıp** «yanlış bilgiden bilgi söyleyip»; **yazuk+a tüş**— «günaha düş—(günah olarak hesaplan—)»; **açığı+ña umadın** «acısına yetişmeden»; âlet ve vasıta ifadesi: **tişimiz+kä yokı bolğalı** «dişlerimizle mahv olmak için»; **maña kılmaduk ayıg kılınç** «işlemediğim günahlarla». **bol**— la birlikte: «ait ol—»: **sızıña bol-zun** «sizin olsun». Sıfat olarak; **bıñ+a başı** «binbaşı»,.. **ävirgü+kä köñül** «gönüllü (fikri) çevirmek için»,... **kılgu+ka ötüg** «duayı... kılmak için». Süreklilik gösteren zarf belirleyicisi olarak: **ür+kä** «uzun zaman» **küniñä ayıña** «günler ve aylarca». Zaman (tarih) olarak: **altı otuz yaşıım+a** (kitabe) «yirmi altı yaşımda». **kiniñä** «sonra». Bildirme ismi olarak : **manç bolgu+ka** «İnanç olmak gerek».

Belirli fiiller yönelme hali alırlar, meselâ **kır—** «gir—», **täg—** «değ—», **tägin—** «değin—, ulaş—» vs. Bazı son çekim edatları da bundan dolayı yönelme hali alırlar: **täg-i** «kadar», **utr-u** «karşı karşısında», **iy-ä** «göre» vs. gibi.

32125. Kitabelerin dilinde bulunma hali aynı zamanda ayrılma hali de ifade eder. O halde -yönelme halinde olduğu gibi- aynı zamanda zaman ve yer hali idi, anlamı ilk önce peyderpey yazmalar devrinde yönelme halinden farklılaştı. **tprı+ dä bolmuş** «gökten (Tanrı tarafından) tayin edilmiş», **ät'öz qodtuqın+ ta** (yazma) «vücudunu bıraktıktan sonra (öldükten sonra)». Yazmaların dilinde, bulunma hali tesadüfen veya geçerken bir defa uğranılan bir yeri gösteren yönelme halinin aksine uzun zaman kalınacak bir yeri işaret eder: **sukavati atlg yırtınçü oğuşinta toğmaķı bolur** «Yeniden doğması Sukavati denilen dünyada olur (Sukavati denilen dünyada yeniden doğar)»; zaman bakımından çıkış noktası: **yır tprı törümış+ tä** «yer ve gök yaratılalıdan beri»; vasıta: **anm küçln+ tä** «onun gücüyle»; bir zaman kapsamı: **künin+ tä** «günde, her gün». Mukayesede sık sık ayrılma halinin yerine: **özüm+ tä yıglär** «benden iyiler», **yaruk+ ta yaruk** «ışıkta parlak (her şeyi aydınlatan)»

Aşağıdaki son çekim edatlarından önce bulunma hali kullanılır: **aşnu, önl** (ayrılma halinin yanında), **ötkürü** (ayrılma halinin yanında) **ötrü, ulatı** (belirsiz halin yanında), **üzä** (belirsiz halin yanında) **adın, kin, artuq, bärü** (ayrılma ve yükleme hallerinin yanında), **ögrä, kısırä**.

Kendisinden yeni teşkillerin yapılması bulunma halinin karakteristiğidir: **+ da+ kl**, meselâ: **yır+ däkl** «yerdeki», **uluş+ ta-ki+ lar** «memlekettekiler, memlekette bulunanlar». Ve ayrıca bulunma haliyle yeniden teşkil edilen bazı zamir şekilleri de vardır, bk. 32181.

32126. Ayrılma hali ilk defa, o da bütün ağızlarda olmamak üzere, yazmalarda, kullanıldı. Her şeyden önce +den ifade eden bir yer halidir: **qalıg+ dan ün kälti** «gökten ün (ses) geldi»; **ämgäkin+ dın öz—** «acılarından (ızdıraplarından) kurtul—»; **yol+ dın ärt—** «kendi yolunda git—». Son örnek bu yer halinin ne kadar çok anlam da olduğunu gösterir.

Aşağıdaki son çekim edatları ayrılma hali alırlar: **önl** (bulunma halinin yanında), **ötkürü** (bir önceki gibi), **qodı** (belirsiz halin

yanında), **adın** (bulunma halinin yanında), **kın** (bir önceki gibi), **bıkrı** (bulunma halinin ve nadiren yükleme halinin yanında).

Muhtemelen genellikle yer adları yapan ve ses uyumuna tabi **nesdeş** (homonym) bir **+dın** bahis konusudur: **on+tun+ınta** «yerli yerinde, düzgün» **on+tun yınak** «on gök katında», **taş+dın tağda** «dışarıdaki dağlarda» **kün+tün tur** «güneyde dur—», **on+tun är** «doğru ol—» **ara+dın ajun** «varlık arasında». **iki+dın bas** «iki defa bas—».

32127. Vasıta hali, zarflar ve her şeyden önce yer, zaman, vasıta, âlet, nev'i, çare, sebep vs. zarfları yapar. **ötükän ır+ın kışladım** «Ötüken'in kuzeyinde kışladım»; **yaz+ın** «baharın», **öz+ın** «kendi, kendi kendine», **tämır+ün itil** «demirden yapıl—»; **tärk+ın** «çabuk»; **tälmirä köz+ın kör** «yalvaran gözlerle bak—»; **nätüg+ın** «ne kadar».

Ayrıca vasıta hali yokluk ve varlık bildiren eklerle de görülür: **+lign+ ~ +lüg+un** (sadece yuvarlak ünlülerden sonra gelmez) **ve +sız+ın**: **yäklär+lügün söñüş** «Şeytanlarla savaş—», **ärksäz+ın** «güçsüz».—

Yardımcı fiillerden önce nadiren bir «bildirme görevli vasıta hali» görülür: **yazınçsız+ın är** «günahsız ol—».

Bazı son çekim edatlarının önünde görülen **+n** bir vasıta hali değil, zamir tabanlarına benzetilerek ilâve edilmiş bir ek olsa gerek: **iki+n ara** bk. 3218.

32128. Eşitlik hali eki, mukayese, benzerlik zarfları teşkil eder: **yağmur+ça** «yağmur gibi», **yol+ça ärt** «yol boyunca git—»; **ınçä** «böyle, bunun gibi», **kılguluk çökä yañın, kınürüsin+çä nomlayı yarlıqazın** «hürmetle diz çökmesini, büyüklüğüne uygun bir şekilde yarlıgasın»; **kança bar** «nereye git—»; **ıyın käzlg+çä ärt** «bir biri arkasına (günah) işle—»; **näçä yazıntımız ärsär** «ne kadar günahımız varsa»; **yok+ça sañın** «yok gibi düşün—; değersiz kabul et—»; nesne olarak: **yüzün utru turur+ça sañınur** «gözü (yüzü) önünde durur gibi düşünür».

Yer yer **+ça** nın çakim eki fonksiyonundan daha çok yapım eki unsuru olması gerekir görünüyor: **ança** «o kadar, bir kaç» **bu munça nomlar** «bunca din cevherleri (kanunları)», **illg+ça är** «elli kadar adam» vd

Eşitlik hali bildirme ismi yapabilir: **öz tapın+ça** «arzusuna göredir».

Yer yer, bütün bir kelime gurubuna, **kaltı** «gibi» eklenir ve eşitlik hali ile kapatılır: **kaltı yaruğ ay tənri bəlgürə yarlıkar+ça**, **iligt-mız bəlgürə yarlıkadı** «hükümdarımız parlak ayın balkırması gibi görünerek buyurdu».

32129. Yön gösterme hali nihayet bir yön halidir, ve daha yazıtlarda bile çok kullanılır: **ıç+gärü kır-dı** «içeri girdi».

Birkaç isim halinin dışında, çok kere zarflar ve zarf belirleyicisi yapan belirli ekler vardır.

+ra, +ru yer ifade eder; **yüräk+rä ur—** «kalbe vur— (silâh-la)», **iki ordu ıçrâ olurugma tənriilər** «iki saray içinde oturan tanrılar» **kulağ+ra tokış—** «kulağa vur—»; **mini töz töpü+rä uru** «beni baştan ayağa döverek»; **ıçrâ aşsız, taşra tonsuz** «içi aç, dışı çıplak»; **ön+rä** «önce, önceleri», **kıs+rä** «sonra». **birtük+rü sa-kınmatı** «düşünmeden vermek».

+tı, seyrek kullanılır: **katıg+dı sağı—** «iyice düşün—»; **äd-gü+ti** «fevkalâde, çok iyi»; **am+tı** «şimdi», **kal+tı** «gibi (bağlama edatı ve zarf)»; +dır'dan genişletilmiş şekiller: **taşır+tı** «dışarı, dışarda»; **öğdür+ti** «doğuda».

+kan zaman zarfları yapar: **aşnu+kan** «önce, nihayet», **amtı+kan** «hemen, şimdi»; **irtä+kän** «erkenden, tam vaktinde»; ayrıca menfi fiil şekillerine getirilir: **aqtın-maz+kan** «dökülmedikçe» vs.; bundan başka **är-kän** «iken», zikre değer, bk. 3223.

—gınça «—ınca»: bk. 3223.

3213. İyelik ekleri :

	Teklilik	Çokluk
1. Ş.	+°m	+°m°z
2. Ş.	+°η~+°ğ	+°η°z~+°ğ°z
3. Ş.	+si~+ı	+si~+ı~+ları

+°ğ, +°ğ°z sadece bazı kitâbelerde görülür.

İsmin hallerinin özellikleri : Yönelme hali yer yer sadece +a: **yılıkı+m+a** «sürüme, davarıma, malıma, yıkıma»; yükleme hali 1. ve 2. şahıs, teklik: +°n, çokluk: +nı, 3. şahısta +si/+ı ile hal eki arasına zamir n si girer, meselâ **öd+ı**, **ödi+nıη**, **ödi+ηä**, **ödi+n** (yükleme hali), **ödläri+nı** (yükleme hali eki) veya **ödlä-**

ri+n (yükleme hali ve belirsiz hal?); **ödi+ntä**, **ödi+ntin**, **ödi+n**, **ödi+nçä**, **ödi+ñäri**.

Teklik 3. şahıs iyelik eki çok kere bir mülkiyet (sahiplik) ifade etmekten ziyade bilinen bir şeyi gösteren belirli bir artikl (harf-i tarif) fonksiyonuna sahiptir.

3214. Bildirme bir isimdir. Sıfat tamamlamasında tamlayan daima yalın haldedir: **ağ+lar bulut** «ak bulutlar» çok seyrek bir istisnadır (bir türküde). **uluğ+ı katun** «baş kadın, hanımların en büyüğü» **bütün katunların** **uluğı** şeklinden bir kısaltma olarak anlaşılmaması gereken bir tamlamadır.

bir, modern şivelerdekinden daha az bir sıklıkla kullanılır. Eğer yanında bir başka tamlayan varsa, **bir** tamlananın hemen önüne gelir, fakat diğer tamlayandan önce de gelebilir.

Tamlayan durumundaki bir isim, eksiz olabilir, yahut tamlanan 3. şahıs iyelik eki alabilir, yahut ayrıca tamlayan ilgi hali eki alabilir, bu durumda diğer şivelerde de görülen üç imkân vardır.

3215. Asıl sayılar :

bir, **iki**, **üç**, **dört**, **beş**, **altı**, **yeti**, **säktiz**, **toğuz**, **on**, **y(e)girmı**, **otuz**, **kırk**, **älg**, **altmış**, **yetmiş**, **säktiz + on**, **yüz**, **biğ** (kitabeler) ~ **mlğ** **tümän**.

Yazmaların ve kitabelerin bir kısmı yukardan sayma usulüne uyarlar: **toğuz yğrmı** «19», buna karşılık bazı kitabeler (meselâ, RADLOFF, 308 orta, 317 üst) ve yazmalarda **on toğuz** «19» vardır.

Bir isim birden fazla ifadesi taşıyan bir tamlayandan sonra çokluk eki alabilir: **üç oğrılar** veya **üç oğrı** «üç eşkiya (hırsız) — sıra sayılar: **baştınkı**, **añ'ılki**, **ikindı~ikintı**, **üçünç**, **dörtünç**, **beşinç**, vs. Üleştirme sayıları: **birär**, **iklrär**, **üçär** vs. «birer vs.» —Ortaklık, (beraberlik) sayıları: **biräğü** «beraber», **ikigü~ikägü** «ikisi birden», **üçäğü** «üçü birden» vs. **kağağı** «hep», **adınağı** «diğerleri», **tüzüğü** «hep». **birgölük** «bütün, tamamen». **äkün** (ağzı hususiyeti) «ikisi birden». —Çoğaltma sayıları: **kat** «kere, defa, kat»; **kata** «—lı»; **ägim~änim** «—lı», **türlüg** «türlü», **yol~yolu** «kere, defa». —Diğer şekiller: **birlä** «ile», **birgärü** «birlikte»; **ikileyü** «yeniden, tekrar», **ikirçgü** «şüphe», **üçkil** «üçgen, üç köşe», **törtidin** «dört, dördü birden». —Belirsiz sayılar: **kağag** «hep, bütün», **üktüş** «çok», **barça** «hep, bütün», **az** «az», **munça** «bunca», **näçü** «nice», **kaç** «kaç, bir kaç», **kaçan** «bir kaç, ne kadar».

Sayıların çekimi, **İkigü+ni** vs. de olduğu gibidir, o halde: zamirsel. Yaş bildirmek için asıl sayılar kullanılır: **kırk yaşka tği** «kırk yaşına kadar»; tarih bildirilirken yer yer asıl sayıların yanında, sık sık sıra sayıları da görülür: **Kağ-sı altı otuz yıl** «K' ang-hi zamanının 26. yılı» (yani 1687), veya **Kan-si yğirmi altıncı yıl** (aynı).

3217. Son çekim edatları, bir isim, bir zamir veya sayı ismini takip eden ve onunla sıkı sıkıya bağlı, cümlebilgisi yönünden bağımsız olmayan kelimelerdir. Anlamlarına göre isme bağılırlar ve isim çekim eki alırlar.

İsim menşeli son çekim edatları: İsim menşeli bir son çekim edatının önündeki isim ya yalın halde yahut da ilgi halindedir, son çekim edatları 3. şahıs iyelik eki ve bundan başka, icabına göre bulunma hali, ayrılma hali yahut da yönelme hali eki alırlar: **al** «alt», bundan **kum altına** «kum altında, kum altına», bunun gibi **ara+** «ara+», **asra+** «alt+», **iç+** «iç+», **oğur+** «nezdinde, yanında», **ortu+** «orta+», **öd+** «zaman, esna+», **öğ+** «ön+, yer+», **taştın+** «dış+», **tıltağ+** «akab+», **üşk+** «karşı+», **üst+** «üst+», **yüz+** «yüz+, karşı+». —Burada verilen anlamlar, kendi yapıları içindeki son çekim edatlarının anlamlarıdır, şekil olarak isim durumunda olanların değil.

Fiil menşeli son çekim edatları: Bu son çekim edatları bir zarf fiil şekline sahiptirler; isim fiilin icab ettirdiği çekim ekini alır, substantiv (isim)ler genellikle belirsiz haldedirler, zamirler ise, daima aşağı yukarı, belirli oldukları ve Eski Türkçe'de hiç bir zaman belirsiz halde bulunmadıkları için, fiilin icab ettirdiği hali alırlar. Bir ismi takip eden her zarf fiil son çekim edatı olarak anlaşılmaz, fiiliyle ilgisi düşünülemeyecek duruma gelmiş olan, isimle çok sıkı ilişkisi bulunan ve artık zarf fiil olarak düşünülemeyenlere son çekim edatı denilebilir.

—**u**, —**a**, —**ı** ile yapılan zarf filler; **alk-u** «hep, hepsi» (tali dedece sıfat olarak da kullanılır), yükleme hali yahut belirsiz halle: **aş-a** «—nın ötesinde (karşısında)», yükleme hali veya belirsiz hal ile: **başla-yu** «...ile başlayarak»; **birlä** (bir+il— «birleş-ten?») «ile»; **iy-ä** «...e göre»; **käç-ä** «—nın ötesinde (karşısında)»; **öñ-i** «—den başka, —den itibaren», ayrılma hali ile; **ötkür-ü** «—den sonra, —ile, —den dolayı», bulunma veya ayrılma hali ile; **ötr-ü** «—den sonra,

(zaman bildirir), —den dolayı», bulunma hali ile; **ko-d-ı** «koyup, aşıya, koyun», ayrılma hali, nadiren de belirsiz hal ile; **sa-yu** «her biri»; **tap-a** «—e doğru, —e karşı» (yön olarak, düşmanlık değil); **täg-ı** «—e kadar» yönelme hali ile; **tägr-ä** «—nın etrafında»; **ulat-ı** «ve, ve diğerleri, vs.», bulunma hali veya belirsiz hal ile; **ula-yu** «kadar, ve»; **utr-u** «karşı», yükleme hali ile sonraları **ara** vs. nin tesiriyle ilgi hali ile de; **üz-ä** «üst,—den dolayı vs.» (istikakı çok belirsiz, okunuşu Brāhmī metinleri vasıtasıyla kesinleştirildi), başlangıçta bulunma hali ile, çok kere yönelme hali ve belirsiz hal, nadiren de vasıta hali ile (bunun yanında muhtemelen bir de **özä** > **Çuvaşça vara** «o halde, bunun üzerine» vardır); **ym-ä** «böyle, kadar ve de/da», yer yer —mä, —ma şeklinde kısaltılır; **yoğar-u** «yükarı».

—ın ile yapılan zarf fiiller: **adın** «—den başka», bir bulunma ve ayrılma hali ile; **bilä-n** (**bir**+**lä**—, den) «ile», seyrek; **ty-ın** «—ın arkasından»; **kın** «sonra (zaman bildirir)», bulunma hali ile; **öñin** «—den başka», seyrek; **üçün** «—den dolayı, için».

—p ve —pan ile yapılan zarf fiiller arkaik ve seyrek: **ko-p** «hep, bütün», **köp** «çok, hep», **tolp** «bütün», **top** «hep», **kopan** «hep», muhtemelen hepsi de fiil menşeli ve dolayısıyla bu kategoriye ait. **sayu** gibi tali olarak sıfat olarak da kullanılabilirler ve bu durumlarıyla da artık son çekim edatı sayılmazlar.

Ara sıra, bu kuruluş ve şekle uymadan, bir ismin önüne gelen herhangi bir kelimeye dayalı olmayan ve kendiliğinden var olduğu zannedilen isim menşeli son çekim edatları şunlardır: **ara** «ara», belirsiz hal veya ilgi hali ile; meselâ: **anın ara** «o arada» veya çekimsiz fiil şekilleriyle, meselâ **kıçmätin ara** «o esnada, o arada»; **artuğ** «—den çok», bulunma hali ile; **bärü** «beri», bulunma veya ayrılma hali ile, nadiren de yükleme hali ile; **ıgaru** «ora», bulunma veya ayrılma hali ile; **ıçrä** «iç», belirsiz hal veya yükleme hali ile; **öğrä** «önce» bulunma hali ile; **kısrä** «sonra (zaman bildirir)», bulunma hali ile; **täg** «gibi», belirsiz hal veya yükleme hali ile; fakat onların **täg kılınçlarım** «onların (işleri) gibi işlerim» ifadesinde onların ilgi hali almış bir tamlayandır.

3218. Zamirlerin isimlerden az da olsa değişik bir çekime sahip olması, aralarındaki farkın şuurunda olunduğunu gösterir, bu fark muhtemelen kitabelerde daha az bellidir, çünkü **stz** in yalın haline bir de iyelik eki eklenebiliyordu: **stz+ım+ä** «size, benim

olan sizlere». (Osmanlıca **bänim**'deki +**ım**, **bän**+**ın** den in-kişaf etmiştir, yukarıdaki ile karıştırılmamalıdır). Zikr edildiği gibi, bir isim cümlede hem yalın hem de belirsiz hal olarak kullanıldığı halde **bän**, **sän**, **biz**, **siz**, **bo** ve **ol** şahıs zamirleri sadece yalın hal alırlar, aynı zamanda yan hal için bir temel teşkil etmezler. Yalnız ilgi hali, aslında bir isim hali olmayıp bir sıfat durumunda olan yalın halin bir yeniden teşkilidir. Geriye kalan yan hallerin yeniden teşkili için ise zamir köklerinden, araya zamir **n** sinin ilâvesiyle yeni tabanlar yapılır. Böylece **baña**, **binl**~**mini**, **mintä**, **mindin**, vs. şekilleri meydana gelir. Yalın halin, diğer halleri reddetme temayülü gösterdiği hallerde, yer yer yükleme veya bulunma halli şekiller de taban olarak kullanılır ve böylece **mini**+**tın**, **sini**+**dä**, **sini**+**tın**, **bizni**+**dä**, **bizni**+**täg**, **sizni**+**dä**, **sizni**+**din**, **muni**+**täg**, **muni**+**layu**, **anı**+**täg**; ve **mintä**+**dä**, **sintä**+**dä**, **munta**+**da**, **anta**+**da** şekilleri ortaya çıkar. Nihayet «Moğolcalaşmış» bir yönelme-bulunma halinden türetilmiş şekiller de vardır: **muntır**+**tın**, **muntır**+**an**, **muntır**+**dın**, **antır**+**dın**, **andır**+**an**.

Bu, muhtemelen aynı zamanda aşağıdaki nadir örneklerin göstereceği gibi bir taban teşkili (yapım eki) eğilimini ortaya koyar: **burhan** **kıtu**+**n**+**lğ** «Buda saadeti», **könül**+**n** **ıcrä** «gönünde, kalbinde», **il**+**n** **ıcrä** «ilinde (memleketinde)», **yarukı**+**n** **täg** «ışı-ğı (parlaklığı) gibi», **yablağı**+**n** **üçün** «kötülüğünden dolayı», **armağçısı**+**n** **üçün** «yanlışığundan dolayı», **yiri**+**n** **tapa** «yerine (memleketine)». Ve nihayet bu zamir **n** si her hangi bir zamir unsuru olmadan da ortaya çıkar: **iki**+**n** **ara** «ikisinin arasında», **sö**+**n**+**dä** **bärü** «öteden beri».

32181. Şahıs zamirleri :

1. Şahıs teklik : **b(ä)n** (kitabeler)~**m(ä)n** (diğer kitabeler ve bütün yazmalar); **bänin**~**mänin**; **binl**~**mini**, **mäni** (tek tük ve sonraki devirler); **baña**~**maña**, **mintä**~**mintädä**~**mindidä**; **minittin**.

2. Şahıs teklik : **s(ä)n**; **sänin**~**sinin**; **sini**; **saña**; **sintä**~**sintädä**~**sinidä**~**sintidä**; **sintittin**.

1. Şahıs çokluk : **biz**; **bizin**~**biznin**; **bizni**; **bizkä** (bazı kitabeler)~**bizniä**; **bizintä**~**biznidä**, **biznidin**.

2. Şahıs çokluk : **siz**; **sizlär**; **sizin**~**siznin**, **sizlärnin**; **sizni**~**sizlärni**; **sizinä**~**sizä** (kitabeler), **sizlärkä**~**sizlärinä**; **sizintä**

~ siznidä~sızdä~sızlär dä; siznidin.

3. Şahıs kalıntıları : **inçä** «böyle», **inçip** «fakat», **inçäk**, **inçak** «?», **ıgaru** «bura», **sıgar** (açar ve muçar gibi bir teşkil mi?) «taraf».

«İyelik zamirleri», zamirlerin ilgi halidir: **m(ä)niñ s(ä)niñ** anıñ, **monuñ**, **kändünüñ**, **käntünüñ**; **biziñ ~ bizniñ**; **siziñ**, **sızlärniñ**; **anıñ**, **olarıñ**, **monuñ**, **bolarıñ**, **kändülärniñ ~ käntülärniñ**.

İşaret zamirleri: «bu»: **bo**; **monuñ**; **buni ~ muni ~ monı**; **muça ~ muçar**; **munda ~ munta ~ muntada ~ muntuda**; **bunça ~ munça ~ monça** «bunca, bu kadar»; diğer teşkiller: **munçolayu ~ munçulayu** «böyle, bunun gibi, böylece»; **mondağ ~ muntağ ~ munitäg** «böyle, bunun gibi»; **munılayu** «böyle»; **mundırtın ~ muntırdın ~ munta yertin** (tibet yazısı) «bundan dolayı, bunun için»; **muntıran** «buradan»; **muna ~ mına** «bak!». Çokluk: **bolar**, **bolarıñ**; **bolarnı**; **bolar-ka**; **bolarda**; **bolardın**. «burada, orada»: **şunda** «şurda, eskiden». —«o»: **ol**; **anıñ**; **anı**; **açar ~ aça**; **anta ~ anda ~ andada ~ antada ~ antaddata**. Diğer şekiller: **antağ ~ andağ** «hemen», **antaça** «hemen orda»; **antın**; **anın**; **ança** «biraz, birazcık, o kadar»; bundan, ondan : **ançata**, **ançağ**; **ançulayu** «böyle», **ançağınça** «bu arada», **andağ ~ antağ ~ anıtäg ~ antäg** «böyle, bunun gibi, gibi»; **antırdın ~ andırdın** «oradan»; **andıran ~ antran** «oradan beri»; **una** «bak!». Çokluk: **olar**, **olarıñ**; **olar-ka**; **olarnı**; **olarda**; **olardın**.

32182. Sorular : **kanyu** «kitabeler ve eski yazmalar» ~ **qayu ~ kayo** «hangi?, ne?», **kayusı** «hangisi», **qayular** «hangi»; **kanyuda** «nereden (kitabeler)»; **kanyuğaru** «kime karşı?»; **qayutın sıñar...** **antın sıñar** «o tarafa.. ki orada»; **qanta ~ qanda** «ne zaman? nerede»; **qandın** «nereden?» **qanı** (kitabe E 9) «nerede?» (Doğu Türkçesi'nde de böyle, yalnız açık bir yükleme hali); **qança** «ne kadar, nereye kadar?»; **qaç** «kaç, ne kadar»; **qaçañ** «vakta ki»; **qaçañ** «ne zaman, ki»; **qaltı** «gibi».

nä «ne?, niçin?»; **nä üçün** «niçin?»; **näkä** «neye?»; **nädä ötrü** «neden, niçin, neden ötürü»; **näçä** «nice?»; **näçätä kın** «nice sonra»; **näçäkä tägi** «ne zamana kadar?»; **näçük** «nasıl?»; **näçüklın** «nasıl, hemen ki»; **näçükläti** «nasıl?, niçin?» **nätäk** «nasıl?»; **nälük** «neye?»; **nämän** «nasıl?»; **nägü** «niçin, niye», **nägüdä ötkürü** «acaba neden ötürü»; **nägül** «acaba ne?»; **nägülük** «nasıl bir....?»; niçin sa-dece...?, gibi, daima gibi». **näñ** olumsuzun tekidi.

kim «kim?»; **kimlär**; **kimniñ**; **kimkä**; **kimni üçün** «kimin için?».

Genelleme: **kim kayu** «her» (ekseriya kendinden sonra şart ile).

32183. Dönüştürme zamiri olarak şunlar bulunur: **öz**, «kişi, hayat, vücut, kendi». **özüg**; **özkä**; **özdä~öztä**; **özün**; iyelik eki ile: **özüm**, **özün**, **özi** vs. «ben, sen; o vs.». —3. şahısta genellikle zamir **n** si kullanılır: **özünä**, nadiren kullanılan **özikä** «ona» nin yanında. **öz** sıfat olarak bir mülkiyet ilişkisi belirtebilir: **öz tili** «kendi dili», **öz ötäk** «kendi suçu».

• **k(ä)ntü** «kendi»; **käntünün**, **käntükä**, **kätünü**, **käntün** (vasıta hali); **käntülär**, **käntüm** «kendim». **käntü sürüg** «kendi sürüsü»; **käntü könlüg** «kendi (gönlün) kalbin»; **kändü yapıldıg** «kendin suç işledin». Özne olarak: **käntü budunım** (kitabeler) «kendi milletim».

3219. Eski Türkçe'de bir isim cümlesinin bildirme eki (kopula) alması zaruri değildir, çünkü bunun için, henüz bu dilde şahıs veya işaret zamiriyle (bk. 32181) eş olan zamir menşeli (bk. 32211) bildirme ekleri kâfi gelir: **kim sän** «kimsin?»; **mäniñ ol** «benimdir». Bu bildirme eklerinin (bilhassa 3. şahısta olduğu gibi) sık sık düştüğü görülür: **käntü budunım** «kendi milletim», **ilim amtı kanı** «yurdum şimdi nerede?». Örneklerden anlaşılacağı gibi, şimdiki zamanda bildirme eki sık sık düşer.

Esasen **är—**, **bol—** ve yerine göre **tur—** fiilleri tamamıyla diğer fiillerde olduğu gibi (bk. 322) ilgili bildirme-zaman- ve diğer ekleri ile birlikte bildirme (kopula) vazifesini görürler: **bilgä kağan ärmiş** «Bilge kağan imiş», **ädligsiz bolup** «değersiz olup», **näçükün turur munitäg** «niçin böyledir». 32244 le de krş.

322. Bir cümlemin yüklemine teşkil eden ve cümleyi kapatabilen fiil şekillerine çekimli fiil adı verilmiştir. **Vokatif** fiil şekillerinin dışındaki çekimli fiil şekillerine, şahıs işaretleri ilâve edilir: **—t/—d** ile yapılan geçmiş zaman, iyelik eki, diğerlerinin hepsi «sona gelen şahıs ekleri» alırlar.

32211. **Predikat** ismine ve dolayısıyla ekseri çekimli fiillere eklenebilen şahıs işaretleri: Teklik: **b(ä)n** (kitabeler), **m(ä)n** (bazı kitabeler ve bütün yazmalar); **s(ä)n**; —yahut **ol**, nadiren de **ho** veya **o**; çokluk: **bız**; **sız**, **sızlär**, —yahut **+lar**, **olar**, **ol** yahut bazen de **bo**.

3222. **Predikat** isminin isimden ziyade sıfat olması **predikatın** tabiatındandır. O halde bütün fiilden yapılmış isimler **predikat** ola-

billirler, fakat daha ziyade sıfat karakterine sahip olanlar predikat olarak kullanılırlar. Bilhassa, çok kere şahıs ifadesi taşımayan yani 3. şahısta predikat ismi olarak kullanılan —**duğ**, —**gu** ve —**ıg** lı şekiller bu çeşidin dışındadırlar. Belki de burada, diğer isim-fiillerle tamamiyle yürürlükte olan başlamış bir gelişmenin durması bahis konusudur: çekilebilen isim fiillere duyulan ihtiyaç artık giderilmiş ve bundan dolayı bu üç ek Eski Türkçe devrinde şahıs ifadesi almıyordu.

—**çı**, —**ça**: Bu iki şekil çok seyrek görülür ve muhtemelen gelecek zaman veya istek ifade ediyorlardı. **tägmä-çi män** «dokunma-yacağım, dokunmak istemiyorum».

—**gu**, ilk defa yazmalarda bol olarak kullanılma sahasına çıkar. Temelde sahip olduğu mücerret ifadeden mecburiyet, iktidar, **gäye** ifadesine inkişaf etti.

İsim olarak: **altı atқан-gu+lar** «altı kelepçeler», **ig toğa kitgü+el yok** «salgının gideceği yok»; **sinhadıvıpқа bar-gu ärsär** «Seylan'a gitmek mecburiyetine gelince»; —**gu**'nun yönelme hali çok kere bir mecburiyet, bir görelilik ifade eder. **manç bol-gu+қа** «İnanç olmak gerek». —Ekseri yazmalarda **+luğ** genişletilir: **oksat-gu-luğ+suz ädgülük umuğ** «eşi görülmemiş iyi umut». —**+çı** ile genişletilmiş şekli: **kol-gu+çı** «dilenci».

Sıfat olarak: **kılma-gu kılınç** «yapılmayacak iş».

Predikat ismi: **saklan-gu ol** «saklamak lâzım» Bu vazife sık değildir, çünkü —**gu** predikat ismi olarak «lâzım, gerek» manasından çok kere —**gu+luğ** şeklinde genişletilir.

Sona gelen bir şahıs zamiriyle birlikte hemen başlamakta olan bir eylemi ifade eden —**kalır, käl**— ile bir tasviri fiilden türetilmiştir: **kır-kälir sän**.

—**mış** isim fiili sondaki şahıs zamiri ile birlikte hem predikat yapar, hem de 3. şahıs olarak kullanılır. Bir tesbit ve oldukça belirsiz bir zaman yahut gelecek veya geçmiş zaman ifade eder: **biz kamagun amtı isig özüümüzkä ärtinü ilin-mış biz** «biz hep şimdi tatlı canımıza çok bağlıyız». **ıçgın-mış män känçimin** «gencimi (çoçuğumu) kaybettim». **änüklägäli yiti kün bolmış** «doğuralı yedi gün olmuş». **bo yir ämgäklig yir ärmış** «bu dünya acılı imiş». **süst üç biğ är-mış, biz iki biğ ärtimiz** «ordusu üç bin imiş, biz iki bin

idik». Sıfat olarak etken ve edilgende herhangi bir fark yoktur: **sıkta-mış** tamu «feryad (inleme) cehennemi»; **yazın-mış** **yazık** «işlenmiş günah»; **atı kötrül-miş** **burhan** «ulu (adı götürülmüş) Bu da»; **yaşı önüklä-miş** bir **tişi bars** «yeni eniklemiş (doğurmuş) bir dişi pars»; **yavru-mış** **ät'özläri** «zayıflamış vücutları»: **-mış**'lı fiilin öznesi, onu takip eden isim olabileceği gibi, başka bir özne de düşünülmüş olabilir.

İsim olarak sık değil. Aynı şekilde etken ve edilgen birbirinden farksız: **ög-miş** «övme, medh, sena». **ata-mış** + **ın** «adlandırdığım, gösterdiğim»; **kan ak-mış** + **ın** **körti** «kan aktığını gördü». **bil-miş** **kärgäk** «bilmek gerek».

Bundan başka **-mış**'lı şekil sık sık yardımcı fiillerle birleşik filler yapar, bk. 32244.

Geniş zaman; **—ur**, **—ar**, **—ır**, **—r**. Her fiil bu dört ekten belirli birini alır; eğer istisna olarak, bir fiil için iki ayrı ek tesbit edilmişse, bu ya bir ağız farkı, yahut ta bir zaman farkını gösterir. meselâ: **tiril-ür män**.

Sıfat olarak kullanılışı: **är-ür bar-ur ärlig** «hür ve bağımsız olmakta olan»; isim olarak az kullanılır: **bir ymä är-ür + i** **yök** «birlik (kavram)ı yok.» Yüklem olarak sona getirilen şahıs zamirleri ile: **kimkä ilig kazgan-ur män** «kime memleket kazanırım».

—sığ ~ —sug ~ sık. Yazmaların büyük bir kısmının **—guluğ**'u yerine kitabelerde ve mahdut bir kısım yazmalarda sıfat ve isim olarak kullanılan ve aynı zamanda bir mecburiyeti ifade eden **—sığ** vs. vardır.

İsim olarak: **tüt-sük** «tütsü», **ülä-sık + ın** «paylaşırmanla, ayırımınla», **kün toğ-suk + dıñkı** «doğudan beriki».

Sıfat olarak: **alğan-sığ törtü** «takdire değer bir yol»; **ışlämä—sığ iş** «yapılmayacak iş»; **ät'öz ködıkär-sug öd** «vücut bırakıldığı zaman «ölünce»; **kıgür-sug törtü** «girilecek töre»; **vusanti olur-suk törtü** «vüsanti olacak töre»; **il tut-sık yır** «memleket tutulacak yer, hükümet merkezi»; **ançula-sık kärgäk** «değer vermek (tapmak) gerek».

Yüklem olarak kullanılmaz.

—taçı ~ —daçı isim-fiili, sona gelen şahıs zamiri ile birlikte

kitabelerde, gelecek zamanın yaygın şeklidir, yazmalarda bulunmaz: **öl-täçi sän** «öleceksin».

Fail (eylem) ismi, o halde, çoğunlukla isim, yer yer de sıfat olarak: **käl-täçi** «gelecek, gelecek olan».

—**duk/—tuk**: isim iyelik ekleriyle de; ekseriyetle görülen geçmiş zaman olarak: **han inçä ayduk + ta ötrü** «Han böyle söyledikten sonra». **bilmä-duk + ügin üçün** «bilmediğin için»; **burhan kutıña katıqlan-tuk + larınta** «buda saadetine (ermeye) çalıştıklarından»; **zruşç är-tük + i yirdä** «Zruşç'un olduğu yerde»; **käl-tük + üm bo** «geldiğim bu (gelişim böyle)».

Sıfat olarak: **öñtä kisträ işid-mä-duk at kü** «önce sonra (geçmişte gelecekte) işitilmedik (duyulmadık) şan şöhrət»; **bar-duk yirdä** «vardık (varılan) yerde»; **kut bulma-duk midik tınlıqlar** «sadete (bahta) ermemiş (kurtulmamış), alışılmış insanlar (avam)».

Yüklem olarak, sadece 3. şahısta: **säkiz oğuz, tokuz tatar kalma-duk** «sekiz oğuz, dokuz tatar kalmadı», **karluk işiñä kälmä—duk** «Karluklar vatandaşlarına gelmediler».

Yazmalarda, —**yuk** isim-fiilinin sonuna şahıs zamiri getirmek suretiyle teşkil edilen bir görülen geçmiş zaman vardır: **ba-yuk sän** «bağlamışsın, bağladın».

Sıfat olarak, etken ve edilgen arasında bir fark yok: **bul-kan-yuk tınlıqlar** «bulanmış (yolunu şaşırmış) canlılar», **övkä köñül örit-mä-yük tınlıq** «öfke beslemeyen canlı», **täg'den önce gelirse: işi büt-mä-yük täg** «iş bitmeyecek gibi».

İsim olarak, seyrek: **idma-yuk + ıña** «göndermemesinden»; **tä-ginç bulma-yuk + ka** «ulaşmamasından».

3223. Bir cümleyi bağlayamayan, yani çekimli fiil olarak görev yapmayan ve isim soyundan olmayan, bundan dolayı da yüklem, nesne veya sıfat (bildirme) olarak kullanılmayan fiil şekillerine Moğolcacıların örneğine bakarak «Converbia» (zarf-fiil) denilmiştir. Zarf olarak veya bir cümle içinde bir kelime gurubunun fiil kesintisi olarak iş görürler. Zarf fiilin ikinci unsurun bir tasviri fiil veya yardımcı fiil olduğu iki fiil şeklinin alt kısmının birinci unsuru olarak görülüşü onun zarf fonksiyonunun hususi bir halidir.

Zarf-fiillerin kendilerine has ne zaman, ne de şahıs anlamları vardır (yani zarf fiiller zaman ve şahıs bildirmezler), bir çekimli

fiile dayanarak onun ifade ettiği şahıs ve zamanı zımnen ifade ederler.

—a~ —ı~ —u, bazı hallerde —yu vs., menfisi (seyrek): —ma+y. —u zarf fiili, zarf, zarf belirleyicisi veya cümle başı bağı yapar. Zarf belirleyicisi'nin sonu olarak fiil menşeli sonçekim edatıdır, zarf olarak birleşik fiilin birinci unsurunda görülür. —zarf: **kod-ı in** «koyu (aşağıya) in—». —Zarf belirleyicisi: **yan-a** «yine»; son çekim edatı: bk. 3217.—Bağ: **ötr-ü** «sonra, nihayet». —Birleşik fiillerde: **bol**— fiilinin önünde muktedir olmak anlamında bir tasviri yardımcı: **ör-ü bol-maz** «kalkamaz, yükselemez». Tasviri yardımcı fiilin önünde: **id-u yara** —«gönderilmeye uygun ol—». Tasviri saygı fiillerinin önünde: **bältür-ü yarlıka** —«saygıyla göster—», tasviri fiillerden önce: **kıl-u alk** —«tamamiyle yap—»; bk. 32244.

—**galı**: —**galı** zarf fiilinin anlamı —u zarf fiillerine benzer, ama tamamiyle de onunla aynı değildir. En yaygın anlamı: «mek için», nadiren «—den beri».

Birleşik fiillerde kullanılışı. **bol**— fiilinin önünde «muktedir ol—» anlamında, tasviri yardımcı fiil fonksiyonunda: **uç-kaı bat-galı bolurlar** «uçabilir, bataabilirler.». Tasviri yardımcı fiillerin önünde iki fiilin birbiriyle bağlantısı —u zarf fiilinde olduğu kadar sıkı değildir: **yarman-galı sakın**— «tırmanmayı (çıkmayı) düşünmek». tasviri fiillerin önünde, bir görünüşün ifadesi olarak: **kır-gäll tur**— «hemen girmek iste—». —**kör-gäll yalnlıg** «parlak alev». —**bo yürügüg bälgülüg kıl-galı** «bu tarifi belirlemek için», —**yıllar aylar ärt-gäll ür kiç boltı** «yıllar aylar geçeli çok oldu»; **adrıl-galı yırlı-gäll ärü ärü kiç boltı** «ayrılalı çok oldu.»

—**gınça**, —^o**g** fiilden isim yapma ekine ilâve edilmiş teklik 3. şahıs iyelik ekinin eşitlik hali, yani —^o**g**+**m**+**ça**; böyle bir menşee sahip olmasına rağmen anlamı bakımından buraya daha yakın olduğu için, bu ek burada ele alındı.

—**gınça** eki zarf belirleyicisini sona erdirir ve «—dıgı, müddetçe, —ıncaya kadar, —madan önce» anlamlarına gelir: **közüg yumup aç-kınça** «göz yumup açacak müddetçe (göz yumup açıncaya kadar)», **män käl-gınçe** «ben gelinceye kadar»: **nomluğ orunka täg-gınçä** «irfanlı yere (Bodhimanda) varmadan önce».

Genellikle ismin sonuna gelen ve ona bir zarf belirleyici anla-

mini veren —kän, yardımcı fiil kökü är—; ärkän «iken» getirilir.

—°n: —°n zarf fiili, Moğolca'da tamamiyle yerleşmiş olduğu halde Eski Türkçe'de nadirdir ve kaybolmak üzeredir.

Kalıplaşmış olan zarflar: **yak-ın käl—** «yakın gel—», **ad-ın «başka, ayrı»**. —Zarf belirleyicisinin sonu olarak: **birdin iy-in tüg** «güneyden takip ederek yakala!». —**tı-p gibi tı-yın** de kitabelerde bazen, herhangi bir konuşucu bahis konusu olmadığı halde, bir cümlecğin sonuna getirilir: **arkış idmaz tıyın sülädım** «Kervan göndermez diye asker yolladım (harp açtım)»; **taşra yorı-yur tı-yın kü** «dışarda (bozkırda) yürüyor (dönüp dolaşıyor) diye bir şaya».

Bazı son çekim edatları bu şekildeki bir zarf fiile indirgenebilirler. bk. 3217.

—°p: —°p zarf fiili (menfisi seyrek olarak kullanılan —matı yedek şeklidir) zarf belirleyicisi olarak ele alınabilecek olan bir kelime gurubunu düğümler. Daima başka bir fiil şekline bağlıdır ve bu fiilin şahıs işareti çoğunlukla bu zarf fiilin de şahıs işaretidir, eylemi bağlı olduğu fiilden biraz önce vuku bulur: **bo saviğ lıld-ıp inçä tıp tıdı** «bu sözü işidip (duyup dinleyip) şöyle dedi (bu sözü duydu ve şöyle dedi). Bir doğrudan ifade şekli olarak, çoğunlukla **inçä** veya **ançulayu tı-p** ile yürütülür ve **tı-p** ile bağlanır.

Bazı belirli tasviri fiillerden önce, mantikî esas fiil —°p şeklindedir, bk. 32244.

Zarf belirleyicilerinin sonu çok kere bir son çekim edatıyla ifade edildiğinden, —°p ile sona eren bazı son çekim edatlarının da bu —°p zarf fiilinden geldiği tahmin edilebilir, bk. 3217.

—°pan: —°pan zarf fiilinin fonksiyonu aynen —°p ninki gibidir, fakat daha eskidir ve kitabeler ve yazmalardan birinin ağzıyla sınırlıdır. Menfisi (sık): —**matın~madın** (yedek şekil).

3224. Cümle bilgisindeki kullanılışına ve bildirme eklerinin türlerine göre, Eski Türkçe'de iki tür fiil çekimi şekli vardır.:

İsim fiil olarak bütün fonksiyonları (yani, isim sıfat ve bildirme) görülebilen ve zamir menşeli bildirme ekleri alan şekiller (3222) ile sadece bildirme kipi olarak kullanılan şekiller ve başlı başına

bildirme eki almayan istek kipi şekilleri (322411), **iyelik eki men-**şeli bildirme eki alan görülen geçmiş zaman (322412), **zamir men-**şeli bildirme eki alan (322413) gelecek zaman ve şart şekilleri.

322411 «Vokativ (istek) fiil şekilleri» olarak, arzu, istek, emir ve rica vs. olarak da gösterilmeleri mümkün olan, o halde gerçekte bir paradigma teşkil etmeyen bazı şekiller ele alınmıştır.

Teklik	Çokluk
1. Şahıs : —ayın, —yın	—ahm, —lhm
2. Şahıs : sadece taban yahut —ğıl	—°η (aynı zamanda nezaket bildiren teklik), —°η°lar, (seyrek) —°η°z; (istisna olarak da) —°η°r (Man. 19, 11; 14)
3. Şahıs : —zun	Teklik gibi yahut: —zun- lar

Vokativ fiil şekilleri şunları ifade ederler :

1. Şahıs teklik ve çokluk : niyet ve irade;
2. Şahıs teklik ve çokluk : istek ve emir;
3. Şahıs teklik ve çokluk : arzu ve ümit.

Sadece 3. şahıs teklik nadiren isim gibi kullanılır: **yarlıkā-zun + ın** (Man. II, 8, 16) «yarlıkaması yoluyla (vasıtasıyla)». — Bu şekil nezâket (bildiren) bir hitab için de kullanılır. Aslında her zamanın 3. şahıs tekliği nezâket ifadesi olarak hizmet eder: **hatun uka yarlıkā-dı** mu ârki «acaba kraliçe hazretleri buyurdu mu?».

Vokativ fiil şekilleri nisbet cümlelerinde de final manada kullanılır: «**kim bittī-lhm** «ki yaza (bile)lim»; **inçā bolmazun** **qaltı biz yokağguluk bolma-lhm** «böyle olmasın ki biz yok olmayalım».

Bu vokativ fiil şekilleriyle biten yan cümleler, düşünce veya konuşma bildiren fiillere bağlıdır: **amraklartın adırılğuluk ämgäk**

bolma-zun ärti .típ kórkar män «sevgilerden (dört asil budist gerçeğinden) bir ayrılma, ızdırıp (hasıl) olmasın diye korkarım»; **siz-ni öl-zün típ** «sizi ölsün diye». **tí-p**'e rağmen çok kere konuşmacı bahis konusu değildir.

322412. —t ile yapılan fiil şekilleri (bk. 313) iyelik ekiyle birlikte görülen geçmiş zamanı —d°m~ —t°m vs. **bol-t+un, sıktaş-t+ılar** verirler.

İsim olarak : **adır-t** «ayırma, ayırım», **urun-t** «çarpışma, arbe-de, vuruşma». Bildirme (haber) olarak: geçmişte bir tek eylem, yer yer de, hemen takip eden geleceğin kesinlikle beklenen veya vad edilen : **nägü bol-tuñ?** «ne oluyorsun?», **män una basa ylt-dim** «hemen geliyorum».

322413. —sar män vs. şart şekli aslında bir bildirme şeklidir. Bir **kal-ı sa-r sän** den «kalmayı düşünüyorsun» veya benzeri., yani tasvirî yardımcı fiil **sa—** «düşün—, tasarla—, hesapla—» ile bir fiil teşkilinden orta hece düşmesiyle bir **kal-sar sän** meydana gelmiştir. Böyle bir kısa tam cümle, yanındaki cümlelerin şartı haline gelmiş ve aşağı yukarı aşağıdaki şekilde bir hüküm cümlesinin şartı şeklinde anlaşılmıştır: **kal-sar sän män barayın** «sen kalmayı düşünüyorsun, (ve) ben gideyim (gitmek istiyorum)»; Bu da hemen «(eğer) kalmayı düşünüyorsan, ben gideyim (gitmek istiyorum)» şeklinde anlaşılmıştır. —sar män vs. li cümleler aslında bağlama edatına ihtiyaç göstermiyorlardı, bu da onların tam (bağımsız) cümle yapabilme karakterlerini isbat eden bir durumdur; önce yabancı dillerin tesiriyle belirli bağlama edatları kullanıldı, ve böylece şart ifade eden bir yan cümle meydana geldi :

—ga isim fiili, ekseriya bir +y eklenmek suretiyle yazmalarda gelecek zaman yapar; sonuna şahıs zamirleri eklenir : **tägin-gäy män** «ulaşacağım», **kutgar-ga män** «kurtaracağım». Bir soru keli-mesiyle birlikte, bir belâgat sorusu teşkil eder: **nälük ton-gay** «nasıl donacak».

—ga seyrektilir: **bil-gä** «bilge», **kıs-ga** «kısa». Bildirme olarak nadiren —ga, ekseriya —gay lı şekiller, sadece yazmalarda bulunur.

32243. Zarf fiil şeklinin çekimli şekilleri Eski Türkçe'de henüz yoktur.

32244. **är**— «er—, ulaş—», **bol**— «ol—, tam ol—» ve **tur**— 'kalk—» fiilleri, sık sık kullanıldıkları için, tam anlamlarını kaybettiler ve muhtemelen tasvîri yardımcı fiil, sonra tasvîri fiil ve nihayet gerçek yardımcı fiil durumuna geldiler. Esas anlamını **är**— en önce, **tur**— ise en sonra kaybetti.

Bu üç yardımcı fiil tam ve eksiksizdir, bunlardan bütün şekiller yapılabilir, yalnız, **är-máz+kän** menfi şeklinin yanında, müsbet karşılığı ***är-ür+kän** bozularak **är-kän** «iken» şekline girmiştir.

Bütün isimler kendilerinden sonra gelen bir yardımcı fiile bağlanabilirler. Eğer bu yardımcı fiil çekimli ise, meselâ **bil-gä är-miş** «bilge imiş» gibi, bir bildirme ismi ile bildirme (kopula) bahis konusu demektir. Fakat eğer çekimli değil yani zarf fiil ise, **saķınç-lıg bol-up** «üzölüp» örneğinde olduğu gibi, yardımcı fiil bir zarf belirleyicisini bağlar. Yardımcı fiil her şeyden önce bir isme bir zaman ifadesi vermeye yarar.. Örnekler: **bar bol-gay** «var (mevcut) olacak»; **yok är-miş** «yok imiş»; **kärgäk är-ti** «gerek idi».

Çok sık ve özellikle yazmalarda çekimli fiil şekilleri, ki bunlar çoğunlukla isim değildirler, aynı şekilde çekimli yardımcı fiillerle birleşirler. Şahıs ve menfilik işaretleri, birinci veya ikinci unsur da bulunabilir, bu da belirli bir anlam farkı verebilir: Örnekler;

Geniş zaman: **ozğur-ur är-tim** «kurtarır idim, kurtarmıştım»; **kör-ür är-miş män** «gördüm, fark ettim», **bol-tum är-di** «oldum idi (elde ettim idi)»; **alk-yuk är-di**. «vurmuşlar, vuruşmuşlardır» vs.

Bir durum veya alışılmış bir eylem: **türtün-ür är-di** «sürünür idi (devamlı)»; **täbränçsiz bol-tum är-máz mu** «sarsılmaz değil mi idim?»; **biçil-ur bol-ur** «(nihayet) biçilmiştir»; **bol-muş bol-gay** «olmuş olacak» vd.

Şart: **kılma-dım ärsär** «kılmadım ise» (belirsiz **kıl-sar män'e** karşılık geçmiş zaman); **ögir-ür män är-sär** «sevinir isem».

Olmamış (gerçekleşmemiş); **täginmä-gäy är-timiz** «katılmayacaktık»; **bul-tı är-ti** «bulmuş olacaktı»; **öl-täçi är-ti** «ölecek idi»; **kim bol-gay bälgürt-däçi** «kim gösterecekti»; **alkınmaz mu är-ti** «kaybolmaz mı idi?»; **il-tilär är-gäy** «dokunmuş (yakalamış) olacaklar».

İstek : **yır yarıl-zun är-ti** «yer yarılısaydı da».

u— «muktedir ol—», bil— «bil—», sakın— «düşün—» ve bunlara benzer fiillere tasvîrî yardımcı fiiller adı verilir. Onunla ilgili eylem, kendisinden önce gelen zarf fiil çekimindeki bir fiille ifade edilir: **ıd-a katıglan—** «engellemeye çalış—», **ıd-u yara—** «göndermeye yakış—».

Eğer —u yerine, —ğalı şekli kullanılmış ise, daha kuvvetli bir hedefleme bahis konusu demektir: **ärt-gäli oğra—** «geçmeye niyet et—», **körkit-gäli oğra—** «göstermeye niyet et—».

kıl-ğalı tığın— veya **kıl-ğalı ötün—** «yapmayı rica et—» ve **kıl-ğalı ırlıka—** «yapmayı buyur—» ifadeleri de aynı şeyi ifade eder. Yer yer anlamın bir başka olduğu ifadeden çıkarılabilir, yani: «hendeniz» yani «saygıyla bir şey yap—». Bu durumda birinci ve ikinci şahsın düşünülen öznesi aynıdır. Bu hâlde basit tasvîrî yardımcı fiiller değil, tasvîrî saygı fiilleri bahis konusudur.

Söyleme fiilleri tasvîrî saygı fiillerinin önünde —p zarf fiili şeklinde olurlar: **tı-p ırlıka—** «deyip buyur—».

Tasvîrî saygı fiilinin vaz dili kullanılışları çok yaygındır: **ırlıka—**, tek başına, «saygıyla bir şey yap—, iste—, ol—» vs. manalarına gelir.

Birleşik fiillerin bu türü çok sıktır. Bunun yanında nadiren de **ayıt-ğu ırlıka—** «söylemeyi emr et—», **birtükgärtü sakın—** «vermeyi düşün—» gibi bir başka teşkil şekli görülür.

Hareket ve durgunluk bildiren fiiller ile benzerleri bir birleşik fiilin ikinci unsuru iseler, yerine göre, asıl anlamlarını kaybedebilirler. Böyle «tasvîrî fiiller» birinci unsurdaki ifade edilen etme ve olmanın türünü tavsif ederler. O halde asıl manayı taşıyan ilk unsur, —u zarf fiili şeklinde olur: **küy-ü tut—** «devamlı koru—», **ıçğın-u ıd—** «tamamen yitir—», **kıl-u alk—** «sonuna kadar yap—». —Bazı belirli tasvîr fiillerinin önünde, anlam taşıyıcı, yani ilk unsur, —p zarf fiili şeklinde bulunur. **yat-ıp yür—** «yatıp dur—», **ärt-ıp kal—** «geçip kal—, tamamıyla geç—». **küzät-ıp tur—** «gözetip dur—». Her ne kadar, bir defaya mahsus olmak üzere, **tur—** un önündeki ilk unsur —u şeklinde görülüyor ise de, burada **tur—** bir tasvîr fiili değildir, asıl anlamıyla kullanılmış olan bir fiildir, ve dolayısıyla önünde bulunan zarf fiili onun zarfıdır: **közün-ü tur—** (U II 22,6) «görünecek şekilde dur—».

Tasvir fiilleriyle yapılmış olan birleşik fiiller daha abidelerde mevcuttur: **tlk-ä ber**— «diki ver—»; fakat, ilk defa yazmalarda çok yaygın bir şekilde geçerler.

33. Cümle bilgisi daha önce yeterince ele alındı. O halde, burada yalnız bir kaç (kendi içinde bağlı olmayan) ilâve gerekmektedir.

Eski Türkçe'de kelimelerin yeri «normal» ve «tipik Altayca»daki gibidir. Fiil çoğunlukla cümlenin sonunda bulunur; yalnız hirs-tiyanlıkla ilgili metinler fiil-yüklemi öne alırlar; atribü (bildirme ismi) daima atribü taşıyıcısının önündedir.

Kitabelerde ve Brâhmî yazılarında kelime grupları çok kere bi-tişik yazılmıştır, meselâ: **bumun+kağan, tuta+bırmış, қапıғқа + түгі** vd., bu cümle bilgisi bakımından bir birliğe işaret eder. Fakat geri kalan yazmalarda dil uyumu dolayısıyla bir birlik gösteren kelimeler bile ayrı yazılmakla kalmamış, hatta çokluk ve hal ekleri de ait oldukları kelimelerle bitştirilmemiştirler. Belki de bu suretle cümle içinde kelimenin anlamı açığa vurulmak istenmişti. Yazmalarda sıfat ile isim kitabelere nazaran daha kesin ayrılmıştır. Kitabelerde **yağı** «düşmanca, hasım» yazmalarda ekseriya **yağılıg** olarak ifade edilmiştir. Kopula (bildirme eki) yazmalarda eskisine nazaran daha çok kullanılmıştır. Eski belirsiz hal çok kere belirli bir yan hal ile yer değiştirir. Kitabelerde **är ärdämi atım tabdım** «erkek(lerin) erdemi olan adımı buldum» şeklindeki bir ifade yazmalarda düşünülemez. **қадашым адırıldым** «dostlarımdan ayrıldım» veya **at aşar alp ärtiñiz** «atdan daha yiğitdiniz» (RADLOFF 332, Z. 2) kitabelerin dili için tipik birer örneklerdir.

Olumsuzluk (yokluk) bildiren kelime teşkili elemanları şunlardır **+s°z (+s°z)**; **ög+stüz** «kimsesiz, öksüz»; **yazuk+suz** «günahtsız»; **+sır**, kendisinden sonra başka ekler getirmek suretiyle, seyrek: **il+sır+ä—t—** «ilsiz bırak—; kavmini elinden al—», **ta-tıg+sır+a—** «tat alama—, tadını kaybet—».

—**ma**— fiilleri olumsuz yapmakta kullanılır: **käl-mä-di** «gelmedi». Ekseriya fiiller fiil tabanına bu ekin getirilmesi suretiyle olumsuz hale sokulurlar, istisnalar: **käl-ür män** olumsuzu: **käl-mäz män**; —**maz** şekli de —**ur** şekli gibi, sıfat ve isim olarak kullanılabilir. Olumsuzluk zarfı —**madın**, kitabelerde bunun yanında aynı za-

manda —matı ile yapılır. **käl-mädin** «gelmeden»; —u nun olumsuzu: —ma—y «—meden» çok az kullanılır.

Olumsuzluk bildiren kelimeler; «değil, hayır» —ma— lı bir teşkil ile ifade edilir: **är-mäz** «mevcut değil» için başlı başına bir kelime var: **yok, yo—** «yok ol—» dan yapılmış bir isim; kuvvetlendirme **arıtı, idi, nän** ile yapılır.

Öne gelen genel kuvvetlendirme kelimeleri : **ayı, anşız, aň, qop, ärtigü, artuq, yig, idi, nän, arıtı, aqmıntın** vd.

Soru, ya bir soru kelimesiyle, bk. 32182, yahut da soru edatı **mu** ile ifade edilir : Bu hemen cevap isteyen kelimenin arkasından gelir : **ikinti ajunta oq mu täginür azu bo ajunta ymä mu täginmäkt bar** «ikinci bir varlık aleminde mi, yoksa doğrudan doğruya bu varlık aleminde mi elde edilir?»

Kitabelerde cevabı belagat sorusu olan ve kendisinden «hayır» cevabı beklenen bir **gu, gü** edatı vardır: **bo sabımda igid bar gu** «bu sözlerimde bir yanlışlık var mı?»

Tahmin (şüphe) bildiren edatları, kitabelerde **ärinç** ve seyrek rastlanan **kük**, yazmalarda **ärki** ve seyrek rastlanan **ärinç** «belki, acaba» kelimeleridir. **käntü bilingäy ärinç** «belki kendi kavrayacak», **ol ämgäklig kim tınlıg ärki** «o acılı canlı kimdir acaba?; o acılı hangi canlı acaba?».

Ünlemler : **a, ya, ay, äy**: bunlar sona gelirler. **ya**, cümle başına da konur.

İşaret sözleri : **muna, una** vs. «İşte, bak!» işaret bildiren köklerin vokatifleri (çağırma (istek) şekli)dir.

Başkaları: **oq**, kuvvetlendirme: **anta oq, timin ök** «hemen sonra». +**raq**, kuvvetlendirme: **ylg+räk** «çok iyi»; **bäg+räk+ım** «sevgili beyim» +**çaq**, kuvvetlendirme: **çaq sini** «tam seni».

kınyä ~ kına + kıya ~ +kıa ~ +kinye vs. sevgi ve acıma bildiren kelimelerin teşkili ve kuvvetlendirmesi : **bir+kinyä mün** «bir tek günah», **yaquq+kıa** «çok yakın», **tıñür+klä toğmış özümüz** «sadece döner (istikrarsız) doğmuş kendimiz», **qatıg+kıya+n ay—** «kuvvetle söyle—»; **kıçig+klä+sintä** «çok küçüklüğünde (çok küçükken)». vs.

ymä, yer yer **mä, ma** şeklinde kısaltılarak, sona getirilerek kuvvetlendirme (edatı) olarak kullanılır: **män ymä** «ben yine (ben

de)»; **ķayu + ma orunta** «daima, her yerde».

—p'li zarf fiili, biten kelime grupları zarf belirleyicisi olarak görülmelidirler. Gerçek yan cümleler Türkçeye orijinden ya-bancadırlar. İlk olarak şart cümleleri meydana geldi, bk. 322413.

barsar bargıl «gitsen git; git! (gidersen, git; gitmek istersen, git)». İstek yani hüküm cümlesi (ana cümle): **otun ķatunsar** «ateşle sertleşse!» Bir nisbet zamirinin girişiyle: **ķim ķayu tınlıķ bu bitiglig bitit-sār** «her hangi bir canlı (insan) bu kitabı istinsah ettirse». Buradan «her canlı, ki bu kitabı istinsah ettirse» anlamıyla bir genel-leştirme yan cümlesi çıkarılabilir. —Sona getirilen **ār-sār** ile cümle-nin bir kısmının vurgulanması: **bo ārsār arjular turguluķ orun ol** «bu ise kutsiyet taşıyanların (ermişlerin) durduğu yerdir». İn-do-Germen dillerinden yapılan tercümelerin tesiriyle, soru kelime-leri, mantık açısından hüküm cümlesine bağlı olan cümlelerin ba-şına getirilmiş ve bu sebeple de nisbet cümleleri meydana gelmiş olmalı. Bu yan cümleler çok çeşitlidir. Şart ve nisbet cümlelerinde yüklem zaman ve şahsı bulunmayabilir: **aç-sar, tosıķ ömāz sār** «aç-san (eski) tokluğu düşünmezsin». —Özne cümlesi: **ķim ķorķ-sar, yo-rırlar** «korkan yürüsün!». — Nesne cümlesi: **nā türlüķ itig yaratıķ bar ār-sār, ķörümķi yultuzķıķa ayıtmaz** «ne türlü bir mücevher olduğu-nu falcıya müneccime söylemez». —yüklem cümlesi: **ol azıy ymā ol ķamaķ yāklār oĝlanları, ķim köklārdān yirĝārü tüşmişlār ārti** «o arzuların, bütün, gökten yere düşmüş olan şeytan oğulları-nındır». — Zaman cümlesi: **siz, ķaķan burķan ķutun bul-sar siz, mini titmāķ ķutĝarıķ** «Eğer siz, Buda saadetini bulursanız, beni bırakmayın, kurtarın!». Yer cümlesi: **ķayuda toĝĝalı tapları ār-sār, anta toĝum ajun tutarlar** «nerde doğmayı arzu etseler, orda doğar ve hayat tutarlar». — Gaye cümlesi: **mān bu ārdini alĝalı barayın, ķim asıĝ tusu ķulu u-sar mān** «faydalı olabilmek için, bu cevheri alıp geleyim». — Sebep cümlesi: **ķim nāķ üntāmā-sār, açtı** «kimse seslenmeyince açtı». — Karşılaştırma cümlesi: **inķā ķaltı türk yigıt ķunçuyar nāķük titrāyür bāzār ār-sār ançulayu ymā bu yitince-siz yaĝız yir tābrādı** «genç güzel kadınlar nasıl titrer depre-nirse, bu gep geniş yer de öyle deprendi (sallandı)». — Vasita cümlesi: **öĝirmāķ, ķim öĝirdi, artuķ ārūs ārtür** «öyle bir sevindi, ki pek çok». — İmtiyaz (ruhsat) cümlesi: **nirvanķa ķirü yarlıķadı ār-sār, ymā ķodmuş izi taķı tükāl bar** «(Buda) Nirvana'ya girmeyi buyur-muşsa da, bıraktıĝı izi sapa sağlam duruyor (mevcut)».

O halde nisbet cümleleri bir soru ile başlar, yahut da ayrıca bir de şart ihtiva ederler, bunun yanında, temelde nisbet cümlelerinden ayırt edilmeyen, nisbet (kelimesi) ihtiva etmeyen şart cümleleri de vardır.

Zamanla —p zarf fiili bağımsızlık kazandıkça, nisbet cümleleri içinde görülebilir: **nä anı körüp tağı artuğrak uyırkandı yogurkandı** «onu görüp (ne zaman onu görse) daha çok feryat ediyordu».

Soru cümleleri şart vd. ile birlikte genelleştirmeye yararlar. Soru cümlesi, yani nisbet, genelleştirici fonksiyonunda yer yer iki kere tekrarlanır, yahut da tekrarlama şartsız ortaya çıkar: **nä ärsär, asıgka kırmadı** «kimseye fayda getirmedi (hiç birşey faydaya girmede)». **kımkä kälär, sançitur** «(bu gerçekler) isabet ettiği herkesi yararlar» **näy näy sabım, ärsär, bänü taşka urtum** «her bir sözümü ebedi taşaya yazdım». **kım kım kälir** «kim ki gelir (gelen herkes)», **nä nägü iş** «her iş».

Soruların çok sık olmayan tekrarlanmalarından başka, zarflar, sıfatlar ve sayılar da anlamlarını pekiştirmek için yer yer tekrarlanır: **ärü ärü** «yavaş yavaş», **adın adın** «ayrı ayrı»; **mın mın** «bin bin (binlerce)».

İşaret zamirlerinin ve bazı zarfların tekrarı tekleşme, yani yaygınlık, ifade edebilir: **ol ol kılınçlar** «her iş», **öğün öğün yarlıkancı** «her biri acıyıp».

ka+p kara «kap kara», **a+p am** «fakat, şimdi» vs. gibi ifadelerle de anlam pekiştirilir.

Doğrudan ifade ekseriya **inçä tıp tidi** veya benzerleri ile başlatılıp **tıp tıp tidi** ve benzerleri ile bitirilir.

Dolaylı ifadede yalnız fiil yüklemi doğrudan ifade şeklinde bulunur, özne -alman dil duygusuna göre- yüklem halinde olur: **ol tınlıgğ «yoklunmaksız ärtür» tıp bilgülık ol** «bu canlıyı mahv edilmez diye bil (bu canlının mahvedilmeyeceğini bilmelisin)».

Diğer şivelerde olduğu gibi, aynı şekilde tanzim edilmiş olan cümle kısımlarının hepsi veya çok kere, sadece sonuncusu ek alır, buna karşılık Eski Türkçe'de, üleştirme eki +ar bir kere de birleşik sayının ilk unsuruna getirilmiştir: **biş+är yüz ärin** «beş yüz erle».

4. Metinler :

KÖKTÜRK YAZISI : Wahrsagebuch (fal kitabı). V. THOMSEN, Dr. M. A. STEIN's mss in Turkish «Runic» script; JRAS 1912, s. 181 ff., Nr. XLII ve W. BANG UJb 1925, s. 231 ff.: «uzuntonluğ idişin ayakın kodupan barmış, yana ädgüti saķınmış idişimtä ayakımta önl kaçça barır män tir. yana kälmiş. idişin ayakın äsän tükäl bulmış. ögırär säblnür. «Bir kadın kabını ve bardağını koyup gitmiş. (Fakat) sonra iyice düşününce, «kabımı ve bardağımı koyup nereye gidiyorum?» deyip geri gelmiş. Kabını ve bardağını sapa sağlam bulmuş. Çok çok sevinmiş (neşelenir, sevinir)».

UYGUR YAZISI : «Handaka'nın cevabı», mani metni ağız özellikleri taşır; W. BANG, Manishäische Erzähler, Muséon 1931, s. 7-12; Tıpkı-basımı: A.v.LE COQ, Ein christliches und ein manichäisches Manuscriptfragment, SBAW 1909, Tafel XIV (başlık 1). :

- 1) çınak kığınç birmäki nom
- 2) ötrü bodi-sv tg'in
- 3) //// 1-k atın tınin tartap
- 4) turdı, qarap çi-nakkä
- 5) inçä tıp ayttı. bo muntag
- 6) körksüz ağmayu yatağma
- 7) nä türlüg kişi bo tıp
- 8) ayttı.. çi-nak inçä
- 9) tıp öttl. tırım bo kişi
- 10) öğrä ylg'it ıgsöz
- 11) siz'intäg kiçig körtlä
- 12) urı ärti. amtı kır-dı ıglädi(.)
- 13) ıg tög'ıp muntag körksüz
- 14) bol-up yat'ur.. ötrü
- 15) bodi-sv inçä tıp ay-mış(.)
- 16) bızmä uz-un yaşap kını-ğä
- 17) munçulayu hoş bol-ur ärinç (.)

Tercümesi : (başlık) Handaka'nın Cevabı'nın kitabı.

Bunun üzerine Bodisatva Prens atı Kantaka'nın gemini çekip durdu. Bakıp Handaka'ya şöyle dedi: Bu çirkin (bir şekilde) dönüp dolaşan nasıl bir adamdır? (8) Handaka şöyle deyip yakardı: «Tanrım bu (adam) kişi önce genç, sıhhatli, sizin gibi güzel bir çocuk idi. Şimdi ihtiyarladı, ve hastalandı, hastalık gelince böy-

le çirkinleşti.» Bunun üzerine (15) Bodisatva şöyle dedi: Bil ki biz de uzun yaşayıp sonra bunun gibi pislige bulaşacağız (delik).

Yukardaki metnin arka sahifesi :

1. bodi-sv tg'in bo.
2. bodi-sv tg'in çi-nkdän
3. bo savağ äşi-d'ip. tını-n
4. kir'ü kay-tı tartap. ağır
5. kadğun ul-uğ busuşun
6. yanıp bardı. kntü toy-ımaru
7. kiräp kimkän söz birmätin
8. amru busanu saknu ol-urmuş
9. ..kanı han öglı katun
10. äşi-dip äkün käl'-ip oğlın
11. näçä ay-tsar nı kılınç
12. birmädük... ol ö-dün
13. şntudn han kmağ buyruk
14. ları-ğa atlgıları-ğa katğ
15. kı-yan ay-mış. koğlan
16. barap kıy sayu budun sayu
17. burku ät'iz-än/////

(Başlık) Bodisatva prens bu. (2) Handaka'dan **Bodisatva** prinz bu sözü işitince dizginini geri çekip büyük acı ve ızdırap içinde geri döndü. Kendi şehrine girip, hiç söz söylemeden, (8) devamlı ızdırap ve endişe içinde oturdu. Kral babası ve kraliçe annesi duyup ikisi de (yanına) geldi, oğulları, (oğullarına), sorduklarına hiç cevap vermedi. O zaman, (13) Suddhon dana han bütün kumandanlarına ve ileri gelenlerine kesin bir şekilde (şöyle) demiş: «Bütün mahallelere ve herkese koşun, boruları öttürün (tellal çağırın)...»

UYGUR YAZISI : Öldürme aleyhine bir vaazdan, budist metni;
F.W.K. Müller, Uigurica-I, s. 36 f. :

1. toña yaña täg küç-lüg
2. ärsär ymä. anta oq tolپ marım
3. —ları ät'öz-lärlı barça. koğşayur. köküz
4. —intä yüräki suçınur. bütün ät'öz
5. —intın tär ağıp önär. kün tırlı
6. yrukı kap kıra közünür.

7. ol ırınç ölüm-çi tınlğ
8. ırayn yalvaru ısıg öz-ıñä
9. umuğı üzülüp kim ärsär özüm-kä
10. ara turkay mu tip umuğ ınağ tiläytü
11. tördin sınar körür. tili tamkaki
12. kıriyur. kırtısı sarıkarur kanı kıatıp
13. barır. öldürdäçi kışi yti kılıç ılıntä
14. tuta yakın tursar. ol kılıç köz
15. —ıñä ört yalın täg közünüp
16. ınçä saķınur. yır yarılzun ärti.
17. yırkä kıräyin ärti. azu uçugma
18. kuş bolup kök-kä uçayın ärti.

Tercüme : Bir kaplan veya fil gibi güçlü olsa bile, bütün uzuvları ve vücutları (Samsara'da dolaşırken «tenasüh ederken» muhtelif var oluş şekilleri nazar-ı itibara alındığı için çokluk?) gene de zayıf olur. Göğsünde yüreği genişler, bütün vücudundan ter boşanır. (Gün ışığı) kap kara görünür. Bu sefil ölümlü canlı yalvarıp «kaçmak (kurtulmak) istiyorum der», (8) yaşama umudu kesilir ve şöyle düşünür: «bana kim yardıma gelecek?» umut dileyerek (arayarak) dört tarafı görür (bakar), dili damağı kurur, benzi sararır, kanı donar. (Onu) öldürecek kişi keskin kılıç elinde (tutarak) yaklaşıncı, o kılıç gözüne bir ateş alevi gibi görünür ve şöyle düşünür: «(Ya) yer yarılısaydı, yere girseydim; yahut uçan kuş olup göğe uçsaydım...».

BRAHMİ YAZISI : Budist metni, Udānavarga XIV 15 ff., TT VIII s. 23f.

yorriyü pirökce nān polmāsar ösüettä yig ösinā okşattı etkü öglig yālinusi yorrimāhihüpärk yārpükilkülük ol. yokpüksistā eśādhaśpolmāk 15 yālinusunun yuorrimiş yegartir nāñincip plıgsız eşlegpolmāk yeg ärmāz, askya sıkışlıkım yālinusi yorrihūluqol. mātamhgi ārşi arihintāki yāna täg 16.

Tercüme : Dönüp dolaşıp bir dost (arkadaş) bulamayan kendisinden, yahut, tek başına ve yalnız gitmek isteyen daha iyidir. Akılsızlarla (cahillerle) eş arkadaş olmak yok (doğru değil). 15. (Bu durumda) yalnız gezme daha iyidir. Akılsızlarla (cahillerle) dost olmak daha iyi değildir. Zaruret halinde, Mātanga-rşi 16 or-

manındaki fil gibi, yalnız gezilebilir.

MANİ YAZISI : Mani metni, Yel tanrısı üzerine, W. BANG.
A. von GABAIN, UJb 1928 s. 250, tıpkı basım da aynı yerde :

- (27) ymä k(ä)ndünün
- (28) özindän k(a)m(a)ğ ylr suvuğ
- (29) kaçgölüg y(a)rašıl ädgü yıld(ı)ğ
- (30) yıparl(ı)ğ kılur. inçä k(a)ltıl
- (31) ilig b(ä)glär uyurların
- (32) ävin barkın açın(ı)ğlıh
- (33) küt(ı)glı kışıl. kim ävlg
- (34) bark(ı)ğ kräküg sıdırür.
- (35) aratır itär tültäyür. ymä
- (36) tat(ı)gl(ı)ğ ädgü yld tützüük urur
- (37) köytrilir.. törtinç ärdäml
- (38) s(ä)vinç yll t(ä)nril küçlın
- (39) muntağ ärtür. tumlıgıg ärgürär. inçä k(a)ltıl islg
- (41) suvuğ kim tumlıgı suvğa
- (42) katars. ötrü içlglik
- (43) y(a)rašıl s(ä)vılgıg bolur.

Tercüme : (27) yine kendinin özünden, kendi tabiatı itibariyle bütün yer yüzünü dolaşma mecburiyetinde olduğundan, (yer yü-
«ünü) güzel kokulu yapar, böylece beylerin ve hanların evini bar-
kını (sarayını) silip süpüren (temizleyen) kişi gibi, evi barkı ve ça-
dırı siler süpürür, temizler, süsler ferahlatır ve tatlı iyi koku tütüs-
ler (kor) ve yakar. (37) Yel tanrısının dördüncü erdem ve hususi-
yeti şudur: (39) soğuğu giderir sıcak suyun soğuk suya katılıp içi-
lecek şeyin vasfının hoş yapılması gibi.

UYGUR YAZISI: Budist metni, bölüm I, s. 1, A.v. GABAIN—H.
SCHEEL, «Maitrisimit». Tıpkı basım, levha 7 : (önyüz 1)

- (1) namo but namo drm namo sñ
- (2) ämtı bo nomluğ savağ añ magt
- (3) iltä raçagri kánt uluşda
- (4) uqmış krgäk. anta ötrü
- (5) vayşarvan maharaç-nıñ üç

- (6) uluğ küçlüg manç buyruk
- (7) —ları ärti, sadagiri hımava
- (8) —tı purnaki bolar üçägi kök
- (9) kalıg-daki yolça uça
- (10) kälip bir ikintışkä///savın söz
- (11) —läşti purnaki inçä tıp tıdı (.) körün
- (12) —lär küçlüg-lär. bo yırtınçüdä
- (13) anşız üküş nomluğ tälim taşım
- (14) çoğ yalın bğülüg bolmış ärir (.)
- (15) anta ötrü hımavati inçä tıp
- (16) tıdı. ämtı-kı-a yağuru yırdä
- (17) ötdä bğülüg bolmış ärir. kim
- (18) tğri tğrisi burhan burhan
- (19) kütin bulu [yırıkıp bir prnadasunu
- (20) oluru yırıkıp yiti yiti kün
- (21) dianlağ mänti täğini artürü (!)] yırıkı
- (22) —dı (.)

Tercüme :

(1) Buda'ya saygı, öğretiye (dine) saygı, Cemaata saygı (2) şimdi bu dini olayı olağanüstü Magadha (3) ülkesinde Rajagrha (atlı) baş şehirde düşünmek (tasavvur etmek) gerek. (Ayrıca) hanlar hanı Vais Ravana'nın büyük kudret sahibi üç emir ve kumandanı vardı ve (8) Purnadaki. Bunlar üçü (9) gökte bulunan yol boyunca uçarak (10) gelip, birbirleri ile konuşurken (11) Purnaka şöyle dedi: «Bakın (12) kudretliler: bu dünyada, sonsuz büyük dinin gücü, (14) parlak ışığı belirlemiştir. Bunun üzerine Haimavati şöyle dedi: (16) İşte şimdi yakın yer (17) ve zamanda belirmiş. Çünkü (18) tanrılar tanrısı Burkan, burkanlığa (20) ulaşmış (bir Pranādaşunu'yu haşmetle yapıp yedi kere yedi gün (21) istigna zevkini tattı. (22)»

CODEX CUMANICUS'UN DİLİ

ANNEMARIE VON GEBAIN

1. 830 yılında Evangelist (İncil yazar) Markus'un iskeleti üzerine inşa edilmiş Venedik Katedrali Kütüphanesinde çok değerli, Codex Cumanicus (kısaltılmış şekli CC) diye anılan bir kitap vardı. Şair ve kitap toplama meraklısı PETRARCA, ANTONIUS VON Fİ-NALE adlı birisinden almış ve 1362 yılında diğer kitaplarla birlikte Venedik cumhuriyetine hediye etmişti. Bahis konusu Codex'in ilk satırları 1303 tarihini ihtiva ettiğine bakılırsa, kitap bu tarihle 1362 yılları arasında meydana gelmiş demektir. İçinde bulunan metinler İtalyanlar ve Almanlar tarafından toplanmıştır. Bunlar muhtemelen, Volga'nın aşağı yatağında eski misyon bölgelerinde faaliyet gösteren Fransiskan mezhebi mensupları idiler. «Daha 1314 yılında» tatar vikariat'ında 17 fransiskan manastırından bahsedilir, ve Kıpçak hanı Özbek 1338 yılında Fransiskan mezhebi mensuplarına bizzat bir manastır yeri bağışlamıştır.

Dili, elimizdeki çalışmanın konusunu teşkil eden Codex, gramer örnekleri, Lâtince, Farsça ve Türkçe kelime listeleri, Türkçe-Almanca lügât listeleri ve Türkçe metinlerden ibarettir. Metinler latince tercüme edilmiş dinî mensur metinler ve ilâhilerle birkaç bilmeceyi içerir. Buna karşılık birkaç İtalyanca metin muahhar- dır ve orijinal yazmaya ait değildir.

Codex gotik harflerle yazılmıştır, ve çeşitli ellerden çıkmıştır. İlk 55 yaprak veya 110 sayfadaki Türkçenin imlâsı, geriye kalan yapraklar (56-82) yahut sayfalardan (111-164) açıkça ayırt edilir. Biri, her biri kendi telaffuzlarına göre bir çevri yazı sistemi denemiş olan, İtalyanlar, diğeri Almanlar tarafından kaleme alınmıştır. İmlâ, her iki kısımda, başka bir sebepten dolayı, kendi içinde de

tutarlı değildir. Yabancı dilin bazı sesleri misyonerlerce iyi tanınmıyordu, bu yüzden de çeşitli harflerin yaklaşık-değerlerinde yer yer sapmalar görülür.

Çevri yazının ittıratsızlığından dolayı, ä ile e arasındaki farkı değerlendirmek mümkün değildir; K. GRØNBECH'in «*Komanischen Wörterbuch*»'undaki örneğe uyuyor ve l ile l, á ile a'yı da ayırmıyor, tatarca kelimelerle mukayese ederken, mümkün mertebe arkadan telâffuz edilen ü yu ü olarak yazıyorum.

Genel olarak orijinalin imlâ şekillerini sadece ölçüktü bir şekilde, normalleştirdim.

Ayrıca — Almanca kısmında zikr edildiği gibi— başlangıçta, misyonerlerin Türkçe bilgisi çok azdı, buna karşılık, şekilce tanımlanmış ilâhiler sonradan dile hâkimiyetin elde edildiğini gösterirler. Çünkü transkripsiyon da gittikçe düzelmiştir.— İmlâ çeşitliliğinin bir son sebebi de, Codex'in yeknesak bir şiveyi ihtiva etmeyişidir: S. 1, 23 te eşitüm kelimesi eşitim şeklinde değiştirilmiştir. Bu ilk yazıya geçenin şivesinin bağlantı ünlüsü olarak bir yuvarlak, tashih edeninkinin ise düz ünlüyü tercih ettiğini gösterir. İtalyanca kısımdaki bu ve başka düzeltmeler, mürekkepten ve diğer düzeltmelerin yazılışında yer yer rastlanan Almanca söz karşılıklarından anlaşıldığına göre, Almanlar tarafından yapılmıştır, meselâ: N. 16: Ich sye, ich velle. —S. 119-120 deki bilmeceler daha başka bir şiveyi temsil ederler, çünkü burada diğer yerlerdeki, tört «dört», külmüş «gümüş», ve sekiz «sekiz» yerine dört, kömüş, ve segiz yazılmıştır.

Burada ele alınan Türk şivesi, latince sözlerde (1,5 ve 70,2) «KOMANCA» (comanicum ve chomaniche) olarak işaret edilmiştir; XII. yüzyıldan beri İslâm tarihçilerinde görülen, fakat XIII. yüzyıldan itibaren Türklerin daha kapsamlı bir kavram olan Kıpçak'la yer değiştirdikleri bir isim olan Kıpçak kelimesi CC (119,16) da sadece memleket ismi olarak geçer, buna karşılık eserin dili, esas, yani Türkçe metinde (122,25 ve 162r. 32) tatarçe ve tatar til olarak gösterilmiştir. Gerçekten bu dil malzemesi, bugünkü, eski kıpçak imparatorluğu toprakları üzerinde konuşulan şivelerle, bilhassa bugünkü Kazan Tatarcasıyla bir çok benzerliklere sahiptir: g/g nin Yunandaki ünlü ile birlikte bozulması: açığ «acı», CC açuv Tatarca (Tat.) açü; Eski Türkçe (Etü.) silig «temiz, saf», CC sili, Tat. silü; Etü. yığ—, «yığ—, topla—», CC. yı— ~cı—, Tat. yıy— ~cıy—; —d— ve —d>y ve kaybolma eşiğine kadar: Etü. kadgu «kaygı, üzüntü»,

CC **ķayǵı** ~ **kaǵı**, Tat. **ķayǵı**; Etü. **kād**— «**gıy**—», CC **key**— ~ **kiy**—, Tat. **kiy**— ~ **kı**—; normal **t**—'nin yanında istisna olarak **d**— de vardır. Etü. **tı**— «**de**—», CC **de**—, Tat. **dı** ~ **dı**—; **yı**— ve **yi**— CC da Tatarca'da olduğu gibi yer yer **cı**— ve **ci**— olurlar. Etü. **yılan** «yılan», CC **ılan** ~ **cılan**, Tat. **yılan** ~ **cılan**; **ŋ** seyrek olarak >**n**: Etü. **tärin** «**de**rin», CC **teren** fakat Tat. **tırän**; Kāşğ. **yäŋ**— «**yen**—» CC. **yeŋ**— ~ **yen**—, Tat. **yıŋ**— ~ **ciŋ**—. Etü. ilgi hali +**nıŋ**, CC **nıŋ** ~ +**nıǵ** Tat. +**nıŋ** ~ +**nın**; bu son örnek bir başka değişikliği yani **ŋ** ~ **ğ** değişikliğini işaret eder. Etü. ikinci çokluk şahıs iyelik: +**ŋız**, CC +**ŋız** ~ +**ğız**, Tat. +**ğız**; CC un eski kısmında bağlantı ünlüsü olarak **u/ü** yü tercih edişi, fakat yeni kısmın kısmen dudak uyumuna sahip oluşu, yani yuvarlak bağlantı ünlülerinin sadece kendilerinden önce gelen hecedeki yuvarlak ünlülerden sonra gelişi gibi, Tatarca'da da dudak uyumuna tabi olmayan bir ağız ile dudak uyumuna tabi olan bir diğer ağız ve (aslı) **u/ü** ye kayış vardır. Eski Türkçe'deki —**p** zarf fiili, CC da ve Tatarca'da da (burada —**b** olarak yazılır) bir çekimli fiil teşkil eder, —**ğaç** «—**ınca**, esnasında» zarf fiili, iki dilde de kullanılır. Tatarca şüphe eki +**kän** CC da **egen** «acaba, muhtemelen» olarak geçer. Son çekim edatları: CC. **artuķ**, Tat. **artıķ** «artık, fazla»; CC **köre**, Tat. **kürä** «göre»; CC ve Tat. **arı** «devam?»; CC ve Tat. **ķatında** «yanında»; Etü. **birlä** «ile», CC **bile**, Tat. **bilä**.—İkinci şahıs emir Tatarcada olduğu gibi te'kit edilir: CC **baķıp** **kör-ügız** «bak gör, bak iştel» Tat. **äyt-ä kür** «söyle iştel». Tekit edatı **eŋ** (CC) Tatarca'da da vardır: **ıŋ** — Kelime hazinesinde özellikle aşağıdaki benzerlikler dikkati çeker: CC **ayna** «cuma» ve aynı zamanda «pazar veya tatil (bayram) günü», Tat. **atna kön** (Wb.) «cuma», **atna könl** (BALINT) «pazar», tatar **atnası** (BALINT) «cuma»nın yanında.

Karaimce'de de CC.un diliyle önemli benzerlikler vardır. 1910-1914 yılları arasında W. BANG pek çok yayınıyla CC da normal Türkçe dil uyumundan çarpıcı sapmalar tesbit etti. Aynı şey doğu Türkçesi'nde de yaygın olduğu için, CC un dilinin Türk şivelerinin doğu gurubunda sıralanması gerektiğine inanıyordu. Fakat bu arada, bu gibi bozuklukların pek çok şivede seyrek olarak görüldüğü, bundan dolayı da belirli bir şiveye ait olmanın bir işareti sayılamayacağı anlaşıldı. CC da gerçekte, Doğu Türkçesi unsurları çok azdır: Etü. **täg** «gibi» > **dey** ~ **dek**, sonuncusu aynı zamanda doğu Türkçesi'nde de var, Etü. **bitig** «kitap» > **bitiw**, bunun Doğu Türkçesi'nde **bitik** (krş. **bilik** «bilgi, şuur», Etü. **bilig**) şekli var; Etü. **arıǵ**

«arı» > **arı** ~ **aruv** ~ **arov**, ve bunun yanında Doğu Türkçesi'nde **arık** + **suz** şekli var. Bundan başka bir kere Doğu Türkçesindeki **u**— kök ses değişiminin (**u**— Umlaut) var olduğu anlaşıyor: Etü. **balık** «et» = CC **baluk** > ***boluk**, **bulczi** «balıkçı» yani **bolk** + **çı**. bahis konusu.

Türk şivelerinin bütün kuzey-batı gurubu, dolayısıyla Doğu Avrupa ve Mısır kökenli eski metinler ile CC için de tarihi sebeplerden dolayı «KIPÇAKÇA» ismi kullanılmıştır. Bu gurubun orta çağ başlangıcında geniş kapsamlı oluşundan, ve bu çağdaki arap yazısının, kısmen 14. yüzyıla kadarki metinlerindeki imlânın, belirsizliğinden dolayı, şimdiye kadar açık bir şive görünüşü elde edemiyoruz. CC zamanındaki metinler bile, bu metinle, bazı modern Tatar günlük dilinin bazı ağızlarına nazaran daha az benzerlikler göstermektedirler. (Bundan dolayı CC un kendi başına ele alınmasından yana olabiliriz, ve dilini «Tatarca» yani «Eski Tatarca» olarak gösterebiliriz).

Bu ilişkilere göre, bu çalışmanın gayesi, Türkçe'nin kuzey batı dillerinin tarihi incelenmesine hizmet olacaktır. Elbette kendimi meslektaşlarıma hoş görülerini rica etmeye mecbur hissediyorum, çünkü CC kendine has çevri yazısı ve bize önemli işaretler vermesine rağmen, bunlardan pek çoğunu sadece farazî olarak ortaya koyabildim.

W. BANG'ın itinalı metin yorumları ve K. GRØNBECH'in Lugat'ındaki itimada şayan okuyuşu, burada yapılan işin büyük bir kısmını önceden başarmıştı; sonsuz saygımız onlara lâyıktır.

K I S A B İ B L İ Y O G R A F Y A

B ü t ü n m e t n i n t ı p k ı - b a s ı m ı :

Codex Cumanicus, cod. Marc. Lat. DXLIX, in faksimile herausgegeben, mit einer Einleitung von K. KRØNBECH, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, ed. K. GRØNBECH, I. Kopenhagen 1936, 12s ve 164 S. Faksimile.

C o d e x C u m a n i c u s ' u n t a r i h i :

GRAF G. KUUN, Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit, Budapest 1880. S. I— XIV.

W. BANG, Beiträge zur Kritik des Codex Cumanicus, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1911, S. 32-38.

—, Über die Herkunft des Codex Cumanicus, SBAW 1913, S. 244-245.

A.N. SAMOJLOVIČ, K istoriji i kritike Codex Cumanicus, Doklady Rossijskoj Akademii Nauk, 1924, S. 86-87.

D. RASOVSKIJ, K voprosu o proischozdenii Codex Cumanicus, Seminarium Kondakovianum III, 1929, S. 193-214.

Codex Cumanicus'un Dili:

W. RADLOFF, Zur sprache der Komanen, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft I, 1884, S. 377-382 ve II, 1885, S. 13-42.

T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekt von Troki, Karakau 1929, S. LX-LXV.

J. NÉMETH, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szen-Miklós. Budapest-Leipzig 1932, S. 54-59.

Tam Lügat:

K. GRØNBECH, Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus, Monumenta Linguarum Asiae Maioris, Subsidia Vol. I, Copenhagen 1942, 314 S. («Köm WB»).

Elde Edilmesi Güç Eski Yorum (Okuma) Denemeleri:

J. v. KLAPROTH, Vocabulaire latin, persan et coman de la bibliothèque de Francesco Petrarca, Mémoires relatifs à l'Asie, III Paris, 1828, S. 113-256.

GRAF G. KUUN, (bk. yukarı) CXXXIV ve 395 s.

W. RADLOFF, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus, Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VII, série. t. XXXV no. 6 1887, S. 2-5, 79-111.

Codex Cumanicus'un İşaret Edilen Yerleriyle İlgili Metin Yorumları:

S. 71, S. 10-21: A.N. SAMOJLOVIČ, K istoriji... (bk. yukarı) S. 86-88

S.E. MALOV, K istoriji i kritike Codex Cumanicus, Izvestija Akademii Nauk SSSR 1930, S. 347-349.

T. KOWALSKI, Zu den türkischen Monatsnamen, AO II, 1930, S. 17-26.

S. 119-120: W. BANG, Über die Rätsel des Codex Cumanicus, SBAW 1912, S. 334-353.

J. NÉMETH, Die Rätsel des Codex Cumanicus, ZDMG LXVII 1913 S. 577-608.

K.N. SAMOJLOVIČ, K istorii (bk. yukarı) S. 88-89.

S.E. MALOV, K istorii (bk. yukarı) S. 349-375.

J. NÉMETH, Zu den Rätseln des Codex Cumanicus, Körösi Csoma-Archivum II, Budapest 1930, S. 366-368.

S. 123. S. 1-24: W. BANG, Turkologische Briefe I, UJb V, 1925, S. 44-46.

S. 137-144, S. 10: W. BANG, Der komanische Marienpsalter nebst seiner Quelle herausgegeben; **W. BANG, ve J. MARKWART. Osttürkische Dialektstudien**, Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften, Neue Folge 13, Göttingen 1914, Nr. 1, S. 239-276.

S. 137, S. 9-10: T. KOWALSKI, A propos du Codex Cumanicus fols 69 r, 9-10 Rocznik Orientalistyczny VI, 1919, S. 210-215.

S. 144, S. 11-145; 5 ('Jesu, nostra redemptio, ve 'Verbum caro factum est'); **W. BANG, Komanische Texte**, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1911, S. 459-473.

S. 147: ('Vexilla regis produnt') **W. BANG, Zur Kritik des Codex Cumanicus**, Löwen 1910, 165.

S. 149-150 ('Reminiscens beati sanguinis); W. BANG, Über einen komanischen Kommunionshymnus, Bulletin de l'Académie royale de Belgique 1910 Nr. 5, S. 231-239.

C. SALEMANN, Zur Kritik des Codex Cumanicus, Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg, VI. serie. t. IV, 1910 S. 943-947.

S. 151: W. BANG, Die komanische Bearbeitung des Hymnus 'A solis ortus cardine', Festschrift V. Thomsen, Leipzig 1912, S. 39-43.

Tarihi Şive Mukayesesi

T. HALASI KUN, Philologica I, Kıpçakçayla ilgili bibliyografya ile, S. 2-7, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt. V. Nr. 1.

G. BĂLINT, Kazáni-tatár nyelvtanulmányok, Budapest 1875-77.

FR. v. KRAELITZ-GREIFENHORST, Studien zur Lautlehre der Kasan-tatarischen Sprache, AO cilt. II ve III. Prag. 1930-31.

T. KOWALSKI, Karaimische Texte (bk. yukarı); LXXIX ve 311 s.

Komanların Tarihi

J. MARKWART, Über das Volkstum der Komanen; Osttürkische Dialektstudien (bk. yukarı), S. 25-238.

P. PELLiot, A propos des Comans, JA XV, 1920, S. 129-185.

D. RASOVSKIJ Polovcy I: Proischozdenie polovcev, Seminarium Kondakovianum VII, 1935, S. 245-262.

21. CC un yazısı (eskiden çok sevilen pek çok lügatlerin kullanılması ve) bazı ayırım işaretlerinin, yani özel harflerin ilâvesiyle, gotik yazının 14. yüzyılda kullanılan şekillerinden biridir. Daha fazla bilgi için K. GRØNBECH'in yukarıda zikr edilen çalışmalarına bakılmalıdır.

Codex'te çok kere rastgele kullanılmış varyantlar demek olan oldukça çok harf vardır, fakat kısmen çeşitli ölçülerle kullanılmış olan ve ayırt etme değeri olanlar da. Şunlar da zikre değer: **a** alman müstensihlerce iki şekilde görülür. Bunlardan biri, alfaya benzer bir **a** dır ki, bazan **ā** yerine kullanılır. (Bunun yanında **ae** işareti vardır) S. 149 d. 1, **i** den uzun bir son çizgiyle ayrılır. Üzeri çizili olan **o** Alman müstensihlerde **ö** ve **ō** yerine kullanılır. Bir kaç müstensih **w** yi **ü** yerine kullanır. Belirli metinlerde **ç**, **c**, **h** (**h** den ayırmak için) **η** ve **ş** için özel işaretler vardır.

Normalleştirilmiş çevri yazıda şu harfler kullanılmıştır : **a**, (**ā**) **e**, **i**, **l**, **o**, **ö**, **u**, **ü**; **b**, **ç**, **d**, **f**, **g**, **c**, **h**, **h**, **k**, **l**, **m**, **n**, **η**, **p**, **k**, **r**, **s**, **ş**, **t**, **v**, **w**, **y**, **z**.

221. İmlânın çeşitliliğine ve ittiratsızlığına rağmen KOMANCA'nın Türk dillerinin dokuz ana ünlüsüne sahip olduğu görülebilir : **a**, **i**, **o**, **u**; **ā**, **e**, **i**, **ö**, **ü**. Dar **e** nin varlığı, **eşit**— ~ **işit**— «işit—»; **ber**— ~ **bir**— «ver—» **bey** ~ **bîy** «bey» gibi, birkaç ikili yazılıştan çıkarılabilir.

Tabiatıyla yukarıda zikredilen dokuz ünlünün arasında bulunan ünlüler de konuşulurdu. Yazıda bulunan, bilhassa **a** ile **ā/e** arasındaki bir **ā** göze çarpar; bk. S. 51.

Sadece **sağınsa men** (149-150) ilahisi imlâda **i** ile **î** yi ayırır, ses olarak bu fark Komanca'da mevcut olmalıdır.

Tali uzunluklar, çift ünlüler ve diftonglar olduğu gibi, asli uzunluklar ve diftonglar da vardır.

222. Yer yer asli uzunluklar görülür: **toodac** (**i**) «dudak», yani **tōdak**; **aai** (**a**) «ay» yani **āy**; **kın** «acı, ızdırap» aynı şekilde uzun telaffuz edilmiş olmalı, çünkü bu kelimeden yapılmış olan fiil **kına**—, **kıyna**— (**a**) şeklinde yazılmıştır.

Tâlî uzunluklar şu kelimelerde görülür: **lgine** «iğne» ~ **ine**, yani **İne**; **suwsa**— «susa—» > **souse**— ~ **susa**— yani **sūsa**—; Etü. **yıgıl**— «toplan—» > **yıl**— yani **yîl**—; Etü. ***yığıt**— «beraberce yap— (iş-

le—)»>yıt— yani yıt—; Etü. müyüz «boynuz»>müz yani müz;
kouş «boş» ve kuuh «süprüntü, çöp, saman»ın yanında, muhtemelen», kuw <*kov-uğ, yani kûw olarak görülebilecek olan bir kuw «delik, oyuk» var; egir— «eğir—, ör—» ~ yir— yani yır—; yaa (i.) «yay», yani yā.

Bozulup genişleme : Yukarıdakinin aksine bazan bir eski uzun ünlü diftonglaşmış olmalı. Kâşğ. yut— «yut—» burada tkm. yuvıt—a uygun olarak yout— şeklindedir; tolu «dolu» ~ toulu (i), krş. yak. tuol— «dol—».

Aslı diftonglar: Eski Türkçe'de ay, oy gibi gerçek olmayan diftonglar vardı. Bunlar Komancada olduğu gibi muhafaza edilmiştir: ay «ay» toy «toy, şölen» vd.

Tâli çift ünlüler ve diftonglar: ğ/g ve v nin kaybolması veya zayıflaması dolayısıyla sık sık çift ünlü ve diftonglar meydana gelmiştir: aġar «ona»~aar (vezin dolayısıyla iki heceli); sev—~söw— «sev—»; suvsa— «susa—»>sowsa—.

Nadiren Hiatus'u (ünlü karşılaşmasını) önlemek için bir g türer: de-g-elim 145, 17 «diyelim»; Etü. yıdı— «kok—»>*yıyı—>yı— in geniş zamanı y-g-ir 124, 22; yani yığır, şeklinde yapılır.

Diftonglar, asıl diftonglar ve nihayet çift ünlüler y ve v/w nin, sadece, benzer ünlülerin yanında, zayıf telaffuz edilmelerinden, meydana gelirler: beyi— «dans et—»~bey—; Etü. ıd— «gönder—»>ıy— in geniş zaman yar yani iar men 33,7 şeklinde yapılır; *ziyān «ziyan»>zian; *çövre «çevre» çöüre~çüvre; *covap «cevap»> coap; huv-ar men «avlarım, kovarım» in yanında hu-dım da var 114 1.39; *kuvala— «kovala—»> huala—. Yan yana duran iki ünlüden biri, belki de, gerçekte yarı ünsüz idi.

Ünlü özelliği taşıyan ünsüzler: Yazıdaki bazı ünsüzler, belki de, yarı ünsüz veya ünlü özelliği taşıyan ünsüzler olarak görülmelidir: yeñ— «yen—» in geniş zamanı yengrmen yani yeñr men şeklinde yapılır. Etü. yaruğ «ışık, parlaklık» sık sık yruğ şeklinde yazılmıştır. ~*yrıq; başkaca yrığ ve yrığ olarak ta görülür; Etü. yrılıka— «yarlıka—»>yarlıga— ~yarılıga— ~ larlıga— 124, 29, yani yarlıga—; *boluğçı «balıkçı»>bulczı 43, 16 yani bolğçı. y nin benzer ı, i nin yanında sık sık erimesi muhtemelen ünlü özelliği taşıyan bir y türetir: il— «aşağıya doğru as—» ~yl—, yani yl—; ıġla— «ağla—»~ygla— yani yġla—.

a/ä, v'nin önünde çok kere o/ö ye dönüşür. Etü. **çävür**— «çevir—» > **çövür**— ~ **çöür**—; **sev**— «sev—» ~ **söü**—; Etü. **ahtar**— (< *ahtar—) «aktar—» < *avdar-ı «yere, geri» > *ovdarı ve hatta övdarı; Etü. *azrağ «besleme, muhafaza» > **asrov**; u— ses dönüşümü (Umlaut): krm. **awuç** «avuç» = **ouç** (seyrek).

o, bir kaç defaya mahsus olmak üzere u olur: **soğra** ~ **suğra**— **rasında** (yanındaki ɳ nin tesiri); **bol**— «ol—» ~ **bul**— (a.) 121, 20; **yok**. «yok» ~ **yuk** (a.) 121,15 (**k/k** nin yanında değişme).

u, yer yer İtalyanca'da bir kaç defaya mahsus olmak üzere o olarak yazılmıştır. **bulak** «kaynak» ~ **bollah** (i); **suçul**— «soyul—» ~ **soçul**— ~ **çuçul**—; ***uruşu** «vuruşma» > **orşu** (a); **yum**— «yum—» aynı kökten: **yomdar**— «topla—» (i.) ve **yom-uk**— (i) «toplan—».

İlk hecenin dışında, nadiren, bir kaç kereye mahsus olmak üzere Brāhmī yazılı Eski Türkçe metinlerde olduğu gibi, u yerine o görülür: **hatun** «kraliçe» ~ **katon** (i.); **öldür**— ~ **öldörür** (a.) 125,35 «öldür—».

Dil uyumu bozukluğu: Genellikle Komanca'da, diğer Türk şivelerindeki kaideye uygun olarak, dil uyumunun hüküm sürmüş olması, yani a, ı, o, u, k, ğ ile ä, e, i, ö, ü, k, g'nin aynı kelimede bulunması gerekir. Codex'in bazı metinleri, çeşitli derecelerde bu kaideye uymazlar. Sebebi, müstensihnin Türk fonetiğini iyice bilmemesinde, yahut Türkçe sesleri kendi alfabesiyle vermekteki aczinde aranabilir. Her şeye rağmen, bazı sapmalar, nisbeten sık sık ifade edildiğinden, maksatlı olarak kabul edilebilir.

Son hecede a > ä: bulunma hali + **dä** ve çıkma hali + **dän da**, sık sık yönelme hali + **gä** ve menfilik şekli —**máz da** yer yer, + **läy** ekinde daima: **kurt** + **läy** «kurt gibi», 138,15; **buzow** + **läy** «buzağı gibi» 139,14 ve yine benzer ek + **läyın da** daima: **yav** + **läyın** «yağ gibi» 140,10; ayrıca **karä** «kara», **kışlâ-r** «kışlar», **yaylâ-r** «yazlar» gibi bir kaç kelimede yer yer; 150, 4-5 **yätmäğä** «yetmeğe, ulaşmağa» kelimesi **toygä** «toya» ile kafiye yapılır.

Art çıkışlı ünlüler de, y, ç ve s nin yöresinde yer yer öne itilir: **çağ** «çağ, zaman» ~ **çäh**; **uçmak** «cennet» ~ **üçmak**; **barça** «bütün, hep», ~ **barçä**; **yazuk** «günah» ~ **yäzüç**; **yar**— «istememek» (**yärsov** «iğrenç» de belgelenir) > **yer**—, buna ilâveten de **yirençi** «*istemen-yen» > «korkak»; **yol** «yol» ~ **iöl** 124, 27 vd.

Vurgusuz orta hece yer yer dil uyumu bozukluğuna sebep olur: **kışla-mış** «kışlamış».

k, g ve η nin yanında, ön çıkışlı ünlüler, bazan arkaya kaydırılırlar: **mevulukke** «ebediyette» 147, 16; **söün-gay sen** «sevineceksin» **kun-de** 142,8 «günde»; Etü., **ögrät—** ~ **örgät—** «öğret—» > **owret—** ~ **üret—** (bir tarafta umûmî Türkçe'de görülen nadir o/ö kaymasından dolayı ve diğer tarafta **k/k**, **ğ/g** ve **n** yöresinde **u/ü**, **ö~ü**); Etü. **ögtir—** «öğül—» > **owd(ü)r—** 144, 8.

İmlâ sapmaları, yani imlâ hatâları (?); **ä>a**: **erksin-daçı** 137,16 vd.; **ö>o**: **soyüş** «sevgi» 144,11; **ü>u**: **kuç** «güç» 162,1.16; **o>ö**: **könüş** «ikametgâh» 151,6 vd.

Vurgusuz orta hece: **karçıga** «doğan» ~ **karçağa**; **beril—** «veril—» ~ **berel—** 145,7; **tirilik** «hayat, canlılık» ~ **tirelik** 148,19 gibi ikili şekiller vurgusuz orta hecenin belli belirsiz telaffuzu olarak görülmelidir.

Dudak uyumu : Bağlantı ünlüleri, Komanca'da aşağıdaki eklerde görülürler: (kelime yapımı:) +**ç°k**, +**1°**, +**1°k**, +**s°z**, +**°ş**, +**°n**; +**°k—**, +**°rga—**, —**°ğ**, —**°l**, —**°m**, —**°n**, —**°nç**, —**°k**, —**°ş**, —**°t**, —**°z**, —**°l—**, —**°n—**, —**°k—**, —**°ş—**, —**°t—**, —**°z**. (Çekim:) İlgî hali: +**n°η** ~ +**n°ğ**; İyelik: +**°m**, +**°η** ~ +**°ğ°**, +**°m°z°**, +**°η°z** ~ +**°ğ°z**; sıra sayı eki +**°çnu**, +**k°l**; emîr: —**°ηz°** ~ —**°ğ°z**; görülen geçmiş zaman: —**d°m** vs. aynen iyelik ekleri gibi; zarf fiili eki: —**p**.

Eski metinlerde bilhassa İtalyanlarınkinde bağlantı ünlüsü dudak uyumuna tabi değildir: **at+lu**, **arık+suz**, **açıl-up**, **bol-dın**, **öl-ım**, **ulu+luğ**.

Almanların metinlerinde dudak uyumu işlemeye başlar, ve üstelik İtalyanların şekilleri bu esasa göre yer yer düzeltilir: **kör-üglz** (yalnız ilk hece kök ünlüden müteessir olmuştur), **koy-ul-mış** (—**miş** hiç bir zaman müteessir olmaz), **kör-ün—**, **bul-uş—**, **çök-üp**; İtalyanca kısmında, meselâ: 1,23 te **eşiti** ile **m** arasında bir boşluk var, burada orijinal **eşitümün u** yani **ü** sünün **i** olarak düzeltildiği açıktır **eşitim**.

—**ur—**, —**dur—**, ve —**sın** bağlantı ünlüsü ihtiva etmedikleri için, ünlüleri bakımından kaidesiz olarak kalırlar.

Üçüncü şahıs iyelik eki +**ı/ı** veya +**sı/ı** tabiatıyla herhangi bir bağlantı ünlüsü ihtiva etmezler; buna rağmen, yer yer, 1. ve 2. şahsın tesiriyle uyuma maruz kalırlar: **yüz+ü+nın** 137,8; **tök—t+ü** 149,1.

Aynı şekilde, Komanca'da, dudak uyumunun, —ur—, —dur—, —sın—, —gu gibi hiç bir bağlantı ünlüsü ihtiva etmeyen eklere de tesir ettiği tali bir görünüşdür; dudak uyumunun kuvvetli bir tesiri altında, geniş kök ünlüsünden sonra, meselâ: —gu eki düzleşerek —gi olur. Etü. **biç-ku** > **biç-kı** «bıçkı»; **karangu** «karanlık»nun yanında **karangi** 117 r. 21 da var; bundan dolayı, **uyu-hu** «uyku»nun **uyu-hı** 115 1.23 şekline sebep olan umûmî bir tereddüt hasıl olur ve dudak uyu-mu ile ilgisi olmayan —ur—, —ar—, —ır— dudak uyumundan mü-teessir olur: **biş-ür** «pişir—» 12,14 ve 15 **biş-ır** olarak tashih edilir.

Türeme ünlüler: Yabancı kelimelerde yer yer iç seste türeme ünlüler ortaya çıkar: ar. **şabr** > **sabır** 123.30 ~ **sabor** 123,30 «sabır».

231. Ünsüzler :

Türkçe kelimelerde (alıntı kelimelerde değil) aşağıdaki aslı ve tali ünsüzler görülür : **b, ç, d, ğ, g, c, h, k, l, m, n, ɳ, p; k, r, s, ş, t, v, w, y, z.**

232. Dudaksılar : **p, b; m; w :**

Ön ses : **b**, nadiren **m**; **p** sadece yabancı kelimelerde ve ses taklidi kelimelerde: **piş** «çığlık». — İç ses : **p** olduğu gibi kalır yahut —bilhassa iki ünlü arasında— **b** olur: **ipek** ~ **yibek** «ipek», **yap-ar** «kapar», **yab-a dir**, aynı şekilde **tab-ub+tur** «buldu». **b** genellikle olduğu gibi kalır: **çibuk** «dal, çubuk», **elbek** «bol, zengin» (Moğolca'dan alınma), dikkat çekici yan şekli **elpek**; ***äbçi** > **epçi** «kadın». **m** sık görülür. — Son ses : **p** olduğu gibi kalır : **çöp** «çöp, süprüntü». **b** mevcut değildir, çünkü, daha eski Türkçe aşamasında dejenere olmuştur. **m** sıktır. **w** talî (geçici) dir, **ğ/g** den teşek-kül etmiştir.

Dış -dudaksılar : **v, f :**

Ön ses : **v** ve **f** yalnız yabancı kelimelerde ve **vurçık** «iğ» («ur— at—, vur—»un yanında) da ve **vay** «vay!» ünleminde. — İç ve son seste: **v**: Etü. (kitâbelerdeki) **b** yahut eski **ğ/g** den gelir. Çok kere yanındaki **a, ä** nin yuvarlaklaşmasına tesir eder: Etü. **süb**— (Etü.) > **säv**— ~ **sev**— ~ **söv**— ~ **söy**— «sev—»; Ortatü. **savaş**— «savaş—, tartış—» > **sovaş**—; Etü. **çav** «gürültü, ün, şöhret» > **çov**; Etü. **süñük** «kemik» > ***sögük** > **söväk**, Etü. **yapığ** «örtü» ~ ***yapug** >

yabov; iç seste: **ğ**: Aşağıya bk. —v benzer ünlülerin (o/ö ve u/ü) yanında çok zayıf telâffuz edilir: **sövünç** «sevinç» **söünç** ve **söwnç** olarak yazılırlar. —f. yabancı kelimeler dışında, tali olarak ve çok seyrek görülür: **eksik** «eksik»in **efsik** yan şekli var.

Patlayıcı dişsiler: **t, d**:

Ön ses: **t**; **d** sadece yabancı kelimelerde ve tamamiyle **enkliti-ka** (kendisinden önce gelen kelimenin bünyesine dahilmiş gibi görünen kelimeler) olarak görülmesi gereken Komanca kelimelerde: **tagı** ~ **dağı**, «dahi», **dağın** «ve»; **de—** «de—, söyle—», çünkü sık görülen şekli **de-p**, kendisinden hemen önce gelen ifadeye doğrudan bağlanır; **degri** «kadar» son çekim edatı olarak bir hal ekinden fazla bir şey değildir. yine **dey** ~ **dek** «gibi», **deyin** «kadar» aynı şekilde; **deül** «değil» 140,7; 71,28; 124,22; **devol** kendisinden önce gelen ismi menfi yapar ve dolayısıyla hemen yanına gelir. — Ek ön sesi: **t** ve **d**: Sonuncu çok sık görülür. ilki bilhassa sadasız taban son sesinden sonra görülür, fakat kaide- li değildir. — İç ve son ses: (Etü. **d** Kom. y olmuştur.) Etü. genellikle olduğu gibi kalır, nadiren **d** olur: Etü. **öt—** «geç—» > **öt-e** «için, dolayı»; Etü. **käntü** > **kendl** «kendi»; **kada—** «çivile—, çok—» Moğolca'dan alınmadır.

Dişsi-genizsi: **n**:

Ön ses: **ne** soru kelimesi ve müstaklarından yapılan kelimelerde ve yabancı kelimelerde: — Ek ön sesi: sık. — İç ve son ses: sık. yer yer <η:sünü «mızrak» ~ **sünü**; bir **n** ~ **m** değişmesi tamamıyla imlâya ait ve üstelik hatalı olsa gerek. Latince malzemede de bulunur: —**m** yerine **cingulun**, —**m** yerine **bellun** vd.

Dişeti: **l**:

l nin muhtemelen dil uyumunun ortaya çıkardığı, önden telaffuz edilen varyantı vardır. — Ön ses: sadece yabancı kelimelerde. İç ve son ses: sık..

Akıcı: **r**:

Ön ses: sadece yabancı kelimelerde. — Ek ön sesi: yaygın. Ünsüzlerin yanında çok kere kaybolur: **berk** ~ **bek** «pek, sağlam»; Etü. **kurtul—** > **kutul—** «kurtul—». **r** ile biten bir fiil tabanına geliyorsa bilhassa Almanca kısmında, —**ur**, —**ar**, —**ır**, —**r** geniş zaman eklerinin **r** si kaybolur: **yandur-u** men 5, 15, **yaşır-u** men 6,12,

ber-ü men 12,5, **küydür-ü men** 6,1, **ber-ür men**'in yanında 13,27; **sağındır-e men** 8,15, **yır-ı men** 25,7, **ķondur-ı men** 29,5. Taban son sesi **r** yer yer kuvvetlenir: **batırır-ı men** 16,20 (Alman eliyle ilâve edilmiş); **bitirir-ı men** 43,19 (aynı şekilde).

Hişirtili s, z :

Ön ses : **s; z** sadece yabancı kelimelerde. — Ek ön sesi : **s** ve **z** çeşitli eklerde yaygındır. — İç ve son ses : **s** ve **z** yaygın ve üstelik birbirinden bağımsızdır. **-s-** çok nadir **-z-** ye dönüşür : **kıs—** «daralt—»dan 51, 24 de **kız-ar men** (i.) yapılır; **asılh** «fayda» ~ ***asug** > **asov**'un **azık, azılh** şekilleri de var.

Damak dişeti sesi : ş :

Ön ses : sadece yabancı kelimelerde. Uzak benzeşme yoluyla, muhtemelen **sis—** ten «**şış—**», bir ***şış—** ve ***şışık** meydana gelir, kaldı ki imlâda da açık değil. — Ek önsesi : Kullanılır. — İç ve son ses : Sık sık.

Patlamalı diş eti sesleri : ç, c :

Ön ses : Aslî olan yalnız **ç** dir. Yabancı kelimelerde **c** de var. Tali **ç, c** olarak **c** de muhtemelen 1/1 önünde bulunan **y** den meydana geldi : Yabancı kelimeler **cift** «çift, eşit» **cigar** «ciğer», **cins** «cins, halk» (i.) **gi—** ile yazılmıştır. O halde İtalyanların **gi—** sinin Türkçe kelimelerin ön sesinde de **ci—/ci—** anlamlarına gelmesi lâzım. ***yltra—** «şimşek çak—», **yıl** «yıl», **yâmiş** «yemiş, meyve», **giltra—** **gill**, **glenmiş** olarak yazılmışlarsa, bunların **cıltra—**, **cıl—**, **cemiş** şeklinde telafuz edildikleri neticesine varılabilir. **-yi-/yl->** **-cı-/ci-** ses geçişi bugünkü kuzey batı şivelerinde (meselâ Kazakça ve Tatarca'da) çok yaygındır. Daha, tesadüfen, Kâşgarî'de de var bu: **yıgı** ve **yinçü** «sağlam dikiş» ve «inci»nin **cıgı** ve **cincü** yan şekilleri; ve yine **yoğdu** «deve tüyü» yanında bir **çoğdu** da var. **gi** **c** ses değeri ile (i.) yazılışıyla **holincan, choli(n)gian** (i.) kelimesinde de var — Ek ön sesi : yalnız **ç**. — İç ve ön seste : **ç** çok yaygın, **c** yalnız yabancı kelimelerde.

Yarı ünlü : y :

Ön ses : yaygın ve üstelik aslî. — Ek ön sesi : mümkün. — İç ve son ses : Sık, bir kısmı <Etü. **d**, bir kısmı aslî : **ıy—** «gönder—» <Etü. **ıd—**; **ıy+la—** «kok—» <Etü. **ıd~yıd** «koku»; **kayğı** «kaygı, acı» <Etü. **ķadgu**; **oyun** «oyun» = Etü.

y benzer ı/ı seslerinin yanında muhtemelen, bununla yer yer karışmış, sesçe fakir ve kaybolmak üzeredir : **bey+ımız** «beyimiz» 122,22 de **beymiş** olarak yazılmıştır. Bu belki **bey,miz** veya **be,ımız** olarak anlaşılabilir.

Ön ve art damaksı ünsüzleri : **ķ, k, ğ, g, ħ, ŋ** :

ķ, k/ġ, g : **ķ** ve **ġ** arka ünlü, **k** ve **g** ön ünlü ihtiva eden kelimelerde görülür. — Ön ses : Etü. **ķ**- aynen kalır veya **ħ** ya dönüşür; **k**- aynen kalır, **ġ** ve **g** sadece yabancı kelimelerde görülür. **ġi** yazılışı bir **c**- ifade etmelidir. bk. yukarı **ġichöv** 121, 11; 16; 141, 10 (a.) tali bir şekildir. O halde, Etü. **ıduķ äv** «mukaddes ev» > ***yıyuh öv** yahut Etü. **yıg äv** «iyi ev» > **yeġuv** (KOWALSKI, Kar. texte... Troki S. XXXII), > **yıħ öv** olarak açıklanabilir. — Ek ön sesi **ķ, k** ya aslidir, veya **ġ, g** nın sadasız taban sesinden sonra yerine göre sadasızlaşmasıdır. — Aslı **ġ, g** olduğu gibi kalmış veya sadasızlaşmıştır: **amra-ķ** «sevgi», **unut-ķan** «unutkan», **kör-gen** «gören», **eşit-gen** «işiten», **ör-ken** «örülmüş olan». — İç ses: iç seste Etü **ķ, k** olduğu gibi kalmıştır, **ħ** yahut sadalı **ġ, g** olmuştur. **uku—** (a.) «oku—», **sekir—** (i.) «sıçra—», Etü. **aķ—** «ak—» **aħ-a, aġ-ar** (a.); Etü. **öküz** «öküz» > **ögüz** (i.). **ķ, k** ünsüzlerinin yanında olduğu gibi kalmış veya **ħ** olmuştur: **yaķşı** (i.; a.) «iyi, güzel» ~ **yaħşı** (a.); **öskür—**; **öpke** «öfke» (a.) ~ **öpħe** (i.); **ohçı** (i.) «okçu, ok yapan». — Etü. **ġ/g** iç seste, spirant (sızmalı) **ġ, g** yahut **ħ** olmuş, yahut kuvvetle erimiştir. Pek çok imkândan sadece bir kaç zikr edilmiştir: **-aġa-** > **-aġa-, -aa-, -aġı-** > **aġı-, -aġ-, -ay-,** yahut ta **-au-, -av-, -agu-** > **-au-, -ov-, -aġü-** > **-öv-, -oġu-** > **-oġu-, -uu-, -u-, -ıġı-** > **-ġı-, -ıy-**; misaller : **aġar** «ona» ~ **aar**; orta tü. **azraġı** ~ ***azraġu** «evlâtlık» > **asrov**; Etü. **buzraġı** > **buzau** ~ **buzov**; Etü. **küdäġü** «güveġi» > **küyäġü** ~ **küyöv** ~ **kuyov**; Etü., **ögüz** «ırmak» > **öhüz**,, Etü. **yıġın** «yığın, topluluk» > **yıyn** (yın?). Ünsüzlerin yanında **ġ/g** çoğunlukla olduğu gibi kalmış, fakat yer yer aynı şekilde **ħ** olmuş veya erimiştir (**reduziert**): **oġlan** «çocuk»; **öġünç** ~ **öyġünç** «öġünç, övme» **g** sini muhafaza etmiştir, çünkü muhtemelen ***ġg—** den gelmektedir; Etü. ***oġuş+a—** > **oġşa—** «benze—» > **ohşa—** ~ **ovşa—**.

Son ses : Etü. **ķ/k** çok kere olduğu gibi kalmış, yahut **ħ** olmuştur: **ortak** «ortak, arkadaş», **yok** «yok» ~ **yoh**; Etü. **yaruk** «ışık, parlaklık» > **yaruh** ~ **yarık** ~ **yırık** (!).

ġ/g son seste de kendisinden önce gelen ünlü ile birlikte çok çeşitli değişikliklere uğrar. **beg** «prens» eş değer **bey** «bey»in yanında

Çağatayca bir şekildir, **dek** «gibi» eş değer **dey'in** yanında, doğu türk-çesi tesirinden doğar. Etü. -ağ> -ağ, -ov; -eg> -eg, -ey; -oğ> -oğ, -ov, -ou, -uv, -u; -ig> -i fakat yahut> -iv -v: -üg> -üv. — Misaller: *atağ «ada» > atov; Etü. +lıg sıfat eki> +lı; Etü. çärig «ordu, asker»> çeri; Etü. adıg «ayı»> ayu; Etü. arıg «arı, saf, temiz» > arı ve aynı zamanda arov ~ aruv. Fiilden isim yapma eki —°ğ nın uğradığı değişiklik örnekleri (313 e bk.) :

Ünsüzler biten tabandan sonra: > —°ğ: tat-ıg «tat», *satuğ+çı> satuhçı «satıcı».

>—°v: yul-uv «fidye», k(1)r-iv «(giriş) gün batımı, batı», kut-kar-uv+sa— «kurtarmak iste—», tab-uv+sa— «bulmak iste—».

>—ov: yab-ov «örtü», yul-ov+çı «kurtarıcı» (fakat yulug+n-a); bul-ov «silâh» krş. Kazakça bul— «yar—, ikiye böl—»; küt-öv ~ küt-öv «otlak»; tint-öv+çı «arayıcı»; tır-ö «hayat» (fakat «canlı»: tirl); sat-ov «ticaret»; tat-ov «tat, lezzet» tatıg'ın yanında). Yan şekiller bir ağzın temelinde tirlig, bir diğerinde tirtig bulunmasından ileri gelir.

>—Ø: biş-i «olgun» (Çağ. pişig); al-ı+çı «alıcı» (Kâşg. alıg+sa— «almak iste—»); öl-ü «ölü» (Etü. ölüg); қоғ-ı+çı «şair» (Etü. қоғуğ «çift»); tır-ı «diri» (Etü. tirlig).

Taban ünlü ile biterse: —ağ olduğu gibi kalır: uya-ğ «uyanık»

—ağ> —au: bilä-ü «bileği taşı», çulğa-u «dolak»; kada-u «çivi».

—ağ>—ow, —ov: yara—, yarov «silâhlanma»; *yavla—> yaw-low ~ yağlau «kızartma, tava»; asra—, asrov «himaye, muhafaza», boşa—, boşov «boşama, boşanma (kurtuluş, kurtarma)»; қоң-ра—, қоңrov «çan»; boya—, boyov «boya» 16 1. 25 (aynen: boylov, baylov okunuşu mümkün değil, çünkü daha Kâşg. de yuvarlak ünlü var: boduğ).

—ıg> —uv, —u: biti—, bitiv ~ bitw yani bitü «yazı, yazı parçası»; arı—, aruv+ «arı, saf»; -ğ/-g kaybolma aşamasında, kendinden önce gelen ünlüyü yuvarlaklaştırırken w>v oldu.

—uğ> —ou: *odu— Etü. odu-ğ «uyanık»> oyou «uyanık».

—ğ, yülü—, *yüllü-g, yülüçl «berber»; arı-n—, *arığ, arı «arı, saf, mukaddes»; açl «acı» (Kaşg.) açl— «acı ol—»dan; boya—, *bo-ya-ğ boyaçl «boyacı»; Etü. қуру-ğ, қуру «kuru», *sası-ğ, sası «sası, kaksı» kelimelerinde eriyip kaybolmuştur.

Sadasız sızmalı art damak ünsüzü **h** çok seyrek görülür. — Ön ses: Yabancı kelimelerde ve nadiren **a, o, u** < **h** önünde görülür: **haç** «haç»; **kaçan** ~ **haçan** «ne zaman?», **kuyu** «kuyu» ~ **huyu**. — Ek ön sesi ve iç ses: yer yer **k** ve ayrıca bir defa da **k** den, üstelik ünsüzlerin yanında: **koçkar** «koç» ~ **goçkar** (i.; ğ— bir hata?); **kutkar**— «kurtar—» ~ **kutkar**—; **tülhü** (i) «tilki»; **ah-a** «akarak». — Son ses: nadiren, **k, k** den **ak** «ak» ~ **ah**; **ölümlüh** 145, 13 «ölümlü».

Art damak geniz ünsüzü: **ŋ**:

nadiren **n** olur: bk. yukarı — nadiren **ğ/g** olur: **añar** «ona» ~ **ağar**; Etü. **yalıñuz** «yalnız»: **yalğız** ~ **yalğuz**; emir: **kel-iñiz** ~ **kel-igiz** 2. şahıs teklik + **iñ** ~ + **ig**; 2. şahıs çokluk + **iñiz** ~ + **igiz**; buna göre görülen geçmiş zaman ve şart eklerinde de vardır. Hiçbir zaman ön seste bulunmaz.

Gırtlak ünsüzü: **h**:

Asli olarak yabancı kelimelerde, talî olarak < **ğ** ve ~ **h**.

h- türemesinde bir kaç örnek: (ar.) **‘aziz** «aziz» **aziz** ~ **haziz** (a.); **ersek** «erkek delisi» ~ **hersek** (a.): krş. A.V. GABAIN, *Türkische Turfan texte* VIII, 89; «koca» (er >) **härä** olur. **h-** yabancı kelimelerde yer yer kaybolur: (Fars.) **hanuz** «henüz» ~ **anus** (a.); (Fars.) **hamaşa** «daima» ~ **amaşa** (a.); iç seste erime (kaybolma): Fars. **şahr** «şehir» > ***ahar** > **saar** (i.)—**h** ~ **h** değişimi: (ar.) **hormat** «hürmet» ~ **hormat** (i., d.). — ayının yerini **h** nin alması: **bey’et** «pey» > ~ **behet** (i.). — **h** > **g**: Fars. **hafta** «hafta» > **gafta**; Fars. (< ar.) **kahal** «tenbel» > **kagal** ~ **hahal**. Bütün bunlar çok münferit hadiselerdir. **p** yerine **h**: **anda oh** 65,4 «eskiden».

Diğer Türk şivelerinde olduğu gibi, ünsüz yığılması dolayısıyla bazı sapmalar görülür, meselâ: ünsüzle biten kelime tabanlarına bir ek gelince sadalı ve sadasız ünsüzler arasında. Benzeşme seyrek: Etü. **kurtul**— «kurtul—» > **kuttul**— 117,5. Bozulma (dönüşme): **yalbar**— «yalvar—» ~ **yarbar**— 121,8. Ünsüz yığılması tek sesleşir: ***at+taş** «adaş» > **ataş**; ***sağ kol** «sağ kol, sağ taraf» > **sakol** 122,17; ***çak-ğuç** «müfteri» > ~ **çakuç**; **yarat-tı** «yarattı» > **yaratı** 147,2; ***törtkül** «dörtgen» > ***törkül** 74,3; Etü. **süvri** «sivri» > **sürü**; **tüpkür**— «tükür—» ~ **tükür**— 126,22; **kazğan**— «kazan—» ~ **kazan**—.

Göçüşme: **bağla** —«bağla—» ~ **balğa**—; Etü. **yağmur** «yağmur» ~ **yamğur**; **yarlığa**— «yarlığa—» ~ **yarılğa**; **oğşa**— «benze—» ~ **oşka**—; **teğrinin** «Tanrı'nın» ~ **teğirmin** 123, 23 vd.

İç seste, yer yer, fakat sadece iki ünlü arasında, sadasız ünsüzler t ve ş, daha sık s ve k ve bir kaç defaya mahsus olmak üzere, z, r, p ve hatta l ikizleşir: **kattında** 123,26; 31 «yanında» **ayttalım** 137,18 söyleyelim»; **kattı** 122,18 «katı, sert»; **yetti** 137,22 «yedi» vd. —**amaşsa** 142, 17 «daima»; **hoşş** (son ses) 59,15 «hoş»; **yemişşin** 137,2 «yemişin, meyven»; **körgüzzür** 123,13 «gösterir»; **yaşşırır sen** 124,39 «gizlersin»; **yaşşınmaz sen** 124,39 «gizlenmezsin»; —**assov** 117,4 «fayda»; **essirge**— «esirge—»; **suğırassında** 122,15 «sonrasında»; **sassır** 124,5 «sasır, kokar»; **sassıdı** 124,12 «sasıdı, koktu», **sassı** 124,17 «sası, kokar». —**ekki** 74,1 «iki»; **sövmekkinden** 123,25 «sevmesinden». —**kleppen** 124,1 «cüzzamlı», —**bollaḥ** 26,18 (**bulak** yerine) «pınar»; **illindirdi** 138,5 «iliştirdi, dikti, ördü»; **kıllı** 140,4 «kılıklı»; **allây** «böyle» 123,15; **allında** 124,3 «önünde». (**hannı** 122,40 «hanı» ve **cannı** 140,6 «canı» hata olmalıdır.). **allây** «böyle» ve **allında** «önünde» kelimelerindeki ll benzeşmenin nadir hallerinden biri olarak görülmelidir.

tur-ur çok sık **tur** ~ **tır** vs. olur; ***kälmäz män**, z nin kaybolmasının dışında, **kelmem** olur.

31. Bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Komanca'da da kelime yapımının dört gurubu vardır: İsimden isim, isimden fiil, fiilden isim, fiilden fiil tabanları yapan ekler bulunur. Aşağıda Komanca için karakteristik veya Türk şivelerinde genellikle problematik olan kelime yapımı unsurları ele alınmıştır.

311. İsimden isim :

*+**ağu**<+**a**—ve—**ğu** bk. 312, 313; >+**ov** vd.: **üçöv** «üçlük, her üçü», **üç** «üç»ten.

+**aḳ**: küçültme vb.: **yaṇaḳ** «yanak» (Kaşğ) **yaṇa** «yan» dan; **oḡul**+**aḳ** «oḡlak» **oḡul** «oḡul» dan; **tigen**+**ek** «dikenli çalılık?» (Kaşğ) **tikän** «diken» den; ayrıca +**ç**+**aḳ**, bk. aşağı.

+**ça** temel anlamı biraz farklılaştırır: **ala**+**ça** «alaca» **ala** dan; **aḥ**+**ça** «akça» **aḳ** dan; **burğu**+**ça** «küçük boru (borazan)» **burğu** «boru» dan.

+**çaṇ**: «bir hususiyete sahiplik»: **unut**+**çaṇ** «unutkan»; ***unu-t** «unutma»dan; **yuvanç**+(**ç**)**aṇ** «üşengeç». Tat. ya **yuvaniç** «yavaşlık» olarak geçmiştir.

+**çak** < +**ç**+**ak**: O halde çift küçültme eki : **baltı** +**çak** «**çekile**» **baltadan**; vurgusuz orta hece ile; **iç**+(**ç**)**eh** «iç organlar» iç «iç»ten; **sovun**+**çak** «(soğancık) topuk ökçe» Etü. **soğan** «soğan» dan.

+**çık** < +**ç**+**ık**: Muhtemelen çift bir küçültme şekli : **çapça** +**çık** «fıncık» **Tat.** ya **çapçak** «tekne» olarak geçmiştir. Taban kök selâlinin kaybolması ile ilgili olarak krş. Osm. **küçük** ve **küçücük**; **sığır** +**çık** «sığırık erkek güvercin?») **sığır** «sığır, boğa»dan. Buna karşı **örümçik** «örümcek» **örüm**+**çl**+**k** yani +**k** küçültme eki +**çl** ile yapılan bir meslek ismine getirilmiş olarak açıklanabilir.

+**duk**: **kol-tuk** «koltuk (koltuk altı)» kol dan; **ovul**+**duk** «balık yumurtası; **oğul** «oğul»dan.

+**ga** (?): Çok nadir: **tiz**+**ge** «çorap bağı» **tiz** «diz» den.

+**gi**: Bir yerde geçer: **tiz**+**gi** «diz» den.

+**gur**?: Çok nadir. **boğuz** +**gur** «obur, pis boğaz» muhtemelen Etü. **boğuz** «boğaz»dan.

+**ı**: 3. şahıs teklik iyelik eki ile taban genişlemesi?: **yal**+**ı** «yele» (Kâşg) **yal** «yele»den; **okşas**+**ı** 164 1.6; 75, 10r. «benzerlik» **okşas** «benzerlik»ten.

+**ma**< Etü. **ymä**: sona gelen genelleştirme eki: **nä**+**mä** «şey» **nä** «ne?» den; **kay**+**ma** «herkes, her kim» soru tabanı **kay**+ dan.

+**rı**< +**r**— ve —**ık** (bk, 312, 313) : **iç**+**ri** «iç, içeri» **iç** «iç» ten.

+**sı**< +**sı**— ve —**ğ** (bk. 312, 313) : **ağır**+**sı**~**avur**+**sı** «ta-zım?»

+**sıl**< +**sı**— ve —**ı** (bk. 312,313) : **yaş**+(**s**)**ıl** «yeşil» **yaş** «havat»dan;**yok**+**sul**~**yok**+**sıl** «yoksul» **yok** «yok» tan.

+**z**: ikilik bildiren arkaik ek: **egit**+**z** «ikiz» **eki** «iki» den; **biz**, **siz** «biz, siz».

312. İsimden fiil :

+**a**—, +**ı**—, +**u**—: **ayağ**+**ı**—**ş**— «ayaklarını birbirine dayamak» **ayak** «ayak» dan; **yaş**+**a**-**t**— «yaşat—» **yaş** «yaş (kuru olmayan)» tan; **köb**+**ö**— «art—, çoğalmak» **köp** «çok» tan; **ayn**+**ı**— «başkalaş—» Etü. **adın** «başka» dan; **yapş**+**a**— «birleştir—, yapıştır—». Etü. ***yap**—, tan **yapş-ur**— (geçişli) la ilgili olabilir; **tañ**+**u**-**ş** «mu-

cize» tañ «hayret» ten; keñ+e-ş «öğüt» keñ «geniş»den; *köz+ä-gü >küzgü (k ya yakın oluşundan dolayı ö~ü) «ayna» köz «göz»den; oñş+a— «benze—» oğuş (Etü. brāhmī ūhūṣ) «kabile, boy»dan; kobs+a— «ilahi söyle—» krş. kóbuz+çı (kopuz çalan) müzisyen»; sol+a—ğay «solak» sol «sol»dan; *ot+a—daçı~otaçı «doktor», ot «ilaç»dan.

+ay— «bir şey ol—»; ul+ay— «uza—, büyü—».

+da—: al+da— «aldat—» al «hile»den, ız+dä— «ara—» Etü. ız «iz»den.

+ğa—: yarlıg+ (ğ)a— «yarlığa—, buyur—» Etü. yarlıg «karar, emir»dan; yış+ğa— «ziyafet ver—», krş. ır «şarkı».

+n— (?) Seyrek: yuluğ+n-a «fidye» yuluv «fidye»den; kavurkı+n-a «bir nevi tava» krş. Kāṣṣ. kavrul—, kavruş— «kavril—, kavur— (kızır—) maya yardım et—».

+k—: çın+ık— «dene—» çın «doğru»dan; yol+uķ— «karşılaş—» yol «yol»dan.

+r—: kayğı+r— «kaygılan—, üzül—» kayğıdan.

+ra—: *koñra-ğu>koñ+rov «çan, çingirak» ve koñ+ra-n— «mırılda—» ses bildiren bir *koñdan, mañ+ra— «mele—, böğür—» ve muğ+ra «aynı manada» ses bildiren bir heceden gelir: mañ ve muğ; katı+ra-p «kuvvetli katı (sert)»den, mülk+re «tevarüs et—, mülk edin—» ar. mulk «mülk»tan; baluķ+ra— «balık avla—» baluķ «balık»tan.

+rğa—: açı+rğa-n— «pişman ol—» açı «acı»dan; es+ırge «esirge—» es «hafıza, hatıra»dan.

+sa— «bir şey düşün—, bir şey iste—» bavur+sa—ķ «sevgili» krş. Etü. bağır «ciğer, gönlün yeri olarak»; er+se-k «erkek delisi, fahişe» er «er»den; yara-m+sa-ķ «sadık» yara— «yara—, yakış—»dan; (yöpsen— bk. aşağıya yöpsin—); *ot+sa-ķ>otçak «ocak» ot «ateş»dan; tabuv+sa— «ara—» tap— «bul—»tan; kütķaruv+sa— «kurtarmak iste—» kutķar— «kurtar—»tan.

+sı—, +su—: Aşağı yukarı anlamına gelir: «bir şey ol—» erk+si-n— «hakim ol—» +bly+si-n— «küçümse—, horla—», muhtemelen bly «bey»den, o halde: «yüksekten bak—»; yok+su-l «yok-

sul», **yok** «yok»tan; **su + su-n** «içecek, içki» **su** «su»dan; **yöp + si-n** ~ **yöp + sen**— «tasdik et—, tasvip et—» krş. Mog. **jöb** «iyi»; ***ög + si-n**—> ***üksün**— ~ **üpsün**— «hatırla—, an—» Etü. **ög** «düşünce, akıl»den.

+ **sıra**—: «bir şey ol—»: ~ ***sı**— «kır—» tamamı —**r + a**— (bk. 313, 312): **uyuhı + sıra**— «uykusuz ol—, uyuyama—» **uyuhı** «uyku»dan.

313. Fiilden isim :

—**a**, —**i**, —**u**: **ber-n-e + li** «suçlu», **kes-e** «ekmek dilimi», **yar-a** «yara» krş. Etü. **yar—l—ig** «sefalet», **yuluğ-a** «fidye» **kargaş-a** «kargaşa», **teyr-e** «çevre»; **ayr-ı** «çatal»; **egr-i** krş. Kâşg. **äg—** «eğ—»; **konş-ı** «komşu»; **bükr-ü** «büğrü», ***ög-t-ü**—> **övdü** «övgü», ***süvir-ü**—> **sürü** «sivri» krş, Kâşg **süvr-ıt**. Ünlünün seçimi eklendiği fiil tabanıyla ilgili değildir.

—**ar**, —**ır**, —**ur**; —**r**. Taban son sesinden sonra : —**a**, —**i**, —**u** kısmen **r** taban son sesinin yer yer ikizleşmesi halinde eski —**ar** vs. den düzeltilmiştir. Bazı fiiller muhtemelen şive farklılığı sebebiyle iki ayrı şekli birden alırlar. Böyle durumlarda herhangi bir anlam ayrılığı da yoktur. Ünlülerin, seçimlerinde her hangi bir kaide olmadığı için, K. GRØNBECH lûgatinde, tesbit edilmiş şekli olduğu gibi vermiştir. —**ur**, —**ar** a göre daha sık; —**ır** çok az. Alışılmamış şekiller: Etü. **ıd—>ıy—** «gönder—»ın geniş zamanı **ıd-ı men**; «dans etmek»ın **beyr** geniş zaman şekli var. Burada o halde **y** ünsüz değildir, fiil iki heceli yani (**be(y)l—** veya **bei** olmalıdır. **yeñ—** «yen—» 56, 19 da **yeñ-r men** geniş zaman şekline sahip.

Fonksiyonları : Sıfat olarak: **sana-r tahta** 80,8 sayı «(hesap) tahtası»; **söw-er kişi** 98,10 «dost adam»; **sewün-ür kişi** 98,14 «mesut insan»; **tanu-r kişi** 98,9 «bilir (tecrübeli) kişi»; **tuvur-ur ata** 151,17 «doğuran (yaratan) ata»; **käl-ır aynada** 125,22 «gelecek cuma». Yüklemler olarak özellikle sık, bk. 32242.

—**d°k**: seyrek: **bolma-dık + da** 139,21 «olmadıkda»

*—**°g** çok çeşitli ve Komanca için ayırt edici unsur olacak şekilde bozulur, bk. 232, aşağı.

—**ğa**—: **kıs-gä** «kısa»; **küy-ge** «bekleme (sabır?)» —**ğa + y** şeklinde genişletilmiş olan bu ek, aynı zamanda gelecek zaman yapısına yarar: bk. 32242.

gaç, —**gıç**, **guç**, —**kaç** vs.: alet, ve bahis konusu işi, yapmayı adet haline getirmiş kişi: **ağın—guç** (a). ~ **ağn—gıç** (i.) merdiven; **otlur—guç** «oturmaya yarayabilen, bank», **aç—guç** (i.) «anahtar».

—**gan**, yer yer **kan** da; sık:

Fonksiyonları: Sıfat olarak: **birik—gen** «biricik, tek»; **unut—kan** «unutkan»; **aş bişür—gen ev** «mutfak». İsim olarak: Çok sık değil: **art—kan** «artık, kazanç»; **yarat—kan** «yaratan Tanrı»; **ör—ken** «ip»; **inan—ma—gan—lar inan—gan—lar** 159,5 «inanmayanlar ve inananlar»; **yazuklu tur men kör—gen+imden, eşit—gen+imden, tur—gan+imden, artuk ye—gen+imden, artuk iç—gen+imden** 121,3 «gördüğümünden, işittiğimden, tuttuğumdan, çok yememden, çok içmemden dolayı günahlıyım».

Dikkat çekici kuruluş: **yür—gen yollar+ı** 139,6 «yürüdüğün yollar»; **tu—gan ovl+una** 151,17 «doğurduğu (yarattığı) oğluna». —**gan** ın yüklem olma fonksiyonu ihtimali yoktur. bk. 3222.

—**gak bas—kak** «vali», **kur(u)—gak** «kurak».

—**gay** (?): **sola—gay** «solak»; bk. —**ga** 32242.

—**gın**, —**gun** vd.: Çok sık değil: **tut—gun~tut—kun** «mahpus, tutuklu» **yu—kun** 125,11 (**yu—** «yu—, yıka—» dan) «tevbe»; **uç—kun** (**uç—** «uç—» tan) «kıvılcım»; **yar(u)—kın** (Etü. **yar(u)—** «parla—» «parlaklık, ışık».

—**gu**, yer yer de **gı**; yahut sadasız ön ses ile: **kaur—kı+n-a** (krş. Kāšg. **kavrul—** «kavrul—» «kavurma (kızartma tavası)»; **sibür—t—ki** (Etü. **slpir—**) süpürge»; **üt—ür—gü** (Etü. **üt** «delik») «bıçkı»; **uyu—hu~uyu—hu** «uyku»; **kork—(g)u** «korku»; **tirgiz—gi+çl** «diriltici» **söündir—gi+çl** «sevindirici, teselli edici»; **yar—gu** «karar, hüküm» **çaç** —**(g)u+çl** «müfteri»; **kör—kü+süz** «çirkin».

—**(a)gu>** —**aw>** —**au**, Seyrek: **bur—aw** «burgu». **oz—aw** «geçmiş» (***oz—a+ki** ***ozağı** dan?); **kaşr—au** «kaşağı»; Farsça kısmında **kaşrağı** olarak verilmiştir.

—**l**: **kız—ıl** «kızıl, kırmızı»; **soyurğa—l** «lutuf, tımar», (bk. SPU-LER Die Goldene Horde, s. 294), **uşa—l+d—ı** «ufalmış»; **tüke—l** «bütün» (Etü. **tükä—** «bütün ol—).

—**m**: **töz—üm+lü** «sabırlı»; **ör—üm+çlık** «örümcek»; **yel—em+çl** (krş. Etü. **yäl—äk** «tırıs») «koşu at»; **yara—m+saç** «sadık».

—ma: Çok yaygın: **yar-ma** «yarma (odun)»; **çövr-me** «çevir-me»; **kır(ı) h-ma** «kırılmış koyun derisi» vs.

—man: **talaş-man** «kavgada»; **teğir-men** (krş. **Baraba tığâr-ık** «çevre») «değirmen»; **yas-man** (krş. Osm. **yas—** «düzleştir—, **yas—**) «yassı şişe».

—mağ: Çok sık fonksiyonları: Ekseriya bir eylemin neticesi: **alıştur-mağ** «değiştirme?»; **yarat-mağ** «yaratma»; **öp-mek** «görme, bakma»; **teş-mek** «delik» krş. **teş-ık**; **tık-mek** «dikiş yeri»; **kör-mek** «bakış» vs.

—ma-z: ar in menfisi: **bat-maz** **yulduz 139, 10** «batmaz yıldız»; **al-maz + lık** «almazlık»; **körün-ür körün-mez + nl yaratdı 148,2** «görünür ve görünmezi yarattı»; **kün tuv-maz + dan burun 114. 1, 19** «gün doğmadan önce». Ayrıca, predikat (bildirme) olarak. bk. 32242.

—mıç: Seyrek: **koy-mıç** «kuyruk sokumu kemiği».

—muş: Sık sıfat olarak, etken ve edilgen: **bış-mış** «pişmiş»; **ya-zukla-mış** «günahkâr» vs.

İsim olarak seyrek: **ye-miş** «yemiş, meyve»; **kızın bollaş-mış + 1 151,10** «kızın gebeliği»; **itlen-miş + ler 151,4** «kaybolanlar, yitenler». Predikat (bildirme ismi) görevi ihtimali yok, bk. 3222.

—°n: **susu-n** (krş. **Kâşğ. suvsı—** «susa—») «içki, içecek»; **tüt-ün** (Etü. **tüt—, «tüt—»**) «duman»; **yı-in** (Etü. **yığ—** «topla—» «yığın, topluluk».

—°nç: İsim yapar: **beye-nç** «Çağ. **bägä-n-**) «neşe»; **ötü-nç** «üdünc»; **tı-nç** (krş. **tı-n** «rahat») «rahat, huzur».

—°nçı, —°nç in aynısı: **kızga-nçı** «kızıcı, kızgın»; **yır-ınçı 114 1.30** (***yır— ~ *yar—** «istememek», —**yarsov** «iğrenç», krş. Etü. **yarsıncığ** «tikindirici») (istemeyen >) korkacak?».

°k: Sık, edilgen: **yar-u-h** (i.), **yarık ~ yarık** (a.) «parlaklık, pırıltı, ışık»; **sın-uk** «kırık».

—°ş: Sık: **bat-ış** «(gün) batımı, batı»; **oyna-ş** «oynaş, kız arkadaş».

—°t: seyrek: **kıs-t + a—** «kıştır—, sıkıştır—».

—°z: arkaik: **u-z** «müsait, kabiliyetli»; menfi fiil tabanlarında: **körünme-z** «görünmez, görünmeyen»; bu, predikat (bildirme ismi) olarak, bk. 32242.

314. Fiilden isim :

—ar—, —ır—, —ur—: Faktitif vs.: **kız-ar—** «kızır—»; **biş-ir—** (a.) «pişir—» vs.

—tur—, —dır—: Faktitif vd.: **alış-tur-mak** «değiştirme»; **birik-tir—** «biriktir—»; **en-dür—** (i) ~ **en-dir—** (a.) «indir—»; **yaraş-tur—** (i.) (Alman düzeltmesi) «yaraş-tır—, yerleştir—».

—gır—, —gur—, —kır— vs.: Faktitif: **yet-kır—** «yetir—, ulaştır—».

—gız—, **guz—**: Faktitif : **oltur-guz—** «oturt—»; **kör-güz—** «göster—».

—°l—: Ekseriya dönüşlü, yer yer pasif veya meçhul (medium): **çırma-l—** «inkışaf et—»; **yar-ıl—** «yarıl—» **tıy-ıl—** «son ver—» (medium).

—°n—: meçhullük, dönüşlülük yahut ta l pasiflik ekinin l veya la ile biten fiillerden sonra disimilasyon ve yer yer kendi kendinelik: **açığ-a-n** «acı ol—»; **ağ-ın—** «çık—, yüksel—» (medium); **koğra-n** «mırdan—» (medium?); **kıl-un—** «kılın—» (Etü. kendi kendinelik:) «kılın—, gayret et—»).

—°k—: Te'kit: **yul-k—** «topla—, kopar—»; **käç-ik-tir—** «geçiş-tir—, gizle—» (**keç—**, «geç—»); **kir-ik—** «gir—, bağlan—» (yani tamamıyla bir başkasının takipçiliğine gir—).

—oş—: mühareket, yani yer yer de etken-edilgen değişik ilişki, te'kit: **tey-iş—** «değiş— sun—»; **teg—** «değ—» o «halde, bir hediye vermek ve bir hediye almak»; **az-aş—** (—iş yerine), (azış—) az— (te'kit); **bol-uş** «yardım et—» faktitif?)

—°z—: Faktitiv : **et-iz—** «yet—, ulaş—» den «ulaştır—».

321. Bir sıfat kendi asıl fonksiyonu dışında, isim **yarlı** «fakir», **yarlılar** «fakirler» zarf— **yağşı bilir sen** «iyi bilirsin» olarak da kullanılabildiği için, bir ismin görevlerini alabilir, özne, nesne ve —çok sık olmamakla beraber— bir bildirme (predikat) ismi ve bir tamlayıcı görevini yerine getirebilir, fakat hal eki almadan, sadece, zarf veya, bizzat yer ve zaman bildiriyorsa zarf belirleyicisi olurlar.

3211. Çokluk :

1. Şekil (ek) : +lar/+lär

Kullanılış : Ekseri Türk dillerinde olduğu gibi +lar belirli sayı

bildiren kelimelerden sonra kullanılmaz: **üç han** «üç han», **altı yıl** «altı yıl». Fakat **barça arı+lar** «bütün azizler». — **kütövçi** «çobanlar», fakat **köy+ler** 122,2 «(tek tek) koyunlar»; **bu kutlu kın çak+lar+ında** 147,14 «bu kutlu ızdırıp günlerinde (zamanlarında)»; **ağaç+lar** 88,22 «(odun) ağaçlar», — **a+lar** «onlar», **biz** ve bir kere **biz+ler** 150,3 «bizler»; **kim+ler** 143,6 «kimler». Fiil şekillerinde: **eşit-iñ+ler** «iştin», **kel-sin+ler** «gelsinler», **ırla-r+lar** «şarkı söylerler», **bil-mez+ler** «bilmezler»; **sor-du+lar** «sordular», **eşit-key-ler** «işidecekler»; **kel-se+ler** «gelseler, gelirlerse»; iyelik eklerinde: **+lar+ı** «+ları».

2. Şekil (ek): $+^{\circ}z$, arkaik, **biz**, **siz**; **tiz** «diz» ve ikili vücut unsurlarının isimlerinde bulunur. — Fiil şekillerinde: **kör-üñ+ız** «bakınız, görünüz», **kel-d+iñ+ız** «geldiniz»; **kel-se+ıñ+ız** «gelseniz». İyelik eklerinde: $+^{\circ}m+^{\circ}z$, $+^{\circ}ıñ+^{\circ}z$ — $+^{\circ}ğ+^{\circ}z$.

3212. İsmi halleri :

Yalın hal = Belirsiz hal : eksiz. — İlgili hali: $+n^{\circ}ıñ, +n^{\circ}ğ/+n^{\circ}g$, istisna olarak: **+nik** 126,31; yükleme hali: **+nı/+ni**; yönelme hali **+ğa/+ge**; yer yer de **ka/+ke**; bulunma hali: **+da/+de** yer yer **+ta/+te**; ayrılma hali: **+dan/+den**, yer yer de **+tan/+ten**, meselâ **arı tirö+ten** yani ***tiröw-ten** (?) 121,21; **yarıñ** + **tan** 148,4; istisna: **teñri+din** 143, 15; vasıta hali çok seyrek görülür: **+m/+in**; eşitlik hali, seyrek kullanılmıştır: **+ça/+çe**, son şekil, çok kere art ünlü ihtiva eden kelime tabanlarında da: **ter+çe** «çabuk».

İsim hallerinin fonksiyonları aşağı yukarı ekseri Türk dillerindekine benzer. Burada birkaç tipik örnek ele alınacaktır.

32121. Yalın hal özne halidir.

Belirsiz hal : belirsiz nesne ve bildirme (predikat) ismi : **tuurduñ anı, kim teñri tuurur** 137,3d. «doğurduğunu Tanrı doğurur». — Yer ve zaman bildiren isimler, belirsiz halde, zarf belirleyicisi olarak yer alabilirler: **ulu kün ağırlap** 121,11, «pazar gün saygısı (nı) sunar»; **kün toğusı** 122,33 «doğuda (doğu, gün doğusu)». — «—e/—a mecbur, muktedir, muhtaç ol—» belirsiz hal veya yönelme hali bk. 32124 ile yapılır: **barça kişi borçlu tur oruçta yazuhın aytma** 125,23 «herkes oruç zamanı (oruçta) günahını söylemeye mecburdur». **tözme kerek** 123,32 «dayanmak gerek, dayanmaya mecburdur (insan)» **ķayıрмаķ kerek** 125,8 «acımak (pişman olmak) gerek»; **teñäri küçlü dür. bizim yazuķumuz boşatma** 124,32

d. «Tanrı günahlarımızı afvetmeye muktedirdir»; **keldim körgüzme saa** 124,23 «sana göstermeye geldim».

32122. İlgi hali : Tamlama hali.

32123. Yükleme hali : **sağıngan bey teñri+ni** 144,3 «Tanrıyı düşünen» (yönelme hali ile de).

32124. Yönelme hali : **yol+ğa yürür men** 14,23 «yol boyunca, yolunca yürürüm» (**yol+ça** nın yanında); **ötünç+ke berü men** 35,27 «ödünç veririm»; **yalbarur men mariam hatun+ğa** 121,7 «Meryem Hatun'a yalvarırım»; **meñilük+e konalım direrine** 145,2 «Ebediyette yüzüne güvenelim»; **keldik ol hanga teizme+ge** 123,1 «O hanı ululamaya geldik»; **bizni tırgızmek+ge öldi** 142,4 «bizi diriltmek için öldü»; faktitifde: **ave kim+ge altarını teñri tuttu- rıp fur söüp** 139,7 d. «Ave, Tanrı Altarını (kilisede masa) sevdiğine tutturur»; **bol—** ve kalıp (modal) yardımcı fiillerle birlikte yönelme hali: bk. 32244.

32125. Bulunma hali : **syon+de biz kim turalım** 137,18 «Zion'da biz kim duralım (biz kim Zion'da yaşıyoruz»; **üçünçi kün+de** 148,10 «Üçüncü günde» (Üçüncü gün) (kesin vade, onun için de belirsiz hal değil).

32126. Ayrılma hali vasıta: **menim... yaman sözüüm+den... yazık ettim** 121,5d. «benim kötü sözümünden dolayı, günah işledim»; **söümek+din esirdiñ** 149,8 «sevmekten sarhoş oldum» —Edilgende: **burun alay ayıldı peygambar+dan** 123,2 «önce peygamberlerden şöyle denildi bahs edildi».

Zaman bildirir: **köp+ten öldi** 124,20 «çoktan öldü (öleli çok oldu)»; **ol boşak bolğay sizge arı tirö+ten** 121,20 «bu af size mukaddes (yani ebedi) hayatta kısmet olacak».

Sebeup: **an+dan elizabet aytmış** 151,9 «Onun için Elisabeth demiş».

Cihet (+den dolayı) : **menim yazukım+dan yarlıgasın** 121,9 «benim günahımdan dolayı yarlıgasın».

Karşılaştırmada: bk. 33.

32127. Vasıta ve belirsiz hal; Bilhassa şahıs eklerinde ve zamirlerde: **uçmak yol+ın bizge açtıñ** 139,5 «Cennet yolunu bize açtın»; **talaşman söz+in inanırlar** 117,3 «münafıklar sözüne inanır».

lur; Şahıs ile ilgisiz: **yayın** 130r 38 «yazın»; **ansız+ın** 121,16 «ansızın»; **dağı yerde basılığ** (yahut **bazlık**?) **egi köğül-in kişiğe** 122,9 «ve iyi kalpli kişiye yer yüzünde huzur».

32128. Eşitlik hali: Seyrek: **artın+ça yürür men** «ardınca yürürüm»; **kelinüz terçe benim artun+ça** «benim ardımca (ardımdan) çabuk (hemen) geliniz»; **özge+çe** 162 I.30 «başkaca»; **bitüler ıyrgan+ça** 148,10 «secundum scriptuars»; **azam yolun+ça** 159,4 «insanına göre»; **bitik tılın+çe** 122,24 d. «kitap dilince»; **tatar+ça** 122,25 «Tatarca»; **tilegen+çe** 131 r. 22 «senin dileğinçe»; **—ğinça**, **—mainça** vb; bk. 3223.

3213. İyelik ekleri :

1. Tkl.: +^om: hal ekleri: +n^oη ~ +n^og, +nı, +a +da, +dan ve ön ünlülü karşılıkları.

2. Tk.: +^oη ~ +^og: Hal ekleri: aynı. **söz+ını** 36,11 yükleme hali olarak hatalı olmalı. **senig yazuk+ın** 125,17 muhtemelen belirsizdir.

3. Tkl.: +sı, +ı Codex'in yeni metinlerinde ı, yuvarlak taban ünlüsünden sonra yer yer u olur. İyelik ekleri hal ekleriyle birlikte: +u+nuη ~ +u+nıη, 151,4; +ını ~ +unı; +ine+—sına—+sıa; +ında; +ından; +ınça; yan hal; +ın; meselâ **söz+ün** 121,13; **yazuk+ın** 125, 10; **yüz+ün** 151, 7; **söz+ın** 137,6; **yol+ın** 139,5; **yulduz+un**; 12240; **öpke+sin** 138,12; **yazuğ+ın** 145,15; **ten+ın** 147,1; **kötüs+ın** 147,3; **kay+sın** 123,21 (buna karşılık yükleme hali: **kay+sını** 126,23); **yarkın+ın** 151,15; bundan başka hatta **ölüm+ın+ün** 126,2.

1. Çkl.: +^om^oz; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.

2. Çkl.: +^oη^oz ~ +^og^oz; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.

3. Çkl.: +ları; Hal ekleri teklikte olduğu gibi.

Bu ekler isimlerde ve —d ve —sa ile yapılan çekimli fiillerle görülürler: **kel-d+ım**, **kel-d+ıη** ~ —d +ıg, **kel-d+ı**: (Sapma:) **kel-d+ık**, **kel-d+ıηız** ~ —δ+ıgız (Sapma:) **kel-d+iler**. **kel-se+m**, **kel-se+η** ~ —se+g (Sapma:) **kel-sé**; (Sapma:) **kel-se+k**, **kel-se+ηız** ~ —se+gız, (Sapma): **kel-se+ler**.

Ayrıca: **yemiş+ıη** 137,2 «(senin) yemişin»; **menüm kın+ım** «benim ızdırabım»; **seniη yazuğ+ın** (yan hal, iyelik eki yok) «senin günahın».

3214. Sıfat için bk. 321 ve 33.

3215. Asıl sayılar: **bir** «1», **eki** «2», **üç** «3», **tört** «4», (istisna olarak bilmecelerde **dört**), **beş** «5», **altı** «6», **yeti**~**yetti** «7» (hafta anlamında 71.30); **segiz** «8», **toğuz** «9», **otuz** «30», **altmış** «60», **yüz** «100» 121, 19; **mıñ** «1000»; **tümen** «10000».

Müştakları ve benzerleri: **bir**+**er** «birer», **birerde** «ara sıra»; **ekinci**~**ekince** «ikinci»; **üçünçi**, **törtünçi** (~**törtüçi** 75,16 muhtemelen hatalı); **sekinziñçi**. «İlkin buna karşılık **burundur** 125,8); **ekindü**~**kinde** (ikinci, yani) ikindi»; **üçöw** 145,4 d. (üçü birden, üçlü yani) teslis»; **törtkül** «dörtken»; **bir ança** 61,14 «hemen»; **bir yolu** 163 r, 17 «bir kere»; **bir kat** 73,30 «bir kere»; **bir kez** 128,6 «bir kere»; **ekisi bir dir** 163 1.15 «ikisi birdir»; **bir... bir...** «bir... bir...»; **birisi**~**birsl** «birisi»; **mıñ kurla** «bin kere»; **yarım** «yarım», **törtünçi ülüş** «dörtte bir».

Çokluk ifadeleri: **barça**, **barçası** «bütün, hepsi», **barça+mız+cı** 138 I «biz hep»; **tegme** «değme, her», **tegmenler** 69,9 «hep, her» (Moğolca **teğü**— «topla—» la ilgili?).

3216. Zarflar için bk. 321 ve 33. aynı şekilde 3217 (**ıhlı**)

3217. Son çekim edatları sadece isim ve zamirlerle birlikte kullanıldıkları için, bunlar isim bahsinde ele alınacak, burada sadece özellikle karakteristik veya biraz aykırı şekle sahip olanlar üzerinde durulacaktır.

İsim asıllı son çekim edatları: **alında** «karşısında», **al** «cephe, yü»den ve **allında**, **alın** «alın»dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **arasında** «arasında», **ara** «ara»dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **artunça** «ardınca» **art** «art, arka»dan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **menim artunça** 122,36 «benim ardımca»; **başka** «başka» muhtemelen **baş** «baş»tan, ayrılma hal ile; **bigü** «gibi» **bir+e-gü** «birlik»den; **bir oğlan birgeü** 122,33 «bir çocuk gibi»; **içinde** «içinde» **iç** «iç»ten, belirsiz hal veya ilgi hali ile, **kibi** «gibi» Etü. **kıp** «örnek»ten, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **katında** «yanında» **kat** «yan, taraf»tan, belirsiz hal veya ilgi hali ile; **sonra** «sonra» **soñ** «son»dan, ayrılma hali ile veya (124,28:) bulunma hali ile; **suyıra+sında** 122,15 «sonrasında; bundan sonra» örneğinde **sonra** istisnaen isim olarak kullanılmıştır. **Üstün** «üzeri»; Etü. üst «üst»ün bir belirsiz hal veya —Karşılaştırma ifadesi olarak — ayrılma hali ile, genişletilmiş şekli: **üstün+de** «üstünde, yukarı».

Fiil asıllı son çekim edatları: **bile** «ile» muhtemelen ***bir+il—** «bir ol—»den, ilgi hali, belirsiz hal ile: **erki bile** 121,10 «gücüyle, gücü vasıtasıyla»; **egi köñül bile** 121,11 «iyi kalble», **su kan bile** 147,3 «su ve kan», **erki+n bile** 125,10 «(bütün) gücüyle»; **bilen** «ile» **bır+le-n** den, diğer zarf fiiller için bk. 322 dd., ilgi hali yahut belirsiz hal ile: **anıg bilen** 124,7 «onunla»; **birle** «ile», **bile** (61,9 ve 61,19 da muhtemelen **birle**, **bile** olarak düzeltilmiştir), ilgi hali veya belirsiz hal ile; **burun** «ön, önce» muhtemelen **bur—** «bur—, döndür—, çevir—» un zarf fiili, ayrılma hali ile; **dein** «kadar», **teg—** «değ—»in zarf fiili, yönelme hali ile; **deyri**, **degri** «kadar», **teyir—** «değir—, ulaştır— yönelme hal ile: **köp+ge deyri** 60,10 «uzun zaman» **tebesine tegri** 126, 21 «tepesine kadar», **köre** «göre, gör— «gör—» ün zarf fiili, yönelme hali ile, **öte** «öte, geçenki», Etü. **öt—**«geç—»in zarf fiili, belirsiz hal ile; **öze** «dolayı, +den, üzerine?» muhtemelen ***ös—** «yetiş—» ün zarf fiili, belirsiz hal ile: **küsenç öze** 137,5 «hasretten»; **yulunğanlarını haç öze başlap** 147,16 «Haç vasıtasıyla kurtulanları sevk edip» (krş. R. ARAT, *Atebetü'l-Hakaikte öze* 1. +den dolayı, ile 2. üst taraf); **kılı** «şekilde», **kıl—** «kıl—» ın zarf fiili, sıfatla birlikte kullanılır, o halde aslında zarf-fiil eki olarak ele almak lâzım: **yakşı kılı** 59,14 «iyi şekilde»; **tiley** «için», **tile—** «dile—»nin zarf fiili, yükleme hali ile: **bizni tiley** 137,15 «bizim için»; **utru** «karşı, mukabil, dolayısıyla» Etü. ***utur—** «karşı ol—»un zarf fiili; yönelme hali ile: **düşmanlar(ı)na utru** 126,14 «düşmanlarına karşı»; **üçün** «için» muhtemelen **uç** «uç» tan türetilmiş ***üçü—** zarf fiili, ilgi hali, belirsiz hal yahut yan hal ile: **ne üçün** 123,28 «niçin?»; **bizin üçün** 139,14 «bizim için».

Aslı belli olmayan son çekim edatları: **arı** «buradan itibaren», ayrılma hali yahut belirsiz hal ile: **emdiden arı** 59,12 «şimdiden itibaren, —ye doğru», **kök arı bakıl** 145; aşağı, «göge bak»; **beri** «beri», bilhassa ayrılma hali ile: **ol keldenden beri~ol keldeli** 132r.2d «o geleliden beri, o geleli»; **dey~dek** «gibi» ilgi hali veya belirsiz hal ile: **terezü dek** 147,11 «terazi gibi», **munıy dey tañış** 151,13 «bunun gibi mucize» (böyle bir mucize) son örnek **dey** in sadece son çekim edatı olarak kullanılmadığını, sıfat şeklindeki ifadelerde de bulunabileceğini gösterir, **andı** «böyle» dan bozulmuş; **ulam** «dolayı, ile, vasıtasıyla»; ayrılma hali: **bügülerden ulam ol sözlep turur** 148, 15d. «qui locutus est per prophetas», **andan ulam** 148,6 «bundan dolayı, onun vasıtasıyla»; **erkinden ulam** 159,2 «kuvveti vasıtasıyla, kuvvetiyle».

32181. Şahıs zamirleri :

1. Tkl.: **men**; **meniğ** ~ **menim** ~ **menüm** (bundan yükleme hali: **menim** + ni 67,2), **meni**; **mağa** ~ **mağa** ~ **maa**; **mende**; **menden**.

2. Tkl.: **sen**; **seniğ** ~ **senig** (bundan yükleme hali: **seniğ** + ni 67,27) **seni**, **sağa** ~ **sağa** ~ **saha** 111,15 ~ **saa** ~ **sa**, **sende**, **senden**, **yan** hal (?): **senin** bile 65,9. (Buna karşılık **senin** 67,26 «**senin**» muhtemelen ilgi halinin **ğ** ~ **n** değişmesiyle meydana gelmiş bir yan şekildir).

1. Çkl.: **biz**; **biziğ** ~ **bizim**; **bizni** (istisna: **bizin** 66,11; 67,24 «**nostrum**» (muhtemelen İtalyanların bir yanlış anlaması aslında bir yan hal); **bizge** (istisna: **buzga** yani **büzge** (?) 126,14); **bizde**, **bizden** (istisna: **bizdin** 67,25 «**bizim**, bize ait, bizden» anlamında); **yan** hal (?): **bizin** bile 62,17; **bizin** için 139,14.

2. Çkl.: **siz**; **siziğ**; **sizni**; **sizge**; (?) **sizden**.

İşaret zamirleri: **bu** «**bu**» (sadece sıfat tamlaması olarak) **munı** (isim olarak: **munıñğı**); **muni**; **muñar**; **munda** (istisna: **monda** 61,5); **mundan**; **munça** «**bunca**» (**monçağına** «**bu** kadarlık, biraz» 59,11); **yan** hal(?): **monın kibi** 65,11, işaret kelimesi (ünlem): **muna** «**bak**». —Çokluk: **bular**; **bularnığ**; **bularnı**; **bularga**; **bulardan** 67,19-23.

ol «**o**», **anığ** ~ **anıg**: (**anı** 122,40; 123,15; 126,7 yanlış olmalı); **bundan** yükleme hali: **anıñnı**; **anı**; **añar** ~ **ağar** ~ **aar** ~ **ağa** . (istisna: **ağay** 125,7 (hata?); **anda**; **anda oğ** 65,4, **andan**; **ança** «**onca**»; **ançak** «**ancak**», **ançağına** 59,11, «**oncasına**, o kadarlık, biraz»; **yan** hal (?): **anın için** 63,22 **anın kibi** 64,14 **anın bile** 64,17, **andı** «**böyle**, **böyle** bir». —Aynı kökten (?): **anıñça** 60,6 «**uzun müddet**, o kadar ki». — Çokluk: **anlar** (hata: **ağlar** 128,29; 30) ~ **alar**, **anlarınğ**; **alarınğ**; **anların**; **anlarga** ~ **alarga** ~ **alargı** (122,19 d, hata); **anlardan**, **alay** 147,12 «**öyle**», **alay ok** 159,8 «**tam aynı**». —Aynı kökten: **oş** işaret kelimesi (ünlem) «**pekala**» 144,17.

32182. Soru kelimeleri cümlede zamirlerin yanında yer alırlar. Onun için burada ele alınmışlardır, isimlerden açık açık ayırt edilemedikleri için bunlara soru zamirleri adı da verilebilir.

kim «**kim**»: **kimniğ** ~ **kimniğ**, istisna: **kimniñk** 59,20, **kimni**; **kimge**; **kimden**; çokluk: **kimler**.

ne «ne?»: **nege**; **neden**; **neçe** «nice»); ayrıca: **neçik** «nasıl?, gibi»; **nek** «niçin, neye»; **neme** «şey». Yalın hal belirsiz hal olarak da kullanılır: **ne için** «niçin?».

***ka** + dan yapılma şu şekiller görülür: **kayın** «kim»; **kaysı** «hangı» vd.; **kaysı** + **nı** 126,23 yükleme hali; **kaysı** + **n** 123,21 yan hal; **kayda** «nerde?, nerede», **kaydan** «nerden?, nereden?», **kayma** «her»: **kaçan** «ne zaman?, —dığı zaman».

Soru kelimelerinin fonksiyonları için tek tek kelimeler hakkında K. GRØNBECH'in geniş ve zengin örnek izahlarını karşılaştırınız.

Soru kelimeleri her şeyden önce ifade ederler, fakat yabancı dillerin tesiri sezilen bir nisbet zamiri olma görevleri de vardır. Bu bakımdan CODEX'in halk dilini aksettirdiğini söylemek mümkün değildir. Onun için burada kısaca bu meselenin üzerine eğilmek gerekecek.

ne kim ata aytır 125,10 «ne kim baba söyler (babanın söylediği şey)»:

Soru kelimelerinin yığılması, **kim** belirsiz halde, — şart ile **kim** veya iki **kim** bir arada veya iki **kim** şart ile, genelleştirme ifade eder: **kim ese** «kimse»; **kim kim kıtır** 141,15 «giren kimse».

— İstek cümlesinde **kim**: «yine, ile, çünkü» vd.

ne, **neçe**, ve **neçik** aynı vazifeyi görürler. **neme** bir menfi şekli kuvvetlendirir: **ana heç neme** (iwc, yani:) **yok boşak** 121,14 «ona hiç bir şekilde af yok».

kaçan, **kayın**, **kaysı**, **kayda**, **kaydan**, **kim** ve **ne** nin müştakları gibi vazife görürler. **kay** + **ma** genelleştirir: «Hep, bütün».

32183. Dönüşlülük zamirleri :

kendi «kendi», sadece İtalyanca kısmında. **kendime** «kendime». **kensi** «kendi, bizzat» sadece Almanca kısmında. **kensi** + **miz** «kendimiz»; **kensine** 159,3 «kendine, kendi». **Öz**, sadece sıfat olarak: bizzat». **öz kensi** 141,7 «bizzat kendi»; **öz öz** 140,16 «tam kendisi, kendi kendisi». İyelik eki ile birlikte vurgulanmış bir şahıs zamiri anlamını alır: **öz** + **üm** «ben», **öz öz** + **inden** 145,9 «kendi kendinden», Müştaklar: **özden** «hür, serbest, asil»; **özge özgeler**, «başka, başkaları».

3219. Yükleme (predikat) şahıs işaretleri :

Bildirme isminde: sona gelen **men, sen** yahut muhtelif bozuk şekilleri ile birlikte **tur.** sadece istisna olarak bir kere **ol 5,3; biz, siz, +lar, +ler.**

Fiil yüklemde, yani, **—d,** ve **—sa** çekimli fiillerinde 3213 te görüldüğü gibi geriye kalan çekimli fiillerde, bildirme isminde olduğu gibidir. Yalnız 3. tkl. şahısta şahıs işareti bulunmaz, Kopula (cevheri fiil) için **krş. 32244.**

322. Bütün isimler (nomina), bilhassa sıfatlar bildirme ismi (predikat) olabildiklerine göre, isim fiiller de bu işi fevkalâde görebilirler. Bunlar arasında **—ar** vs. menfisi **—maz,** bir **y** ilâvesiyle **—gay** olarak genişletilmiş **—ga** ve **—d** li şekiller, icab eden şahıs alâmetleri ile birlikte, belirli zamanlar teşkil ederler. Bundan başka istek fiil şekilleri ve daha sonraki bir inkişafın bir neticesi olarak da **—p** zarf fiili şekli ile şart da bu çekimli fiiller sırasına aittir. Buna karşılık **—mış** ve **—gan** isim fiilleri Komanca'da, hiç bir şekilde zaman bildiren bir güce sahip olmamış görünüyorlar.

3221. Bildirme ekleri yukarıda zikredildi; bunlar bir kısmı zamir menşeli (3219, geniş zaman ve gerçek dışı gelecek zaman «**futur irrealis**» ile bk. aşağı 32242, belirli geçmiş zamanda bk. 32243), diğer bir kısmı da iyelik eki menşelidir (3213, geçmiş zaman ve şarta). Belirli geçmiş zaman ile şartta görülen Eski Türkçeden sapmalar ilgi çekicidir.

3222. **mış**-ın (kelime teşkili unsuru olarak: 313) bildirme görevi ihtimal dahilinde değildir: **kökge ağınmış, atanın onında oturup 148,10 «et asdenct in caelum, sedet ad dexteram patris, burası, «muhtemelen göğe çıkmış atanın (babanın) haklarına oturan»; pontius pilatus yargulay, haça keril-miş kın körüp kömülüp turur 148,8d. «sub pontio pilato passus et sepultus est.», Komanca aşağı yukarı: «Pontius Pilatus emri verdi, haça gerilmiş bir vaziyette ızdırıp çekti ve gömüldü»; yarlılarga andan bah-mış yarılğamakha yöpsin-miş 137,20 «oradan fakirlere bakan ve zahmet etmeye kendini adamış»; us övret-miş tepri 143,13 «akıl (hikmet) öğretmiş (öğreten) tanrı»; utru beynip tabun-muş, andan elizabet ayt-mış: köp eğilik maa tey-miş, ovlum beyni tanı-muş 151,9 «önüne (karşı) sıçrayıp tapınmış (ululamış), bundan dolayı Elisabeth (şöyle) demiş; pek çok iyilikler geldi bana, oğlum beyi tanıdı»; muhtemelen burada **—mış** çekimli fiil olarak düşünülmüş olacak; fakat sa-**

dece 1. veya 2. şahıs, ekinden dolayı bildirme karakteri açıklanabilirdi. **bol-muş sen aar ana** 142,15 «ona ana olmuşsun» Latince lûgat karşılığının tam tercümesi «**facta es**»; bu **bol-muş** o halde sıfat olarak kavranmaya müsait.

—**ğan** ın da (kelime yapımı unsuru olarak bk. 313) bir bildirme fonksiyonu gösterilemez: **yetti otda çınıgıp tur-ğan, matellarnı barça aç-ğan** 137,22 «yedi kat ateşte denenmiş ve bütün bilmeceleri çözen»; **çözdü** (veya **çözer**) anlamında değil; çünkü Latince karşılığı «**declarans**» dır; **ave kız han-nı tur-ğan, şaytanı arksız at-kân** 141,2 «Meryem kız, ey hanı (İsa Peygamberi) doğuran ve şeytanı güçsüz eden (bırakan)» Latince kelime karşılıkları: «**genuisti**» ve «**fecisti**» Komanca tercümesinde açıklama olarak düşünülmüş olmalı: **ave bizni çıkarıp tur-ğan ölümünlî kabakundan** 137,17 «ave ey bizi ölümün önünden çıkarmış olan» Latince kelime karşılığı: «**extraxisti**»; **tur-ğan** isim olarak, düşünülmüş olmalı **haçda öl-gen + de oğuln** 139,15 «oğlun haçta öldüğünde», bildirme değil; **alay ok tenrige inan-ğan(ı)mız, kim kensi çın tenri bizni üretti** 159,8 «Tanrıya inancımız tam böyledir, çünkü gerçek tanrı bizi kendisi aydınlattı (öğretti)»: Fiil olarak değil isim olarak düşünülebilir.

3223. Komanca'da aşağıdaki zarf-fiiller görülür: —**a**, —**u**, —**ı**, —**y**: menfisi, —**may**: ünlü kendisinden önce gelen fiilin ünlüsüne bağlı değildir; bu zarf fiilin teşekkülünde, her fiil tabanı belirli bir ünlü alır, bu hususta her hangi bir kaide olmadığı için, burada pek çok örnek verilecektir:

a: **aç-a** «açarak», **ert-e** «*geçerek>erken, sabah», **bas-a** «basarak >sonra»; **çöwr-e** (krş. Osm. **çevir**— «çevir—» «çevre, etrafına, etrafında, etrafta»; **kör-e** «görerek>göre, **öt-e** «öte» —den dolayı, vasıtasıyla»; **kayr-a** «krş. Tat. **kayır**— «bük—, kıvrır—», «geri», **teyr-e** 144,19 «ulaştırarak», **toyd(u)r-a** 144,6 «doyurarak; ***toğur-a** >**tuvra** «doğru, hemen»; **yan-a ~ yene** «*dönerek yine»; **yavdur-a** «yağdırarak»; **yenl-e** 151,14 «yenile, yeniden».

—**ı**: **ayr-ı** «ayrı», **değr-i teyr** den «değirerek> kadar», ***ağdar-ı** (Etü. **aktar**— «dön— aktar—») >**ovdarı** «geri»; **karş-ı** «karşı»; **kayr-ı ~ kayr-a** (i) «geri»; **kıl-ı** «kılarak, —lı, çeşitten»; **taşkar-ı** (krş. Etü. **taş-kar** «çıkarcık— uzaklaştır—»); **yakş-ı** (krş. Osm. **ya-kış**— «yakış—») «güzel, iyi», **yaşır-ı** «gizleyerek> gizli»; **yokar-ı** (krş. Kaşg. **yok yir** «yüksek yer, yayla, yukarı».

—**u**: **utr-u** (krş. Etü. **utru-n**— «diren—, karşı gel—» «karşı».

—y: **buzovle-y** 139,14 «dana gibi olarak, danalaşarak»; **kügürçinle-y** 142,5 «bir güvercin gibi olarak, güvercinleşerek»; **kümüşle-y** 143,4 «gümüş gibi olarak, gümüşleşerek»; **ötmekle-y** 144,6 «ekmek gibi olarak, ekmekleşerek»; **kurtle-y** 138,15 «kurt gibi olarak, kurtlaşarak»; **sözle-y** 142,16 «söz gibi olarak»; **tile-y** 140,1 «dileyerek».

menfisi -ma-y: aç-may 151,6; **yuktur-mey** 151,14; «yapıştırmadan» **töz-mey yertinçi titredi** 142,12 «yer yüzü, dayanamayarak sallandı».

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı gibi bu zarf fiilin fonksiyonu, çok kere bir zarf veya bir zarf belirleyicisinin bağlayıcısının gibidir. **öt-e kör** 151,8 «ileri gör—, ileri bak—»; **tur-a tüş—** 120,11 «ayağı üstüne düş—»; **karş-ı bardı** 124,13 «karşı var— (git—); **bizni tile-y yarlı boldı** 157,15 «bizim için (bizi dileyip,) sefil oldu»; **yüzün kör-e oturup turdın** 140,17 «yüzünü görerek (yüzüne bakarak) oturdum»; **muradımızge teyir-e yüzün körgüzüp toydırıl** 144,18d. «muradımıza eriştirip, yüzünü gösterip, doyur».

Tasvir fiillerinden önce, meselâ **aḥ-a tur-ur** bk. 32244.

—çı: —çı lı şekil sadece iki yerde tesbit edildi, muhtemelen eskisi tesbit edilmemiş olan Moğolca —ji zarf fiili ile akrabadır: **canıñnı almayıp sen bol-ma-çı** «in vanum» 139,3 «canını boşuna almadığından»; **eç bol-ma-çı nemege nek berdiñ munça ulu baḥa** 149,6 «niçin hiç bir şey ifade etmeyen bir şey için böyle yüksek bir bedel verdin?» İkinci misalde, muhtemelen zarf fiili değil, tamlayıcı yani isim görevi var.

—ğaç zarf fiili seyrek, çok kere e— «i—» den yapılır ve menfi karşılığı yoktur, «—ınca, iken, halde, rağmen, her ne kadar» anlamlarına gelir: **kötürdi kız, kız e-geç emanuelni** 151,12 «kız kız olmasına rağmen Emanuel'i götürdü»; **kügürçinley munduz e-geç sen uçmışley yürüp** 142,5d. «güvercin gibi temiz olunca, uçar gibi gittin», **Jesus tatlı, eç yamansız e-geç, ne kıynar sen, eç, yazıksız e-geç, öz nazık boyuñnı? men karaççı, sen kök hanı e-geç, men yamanlı, sen ayıpsız e-geç, eltir sen haçımni** 149,3d. «Ey İsa, sen tatlı ve kusursuz iken, niçin acı çekersin, sen günâhsız iken nazık vücudunu?, ben bir dilenciyim, sen göklerin hanı iken ben kusurluyum sen ayıpsız iken, haçımı götürür müsün?»; **añlar e-geç** 130 I, 14 «anlarken»; **könü e-geç oğluñ oldı** 142,7 «doğru olduğun halde, oğlun öldü», **inanmağanlar örtli tamuh (ka) tüşürger (e—) geç, inanğanlar al-ğaç meñü uçmañnıñ tinçiñe yana kaytğay** 159,5d. «inan-

mayanları alev alev yanan cehenneme atarken, inananları alıp (alınca) ebedi cennet huzuruna geri dönecektir».

—**ğalı** zarf fiili iki kere görülür ve muhtemelen bir başka şiveye aittir: **kel-geli** 57,20 «gelerek»; **ol kel-geli** = **ol kel-genden** 132r. 2d. «geleliden beri». Bu zarf fiil eğer aslen Komanca olsa idi, 1. şahıs istek şeklinin eş anlamında başka bir şekli inkişaf etmiş olmalıydı.

—**ğ** isim fiilinden iyelik ve eşitlik eki ile birlikte bir —**ğınça** eki teşekkül etmiştir, aslı bilinçli bir şekilde bilinmediği için, —**ğan** isim fiilinin eşitlik hali —**ğança** onunla karıştırılmıştır, ve her iki şekil de Komanca'da bir zarf gibi vazife görürler. Anlamları «yerine, gibi, göre, müddetçe»dir. **yahşırağ tur bu dünyada erkl blen yazuhın aytağa, tamuhta dağın kerti yarguda küç blen ayt-kınça** 125,11d. «günahlarını cehennem'de (öbür dünyada) ve gerçek mahkemede tazyik altında söyleyecek yerde (söyleyinceye kadar) bu dünyada kendi iradesiyle söylemek daha iyidir; **ayt-ğança** 147 «söylenildiği gibi»; **bitüler ayt-ğança** 148,10 «kitapların söylediği gibi»; **sen söv-geñçe, tile-geñçe, sen büsre-geñçe yöpsen-geñçe** 131r. 21d. «sevdiğince (sevdiğine göre, sevdiğin kadar... ve bg.»; **neçik yara yağı bolmaz içinden temeri çık-mañça, alay yazuklı can saw bolmaz arınmaz, yazukı çık-mañça**, 124,35d. «nasıl yara içinden irin çıkmayınca iyi olmazsa, bir günahkâr da günahı çıkmadan sıhhatli ve temiz olamaz».

Moğolca'da yaygın olan, bir —**n** zarf fiili Eski Türkçe'de çok seyrek kullanılmıştır, ve —birçok Türk şivesinde olduğu gibi— Komanca'da da az da olsa izleri görülebilir: **sat-un al**— 21,16-19 «satarak al—>satın al—»; **yamğurle-yin** 143,15 «yağmur gibi olarak, yağmurlaşarak, yağmur gibi»; **anda sen sizdiñ yavle-yin aar okıñdın** 140,10 «oradan yağ gibi (olarak) sızdın, ve doğru (hemen) ona sindin»; **akır-in ~ ark-un** 62,24 «yavaş»; **krivge de-in** (<*te-gin) 151,1 «batıya kadar»; **töben** (<*töb+e— «dipte ol—») **tüştü** 113,16 «dibe (yere) düştü. —Menfisi: **er-meyin saa bardım** 161r. 29 «isteme-yerek sana vardım»; **fristeler saa yet-meyin tağlarlar** 138,6 d. «melikler, sana ulaşmayarak (ulaşmadan) hayrette kalırlar (şaşarlar); **yülrüp yügrüp ar-main yetmege...** **mengü toyğa boluş kim baralı** 150,4 d. «vorulmadan, yürüyüp koşup ebedi ziyafete gitmemize yardım et»; **er yazuhın bilmein börlendi kıru çibuh** 145,11d. «er (insanların (ebedi günah) günahını bilmeden, kuru çubuk yeniden canlandı».

—°p zarf fiilinin bağlantı ünlüsü için bk. 222, meselâ **açıl-up çırmal-up çürüş-ıp, ayagış-ıp, yügr-üp, bol-up, arzula-p, bli-p** 27,6, **köbö-p** vs. —°p zarf fiilinin menfisi yoktur, onun yerine —a ve —n nin zarf fiillerinin menfileri —may ve —mayın kullanılır.

Eski Türkçe'nin aksine bu zarf fiil çok kere zarf olarak kullanılır ve böylece —a zarf fiilinin yaygın fonksiyonunu alır; **berkle-p** «(sağlamlaştırıp) sağlam, sıkı», **ınçkele-p** «kesin, tıpya tıpyına doğru» **yoba-p** «güçlülükle», **kertile-p** «doğru», **katıra-p** «güçlü» bilhassa +la-p şekli çok kullanılır: **terk+le-p** «çabuk».

Ayrıca —p şekli, kendisinden sonra gelen çekimli fiilinkinden biraz önce meydana gelmiş eylemi ifade eder: **başla-p yâtkir** 147,16 «yönetip (bizi yönet ve bizi) ulaştır»; **kim egi köñül bile bızım gich** (yani **cıh?**—) **övge kel-se, ulu kün ağırla-p ana bolğay altı cıl bo-şak** 121,11d. «kim iyi kalble bizim kiliseye gelse, ve büyük günlerde (bayramlarda) dua etse, ona altı yıl af olur»; **neçe kel-ıp tenrıge yalbarsa** 121,17, «nasıl gelip (gelse) tanrıya yalvarsa».

Çekimli fiil olarak: **bil-ıp sen** bk. 32243.

oltur-up tur-dıy gibi tasviri ve **yawlı kör-üp yarlıg-adı** gibi modal saygı fiillerinden önce bk. 322411.

kör— den önce bir emri tekit eder. bk. 32243.

de-p «çünkü, deyip»: **erkli Christusni öveli, kız anadan dep tö-redi** 151,1d. «kız anadan doğdu diye, kuvvetli (yüce) Kristus'u övmek istiyoruz»; **tenrı seni soyurgadı, ovluma bol dep anası** 151,3 «Tanrı sana oğluma ana ol diye, merhamet etti».

322411. Dilek—emir kipleri :

1. Tkl.: **ayın**, tali olarak da —ain; menfisi: **malın** vs.: **ber-eyin** 21,13.

2. Tkl.: Eksiz veya —gil, —kıl; menfisi —mağıl: **söw-gil** 5,9 yetkil 6,23; **ķork-(ķ)ıl** 43,6; (yoluķ—) **yoluğ— kıl** 38,18; istisna: **sök-kül** 10,3 — 3. Tkl.: —sın, yer yer de —sun: **kel-sin, tabun-sın, bol-sun** 29,3; **eşit-sün** 2,19; **körgüz-me-sın**.

1. Çkl.: —alım, —alum, —lım; —alı; —lık, —luk: **kıl —alım** 145,17, aynısı: 145,16; 145,2; **öw-eli** 151,1; **sö-eli** 150,2; **söün-eli** 151,16; **ağırla-lık** 122,22. — 2. Çkl.: —°η°z ~ —°ğ°z; —°ηlar: **eşit-ıñlar** 2,18; **bar-uğız körüğiz** 124,1; **uyal-ma-ñız** 125,17. — 3. Çkl.: —sınlar, —sonlar «doğru olan —u— nun yerine o ile).

Özel fonksiyon: **kim... tur-alım** 137,18 «yaşayalım diye».

kör— ile emrin tekidi: **bak-ıp kör-üğüz** «bak, gör».

322412. Görülen geçmiş zaman: —**d**:

Fiil sadasız bir ünlü ile bitiyorsa —**t** de görülür; iyelik eki alır (3213). Bağlantı ünlüsü üzerine bk. 222.

Örnekler: **teyîş-diler** 123,7; **toğ-dı** 123,3; **keç-tım** 19,18; **art-(t)ım** 50, 14; **sor-dular** 122,39; **tuy-dım** 113,17; **tök-tüğ** 150,2; **öp-tüğ** 124,18; **süz-düm** 16,2; **tüzet-tüm** 24,2; **berkit-tüm** 24,14; **et-(t)üm** 44,12; **elt-(t)üm** 40,24; **tan-dum** 36,19, **tan-dım** şeklinde düzeltilmiş.

Özel fonksiyonlar: Geçmiş zaman dışında bir kere de gerçekleşmemişi ifade eder (mutad olan, bir birleşik zaman): **barçamızçı andan başka teyîşli e-dik tas bolmağa** 138,1d. «bundan başka hepimiz yitip gitmeye mahkûm idik (?)».

Şart: —**sa**: iyelik ekleriyle (3213): **ağırla-sağ** 122,28; **aytma-sağ** 125,15; istisna: **sağın-sa men** 149,1 «düşünsem» (bu eski bir şekil olmalı: krş. Etü. **sağın-sar män**).

eger ile kuvvetlendirilir: **eger...ayt-sa** 123,18 «eğer... söylese».

32242. Gelecek zaman ve gerçekleşmemiş zaman : —**ğa/—gay**.

Sadasız bir ünsüzle biten tabanlardan sonra —**ğa** yerine yer yer —**ğay**, —**ka** da görülür. **eşit —ka men** vs. şekli (2,9-10,12) hep —**gay** şeklinde düzeltilmiştir; şahıs ekleriyle bk. 3219.

Örnekler: **betlemda toğ-ğay** 123,2 «Bethlehem'de doğacak (doğmuş olacak)»; **bol-ğa** 3,5 «olacak»; **anla-ğay men** 1291,25 «anlayacağım»; **ol aña neme de boluş-mağay** 125,14 «o ona hiç bir şekilde yardım etmeyecek»; **kerek kim biz... bağla-ğay biz** 126,4 d. «bağlamamız gerek»; **kim unut-ğay munça yigilikni** 149,2 «bunca iyiliği kim unutabilir»; **kimmen... üren-gey men** 121,24f. «kim ben... öğreneceğim (öğrenmem için)».

Geniş zaman: —**ar**, —**ur**, —**ır**, —**r** : menfisi —**maz**: Şekil için bk. 313. **r** ile biten fiil tabanları, Codex'teki düzeltmelerden anlaşılacağı gibi yakın zamana ait metinlerde ekin **r** son sesini yitirirler; şahıs ekleriyle, bk. 3219.

Fonksiyonları: Zaman bakımından pek bir ayırım göstermez, şimdiki zaman, meselâ devamlılık: **tile-men (sic)** 125,23 «istemem», **söw-mez sen** 123,17 «sevmezsin»; **ne kıyna-r sen... öz nezik boyuñı** 149,4 «niye kendi nazik vücudunu incitirsin?»; **biz okur arı stefan**

dan 122,13 «arı (mukaddes) Stefan(dan) okuruz». Gelecek zaman: ol **kıttul-ur...** **saña kertlep kim sıynır yek tuşmandan** 137,9 «samiyetle şeytan düşmandan sana kaçan, kurtulacak»; **ķurul-ta ķur-ar** 1621,36 «kurultay kuracak».

32243. —**°p** li geçmiş zaman: Bu zarf fiil şahıs ekleriyle birlik-te belirli birleşik fiillerin bozulması neticesinde yer yer de kâfi de-recede örneği olmadığı için —**d** ile yapılandan farkı belirli olmayan bir geçmiş zaman teşkil eder. Bu yeni bir yapıdır; çekimli fiil ola-rak —**°p** nin menfisi de var (bk. 33).

ayt-a bil-ip sen 143,14 «söyleyebilirdin»; **alma-yıp sen** 139,3 «almadın»; **kıçķır-ıp sen** 137,5 «yalvardın»; **uruķ tuvr-up sen** 138,1 «bir (fidan) evlât doğurdun»; **körüvse-p sen susadıń** (kesin değil, **sen, körüvse-p e** ait te, bir çekimli fiil mi bahis konusu) 140,17 «kuv-vetle arzu ettin ve susadın».

32244. Yardımcı fiiller, tasvîrî fiiller ve modal (kalıp) fiiller Codex'te sık sık geçer. **er—** «i—». Tesbit edilen şekiller : **er-ür**; **er-di ~e-di ~idi ~+dı**; **er-se ~e-se ~+se**; **er-ip**; **e-geç**. (ķayda **egen** 161r. 15 «nerdeki?» ifadesindeki **egen**, Etü. **ärki** den bozulma şüphe eda-tıdır. burada **e—nin —gen** li şekli bahis konusu değildir.).

Fonksiyonları: Bildirme eki olarak sık değil: **iç közimizniń ya-ıńı er-ip** 137,23d. «iç gözümüzün ışığıdır»; **kerek e-di** 39,10 «gerek idi».

e-se yer yer genellemeye yarar: **ķim e-se** 124,34 «kimse, herkes».

er— birleşik zaman teşkiline yarar, yardımcı fiilin önüne ge-len esas fiil, çekimli bir fiildir. Şahıs işareti bazen birinci kısıma, bazan ikinci fiile gelir.

—**r er-dim** 129,7 nin ortasında görülen geçmiş zamanın hikâye-si olarak gösterilir: **eşit-ürler e-di** 1.21 «iştirirlerdi, iştirtilerdi»; **bar-ır-lar i-di** 124,8 «varırlardı, vardılardı»; **yomda-r-dim** 6,24 «toplardım, topladıydım»; **uyu-r-dum** 17,17 «uyurdum, uyuduydum»; **aç-a(r)+tım** 12,2 «açardım (açtım)» ve **çağ-a(r)-tım** 8,12 «itham ederdim (itham ettim)» alışılmamış bir şekilde geniş zaman **r** sini de yitir-mişlerdir, sonuncu **çaktım** şeklinde de düzeltilmiştir. Yer yer bu birleşik fiil gerçekleşmemişi de ifade eder: **anlar-e-dim** 129,7 nin or-tası «anlardım (henüz anlamamış)»; **ayt-ır e-dim** 121,22 «söyle-r-dim (henüz söylememiş)». —**dım er-di** 2, yukarda bahsedilen geç-miş zamanın hikâyesi olarak gösterilmiştir: **ölümlüķ bol-duķ e-di**

145,13 «ölümlü oldu (olmuş) idi». —**mış er-dim** 129119 da aynı şekilde anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi olarak gösterlmıştır, ama aşağıdaki örneğin dışında belgelenmemiştir: **anla-mış e-dim** «anlamış idim». —**gay e-dim**: istek şekli: **keşke eşitmiş bol-gay e-dim** 3,1 «keşke işitmiş ola (olsa) idim»; **ber-gey i-dik** 123,8 «vere (verse) idik»; **anla-gay e-dim** 129r.16 «anlayaydım»; **keşke eşit-key e-dim** 2,22 «keşke eşite (işitse) idim»; **keşke eşit-ke e-diğ** 3,2 «keşke işite (işit-~~ic~~) idin»; **anlamış bol-gay e-dim** 129r.22 «keşke anlamış ola (olsa) idim». —**sam er-di**: **anla-sam e-di** 129r.34 «anlasaydım». **bol-s(a)e-di** 117r.20. «olsaydı». —**r er-se**: **ber-mez + (s)e** 21,13 «vermezse». —**-dim er-se**: **oğlun kurban boldı e-se** 140,13 «oğlun kurban oldu ise (oğlun kurban olduğu zaman)»; **yüsiip kızının bollaşmışı sez-di e-se** 151,10 «Yusuf kızın gebeliğini sezince utandı»; **eşit-ilim-se** 3,25 «işittiğim zaman (işitince)»; **anla-dim e-se** 130 1.8 «anlayaydım (işitseydim)», —**-r e-geç**: **anla-r e -geç** 130 I, 13 «anlayarak».

bol— «ol—»: bütün şekilleri yapılır. Yer yer **bol—** yerine **bul—** vazılır (126,27; 28; 121,20).

Fonksiyonları: **bol—** da yer yer bildirme eki (kopula) yerine kullanılır: **kişi bol-dı** 144,12d. «insan oldun», **yat bol—** 130r.6 «yabancı (yad) ol—»; **azam bol-up** 124,7 «insan şeklinde».

bol, bol-gıl, bol-sun; bol-gay, bol-man şekilleri, **er—** ile yapılanların kullanılmamaları gerektiğinde, **er—** in yerine kullanılırlar.

—**dağı bol—** toptanlık ve nihailik, kesinlik ifade eder: **tuşman-mı yen-deçi bol-up** 144,16 «düşmana kesinlikle (bir daha toparlanamayacak şekilde) yendin». —**+ğa bol—** «elde et, kazan—»: **apa bol-gay kökteki tügenmez tirilik** «gökteki ebedi hayatı kazandı (onun olacak gökteki ebedi hayat)». —**-miş bol-gay** sadece örneklerde tesbit edilmiştir, o halde muhtemelen başka bir şiveden alınmıştır: **keşke eşit-miş bol-gay e-dim** «keşke işitmiş olsa idim»; **anla-mış bol-gay e-dim** 129r.22 «anlamış olsa idim». **bol—** yardımcı fiil olarak birleşik zaman teşkil etmek için birleşik fiillerde çok nâdir görülür. —**r bol-**: **anla-r bol-sam** 130, 1-6 «anlar olsam (anlayabilsem)».

tur— «kalk—, dur—, ayağa kalk—»: Bu fiilin anlamı, sık sık, yalnız bir yardımcı fiil mi, yoksa sâdece bir tasviri fiil mi, olduğunun anlaşılmasına imkân vermeyecek şekilde zayıflar. Onun için burada çeşitli durumları sıralanmıştır.

Şekilleri: **tur-ur** (ekseriya böyle) ~ **tur-ar** 52,18 ~ **turru** 115r. 31. **tur-a**; **tur-du**. Yardımcı fiil, yani bildirme eki olarak **tur-ur** sık sık önceki kelimeye sıkıca bağlanır. Yani **tur**, **tir**, (/tir?), **dur-ur**, **dur,dır** (/dır?) olur; bu şekillerin içinde en sık olanı muhtemelen ünlüsü erimeye yüz tutmuş **dır(dır?)** dır.

Fonksiyonları: Bildirme: **mağat tur** 141,11 «muhakkaktır (ke-sindir)»; **bilmezler ne dırler** 122,20 «bilmezler nedirler (ne oldukları-nı bilmezler)»; **kerek tır biz** 125,39 «mecburuz».

—**mağ tur-ur** gelecek zaman anlamını verir: **yine haybatlı kel-mek turur** 148,12 «et iterum venturus est cum gloria» «yine heybet-li (bir şekilde) gelecektir».

tur— ile çok nâdir birleşik zaman teşkil edilir: **ol evge kıyda Christus yat-ır tur-du** 123,4 «Kristus'un yattığı eve»; **yoğoy-ar dır men** 162 r.30 «küçüldüm».

Tasviri fiiller: Komancada tasviri fiiller oldukça seyrek. —**a ber—** «birisinin yararına yap—»: **ıt-e ber—** 1151.8 «iti ver—» **aça-ber—** 164 r.10 «açı ver—».

—**p ber—** şekil olarak birbirine kuvvetle bağlı değildir, buna rağmen aynı anlamı verir: **ayt-ıp ye ber-ıgız** 163r.22 «söyleyin şunu, söyleyi verin».

—**a tur—**: sık, devam etmekte olan bir eylemi bildirir: **el üçün aha-a tur-ur** 145,9 «(kaynak) halk için akıp durur (akmaktadır)»; **kım ata ouldan ön-e dur-ur** 148,14 «qul ex patre filioque procedit», şu kuruluş şeklinde de **tu-ur** kısaltılabilir: **uyu-y mı dır** 115 125 «uyumaktamıdır?»; **sağışa-y dır men** 163 I 32 «niyetindeyim (niye-tindeydim)».

—**p tur—** ulaşılmış bir durumu ifade eder: **söz etiz bol-up tu-rur** 145,6 «verbum caro factum est»; **oturup tur-dır** 140,18 «oturup durdun (oturdun)»; **susa-p tur-up, iç-ıp tursen** 142,18 «susadın ve içtin (susamıştın içtin)»; **çınıg-ıp tur-ğan** 137,22 «denenmiş», ve çift **tur—** ile: **kü-üp tur-up tır men ölülerniğ kopmaqlığın** 148,18 «ölü-lerin dirilmesini beklemekteyim».

—**a yor—** sadece bir yerde tesbit edilmiştir, devam etmekte olan eylem: **kıstalışıp kel-i yor(ır)lar** 160 1.18 «sıkışıp geliyorlar».

—**a yür—**: Devam etmekte olan eylem: **bar-a yür-(ür)ler** 128,23 «gitmektedirler»; **kel i y(ü)r-ır** 119,11 «geliyor (gelmekte-dir)»; aynı: 119,12; 26.

Modal (kalıp) yardımcı fiiller: Komanca'da kalıp yardımcı fiiller üç ayrı kuruluş meydana getirirler.

***tıd-a al-man** > **tıyalman** 149,2 «engelleyemem (mani olamam)»; **baralmaz biz** 123,26 «varamayız biz (gidemeyiz biz)»; **et-e al-maz** 125,34 «edemez»; **körälmädım** 164 r.8 «bakamadım (tiksendim)». —**ayt-a bil**— 142,20 «söyleye bil—»; **bar-a bil-mez** 123,24 «varamaz»; —**ur-a başka**— 122,18 «vurmaya (atmaya) başla—»; **yarılğa**— «buyur—» da bir kalıp yardımcı fiildir, **yarlıқа**— anlamıyla da bir kalıp saygı fiilidir: **bızge bahıp yarılğa-dı** 131,22 «bakıp yarlıkadı (bakmayı emretti)», **yawlı körüp yarılğa-dı** 138,11 «yağlı görüp yarlıgadı (?)».

sağın-ma tile-se 126,3 «düşünmek istese»; **tile-men eşit-me** 125,23 «işitmek istemem».

bil-ip tir sen kıanma +ğa 140,3 «övmeyi bilirsin»; **yetme +ge boluş** 150,4 «yetişmeye yardım et»; **almazlık +ğa sağ-ış etti** 151, 10d «almamaya (evlenmemeye) niyet etti (evlenmemeyi düşündü)»; **teyişli e-dik tas bolmak +ğa** 138,2 «mahv olmaya temaslı idik (mahv olmak üzereydik)»; **tile-r men sizge bir az tenrı söz altma +ğa** 121,26f. «size biraz tanrı sözü söylemek isterim»; **haçқа minme +ge uyal-madıң** 149,8 «haça binmeğe utanmadın»; kalıp saygı fiili: **yarılğa-mak +ğa yöpsinmiş** 137,20 «acınmaya tenezzül etmiş».

Birleşik yardımcı fiiller: **et—, kıl—**: **medet et-ti** 145,14 «medet etti»; **sağış et-ti** 151,11 «düşündü»; **yaraқ et** 7,11 «serbest bırak», **saburluқ et-er** 123,30 «sabr eder (dayanır)». — **sıy tabuһnı kıl-alın** 145, 16d. «şeref ve haysiyet göstereyim».

33. Söz diziminden daha önce geniş çapta bahs edildi. O halde burada sadece (birbirine bağlı olmayan) bir kaç ilâve sunulmuştur.

Aşağıdaki ekler veya kelimeler⁹ olumsuzluk ifade ederler:

+ **sız**: (+ **sız**); ünlüğü Komanca'da bağlantı ünlülerinin özelliklerine sahiptir, eski metinlerde çoğunlukla **u/ü** sonrakilerde ise dudak uyumuna tabidir: **arıқ +suz** 125,28 d. Fonksiyonları: sıfat, isim ve zarf olur. Olağan dışı örnek: **ten işi siz** 139,20 «ten işisiz».

yok ~ yoh «yok», yer yer **heç** ile kuvvetlendirilir veya **neme** ile umumileştirilir: **aņa heç neme yok boşақ** 121,14 d «ona hiç bir şekilde (asla) af yok».

devül «değil» son derece seyrek geçer: **tın uruһlarını muhtaç deül bu dünyanıń ötmekine** 140,7 d. «ruhunun çocukları (sondan

gelenler) bu dünyanın ekmeğine muhtaç değil». **tağda deñil, birisi kün 71 I 28'in kenar «yarın değil, öbür gün».** **men azam devl men 124,22 «ben insan değilim».**

—**ma**—: fiil tabanlarının olumsuzluğu: **ber-me-n 21,14 «vermem»;** **tile-me-n 125,23 «istemem»;** **al-maz biz;** **al-ma-yıp sen, eşit-me-se, çık-ma-ınça, kör-me-gen, yet-me-yin 138,7, aç-ma-y, 151, 16, bol-ma-çıvs.**

ne artuk, ne eksik 123,16 «ne artık, ne eksik».

Kuvvetlendirme: **ne tügen-mez 144,4 «hiç tükenmez»;** **heç kör-me-gen 144,1 «hiç görmeyen».**

Eliptik ifade tarzı, yani, alışılmış olumsuzluk ifadesi olmaksızın, tekit edatı: **heç neme tağı 62,14 «hiç»** (şüpheli çünkü sadece lugatta mevcut).

Soru kelimeleri için bk. 32182.

Soru edatı: **mi (/mı?), mü, me: bar mü (/mu?) 131 r. 9. «var mı?»** **bilir me sen 121,33 «bilir misin?»;** **ança mı köp söwmekden esirdiñ 149,7d «bu kadar mı çok sevmekten sarhoş oldun?»;** çift soru: **uyuy mi dir oyov mi dir 115, I. 25 «uyur mu uyanık mı?».**

Şüphe edatı: **egen: kayda egen 161r. 15 «nerede ki?».**

Bazı bağlama edatları inkişaf etti: **basa «ve, de, ayrıca, onun için, fakat»** (krş. K. GRØNBECH, Kom. Wb. S. 52). **dağı ve dağın** in aksine birbirine bağlı iki unsur arasında belirli bir mesafeyi ifade eder: **basa üçünçü künde ölümünden koptı 148,10 «et-resurrexist tertla die» «ve üçüncü günde ölümünden koptu (dizildi)».**

da, de «da, de»: aynı şekildeki fiil yüklemeleri arasında: **tanığız da körüniz 125,36 d. «taniyınız da görünüz»;** **ol sözni ayttı da canın teñeri eline berdi 122,21 «o sözi söyledi de (ve) canını tanrı eline verdi».** —Son çekim edatı, bk. aşağı, ve üstünlük gösterir.

dağı, tağı «ve» sıfatlar ve zarflar arasında: **terçe dağı yakşı 121, 24, «çabuk ve iyi»;** **arı dağı algışlı 124, 26 «aziz ve mukaddes»,** — İsimler arasında: **arı petrus paulusğa dağı barça ar(1)largä 121,2 f. «Aziz Petrus ve Pavlus'a ve bütün azizlere».** — aynı şekilde sahip ve çok kelime ihtiva eden cümle kısımları arasında: **çüpreke çulğanmış dağı bıçanlıkka koyulmuş 122,5 d. «kundağa sarılmış ve bıçanlığa (yemliğe) konmuş»;**... **bizim yazukumuz boşatma dağı barça yamandan arıtma 124,32 d. «...günahınızı affetmek ve bütün kötülüklerden arıtmak için».** — Aynı şekilde fiil yüklemeleri ara-

da: cuhutlar anı tuttular, dağı bağladılar, dağı yanağ(ı)na boyuna
dular 126,17 d. «Yahudiler onun tuttular ve bağladılar ve yanağı-
vücuduna vurdular». — İki ana cümle arasında: **kensimizni**
lar biz dağı kertilik bizde yok tur 124,30 «kendimizi aldattırız biz
doğruluk bizde yoktur», — Nisbet cümleleri arasında: **kim**
ırdan korhsa, dağı kim köñül bile burun sağışlasa neçik uyat
lgay 12,519 d «kim tanrıdan korksa ve kim önceden gönülden dü-
nse (nedamet getirse) onun için nasıl bir ayıp olacak (Tanrıdan
ırdan ve önceden pişmanlık duyan için utanılacak bir şey yok-
t.)».

dağın fonksiyonları: **dağı** ninki gibi: isimler arasında: **kolların**
ın dağın sağınçın 141,8 «kolların ağzın ve düşüncen». — Aynı
ilde tanzim edilmiş cümle kısımları arasında: **biz azamlar için**
ın bizim onımız için 146,6 f. «biz insanlar için ve bizim mutlu-
umuz için». Aynı şekilde düzenlenmiş fiil yüklemeleri arasında:
ın kökni, dağın enderdiñ kutkardaçımız yesusni 138,7 d. «göğü
ök yüzünü) açtın ve kurtarıcımız İsa'yı indirdin (yukarı çıkar-
n)»; **basıpyançtı dağın öltürdi** 138,16 «ezip parçaladı ve öldürdü».

eger, egir fars, «eğer», takdirde. Emr ile: **egir dağı barısı yazı-**
ıy ayıñız yaşırmañız 125,31 d. «bütün günahlarınızı söylediği-
ve söylemediğiniz taktirde (bütün günahlarınızı söylerseniz ve
lemezseniz)». — Şart ile (sık): **egir seniñ köñlög aytsa sever**
n, inanmağıl 123,18 «eğer senin gönlün (tanrıyı) severim dese
e) inanma».

ham <fars. Sıfatlar arasında: **kertegi kündeñ yarılı tur ham**
131,9 «odası (hücresi) güneş gibi aydınlık ve sıcaktır». — İsim-
arasında: **sözleğeni hem köñüldegi sağınçı** 141,12 «söyledikleri
ızleri) ve (içindeki) düşünceleri». — Fiil yüklemeleri arasında:
ıltlı canıñ andan tındı tolu kılı ham söwündi 140,4 «mukaddes
hun ondan dolayı tamamiyle sükûnete erdi ve sevindi. — Aynı
ilde düzenlenmiş ve çok kelimeli cümle kısımları arasında çok
rülür.

ya, ye <fars «yahut». Fiil yüklemeleri arasında sadece bir yer-
tesbit edilmiştir: **söver sen teñirni ya sövmez sen** 123,17 (...Tan-
ı seveceğini sevmeyeceğini).

Zarfılar ve zarf belirleyicileri. Temelde pek çok Türk şivesinde
luğu gibi. Bilhassa —a, —n ve burada aynı zamanda —p zarf
leri yaygındır: **ut-ru** «ötürü, karşı, dolayısıyla», **kurtle-y** 138,15

«kurt gibi, kurtlayın», **bur-un** «önce», **men söy-nüp aytır edim** 121,22 «ben sevinerek (neşeyle) söyledim (vaz ederdim)»; **baş-ıp yanç-tı** «(yılanı) ezip (ezerek) parçaladı».

İsmin halleri: Belirsiz hallerinde yer ve zaman bildiren isimler: **bu kün** «bu gün», **tüne kün** «dün», ayrıca bulunma, çıkma, yer yer de yaklaşma hali, eşitlik hali: **özge+çe** 162 I, 20 «başka, başkaca», **bir an+ça** (an'dan) «hemen». **tatar+ça** 122,25 «tatarca». — Yan hal veya vasıta hali: **owr+un** «gizlice», **küz+ün** «güzün».

Bazı eklerle: **+tı: ırak:tı** 124,9 «uzaktan», **türle—n+dı** 132r.25 «türlü türlü»; **uşa+l+dı** 131r.19 «ufaltarak», **em+dı** (çok eski bir kuruluş) 125,29 «şimdi».

+la: kūr+la «kere», **owur+la** «gizlice», **yaŋ(ı)+la** «yeniden».

Kuvvetlendirme, üstünlük ve benz: Kelimenin başlangıcının aliterasyonlayarak öne alınması: **kös könü** 138,12 «dos doğru», **çöp çövre** 60,4 «çep çevre».

Ekler ve sona getirilen edatlar: **+ça:ter+çe** (ter+'te gizli olan *ter den) «çok çabuk», **barçamız+çı** (<+ça(?) 138,1) «hep birlikte». — **+da: bız+de** 150,1 «bizde», **neme+de** 125,5 «ne de ne olursa olsun, herhangi bir». — **oķ: aar oķ** 140,10 «ona da»; **ne+k** (yahut <ne+gü. böylece bir şüphe edatı mı teşkil edilmiştir?). 149,6 «yalnız, niçin», — **+kına: ança-gına** «sadece birazcık, onca-cık». **bey+gine+m** 150,1 «beyciğim; **kan+gına+m** 149,7 «han-cığım, kıymetli hanım»; **çandır-ına** 159r.26 «biraz zayıf»; — **+rak: az+rak** «daha az», **yaŋşı+rak** «daha iyi, daha güzel», 125,11: pek doğru»; **ķattı+rak** «pek katı, daha katı».

Çeşitli kuruluşlar: **bal+dan tatlı** 139,17 «baldan tatlı», — **tav-lar+nın tav+ı** 143,7 «dağların dağı (muazzam dağ)». — **türlü türlü keyitler** 141,5 «türlü türlü elbiseler», **bu yoluŋa kım kım kırer** 141,15 «bu yoluna giden herkes», **kimler kım mangay** «inanen herkes (inanen kimseler)», **künde künde** 60,3 «her gün».

Ünlemler ve pekiştirme sözleri: **e tatlı beygınem** 150,1 «ey tatlı beyciğim»; **vay sen yazuklı kışi** 124,37 d. «vay sen günahkâr ki-şi», **ayıp ye berıŋız** 163r. 22 «söyleyiveriniz artık». **astru, asru, as-trı** «son derece, pek çok», sıfatların ve fiillerin önünde: **astrı yarık** 122,34 «pek parlak», **asru tile-r män** 127,10 «çok isterim» — **aŋ**

ve bozulmuş şekilleri, isimlerin ve zarfların önünde : **eñ, töbengisi** 114 1.32 «en diptekisi», **eñ + burun, em + burun** 59, 3; 62, 25 «en önce»,—**iñen** «çok, pek», **körki iñen tur haybatlı** 147,7 «güzelliği pek heybetlidir», muhtemelen, **eynek umuncımız** 147,13 «tek ümidimiz», cümlesindeki **eynek** de bununla ilgilidir. —**heç, eç** < fars. olumsuzları pekiştirir, sıfatlardan önce: **eç yamansız** 149,3 «hiç hatasız (fenalık etmeyen)», fiillerden önce: **heç körmegen** 141,1 «hiç görmeyen (görmemiş olan)»; **yok** tan önce: **tabanundan tebesine tegri heç bütün yoh** «tabanından tepesine kadar hiç sağlam yeri (bütün) yok». Elliptik yani sadece düşünülen olumsuzun ihmalıyla: **heç neme** 62,14 «asla» (bu sadece bir lügatta mevcut).

—**p kör**— emrin pekiştirilmesi için bk. 322411.

4. METİN.

Reminiscens beati sanguinis
(149,1 - 150,5)

- I. Sağınsamen bahasız kanını
kim hrıstoz töktw söwp kulunu
tıyalman yaşımını.

Kim unutgay munça yigilikni.
kim içip tattlı çokrak suunu.
toydırdı canını.

- II. Yezuz tattlı aç yamansız ağaç.
nä kıynarsen aç yazıksız ağaç
öz nâzik boyuñını.

Män karakçı sän kök hanı ağaç
män yamanlı sän ayıpsız, ağaç
ältirsən haçımını

- III. Aç bolmaçı nâmägä näk berdiñ.
munça ulu baħa näk tölädiñ.
ä comärt Hangınam.

Ançamı köp. söwmäkdän äsirdiñ.
kim haçka minmägä uyalmadıñ,
ä tattlı beyginäm.

IV. Mindiñ haça kim bizdä minäli.
sövdin bizni kim säni söäli.
dwnyäni unutup.

Kanıñ töktün kim biz yuunalı.
ämgäk tartıñ kim bizlär arınalı.
yazıqlarnı koyup.

V. Jwrwp iwgrw armain yätmägä.
uçmaktağı älbäk mängw toygä
boluş kim baralı Amen.

NORMALLEŞTİRİLMİŞ ŞEKLİ

I. Sağınsa men bahasız kanını (,)
kim hristoz töktü söüp kulunı (,)
tıyalman yaşımnı.
kim unutğay munça yigilikni
kim içip tatlı çökräk suunı,
toydırdı canını.

II. Yezus (,) tatlı eç yamansız egeç.
ne kıynar sen eç yazıksız egeç
öz nezik boyuñnı.

Men qarakçı (,) sen kök hanı egeç.
men yamanlı (,) sen ayıpsız egeç
eltir sen haçımnnı (.)

III. Eç bolmaçı nemege nek berdin
munça ulu baha (,) nek töledin.
e comart hangınanı!

Ança mı köp söümekden esirdin
kim haça minmege uyalmadıñ
e tatlı beyginem

IV. Mindiñ haça kim bizde mineli.
söüdin bizni kim seni söeli,
dünyeni unutup.

Kanıñ töktün kim biz yuunalı.
emgek tart(t)ıñ kim biz(ler) arınalı.
yazıqlarnı koyup.

**V. Yürüp yügrüp armam yetmege
uçmaktağı elbek menü toyge
boluş kim baralı (.) Amen.**

TERCÜMESİ :

I. Kristos (İsa)un kulunu sevdiği için kanını döktüğünü düşününce, göz yaşlarını tutamam. Tatlı kaynak suyunu içip, ruhu-
nu doyuran kim bunca iyiliği unutabilir.

II. İsa, sen tatlı ve hiç hatasız ve hiç günahsız olduğun halde,
kendi nazik vücûduna niçin acı çektirirsin? Ben dilenci, sen gök-
lerin sahibi, ben günahkâr sen günahsız iken, benim haçımı (sır-
tında) taşıyorsun.

III. Hiç bir değeri olmayan şeye ne verdin, bunca yüksek fi-
yat neye ödedin, ey cömert hancığazım, o kadar çok sevmekten sar-
hoş mu oldun da haça çıkmaktan çekinmedin, ey tatlı beyceğezim.

IV. Dünyayı unutup haça bindin, ki biz de binelim, bizi sev-
din, ki biz de seni sevelim, kanımı döktün, ki biz yıkanalım, ızdırap
çektin, ki bizler günahımızı bırakıp arınavım.

V. Kaçarak fakat yorulmadan ulaşmamıza yardım et, ki cen-
netteki zengin ebedî şölene gidelim. Amin.

KIPÇAKÇA

OMELJAN PRITSÄK

1. Kıpçakça (Komanca) araştırmaları için **Codex Cumanicus'** (cc) un yanında iki çeşit kaynağımız daha var :

A. Memlûk-Kıpçakçası yadigârları: Arapça-Kıpçakça sözlükler, 13. - 17. yüzyılların gramer ve edebiyat eserleri (tercümeler).

B. Ermeni kıpçakçası yadigârları: Bugünkü Ukrayna bölgesinin Ermeni'lerinin dili (başlıca 16. - 17. yüzyıl).

Rusça kaynaklarda bulunan Kıpçakça kelimeler için bk. K.H. MENGES, **The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos The Igor Tale**, New York 1951; — A. ZAJACZKOWSKI, **Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie**, Breslau 1949, W. BANG, **Zu der Moskauer Polowzischen Wörterliste**, Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des lettres, 1911, 91 - 103.

A. MEMLUK KIPÇAKÇASI

Kıpçakların (Kıpçak) dili hakkında haberler, meşhur Karahanlı prensi Maĥmûd al-Kâşğarî'nin **Dîwân luġat at-turk'**ünde bulunur. Ne yazık ki, burada verilen bilgiler, —TADEUSZ KOWALSKI'nin gösterdiği gibi— «az ve sıhatsızdır» (**Karaimische texte im Dialekt von Troki**, Krakau 1929; kısaltılması: (**Kar. Texte, S. LII**); ve fakat şimdiye kadar Kâşğarî'nin verdiği Kıpçakça malzeme bir araya getirilerek işlenmemiştir. Her şeyden önce, Arapça-Kıpçakça sözlükler ve Memlukler devrinin gramerleri bu hususta güvenilir ip uçları verirler.

Eskiden Abbasiler'de olduğu gibi, 13. yüzyılın ilk yarısında Suriye ve Mısır'da hüküm süren Eyyûbîler de, hâkimiyetlerini kuv-

vetli ve cevval esirler (Memlûklular ar. **mamlû**=esîr) üzerine dayandırıyorlardı. Burada söz konusu olan doğu Avrupalı (bugünkü Ukrayna ve Kuzey Kafkasya) kıpçak ve çerkes esirleridir. Moğal istilâsı söz konusu olan Kıpçakların hemen hemen hepsini, hizmete almaya hazır bulunan Mısır ve Suriye'ye getiriyordu. "Ayn Calut savaşında (1259) memluk liderlerinden BAYBARS moğol baskını dalgalarını kırmayı başardı, ve hemen Mısır ve Suriye'de memluk hakimiyetinin kurucusu oldu. Böylece meydana gelmiş olan bu yeni durum, arapça konuşan yerlileri ciddi olarak, yeni hâkimlerin ana diliyle uğraşmaya sevk ediyordu. Bütün bu çalışmalar, tamamıyla arap dil bilimi prensipleri üzerine kurulmuştur; bundan dolayı dilbilgisi kısımları beklediklerimize uygun değildir. Fakat kelime hazinesi (11000 kelimenin üstünde) geniş ve itimada şayandır. Varşova'da, bir çalışma grubunun, ANANIASZ ZAJACKOWSKI'nin yönetimi altında, bütün bir **Thesaurus Linguae Kıpçakorum** «Kıpçak dili hazinesi» üzerine çalışmakta oluşu alkışlanmaya değer bir olaydır. (krş. Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejetnosci, cilt. 50: 10, 1949, 591-94 ve Przegląd Orientalistyczny, No: 2 (14), 1955, 248).

Memlûk-kıpçakçası metinlerinin dili bir bütünlük teşkil etmezler. T. HALASI KUN burada üç Türk şivesi (ağız) tesbit etti: 1. Asıl Kıpçakça, 2. Asıl Oğuzca, 3. Oğuz - Kıpçak karışımı bir dil (KCsa, cilt. 3: 1, 1940, 80-83). Burada 1. ve 2. maddede anılan şiveleri ele alacağız.

Bu nev'in ilk tanınan eseri Eyyûbîler'in hakimiyetinin son yıllarında yazılmıştır (Mısır'da 1245 yılında); bu, anonim, **Tarcumân turkî wa-ʿarabî** (=T.) adlı Kıpçakça üzerine bir ders kitabıdır: **Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift herausgegeben und erläutert von M. TH. HOUTSMA**, Leiden, 1894, 114, 57 s. Yaklaşık olarak 2000 kelime ihtiva eden bu eser, aşağıdaki bölümlerden ibarettir :

1. Kısa bir fonetik giriş ve isimlerin 26 bölümde verilmiş Arapça-Kıpçakça alfabetik lugati (s. 5-53),
2. Fiillerin Arapça-Kıpçakça alfabetik bir lugati (emrin 2. teklik şahsı şeklinde s. 33-44).
3. Kıpçakça fiil çekiminin oldukça kifayetsiz bir izahı (44-50).
4. Zamirler, isim çekimi, edatlar ve ekler (50-57).

Maalesef onu takip eden eserlerden ikisi de bulunamamıştır. Elimize geçmiş olan hemen aşağıda anacağımız daha sonra yazılmış eserlerin önde gelen kaynaklarından biri olan Kıpçak ʿAlā ad-din Beylik'in **al-anwār al-mudīʿa**'sı bilhassa çok önemli olmalıdır: Abū Ḥayyān (kendisi sadece **al-kitāb** der), **Tuḥfat az-zakīya** ve **Bulḡat al-muštāk**. Müellif, yaklaşık olarak 1250 den 1282'ye kadar Kahire'de faaliyette bulunan, C. BROCKELMANN'da (Geschichte der Arabischen Litteratur, I², 652) Beilağ b. ʿAbdallāh al-Kıpçāk diye anılan şahısla aynıdır.

Beylik'in genç (?) çağdaşı ʿImād al-Dīn Dāʿūd b. ʿAlī b. Muḥammad al-Warrāk al-Mısrī muhtemelen Mısırlı Arap şairi Abū Ḥafṣ ʿUmar b. Muḥammad b. al-Ḥasan al-Warrāk al Mısrī (*1218, 1296; krş. BROCKELMANN, GAL I², 314)nin yeğeni olmalıdır. Eseri **as-Şaḥīḥ min durrat al-mudīʿa**'dan **Bulḡat al-muštāk**'ın müellifi ve Molla Salih (son anılan maalesef eksiklerle dolu) istifade ettiler.

1298'den itibaren Kahire'de, yüksek okullarda bir İspanyol (berberî asıllı), bir dil bilimci ve Kur'an âlimi Abū Ḥayyān Muḥammad b. Yūsuf al-Garnāṭī (*1256, 1345) tesir icra ediyordu. Kıpçak dili üzerine en az dört eser yazdı. Bunlardan bize kadar bir tanesi gelebildi: **Kitāb al-Idrāk li-lisān al-atrāk** (=AH. Eseri (1312 de telif edilmiştir) 1891 de Mustafa Beg (İstanbul, 313 s.) ve 1931 de AHMET CAFEROĞLU (İstanbul, XV, 186, 156) neşretti ve işlediler; bunlara ilâveten krş. L. BOUVAT, *Une grammaire turque* vs., Actes du XIVe Congrès international des Orientalistes, Paris 1907, 44-78.

Kitāb al-Idrāk müellifin daha önceki eserlerinin bir hülâsası olsa gerek. İki bölümden oluşur: 1. Kıpçakça - Arapça bir lügat (isim ve fiil, sonuncu görülen geçmiş zamanın 3. teklik şahsı şeklinde: CAFEROĞLU nşr. 7-100), 2.78 bahisten ibaret Kıpçakça'nın ses ve şekil bilgisinin izahı (101-55). Eserin lügat malzemesi çok, önemli bilhassa büyüktür; yaklaşık 3500 kelimeyi kapsar.

Abū Ḥayyān'ın diğer eserleri (kaybolmuş olanlar) Kıpçak filolojisinin özel sahalarına hasr edilmişlerdi: **Kitāb al af'āl** fiile (bazı durumlarda şekil bilgisine), **Zahr al-mulk fi naḥw at-turk** cümle bilgisine ve **ad-Durra al-mudīʿa fi'l-luḡāt at-turkiyā** - lügata (bu çalışma al-Warrāq [belki Beilik'in]). in tamamıyla aynı addaki eserine nisbeten yazılmış olmalıdır.

1402 yılında yazılmış olan **idrāk** (Hâliş-Efendi Nr. 6574; şimdi Üniversite ktb. de) in İstanbul yazması, Velet İZBUDAK tarafından neşredilen (**El-idrāk** haşiyesi, İstanbul 1936, 55 S; ne yazık ki, sadece latin yazısıyla) pek çok kenar haşiyesi (yaklaşık olarak 1000 kelime) ihtiva eder.

14. yüzyılda Suriye'de faaliyet gösteren Carnal ad-Dîn Abū Muhammad 'Abdallah at-Turkî'nin **Kitâb bulğat al-muşţâk fi luğat at-turk wa'l-kıfçak** (—BM)ını ANANIASZ ZAJACZKOWSKI neşr etti ve işledi: 1. kısım (isim, konularına göre): **Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks**, Warschau 1938, XXI, 56, 16 s., 4 levha; 2. kısım: (fiil, alfabetik; şunlar verilmiştir: geçmiş zaman, geniş zaman ve emir): **Slownik arabsko-kipczacki...**, 1954, 86 s. 138 levha (çok kötü bir tıpkı basım). Eser yaklaşık olarak 1500 kelime ihtiva eder. (bk. PRITSAK, Der Islam, cilt 32:3, 1957, 362-65'te).

Anonim **kitâb at-tuhfa az-zakiyâ fi luğat at-Turkiyâ** (+TZ, 14. yüzyılda Suriye'de meydana getirilmiştir) ilk geniş bilgiyi ANANIASZ ZAJACKOWSKI (Pubblicazioni dell' Istituto Universitario Orientale di Napoli, Annali, N.S. cilt 1, Roma 1940, 149-69'da) verir, sonra T. HALASI KUN, 1942 de Budapeşte'de fotokopi olarak neşreder. Üç yıl sonra BESİM ATALAY'ın HALASI KUN ile kendi arasında bir polemige yol açan (bk. DTCD, Ankara, cilt 5: 1, 1947, 1-37; cilt 6: 1-2, 1948, 87-121; cilt 7: 1, 1949, 415-65) çalışması (300 s., pek iyi olmayan 91 levhalı bir tıpkıbasım) gün ışığına çıkar.

At-tuhfa az-zakiya iki kısımdan ibarettir: 1. Arapça-Kıpçakça alfabetik sözlük; her Arapça harf içinde iki bölüm var: 1. a. İsim (yer yer ilgili harfin ihtiva ettiği konulara göre). b. fiil (görülen geçmiş zamanda, tıpkı-basım s. 3b-39a); 2. Şekil bilgisi (gramer şekillerine göre bir lüğat tanzim edilmiştir: tıpkı-basım 39a-91a).

Mısır'dan (15. yüzyılın başlangıcı) anonim bir dilbilgisi çıkar: **al-Kawānîn al-kullîya li - dabğ al-luğa at-turkiya** (=Q). Eseri 1928'de KİLİSLİ MU'ALLİM RİF'AT (BİLGE) yayınladı (İstanbul; 94 s., MEHMED FUAD KÖPRÜLÜ'nün bir önsözü ile, s. 5-7). Bir kaç yıl sonra, aynı eser, üzerine S. TELEGDİ'nin almanca çalışması çıktı **Die türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhd.**, KCSA, I. Ergänzungsband H. 3, Budapest 1937, 282-326'da. Eser geniş bir dilbilgisi ve küçük bir kelime listesinden ibarettir (yaklaşık 500 kelime).

Yine şimdiye kadar tanınan Mısır kökenli Memlûklular devrinin bir eseri de Mollâ İbn Muḥammad Sâlih'in **aş-şudûr adhaliya wa'l-kıta' al-aḥmadiya fi'l-luġat at-Turkiyâ** (+MS; yaklaşık 1619 da telif edilmiş) adlı, BESİM ATALAY tarafından, kendisinde bulunan bir yazmaya dayanarak neşredilmiş bir eserdir. (İstanbul 1949, VLII, 4 tıpkı-basım., 70 s.; maalesef BESİM ATALAY eserin Paris yazmasını tanımıyor: E. BLOCHET, Catalogue des manuscrits turcs, I, Paris Biblioth  que Nationale S. 294, Suppl. 276).

Eser beş kısımdan teşekkül etmiştir: 1. Fiil (dilbilgisi şekillerine göre sekiz bölüme ayrılır, 2-31), 2. İsim (konularına göre, 32-44), 3. Şekil bilgisi (zamir ,sayılar, 44-50), 4. «Arapça ve Türkçe'deki ortak kelimeler» (Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler 51-58), 5. Osmanlıca c  mler (59-70).

* Bu dil incelemelerinin dı  nda, Meml  k-kıpçakçası diliyle telif edilmiş, d  n   ve din dışı muhtevalı en az sekiz eser daha vardır: (krş. T. HALASI KUN, KCsA, cilt 3:I, 1940, 79-80); fakat şimdiye kadar bu metinlerden bir tanesi tamamıyla neşr edilmiştir (bk.4. Metinler, 1). İbn-i M  henna'nın eseri aslında Kıpçakça'yla ilgili deĒildir, krş. S.E.MALOV, **Ibn Muchanna o Tureckom Jazyke**, Zapiski Kollegii Vostokovedov, cilt 3:2, 1928, 221-48.

2. Kıpçakça   zerine Arapça yazılmış eserler, Kıpçakça'nın bütün seslerini vermek imk  nına sahip olmayan Arap alfabesini Bundan dolayı bazı seslerin transkripsyonlarına, mesel  : bazı farklı işaretler kullanılmaya ihtiyaç hissedilmiştir. Burada herşeyden evvel **p**, **  **, **g**, **  ** sesleri bahis konusudur.

Arapça-Kıpçakça seslerin teorik kısmında, Kıpçakça **p** ve **  **, **f**, mesel   **  ** ile karışık «(al-ma   ba)» olan **b** ve **c** olarak açıklanmıştır. Bunlar çeşitli şekillerde yazılmışlardır : 1. **p**: Arap, **b** (T, Bu) ile; Arap **f** (Q ile; üste al-ma   ba'nın kısaltılmışı (**  **     ) koymak suretiyle (AH); ve Farsça'da olduĒu gibi **  ** **p** (T. MS) ile. 2. **  ** Arapça **c** (T, BM, TZ) ile; Arapça **  ** (T, Q) ile;   ts **  ** (=al-ma   ba) koymak suretiyle (AH+BM) **  ** ile **c**'nin üzerine üç nokta koymak suretiyle (BM) ve Farsça'da olduĒu gibi **  ** ne (MS).

Kıpçakça **g** sesi teorik kısımda **  ** ile **k** arasında bir ses (T), yahut «bedev   tarzı **k**» (**al-k  f al-badaw  ya**, K, AH), veyahut ta «baĒlı **k**» (**al-k  f al-ma    da**, TZ) olarak gösterilir. **g** genellikle **k**; nadiren Farsça'daki gibi **  ** (BM yer yer, AH nin H  l    Efendi yazması) veya **  ** (MS; krş. İbn Muḥann  ) ile gösterilir.

«Nazal n» (an-nūn al mağmūna), yani ŋ (krş. Kāşgarî: «bu sesin (ŋ) Türk olmayanlar için telâffuzu çok zordur»)nin verilışı çok çeşitlidir. T de dört şekilde yazılmıştır : ن n, ayrıca ن nk, veya ع ğ (art damaklılarda) ve ج (ön damaklılarda). AH bunun için ن işaretini kullanır yahut «nazal n» (an-nūn al-haişūmiya) diye yazarak gösterir. BM ن n yahut üzerine kâf (ön damaklılarda) konmuş nūn ve üzerine kâf (artdamaklılarda) konmuş nūn+ğayın'la yazar. TZ ve MS tamamıyla ع nk ile yazar. Q da hece sonunda ع ğ, kelime sonunda ن nk ve kelime içinde ن nk (ince ünlülerden sonra) ve ع ng (kalın ünlülerden sonra) ile yazılır: bazı kelimelerde ŋ yerine n kullanılır (krş. s. 78).

Bunlardan başka, Arapça-Kıpçakça eserler, gerçek değerlerinin daha yakın değerlendirilmesi gereken bazı Kıpçakça sesleri not ederler, bu cümleden olarak meselâ :

1. bir z— sesi; T de «ağdalı z» (al-mufaḥḥam; kısaca z üzerine m konarak yazılır) olarak adlandırılır; Q bu sesi (?) «ş nin hışırtilısı» (bi-işmān az-zāy şādan) olarak gösterir:

2. ş nin üzerine s konularak yazılan bir s— sesi (BM);

3. Üzerine ekseriya bir d konulan ve ط ile yazılan veya sık sık altı noktalı bir d nin üzerine ط koyarak yazılan bir d sesi;

3a. üzerine t (veya d) konularak d (veya t) ile yazılan bir başka (?) d sesi;

4. T de «ağdalı» br l sesi görülür (üzerine m konulan bir l sesi; krş MS de ط yazılışı»;

6. Üzerine k konularak ğ ile yazılan bir k sesi (BM, Q);

7. BM'de 2. teklik şahıs emir ekinin yazılışını henüz kesinlikle söylemek daima mümkün değildir: üzerine ط konulan (art damaklı kök ve gövdelerde) ط ve üzerine ج konulan (ön damaklı kök ve gövdelerde) ج. O halde aşağı yukarı —ğil ve —gil (veya —yil?).

Arapça ağdalı harfler ع s, ج d, ط t Kıpçakça s, d, t

seslerinin art damaklılıkları için, aynı şekilde ق k ve خ ğ sesleri Kıpçakça k ve ğ sesleri yerine kullanılmışlardır.

Q ve bilhassa AH de görülen «hafif» (al-muraqāq, bi't-tarḫīk, kısaca ق k) ve «ağdalı» (al-mufaḥḥam, bi't-taḥḥim; kısaca ح h) ünsüzlerinin ayırımı özel bir önem taşır. Fakat burada bahis konusu şimdiye kadar işaret edildiği gibi (meselâ Z. TELEGDİ) dil uyumuna değil, a yı ä den, o yu u, ö yü ü den ve ı yı i den ayırmaya işaret etmektir. Yani «ağdalı» (ح) sadece a, o, ö ve i ünlüleri ile hafif (ق) ünsüzü ise ä, u, ü ve ı ilgili görülürler, şu örnekler (örnekler AH ye göre) bu cümledendir :

- ات (ح) at «at—» ve ات (ق) ät «et»,
 اولو (ح) avlu «av yeri» ve اولو (ق) ävlü «evli»
 يال (ح) yal «yal» ve يال (ق) yel «rüzgâr»,
 طيدى (ح) toydı «doydu» ve طيدى (ق) tuydı «duydu»,
 سوز (ح) söz «söz» ve سوز (ق) süzdü «süzdü, temizledi»,
 ایل (ح) il «el, memleket» ve ایل (ق) ır «türkü, şarkı»,
 Ünlüler harf veya sadece hareke ile gösterilir.

TZ, AH'de çok kere ünlü uzunluğu ayırt edilir, bu cümleden olarak meselâ AH ااغ «ağ», TZ اوت (trkm. öt) «ateş», اار (tkm.är) «adam, er» şeklinde gösterilmiştir; —a/—ö genellikle elifle yazılır.

ä bazan imale (yani a nın söylenişi gibi) ile gösterilir krş. T deki meselâ: دى ~ دى «de—» yazılışı.

—u, nadiren vav elifle yazılır (meselâ B. Bu قپو kapu «kapı»).

Dudaksı ä ünlüsü (ğ, w, l, r, k'den önce a) üstün (meselâ T

ياغرت käl— <käl— «kal—») ve elif ile (ä> o) meselâ ياغرت yağurt «yoğurt», yazılır.

Ön ses. b—, fakat p— hiç yok; t—, nadiren d—, k—, nadiren g—; ç—; y—; c— hiç yok.

—d—>—y— tamamıyla alışılmış vaziyette, hatta yabancı ke-

İlimlerde bile, meselâ Fars. <د> (T) <د> bayam «payam, badem, çağla».

—ğ, —°ğ°—nin durumu bakımından elimizdeki eserler bir birlik göstermezler. —ğ> —w, —°ğ°>—°w°— değişmesi yanında (meselâ, **bızawu** ~ **buzaw** <**buzagu** «buzağı», TZ de ekseriya, AH ve BM de sık sık) T çoğunlukla —ğ— ve—°ğ°—'yı muhafaza eder: **yağ**— «yağ—, **buzagu** «buzağı».

Ekseriye i—, yi— ye dönüşür: **yipek** (T, AH) «ipek».

b—, p— (yabancı kelimelerde)>m—: **mân** «ben» (<**bân**), **ma-muk** ~ **mamık** <Fars. **نبوک** «pamuk, basma», **bunuğ** > **munuğ** «bunun».

k—, k— yer yer düşer: **kurtka** > **urutka** «ihtiyar kadın», **ka-ya** ~ **aya** «kaya», **kügürçin** ~ **ügerçin** «güvercin» (krş. T. HALASI KUN, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar, cilt I, Ankara 1950, 45-61).

—ğ> —n değişikliği olup olmadığı henüz açıklığa kavuşmaya muhtaçtır; burada ك~ن —ğ olarak yorumlanmıştır.

ä ve e ünlüleri ayırt edilmişlerdir, meselâ: **kärta** **kärtmä** «armut», ve د de— «de—».

Metatez: (Göçüşme): **yamğur** «yağmur» (<**yağmur**), **yurmak** «yumruk», (<**yumruk**), vs.

Ünsüz düşmesi: —d, yabancı kelimelerde düşer, meselâ: (T) **skrbân** <Fars **سرب** «baş örtüsü»; yer yer t'nin önünde de —r— düşer, meselâ: **atkarı** «arka» (<**artkarı**).

31. Küçültme ekleri: —ğına ~ —gine (krş. CC); —çık; —cıkaz.

Fiilden isim yapma ekleri: Şekil ve tarz: —uş, —ış, Alet isimleri: —ku, —kı. Fiilden fiil yapma ekleri: Sebep: (Nadir): —kır (yat— —kır—, krş. kar. T.), —guz (tur-guz—, kör-güz—, krş. kar. T.) —zır (tam-zır— «damlat—», äm-zir— «emzir—»).

321. İlgi hali: —niğ; yükleme hali: —ni; yönelme hali: —ğa ~ —gä vs. (fakat BM'de ve nadiren, meselâ Q de: —a~ä) vs. Üstünlük: (O) bu andan **yahsırak** (veya **bir az yahşı**)dur.

İyelik ekleri: Tkl. 1. —um (~ —im), 2. —ıng (~ uı), 3. —ı—
—ı: —sı ~ —sı; Çkl. 1. —muz/(~ mız), 2. ıız, 3. —ları ~ —läri.

Sayılar: bk. «Ek». Sıralama sayıları: (Q) birinci (**برانی**) veya
biringi, üçüncü (**أعربى**) vs.

Son çekim edatları: **alt** (Q: **artında** «ardında»), **yanında** «ya-
nında», **üstümä** «üstüme», (Q) **seniñ katında kim bar** «senin ya-
nında kim var», **kibi(k)** «gibi»: **bäri** (ayrılma hali) «beri»; **degin**
(cä) (yönelme hali) «kadar», **bilä** (yalın veya yükleme hali) «ile».

Zarflar: Yer bildirenler (eski yön bildirme hali): **yoğarı** «yuka-
rı», **aşağa** «aşağı», **ilgäri** «ileri», **atkarı** (<**artkarı**) «arka» **karu**
«nere», **angaru** «ora»; (BM) **kanda** «nerede».

Zaman bildirenler: **burun** «önce», **sonra** «sonra», **tünlä** «ge-
celeyin», **tañla** «sabahleyin».

Şahıs zamirleri: 1. **män**, **mänim** ~ **mänüm**, **mäni**, **maña**;
2. **sän**, **seniñ säni**, **saña**, 3. Şahıs ya dönüşlülük zamirleri, meselâ,
Q: **özi**, Q, TZ **känsi**, BM: **kändözi** (<**kändi özi**), veya işaret zamiri
ol (meselâ B, T, Q) ve (BM) **tigi** ile ifade edilirler. **bänim** ~ **bä-
ni**, **anuñ** ~ **anı** şekilleri (BM) Karaçayca - Balkarca'yı hatırlatır.
mız «biz» (AH; krş. sar. —uyg. **mıs** «biz») şekli dikkati çekicidir.

İşaret zamirleri: **bu**, **munuñ**, **muni muña**; **munlar**, **munlaruñ**
(fakat Q: **bular**, **bularğa**); **ol**, **anuñ**, **anı**; **anlar**, **anlaruñ**; **tıymä** «değ-
me, her».

Soru kelimeleri: **kim** (yükleme h. **kimni**) «kim», **kımsä** «kim-
se», **nä** «ne», **näçä** «nice», **näçük** «nasıl», **näniçün** «nasıl».

322. Şahıs ekleri:

Tkl. 1. —män, 2. —sän, 3. —; çkl. —bız, 2. — siz, 3. —lar ~
—lär.

Tkl. 1. —m, 2. —ı, 3. —; Çkl. 1. —k, —k, 2. —ıız, 3. —lar ~
—lär.

Bildirme: müsbet **dır** ~ **dur**, menfi **dägül** (nadiren, Q ya göre)
tügül.

Partisip 1: —**ğan** ~ —**gän**, —**kan** ~ —**kän** (nadiren de —**än**—
—**an**, meselâ T ve BM de böyle) ve —**ıçı** (meselâ **okıçı** «okuyucu»).

Partisip 2: —**muş**. krş. BM **kälmiştä** «geldiği zaman» ve **ayladı**
çaķ «söylediği zaman».

Gelecek zaman partisipi (tamamlanıp bitmemiş eylem) : —**da-çı** (T, AH) ve —**acak** ~ —**acak** (bu şekil Q'da arapça mekan isimlerine karşılık olarak gösterilmiştir), meselâ, **bu oturacak yır dur** «bu oturacak (oturmaya mahsus) yerdir» (Q).

Zarf - fiiller: —**ıp**, —**üp**, —**la** — lı fiillerde: —**yıp**, —**yüp**; —**a** ~ —**ä** (ünlüden sonra: —**ya** ~ —**yä**); —**käç** ~ —**gäç**, meselâ: **biy yätışkäch män yätıştüm** «bey gelince, ben geldim» (Q); —**kalı** ~ —**galı**: **kälgäli beri körmädüm** «geleliden (o) beri görmedim»; —**gincä**: **kälgincä** «gelinceye kadar».

Masdar: —**mağ** ~ —**mäk**: (Q) **mäni körmäkä az kaldı** «beni görmeye az kaldı».

Fiilden isim: —**ş**: **biyniñ oturuşı mänim kibi** «beyin oturuşu benim (oturuşum) gibi» **Paranomasle** (isimleştirme): (Q) **uruş urdum** «vuruş vurdum», **yäyış yädüm** «yeyiş yedim».

Emir: Tkl. 1. —**ayım** ~ —**äyım**; 2. —**gıl** ~ —**gil**, —**kıl** ~ —**kil** (T, Q; BM de —**gıl** ~ —**yıl**; AH de dudak ünlülü şekli de var). Buna karşılık TZ Ermeni Kıpçakça'sı ve Batı Karayimce'de olduğu gibi —**gın** ~ —**gin**, —**kın** ~ —**kin** şekillerine de sahip, (menfisi: —**mağın** vs.): Çkl. 1. —**alığ** ~ —**älik**, —**alım** ~ —**älım**; 2. —**iğ** menfisi: —**mağ**, T, AH), —**iğsiz** (AH), —**iğiz** ~ —**iğiz** (menfisi: **mağız**, T, BM, TZ, Q).

Görülen geçmiş zaman: —**di**—; 1. teklik ve çokluk şahıslar dudak ünlüleriyle: —**dum**, —**duğ** (BM, Q).

Geniş zaman: ünlü ile biten fiillerden sonra: —**r**—; tek heceli fiillerden sonra: —**ar**— ~ —**är**—, meselâ: **aç-ar**—, **ağ-ar**—, **soy-ar**—, **sök-är**—, **şış-är**—, **tık-är**—, **tut-ar**—, **ür-är**—; istisna olarak: —**ur**— ~ —**ür**— (l, r, n den sonra) meselâ: **al-ur**—, **ber-ür**—, **bil-ür**—, **bul-ur**—, **öl-ür**—, **kal-ur**—, **sın-ur**—, **tur-ur**—. Çok heceli fiillerden sonra: —**ur**— ~ —**ür**— (—**t** > —**d** olur): **açıl-ur**—, **ağsur-ur**—, **asıl-ur**—, **arıl-ur**—, (<arıt—), **azdur-ur**—, **tükän-ür**—, **utan-ur**—, **uzad-ur**— (<uzat—), vs. Soru: (Q): **kälirmisän**.

Şimdiki zaman: TZ de: —**adır**— (ünlü ile biten fiillerde) ~ —**ydir**— (ünsüzle biten fiillerde), menfisi —**äydir**— (—**dir** < **turur**—); Q de (sadece iki defa zikredilmiştir) —**äyor**: **käl-äyor** «geliyor», **käl-äyorlar** «geliyorlar».

Gelecek zaman - istek - gereklilik: İki şekil tesbit edilmiştir: —**gay**— ~ —**gäy**— ve —**ga**— ~ —**gä**— (T ve AH de böyledir); menfisi —**mağay**— (meselâ T de). Soru: (Q) **kälgäymlän**.

Gelecek zaman: TZ de tesbit edilmiştir: —ası— ~ —äsi—, meselâ: **käl-äsi-men** «geleceğim».

Birleşik geçmiş zaman: (hikâye): TZ ve Q de tesbit edilmiştir: —ip tır— (tır— < turur—), meselâ **käl-ip tır-män** «geldim, gelmişim». Soru: **käl-ip-mi-dür**.

Anlatılan geçmiş zaman: TZ ve Q de tesbit edilmiştir: —miş—: **kätmişmän** «gitmişim».

33. Yan cümle örnekleri: (Q ye göre) :

Şart cümleleri: **kim tursa turğaymän anın bilä** «kim dursa (ben de) onunla dururum), **biy alganda sän dağı al** «Bey alınca (alırsa) sen de al», (gerçekleşmemiş) **sän turmasaydın turdum män** «sen kalkmasaydın (ben) kalkardım».

Zaman bildiren cümleler: **sultānıñ kalgāli bāri bir ay bardır** «sultanın geleli bir ay oldu», **biy çaķ turdı män yätıştüm** «Bey —tam— kalkınca, ben yetiştim». Zarf fiillere de bk.

Gaye bildirenler: **aş yämäkä kældüm** «yemek yemeğe geldim», **sāni izdādüm ki(m) tamaşayläğäysän** «gezmeye gitmen için seni istedim, (aradım)».

Nisbet (ilgi) cümleleri: **ol kim kördüm sāniñ katında kälti** «senin yanında gördüğüm geldi». **kätgän mänim dostum dur** «giden benim dostumdur».

Sebeup bildiren cümleler: **sāni sävmäk üçlin (veya sävmakin-dän) kældüm** «seni sevdiğimden geldim».

Ki(m) cümlesi: **bıldüm ki(m) biy kälti** «bildim ki(m) bey geldi (beyin geldiğini bildim)».

34. Yukarıda söylendiği gibi, Memluk-kıpçakçası metinlerinin Türkoloji için özel anlamı fevkalâde zengin lügat malzemesine sahip olmasından ileri gelir. Bu arada Kıpçakça ve Oğuzca (Türk-mence) unsurların yan yana bulunması da ayrı bir önem taşır. Bazı misaller, söyleneni yakından görmeye yardım edebilirler:

İsimler: «güneş»: K (ıpç). **ķuyaş** + O(guz.) **günäş**, «ip, urgan»: K. örkän + O. **urğan**, «çok»: K **öküş** + O. **talım**, «saman»: K. **salam** + O. **saman**, «armut»: K. **kärtmä** + O. **armut**, «kurt»: K. **börü** + O. **ķurt**, «karaca»: K. **ilık** + **aywuķ**, «tavşan»: **ķoyan** + O. **tauşan**, «omuz» K. in + O **äğın**, keçe: K **kiyiz** + O. **käçä**.

Fiiller: «yaz—» : K **çız—** + O. **yaz—**, «söyle—» : K. **sözla—** + O. **söylä—**, «yen—» K. **ut** + O. **yän—**, «karış—» K. **bulaş—** + O. **ķarış—**, «ısır—» K. **tışlä—** + O. **ısır—**, «bul—» K. **tap—** + O. **bul—**,

«dinlen—» : K. *tın—* + O *dinlän—*, «gönder—» K. *uzat—* + O. *köndär—*, «kör ol—» K. *ķaraġu ol—* + O. *ol—*, «hasta ol—» K. *sökäl ol—* + O. *sayru ol—*.

Ek : Asıl sayılar (en sağda: Ermeni Kıpçakça'sı karşılıkları) :

	T	Q	AH	BM	TZ	Kr.
1	بیر	بِرْ	بِرْ	بِرْ	بِرْ	bir
2	ایکی	ایکِ	ایکِ	ایکِ	ایکِ	ek'ci
3	ئوچ	اوشْ	اوشْ	اوشْ	اوشْ	uç
4	دوروت	دورْتْ	دورْتْ	دورْتْ	دورْتْ	ort
5	بیش	بیشْ	بیشْ	بیشْ	بیشْ	bış
6	آلتي	آلْتِ	آلْتِ	آلْتِ	آلْتِ	altı
7	یېي	یْدِ	یْدِ	یْدِ	یْدِ	yedi
8	سکیز	سکِزْ	سکِزْ	سکِزْ	سکِزْ	sek'iz
9	ئەھز	ئەھْزْ	ئەھْزْ	ئەھْزْ	ئەھْزْ	t'ehuz
10	آن	آنْ	آنْ	آنْ	آنْ	on
20	یاگزیم	یاگزِی	یاگزِی	یاگزِی	یاگزِی	igirmi
30	اۆز	اۆزْ	اۆزْ	اۆزْ	اۆزْ	öt'uz
40	قورق	قورْ	قورْ	قورْ	قورْ	hırh
50	الی	الیْ	الیْ	الیْ	الیْ	elli
60	الطیش	الطِشْ	—	الطِشْ	الطِشْ	alt'mış
70	یەتمیش	یەتِشْ	یەتِشْ	یەتِشْ	یەتِشْ	yetmiş
80	مەسکین	مەسْکِ	مەسْکِ	مەسْکِ	مەسْکِ	sek'san
90	ئەھزسان	ئەھْزْسان	ئەھْزْسان	ئەھْزْسان	ئەھْزْسان	t'oksan
100	یوز	یوزْ	یوزْ	یوزْ	یوزْ	yuz
1000	مین	مِیْ	مِیْ	مِیْ	مِیْ	ming

ERMENİ KIPÇAKÇASI

11. yüzyılın ortalarında Ermeni Bağratlılar İmparatorluğu Selçuklu akınlarına dayanamayıp çöktü. Bunun üzerine Ermenilerin büyük bir bölümü göçtü ve, Kırım'da kuvvetli bir cemaat teşkil etti. 13. ve 14. asırlarda buralarda çok önem taşımış olmaları; çünkü bu yarımada bu devirde Armenia Magna (Ermeni adası) veya Armenica Maritima (Ermeni denizi) diye adlandırılıyordu (krş. M. HRUŞEVSKYJ, *İstoriya Ukrajiny-Rusy*, cilt 4, Kiew-Lemberg 1907, s. 297). Ermenilerin büyük merkezleri Kafa, Solchat ve bilhassa Sudak (Kıpçak imparatorluğunun ticaret merkezi, Rusya - Bizans - ve Memluk imparatorluğunun mallarını arz ettikleri ve mal aldıkları yer) şehirleri idi.

Ermeni göçmenlerinin Kıpçaklarla devamlı teması - her şeyden önce Kıpçak ticaretinin aracısı olarak edindikleri yerleri - onları (dinlerini, yazılarını, aynı zamanda bir çok Ermenice tesleri muhafaza etmelerine rağmen) yavaş yavaş Kıpçak dilini kilise dili ve resmî dil olarak kabul etmeye sevk etti. Kırım Ermenilerinin bir kısmı Leos I'in batı Ukrayna'da (Galiçya ve Ledomer krallığı) yerleştirme teklifine uydular (1280) ve daha sonra «Polonyalı Ermeniler» olarak tanındılar. 1496'dan beri Ukraynalı Ermenilerin merkezi Kamenez - Podolsk (bununla ilgili olarak krş. M. HRUŞEVSKYJ, yuk. eser, cilt 5, s. 247-48, 251-54) şehri oldu.

Ermeni-Kıpçakçası yadigârları olarak şu eserler anılabilir :

1559 - 1664 yıllarına ait Kamenez - Podolsk Ermeni cemaatına ait dosya ve evraklar (Belediye meclisi evrakları). Bu belgeler 1943 e kadar Kiev'de, Ukrayna eski devlet arşivinde (Üniversite binasında) muhafaza edilmişlerdi. 32 cilt idiler ve bunlardan 4386 numaralı olanı da tamamıyla Kıpçakça idi. Bu hazineler 1944 yılında, Almanlar geri çekilirken, yangınların kurbanı oldu. 1930 yılında, Uk-

rayna İlimler Akademisi A. KRYMŞKYJ'nin talebelerinden birini, T. I. HRUNIN'i, Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış Kiev evrakını işlemekle görevlendirmişti. Çalışma oldukça hızlı yürüyordu. HRUNIN, eski siyasi durumuyla ilgili olarak tutuklandığı zaman, aşağı yukarı 1933 te, bütün metinleri transkripte etmiş ve işlemişti. Çalışması müsadere edildi ve basılmadı. Şimdi Gordlovskij Armağanında (Moskova 1953) HRUNIN'in en eski 4 ermeni kıpçakçası evrakını (1559 yılından kalma), transkripsiyonu ve Rusça tercümesi ile ele alan bir makalesi neşr edildiğine göre: **pamjatniki paleveckogo jazyka KVI** veka (s. 90-97; kısaltılmışı: Hr), HRUNIN'in bütün monografisinin muhafaza edilmiş olabileceği ümit edilebilir; ki orijinalin değerine sahip demektir.

Bilindiği kadarıyla, hali hazırda, aşağıda zikredilecek olan kütüphanelerde, toplam 28 Ermeni kıpçakçası yazması vardır.

Viyana'da Mehitaristlerde (15 yazma bk. J. DASHIAN kataloğu, 1896); Viyana Milli Kütüphanesinde (2 yazma); Paris Milli Kütüphanesinde (5 yazma, F. MACLER kataloğuna (1909) bk.); Venedik Mehitaristlerinde (1 yazma), Breslau Ossolineum'unda (1 yazma), Krakav'da Jagellonen Kütüphanesinde (1 yazma), Krakav'da Czartoryski Müzesinde (1 yazma), Polonya'da husûsi mülkiyette (2 yazma).

Muhteva olarak aşağıdaki sahalara ayrılır :

Dil bilimi : (dil bilgisi denemeleri -Viyana'da Mehit; Erm. Kıpç. lugat -Viyana Milli Ktb. ve Mehit.; şimdiye kadar neşr edilmedi): 1519 yılına ait Ermeni nizamnamesi (1568 yılında tercüme edilmiş -Viyana'da Mehit'de, Paris'te Bibl. Nat.'de, Breslau'da Ossolineum'de; son yazma neşredildi. (Transkripsiyon ve tıpkı-basım) MARIAN LEWICKI ve RENATA KOHNOWA : **La version turque-kiptchak du code des lois des Arméniens Polonais**, Rocznik Orientalistyczny, cilt. 21, 1957, 153-300; kısaltılmışı : L.); 1604-13 yıllarına ait Kamenez-Podolsk'taki Ermeni kolonisi yıllıkları (Venedik'te Mehit., ve Paris'te Bibl. Nat.de; son yazma JEAN DENY tarafından yayımlandı: **L'arméno-coman et les «Ephémérides» de Kamleniec (1604-1613)**. Wiesbaden 1957, 96S.: kısaltılmışı: D); Çeşitli evrak, meselâ, Lemberg Ermeni Kilisesi'nin 1636-80 yılları sicilleri (Viyana'da Mehit'de, henüz yayımlanmadı) : **Calenderium armenicum manuscriptum pro annis 500** (17. yüzyıl ortaları-Krakau'da Jagellonen ktb. de, henüz yayımlanmadı); 1654-71 yıllarına ait Paskalya ilâhileri (Pa-

ris'te Bibl. Nat.'de; henüz yayımlanmadı), dinî edebiyat: mezmurlar 1590 yılında Diakon Lusik adında biri tarafından tercüme edilmiştir (Viyana'da Zamość Millî Ktb.'de); F. KRAELITZ - GREIFENHORST bunlardan mezmur 51 (50)'yi bir tercüme ve bir yorumla birlikte yayınladı: **Sprachprobe eines ermenisch-tatarischen Dialektes in Polen**, WZKM, cilt 26, 1912, 307-24 (kısaltılmışı: Kr.); Paris'te Bibl. Nat.'de ve Czartoryski - Müzesi'nde ilâhî mecmuaları da var; dua kitapları, vaazlar, velîlerin hayatları, dualar ve şarkılar (Viyana'da, Mehit.'de, Paris'te Bibl. Nat. Czartoryski Müzesinde, henüz hiç biri yayımlanmadı).

M. LEWICKİ, bütün Ermeni Kıpçakçası eserlerin lugatını yapmak istiyordu; onun yönetiminde çalışan Polonya İlimler Akademisi lügatçilik laboratuvarı, LEWICKİ'nin beklenmeyen ölümünden sonra da çalışmaya devam ediyor.

2. YAZI.

ⲕ k ve ⲕⲉ k', ⲧ t ve ⲧⲉ t', ⲣ r ve ⲣⲉ r', Ⲙ ç ve Ⲙⲉ ç, sağlam bir kaideye bağlı olmadan Kıpçakça k, t, r, ç yerine kullanılırlar; Bundan dolayı Ermeni Osmanlıca'sında, ön damaksılarla art damaksılar ayırt edilmişlerdir. — ⲑ (e) = y; ⲓ (y) = —y—, —y.

Ses bilgisi. Aşağıdaki ünsüzler ayırt edilirler: a, ı (ⲁ ile yazılır), ⲏ (kaideye bağlı olmayarak ⲏ [kr. o] ve Ⲏ [kr. ⲏ ile yazılır]) u, ⲉ (ⲑ = Kr. e, L. ē, D. Hr. e ile yazılır) muhtemelen ä (e, = D ε). Değişken ünlüler gösterilmez: L. **yamanlh** «yamanlık, kötülük».

Burada o nun ö den ve u nun ü den ayrılmaması kadar (Ermeni Osmanlıcası a[=e] + o : **h** ve ü **ini** + **hune** : **h** yi birbirine bağlayarak transkribe eder) krş. KRAELITZ - GREIFENHORST. **Stutdie zum Armenisch-Türkischen**, wien, 1912, 23-24., o nin ilk hecenin dışında a(=e) ile verilmesi gerçeği de, Ermeni Kıpçakçası'n-da - Kuzey Batı Karayimcesine benzer (kar. T.) — ünlü uyumunun yerine geçen bir nevi ünsüz uyumuyla karşı karşıyayız demektir: (Kr) **kora** «göre» (krş. kar. T. **kora** aynı anl.), **torasizlik**'imden ««töresizliğimden, haksızlığım» (krş. kar. T. **torasizligimden** aynı anl.), **yurak** «yürek» (krş. kar. T. **yurak** aynı anl.), **t'engriga** «Tanrı'ya» (krş. kar. T. **tenriga** aynı anl.); (Yalnız 1575 senesine ait bir yazmada DENY (s. 19) ü lü üç kelime buldu: **tügöl** «oğul», **yürek** «kalp» ve **üzum** (<yüzüm) «yüzüm».

Dudak uyumu bütünüyle vardır; (Hr); **sorduh**, **oğuzluh**, **tu-**
tunur-esang.

k, her yerde olur: (Hr) **haşuh** «kaşık». (Kr) **t'ohuz** «9».

—ğ, —v'ye dönüştür: (Kr) **aruv** «arı, temiz» (<arığ = (Hr) **aruf** ~ **aruv**; —°ğ°—'nin durumu bir birlik arz etmez: (Hr) **oğlu** «oğcul», **oğurla**—«çal—», (Kr) **t'ogurdu** «doğurdu», **agzim** «ağzım» gibi şekilleri yanında **kıyovu** (=koyov-u) güveğisi (<küśāgü) gibi şekilleri de görülür.

—d— (<—δ—) > —y— tamamıyla oluşmuştur: **kıyovu**, alıntı kelimelerde de: **kethoya** (Fars.).

Benzeşmeler: **tt** > **t-aytl** (<**aytti**), **eti** (<**et-ti**), **sat-ım** (**sat-ım**). Şunları da krş. **ber-di** fakat **ayt-(t)i**, **artın-dan** fakat **kurses-tan**, **bar-ğay** ve **et-kay**, **bu dur** ve **satıp tr**.

31. Bilhassa fiilden fiil yapma ekleri —v, —ov (hareket isimleri; aynı zamanda CC, kar. T. —v, —uv, krç., balk. —u) işletir: **yaz-ov** «yazı», **yap-ov** «örtü», **tolov** (<**tola**—) «ücret»; şu şekilleri de krş.: **işit-ov-lu** «işiten», **yen-u** —**çi** «galip, yenen».

321. İlgi hali: —**ning** ~ —**ning**; yükleme hali: —**nı**, —**nu**, —**ni** (üçüncü şahıs iyelik ekinde —**n**); yönelme hali: —**ğa**, —**k'a**, —**ha** (bazan sadece **a**, meselâ **eyam-a** «bey'e, Tanrı'ya», bilhassa 3. şahıs iyelik ekinde).

İyelik ekleri: Tkl. 1. —**ım**, —**um**, 2. —**ing**, —**ung**, 3. —**i**, —**i**, —**u**; —**si** vs. (yükleme hali: **uv-u-n** «evini», ayrılma hali **hol-u-n-dan** «kolundan»).

Sayılarla dair: **ek'i** «iki», **ıgirmi** «20». krş. **aval**dan «evvelden, ilk», **ekinçi** «ikinci, sonra».

Şahıs zamirleri: 1. **men**, **menim**, **meni**, **manga**; **sen**, **sening**, **sanga**. Üçüncü şahıs işaret zamiri **ol** ile ifade edilir.

İşaret zamirleri: **ol**, **angar** ~ **anar**; **bu**, **bungar** (L. **mungar**); **bular**.

Soru ve belirsizlik zamirleri: **haysi** «hangisi», **hayda** «nerede», **neçik** «ne kadar».

Dönüşlülük zamirleri: (Kr. L.D.) **k'endi**, (Hr) **kendning**.

322. Şahıs ekleri: Tkl. 1, —men, 2. —sen, 3. —; Çkl. 3. —lar.

Tkl. 1. —m, 2. —ng, 3 —; Çkl. 1. —h

Partisipler : en çok görülen —gan: **oltur-gan** «oturan», **korun-ma-gan** «görünmeyen»; nadiren (genellikle kalıcı isim)i —(ğ)uçu: (L.D.) **yarguçu** (—i) «hakim»; —daçı (L.) **kutkardaçı** «kurtarıcı, yaratıcı»; —miş: (D.) **keçmişler** «geçmişler, atalar».

Ermeni Kıpçakça'sında-Karayimce'de olduğu gibi -iki masdar vardır : 1. —ma masdarı (asıl masdar): (kr) **k'orma** «görme, görmek» (Hr) **bernat klamas dopunstit etma da çıh-ma** (Bernat beni ne içeriye sokmak ne de dışarıya çıkarmak istiyor». 2. —mah masdarı (fiilden isim): **buyur-mah** «emir»; —mahlıh «hareket ismi».

Zarf-fiiller : —ip (Hr) **alt-ip zıh hatununa satır edi** «Zih'in hanımına getirip satıyordu», 1 **nemiç kort kumuşun erit-ip satır** «Kurt adında bir alman gümüşü eritip satıyordu»; —y: **ala-y** «böyle» **bula-y** «bu, böyle»; **kinça** «kadar»; bundan başka: —kanda, **kan zaman** «—dığı zaman», —kan(dan) **songra** «—dıktan sonra».

Emir Tkl. 1. — **iyim** (Kr **bol-iyim** «olayım», **ovrat-iyim** «öğreteyim»); 2. —**gîn**, —**k'in** (Kr **al-gîn** «al», **buz-gîn** «sil», **yuv-gîn** «yık», **bah-k'in** «bak»; menfisi **sal-ma-gîn** «bırakma»; krş. Batı Karayimcesi ve TZ); Çkl. 2. —**unguz**, —**ingiz**, —**ınız**.

Görülen geçmiş zaman: —**dî**, —**tî**: **et-tîm** «ettim», **al-dîm** «aldım», **ald-dîng** «aldın» **ayt—(t)ı** «dedi, söyledi», **sor-duh** «sorduk». D de: **edir** (<erdî) : **bar edir** (L. **bar êdî**), **yoh edir**.

Hikâye: (Hr) **sat-ur edi** «satardı», (Kr), **sun-ar êdîh** «sunardık»; bundan başka: (D.) —ı **yedi** (menfisi **mî yedi**), **gay erdi**.

Şart: **aç-sang** «açsan», **haçan kelsa** «eğer gelse», **egar bar-ma-sa** «eğer gitmezse»; genişletilmiş şekli: (Hr) **tutun-ur esang** «teminat verirsen» (Kr) **k'la-sang edi** «isteseydi» (**k'la—** < **kıla—** < **kilä—** «iste—» + **tîle**).

Geniş zaman (şimdiki zaman anlamı var): (Kr) **al-ır-men** «alıyorum», **ber-ır-sen** «verirsin», (Kr) **bil-ır men** «bilirim»; menfisi: (Hr) **tanı-man** (Krş. CC). «tanımam, bilmem», (Kr) **et-mas-tır** «etmez», soru: (Hr) **tanır-mî-sen** «tanır mısın?, bilir misin?».

Şimdiki zaman: —**yır**, —**ılır**, —**ıyır** (krş. CC: **keliyir**, **keluyor** vs. Q: **kälıyor**): (Hr), **sat-ur** «satıyor», **ayt-ılır** «söylüyor», **bar-ıyır** «gidiyor, varıyor»; menfisi (D.) **horhman turmen** «korkmuyorum».

Gelecek - istek - gereklilik : —gay, —k'ay: (Kr) **bol-gay men** «olacağım», **yyrla-gay** «şarkı söyleyecek», **sat-kay-men** «satacağım»; (L.) **olumlu bolgay** «ölümlü olacak, ölmesi gerek», **ki koçurgaylar** «ki tercüme etsinler».

Gelecek zaman : —sar—; **ayt-sar-lar** «diyecekler, söyleyecekler» nadiren: —ası: (D.) **tiyasıdır** «iyidir, mümkün, gerekir (diyecektir)».

Birleşik geçmiş zaman : (Hr) **ogurla-p tr** «çaldı, çalmıştı», **ayt-ip tir** «dedi, demiştir», **sat-ıptr** «sattı, satmıştır», **Vznat et-ip tir** «iltifat etti» (L.), **çihargan-dr** «tercüme edilmişti».

Geçmiş zamanın hikâyesi: (Kr) **bar-ip edi** «gittiydi, gitmişti».

33. Ermeni Kıpçakça'sının cümle kuruluşu —Karayimce'de olduğu gibi— Türkçe'den sapmıştır. Bu sapmanın en önemli belirtileri aşağıda gösterilmiştir :

İlgi halinin ters dönmesi (Karayimce'de olduğu gibi) : (Kr) **kopluhunga kora şagavat'ının** «müsamahanın (şefaatinin) çokluğuna göre» (kar. T.: **kopluğuna kora şevagatıynın**), **alınğa sening** «senin önüne»; Hr de Türkçe kelime sırası muhafaza edilmiştir: **toraning alına** «törenin (kanunun) karşısına (kanuna, töreye) göre», fakat krş: (Hr) **vasil kethoyalıhı da bulay vznat etip tir ilovnung** «Vasil de Lemberg meclisi önünde itiraf etmiştir».

Eski birleşik —da ~ —ta «ve, dahi» son eklerinin ayrılması; şimdi artık başlı başına bir bağ olmuştur: (Hr); **menim atımni ogurlap da eltti** «benim atımı çaldı ve kaçırdı».

Predikat (yüklem)in yerinin serbest oluşu: (Hr) **bilar ogurlap tr mendan 1 haşuh kumuş** «Beyler benden bir gümüş kaşık çalmıştır, «çaldı)», (Hr) **biz kethoyalar aytiñ, ayizbeyga ki atni keltirgay tora alına da sorduh nurseska ki bu mıdır ol at** «biz ketkudalar Ayaz Bey'e dedik, ki atı mahkemeye getirsin ve Nurses'e sorduk, ki o at bu mudur?».

Son çekim edatlarının yanında bulunma hali gelecek yerde yönelme halinin tercih edilmesi (Karayimce'deki gibi): (Kr) **alnıma benim** «benim önümde» (krş. kar. T. **alnına** «önünde»), (Hr) **voytnung alına** «gözeticinin önünde», D. **ayuna** «ayında».

34. Ermeni Kıpçakça'sında pek çok alıntı (yabancı) kelime vardır: Arapça-Farsça, Slavca ve Ermenice. Arapça-Farsça'dan alınanlar muhtemelen en eskileridir: Arapça bir isimden Türkçe bir ek yardımıyla bir fiil teşkil edilebilir: Ar. «harc», **harc-la-n—**. Pek çok Slavca (ekseriya orta Ukraynaca) fiiller masdar halinde alınmışlardır; böyle bir masdar Kıpçakça çekimli **et— «et»—, bol— «ol—»** yardımcı fiilleriyle yan yana gelerek bir fiil teşkil eder: (Hr) **skazat** (<Ukr. **skazat** «de—»), **etiḥ** «dedik, söyledik», **spravitca bolgay** (<Ukr. **spravit'sja** «bitir—») «bitirecek», **manga uvlarnı zdad** (<Ukr. **zdat** «ver—, teslim et—») **etiḥ tır**. «bana evleri vermiştir».

4. METİNLER

A. MEMLUK KIPÇAKÇASI

1. HULĀSA adlı anonim eserden (Eserin dili tamamıyla Oğuzca'dır.):

(Adam) aşlık akmägä başladısa kargalar kældi, aşlıgı yädi, Adam ʿa(leyhi)s (älām) täingri t (aʿälā) ya şikāyät kıldı, ol sâʿat içindä Cebirāʿl indi yay daḥı bir kiriş daḥı iki ok alıp kældi, Adam, ayıtdı: yä Cebirāʿl, bu ne durur? dedi, sordı. C. ayıtdı: bu täingri taʿälānuḡ kuvvätindän dur dädi, Adama andan ok atmaḡı ögrätti ve daḥı adını nuşşāb dädi, ab ol karganuḡ adı durur, süryān dilincä ve daḥı abba ok adı dur, maʿnāsı ol bolur kim karganı sür bu ok birle demäk bolur. andan soḡra ʿarab dilincä nişşāb ad verdilər.

Adem, (Cennet'den kovulduktan sonra) tarlasını ekmeye başlayınca, kargalar geldiler (ve) tarlayı (tarlaya ekileni) yediler. Adem (Aleyhis-selam) Tanrı Tealâ'ya şikâyet etti, o saat Cebraîl indi: bir yay, bir kiriş ve iki ok alıp geldi. Adem sordu: Ya Cebraîl bu nedir? dedi. Cebraîl cevap verdi: bu, Tanrı Tealâ'nın kuvvetindendir dedi. Adem'e bu sebepten ok atmayı öğretti ve adını **naşşāb** koydu, **ab** o karganın adıdır; ve Süryanice'de **abba** ok demektir. Manası kargayı bu ok ile sür çıkar demek olur. Ondan sonra Arap dilinde **nişşāb** adını verdiler.

1. Metin A. ZAJACZKOWSKI'nin tıpkı - basımından alınmıştır: *Une version mamelouke du traité arabe sur le tir à l'arc du XIV e siècle*, Rocznik Orientalistyczny, cilt 20, 1956 185-87 (f. 105a₉ — 106a₄).

2. MUNYA AL - ĞUZĀT (Münyetü'l - ğuzāt) dan (1446 da Mısır'da yazılmıştır.) :

bu taķı vaşlā hīlālärini bayān kılor, bir arşūn mīkdārı süñtü ağaçındın algıl, kim süñtünün lavnı kibi bolsun, taķı anı süñür-ğā aşāğasındın vaşlā kıldurgıl, kim hiç bilgirmäsın. taķı ol vaşlānı itügingdā yā iyariğdā kızlāgil. kaçan süñülärinüzni ölçsälär taķı uzun kässälär, bäs sän ğarımın din bir azğınā yıraqraq turub koluğ içindā şan'at birlä ulaşturgıl, kim ğarımın taķı özge kişilär hiç körmäsün. kaçan vaşlanı muhkam kılsağ vaşlā dā'ıman iki ilig arasında bolsun, kim ğarımın körmägäy, taķı kıräk kim vaşläsi yahş bolğay, kim oynar ırkän tüşüb rusvāy bolmağay sän. ta, ı ğarımni sançsan, bu munı hīlā birle sançdı tımägäylär, aşl bu lölärdä çävüklük şatırılık turur. hiç kimäsäğä bildirmägäy tā mas-tür kalgay va's-salām.

Bu (bölüm) bağlama hilelerini beyan eder. Bir arşın mikdarı mızrak ağacı al, mızrağın rengine olsun ve onu mızrağına aşağı-ından bağla ki, hiç belli olmasın. Ve o bağlantı kısmını eteğinde veya eğerinde gizle. Eğer mızraklarınızı ölçseler ve uzun kesseler, o zaman sen düşmanından uzak durup, kolun içine ustalıkla yerleş-tilir, ki düşmanın ve başkaları görmesin. Her ne kadar bağlantı sağ-lum yapılırsa yapılsın, bağlantı iki elinin arasında olsun, ki düşma-nın onu görmesin. Ayrıca bağlantının iyi olması gerek, ki mücadele esnasında düşüp rüsvay olmayasın. Eğer düşmanını vurusan, bu onu hile ile vurdu demesinler. Bu işlerde asıl olan çeviklik ve be-cerikliliklerdir. Hiç kimseye bildirmemeli ve gizli kalmalı vesselām.

(ABDÜLKADİR İNAN'ın tıkpki - basımından, Türk dili araştır-maları yıllığı belleten, 1953, 1-2. levha).

B. ERMENİ KIPÇAKÇASI

1. 50 (51). mezmurun başlangıcı Diakon Lusik tercümesinden:

1. Dun. İt Yenmah uçun sagmos tavit'ning:
2. Haçan keldi angar natan markare. Haçank'i barıpedi per-sape hat'ına:
3. Yarlga manga t'engri ululuğunga kora yarlğamazhıngning sening. kopluluğunga kora şagavat'ingning sening. buzgın torasizlik'imni menim:

4. Ayruhsu yuvğın meni torasızlık'ımdan menim. da yazıhum-
dan menim aruv etk'in meni :

1. Davud'un muhteşem mezmûru
2. Betşeba'a vardığında Natan Peygamber yanına geldi
3. Ey Tanrı bana büyüklüğüne göre merhamet eyle, rahmetin çok, günahlarımızı yok et.
4. Beni haatlarımdan iyice yıkayıp, günahlarımdan temizle.

Metin F. KRAELITZ - GREIFENHORST'dan alınmıştır. Bk. F. KRAELITZ - GREIFENHORST, WZKM, cild. 26, 1912, 315, 316.

2. Keldi Kuzma Ilovlu pan Jurko voytnung alına Melkonung. Carungung. Guregning, Kirkor-ng alına da aytı, ki bılar (<bäg-lär) satıp edi Vasil manga kendining 2 uvun da tolovun alıptr, tugalda manga uzlarını zdad etip tir barça aruf.

hali kiyovu Bernat klamas dopustit etma da çıhma, ki manga Hızı artından pay aytıp tir. Vasil kethoyalıhı da bulay vızat etip tir Ilovnung. Biz kethoyalar işitip 2 stronanı da Vasilga skazat etiñ, 2 haftada Ilovga barıp da bu kişi bla tora alına kiyovu bila 1 yari etip da bu kişilga yana aruv bergay uzlarını. da bizga keltirgay toradan ratuşdan bitik mohuru bila Vasil da berdi Vasil yuk Minasni Manugbas ki bargay Vasil Ilovga da spravitca bolgay da kelgay 2 haftada.

A egar Vasil Ilovga barmasa na yana haçan kelsa Kuzma munda harclansa da şkotovat etkay Kuzmaga a Vasil aferovat etkay Minaska barça ziyannı neçik kelsa Minaska.

lovlu (Lembergli) Kuzma (Kosmas) bay Jurko Vogt (Vogt) Jurrko» «Georg» un önüne, Melko (Omeljan), Carug, Gureg ve Kirkor'un önüne geldi ve şöyle dedi: Beyler Vasil bana iki evini satmıştı karşılığını tamamiyle aldı ve evleri bana tamamen teslim etti.

Şimdi güveğisi Bernat beni içeri bırakmıyor kendisi de çıkmıyor ve şöyle diyor: Kızının payı benimdir Vasil bunu Ilov (Lemberg) mahkemesine verir. Biz kethudalar iki tarafı da dinledik Vasil'e iki hafta içinde bu adam ile Ilov (Lemberg)'a gidip mahkeme karşısında güveğisi ile mal taksimini yapıp bu adama yeniden evlerini tamamiyle vermesini, bize mahkemeden ve idareden mühürlü yazıyı getirmesini söyledik. Vasil de kefil olarak Minasni Manug-

bas'ı gösterdi, ki Vasil Ilov'a (Lemberg) gidecek işleri halledecek ve iki hafta içinde dönecek.

Eğer Ilov'a (Lemberg'e) gitmeyecek olursa ve Kuzma tekrar buraya gelirse, Kuzma'nın bu iş için yaptığı masrafları ödeyecek ve Vasil Minas'a bütün zarar ziyanını ödeyecek.

Metin T. I. HRUNIN; dan alınmıştır. Bk. T. I. HRUNIN, **Pam-jatniki poloveckogo jazyka XVI veka**, V. A. Gordlevskij armağanı (Akademiku Vladimiru Aleksandroviçu Gordlevskomu k ego semi-desjatipjatiletiju. Sbornik statej), Moskau 1953, s. 92-93.

Aşağıdaki kısa lügatçede Slav veya Ermeni menşeli az tanınan bir kaç kelime açıklanmıştır. Diğer kelimelerin anlamı umûmiyetle bilinebilir veyahut da metnin gidişinden anlaşılabilir.

aferovat	< Orta Ukraynca aferovat' , yerine getir—
dopustit	< Ukraynca dopustit' , bırak—
dun	< Ermenice dun , mısra, satır
Ilov	< Eski ve Orta Ukraynca L'vov , bugün l'viv , Lemberg
kethoya	< Fasça kadhudā , kethüdā
markare	< Ermenice markare , peygamber
pan	< Ukraynca pan , bay, bey
ratus	< Ukraynca ratus , Belediye
sagmos	< Ermenice sagmos , mezmur
skazat	< Ukraynca skazat' , söyle—
spravica	< Ukraynca spravit'sja , meydana getir—
strona	< Polonca strona , taraf
şkotovat	< Ukraynca skodovat' , yerine getir—, edā et—
voyt	< Ukraynca vojt Vogt
vznat	< Ukraynca vznat' , tanı—, bil—
zalat	< Ukraynca zdat' , ver—, teslim et—

KARAHANLICA

MECDUT MANSUROĞLU

1. Kaşgar'dan çıkarak Doğu ve Batı Türkistan'da Eski Türkçe yazı dilinden gelişen ilk İslâmî edebiyat diline «Karahanlıca» denilir. Bu edebî şive «Orta Türkçe» ve «Hakaniye» adlarıyla da anılır. 11 ve 12. yüzyılların İslâmî - Türk edebiyatı ürünlerini kapsar ve sonra yerini «Harezmi Türkçesi»ne bırakır.

Karahanlıca'nın henüz kapsamlı bir incelemesi yapılmamıştır. Şimdiye kadar sadece C. BROCKELMANN yakından açıklamaya çalıştı (bk. aşağıya). *Osttürkischen Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens* (Orta Asya islâmî edebî dillerinin doğu Türkçesi grameri) Leiden, 1951 den 1954 e kadar, adlı eserinde Karahanlıca'dan alınmış örnekler bulmak mümkündür.

Ellinizdeki araştırmada aşağıdaki eserler gramer yönünden değerlendirilmiştir :

I. Maḥmûde'l - Kâşgârî'nin Divanü Lügati't - Türk'ü, 1073 yılında tamamlanmış, arap diliyle yazılmış sözlük. Yüzyılımızın başında İstanbul'da bulunmuş olan metin, iki yüzyıl sonra istinsah edilmiş, üstelik hiç Türkçe bilmeyen biri tarafından. —Zararı olduğu kadar faydası olduğu da bir gerçek.— Sadece Karahanlıca kelimeler üzerine bir eser değil, aynı zamanda, bu zamanın Türk Dünyası üzerine tarihi ve folklorik bazı notlarla karışık edebiyat ve atasözlerinden alınmış bir çok örnekleri de ihtiva eder. Bu haliyle o zamanki Türk dili ve folkloru için çok zengin bir kaynaktır. Aslında, burada (eserde), «Türkçe» diye gösterilen Karahanlı edebî şivesiyle meşgul olunmaktadır. Bu şivenin yanında, henüz yazı dili

haline gelmemiş olan diğer Türk diyalektlerinden de bahs edilmiştir. Bazan, buna rağmen, şive husûsiyetleri istenilen şekilde verilmemiştir.

Eser ilkin üç cilt halinde basıldı: I, İstanbul 1333/1914; II, İstanbul 1333/1914; III, İstanbul 1335/1917. Bunu C. BROCKELMANN'ın bu malzeme üzerine çalışmaları takip etti: **Maḥmūd al-Kaschgaris Darstellung des Türkischen Verbalbaus**, KSz XVIII (1918/19), 29-49; **Alturkestanische Volksweisheit**, Ostasiatische Zeitschrift VIII (1920), 49-73; **Maḥmūd al-Kāşğarī über die Sprachen und Stämme der Türken im XI. Jahrhundert**, KCsA I (1921), 26-40; **Alturkestanische Volkspoesie I**, Asia Major, Proband (1923), 3-24; **Alturkestanische Volkspoesie II**, Asia Major I (1924), 24-44; **Volkskundliches aus Alturkestan**, Asia Major II (1925), 110-124; **Naturlaute im Mitteltürkischen**, UJb VIII (1928), 257-265; **Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd al-Kāşğarīs Dīvān Luġāt at-Turk**, Budapest — Leipzig 1928, VI+252 s. (İlerde K olarak kısaltılmıştır). (Kelimelerin bir kısmı ya eksiktir yahut da yanlış okunmuştur; bunun için B. ATALAY'ın diziniyle, aşağıya bk., tamamlanmıştır.)

BROCKELMANN'ın neşr ettiği metinlerin bazı yerlerinin düzeltilmesi ve değişik yorumu için bk.: J. SCHINKEWISCH, **Rabgūz's Syntax**, MSOS XXIX ve XXX (1926/27), 130-172 ve 1-57.

Bunlardan sonra Türkçe baskı ve incelemeler gelirler: Metnin tıpkı-basımı: Ankara 1941; B. ATALAY tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir: I, Ankara 1939; II, Ankara 1940; III Ankara 1941 (İlerde K I-III olarak kısaltılmıştır); B. ATALAY'ın **Dizin'i**: Ankara 1943 (ilerde K olarak kısaltılmıştır; burada da bazı kelimeler eksiktir ve hatalı yorumlar vardır; bunun için, yeniden ele alınmalı ve C. BROCKELMANN'ın indeksi ile, yukarıya bk., tamamlanmalıdır).

I. 1069 yılında Kāşğar'da Karahanlı hükümdarı Tawġaç Buġra Hān için yazılan Balasagunlu Yūsuf Haşş Hācib'in **Qutadġu Bilig'i**: mutekarip vezninde, öğretici, geniş çaplı (6645 beyit) bir eserdir.

Eserin başlıca üç yazması vardır :

1. 1439 yılında uygur yazısıyla istinsah edilen Viyana yazması. Bu yazmanın 915 beyti ilkin H. WAMBERY tarafından neşr edildi: **Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik. Uigurischer Text mit Transcription und Übersetzung nebst einem uigurisch - deutschen Wörterbuch und lithographierten Facsimile aus dem Originaltext des Kudatku Bilik**, Innsbruck 1870, IV+260 s. Daha sonra aynı yazma W. RADLOFF tarafından neşr edildi ve işlendi: **Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K. K. Hofbibliothek in Wien**, St. Petersburg 1890, XIII+200 s.; **Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun. Theil I. Der Text in Transcription**, St. Petersburg 1891, XCIII+252 s. **Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Bâlasagun, Theil II. Text und Übersetzung nach den Handschriften von Wien und Kairo**, St. Petersburg 1910, XXIV+560 s.

2. 1914 yılında Z.V. Togan tarafından bulunan Fergana yazması. Arap yazısıyladır ve 6095 beyit ihtivâ eder. İstinsâh tarihi belli değildir.

3. Kahire Hidiv Kütüphânesi'ndeki Mısır yazması. Arap yazısıyladır ve 5800 beyit ihtiva eder. W. RADLOFF **Ḳutaḡu Bilig** üzerine yazdığı üçüncü eserinde bu yazmadan istifâde etmiştir (yukarıya bk. !).

Her üç yazmanın tıpkıbasımı Türk Dil Kurumu tarafından neşr edilmiştir: Viyana nüshası: İstanbul, 1942, 144+200 s. (Önceki çalışmalar zikr edilmiştir); Fergana nüshası: İstanbul, 1943, 24+447 s.; Mısır nüshası: İstanbul 1943, 14+392 s.

Ḳutaḡu Bilig'in edisyon kritiğini R. R. Arat bu yazmalara ve bazı münferit metinlere dayanarak neşr etmiştir: İstanbul 1947, LIX+654 s. (lerde **KB** olarak kısaltılmıştır). Her ne kadar bu baskı büyük çapta ve bütünüyle tatmin edici ise de, bazı hallerde Karahanlı edebî şivesine uygunluk göstermez ve bunun için de kullanırken dikkat etmek gerekir. SCHINKEWITSCH'ın **Rabḡuzls Syntax**'ında (yukarıya bk.) **KB**'n münferit yerleri için başarılı yorumlar vardır.

III. Edîb Ahmed Yûkneki'nin kaleme alınış yeri ve tarihi henüz aydınlatılamamış olan **‘Atabetü'l-Haḡā'ik** (Hakikatlerin Eşiği) 1. **‘Atabetü'l-Haḡā'ik**, mutekarip vezninde, 121 dörtlükten müteşekkil, islâmî, öğretici bir eserdir.

Eser **Hibetü'l-Hakā'ik** adıyla ilk defa Necib Âsım tarafından tanıtıldı ve yayımlandı: İstanbul, I. kısım, Arap ve Uygur yazılı metin 55 s., II. kısım Tercüme ve açıklama, 112 s., İstanbul 1334/1915. Daha sonraları, R.R. Arat tarafından, giriş (eski çalışmalar zikr edilmiştir), metnin transkripsiyonu (burada dörtlükler mısralar haline getirilmiştir), Türkiye Türkçesi'ne tercümesi, notlar, tahlilî indeks ve çeşitli yazmaların tıpkıbasımları (1. 1444 de Uygur yazısıyla istinsah edilen Semerkand yazması; 2. 1480 de Arap ve Uygur yazısıyla istinsâh edilen İstanbul yazması; 3. muhtemelen 15. asrın ikinci yarısında istinsâh edilmiş olan arap harfli İstanbul yazması, ve diğer dört çok eksik parça) ile birlikte işlenip neşredilinceye kadar [İstanbul 1951, 163+LXXXI+CLXXII s. (ilerde AH olarak kısaltılmıştır)]. Pek çok kimse eserle meşgul olmuştur: **KB** baskısı için söylenen şeyler AH için de geçerlidir. Bundan başka tercüme yer yer hatâlıdır veya sathîdir. Ayrıca yanlış okunuşlar ile indekste bulunmayan kelime ve ekler de tesbit edilebilir.

IV. Yedi uyurlar (**Aşhābu'l-Kahf**). 1914 yılında Karşı (Özbekistan) da bulunan bir Kur'ân tercümesidir.

Eser, A.K. Borovkov tarafından, transkripsiyon şeklinde, açıklamalar ve orijinal metnin bir sahifesinin tıpkıbakımı ile birlikte işlendi ve neşr edildi. **Iz materialov dlja istortii uzbekskogo jazyka**, Tjurkologičeskij Sbornik I, Moskau-Leningrad 1951, s. 73-79 (ilerde AK olarak kısaltılmıştır). Her ne kadar eser 15. yüzyılda istinsah edilmiş ise de Karahanlı edebî şîvesinin özelliklerini gösterir. Tarafımızdan ele alınan yazı dilinin ilk mensûr eseridir. Ne yazık ki incelemeci tarafından aşağı yukarı bugünkü Özbek telâffuzuna göre okunmuştur. Ve bazı yorumlar da kabul edilebilecek şekilde değildir.

21. Karahanlıca vesikaların yazılmış olduğu alfabeler Uygurca ve Arapçadır. Uygur yazısıyla yazılmış olan bazı Karahanlı Türkçesi metinleri, son devir Uygur yazı sistemi özelliklerini gösterirler: Sadâlı ve sadâsız konsonantlar ittiratsız yazılırlar; **k**, **ğ** ve **h** tefrik edilmezler; ayrıca diğer sesler (bunlar arasında ünlüler)in yazılışında da bir kaide yoktur. Bu yazılış şeklinin fonetik bir anlamı yoktur. Çünkü, yeni kabul edilen, fonetik Arap alfabesiyle yazılan metinler, temsil edilen sesleri açıkça ayırt ederler.

Arap yazısının imlâ sistemi, büyük çapta bütünüyle, sadece Uygur yazı sisteminin bir transliterasyonundan ibarettir: Eski Türk-

çe Uygur yazısında yazılmayan ünlü harfler, (burada da) yazılmazlar. Nazal ɳ için harfleri kullanılır; s sesi türkçe ve türkçeleşmiş kelimelerde, kalın sıradakiler de dahi ile verilir; ç sesi

ç ve p sesi ile temsil edilir; ekler çoğunlukla kökten ayrı yazılır : Daha sonraki Orta - Asya Türk şivelerinde olduğu gibi, imlâ, Eski Anadolu Türkçesi ve Türkiye Türkçesine nazaran daha istikrarlı ve daha insicamlıdır. İlk defa Karahanlı Türkçesinde inkişaf etmiş olan iki ünsüz, yani δ ve w, arap yazısında, ve yeni icad edilmiş ile verilmişlerdir.

221. Karahanlıca vokaller belki de aşağı yukarı Eski Türkçe'de olduğu gibidir: a, ı, o, u, ä, e, i, ö, ü.

Görünüşe göre, Karahanlı Türkçesi'nde, kök hecede bir kapalı e vardır. İki gerçekten, oldukça katıyetle, çıkarılabilir :

1. e nin yazılışında i~ä arasında sık sık kaymalar (fakat hiçbir zaman insicamla yazılan i yahut ä için değil) vardır.

2. KB'in bir el yazması (bk. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik... 59) e yi çoğunlukla fethalı ye ile transkribe eder. (İstinsah şekli mi?) Buna göre bu araştırmada e muntazaman e ile transkribe edilmiştir. [krş. UAJB XXIX (1957), 215-223 teki makalem].

222. Türkçede uzun ünlü meselesinin K'ye bakarak büyük kısmıyla çözüldüğünü (L. LİGETİ, *Les voyelles longues en turc*, JA CCXXX, 1938 ve A Török *hosszu maganhangzok*, Maygar Nyelv XXXIV, 1938, 65-76) kabul etmek güçtür, çünkü aynı vokal uzunlukları Karahanlıca'nın diğer eserlerinde de vardır. Bu edebi şivenin geri kalan metinleri için bu mesele hakkında kolay ve itirazsız karar verilemez, çünkü diğer bütün yazmalarda hemen hemen bütün ünlü harfleri yazılmamıştır. (krş. 21) Bunun için bu meselelerin derinliğine araştırılmasını beklemek icab eder. Bu bakımdan bu araştırmada Karahanlıca'nın uzun ünlüleri gözönüne alınmamıştır.

Bazı orijin ünlüler Eski Türkçe'de olduğu gibi muhafaza edilmiştir: Tüp, «dip, kök, esas, temel»; K., KB 1322; yanı 'yeni' K, KB 414, AH; baldur, paldur 'balta, nacak' K, KB 1736; boğuğ 'boya, renk'

K, KB 3146, *ortu* 'orta' K, KB 5564; *kopur*— 'kopar—, dik—, çıkar—' K, KB 47 ~ çok nadir *kopar*— KB 47 A; *soğun* 'sogan' K ~ *soğan* K; *törü*— 'yaratıl— K, KB 124, AH ~ nadiren *törä*— KB 124A vs.

Ünlü Atlaması: —u—/—ü—>—a—/—ä: *tutam* 'tutam' KB 5265 < **tutum*; *tutaşı* 'yakın, sık' K, KB 5189 < **tutuşı*; *tüzüş*— 'dü- züş—, düzeltmeye yardım et—' K < *tüzüş*— K.

Ünlü değişmesi: —a ~ —I— nadir: *alımğa* 'prens kâtibi' K: < *ılımğa* K. KB 4146; *aşaç* 'çanak, tas' K ~ *aşıç* K.

Büzüşme : 1. İktidar şeklinde: Ünlü zarf fiil eki ve u— 'muk- tedir ol—' yardımcı fiili yan yana geldiğinde: *ayugay* 'söyleyebile- cek' AH 3; KB 5656; *tapnuğay män* 'bulabileceğim' krş. 3055); *yeyü- mädi* 'yiyemedi' AH 274, *bilumâz* 'bilemez' (krş. 3215,4). 2. Ayrıca *İkigü* 'ikisi, her ikisi'

Ses uyumu aşağı yukarı Eski Türkçe'de olduğu gibidir. Aynı şey düzlü ve yuvarlaklı ekler için de geçerlidir, *anun*— 'hazırlan—, si- lahlan—' K, KB 1240, AH; *bulut* 'bulut' K, KB 86, AH; *ulu*— 'ulu—' K, KB 2779; *yağuş*— 'yaklaş—' K, KB 136, *eğü* 'iyi' K, KB 2242, AH; *böri* 'kurt' K, KB 461; *köşik* 'örtü, perde, gölge, sığınak' K, KB 451; *ögdi* 'mükâfat' K, KB 4720, AH.

Türkçe eklerinden de anlaşıldığına göre Arapça ve Farsça'dan alınmış kelimelerin çoğu kalın damak sesleriyle telâffuz edilirler. Yine de bu kalın damak sesi taşıyan eklere rağmen, dikkat edilirse, KB ve AH de ince damak sesi olarak transkribe edilmişlerdir. Ek- lerin bağlantı ve bağ ünlüleri kendilerinden sonra gelen heceye gö- re ayarlanırlar ve neticede, Eski Türkçe'de olduğu gibi düz ünlüle- rin yanında dar yuvarlak ünlü de ihtiva edebilirler: *sat-ı-ğlı* 'satmak azminde olan' K II 297: 16; *uğ-u-ş* 'akıl' K, AH; *sıl-ı-g* 'temiz' K, KB 675; *söz-ün* 'sözün' KB 983 AH; *tanuğ-luğ* 'tanıklık' K, KB 386; *tırlı-ğ* 'hayat' KB 976; *ukuş-luğ* 'akıllı' K; *hunar-lıg* 'hünerli' AH; *kut- suz* 'bahtsız, bedbaht' K, KB 49, AH; *billig-sız* 'şuursuz, bilgisiz' K, AH

Komsu dış eti ve asıl dış seslerinin tesiriyle damaksızlaşma ilk defa başlamıştır: *biçgil* 'biç' KB 1375 ~ *biç*— 'biç—' K; *biçäk* 'bıçak' K. ~ *biçgu*, *bışguç* 'makas, bıçak' K; *ısıg* 'sıcak, kızgın' K, KB 2408 ~ *ısin*— 'ısin—, sev—' K I 202:3; *iş* (ön damak sesli eklerle) 'iş' K, KB 1297. 5196, AH ~ *iş* (art damak sesli eklerle) 'iş' K; *säçlş*— 'çalışırken dağıtmak' K II 92: 12 ~ —*saç*— 'saç—' K II 4: 27, AH; *tıl*

(ön damak sesli eklerle) 'dil' AH ~ tıl (art damak sesli eklerle) K; tişi (ön damak sesli eklerle) 'dişi' K, KB 980, 1303 ~ tışı (art damak sesli eklerle) K; yörit «yürüt—» KB 454 AB ~ yorit— [pek çok yerde (pçy)].

Zamirlerde teg son çekim edatı esnek bir şekilde kullanılır, orta hece düştüğü (bk. 3218) hallerde de: andağ «onun gibi, böyle» K, KB 3156, AK 74: 4; mintäg «benim gibi» KB 389; mudağ «böyle, bunun gibi» K, KB 2925, AK 77:20.

Şu hallerde yuvarlaklaşma olur: 1. Dudak ünsüzlerinde ilerleyici yakın benzeşme olarak: awıçka «reis = ihtiyar» KB 2984 BC ~ awıçka, awıçğa K, KB 2984; ewür— «çevir—, yoldan döndür—» K, KB 4216 ~ ewir— AH 424; böläk «hediye» K ~ bäläk K; mün «çorba» K (<min); mün— «bin—» K. KB 2354 (<min—); kapuğ «kapı» K, KB 1768 (<kapığ); tapuğ «itaat, hizmet» K, KB 1608 (<tapığ); yapuğ— «yapış—» K, AH ~ yapış— K; 2. İlerleyici uzak benzeşme olarak: amrül— «rahatla—» KB 3084 (<amrıl—); ewlüg «ev sahibi» K, KB 164B ~ ewlig K, KB 164; çawluğ «şöhretli» KB 2298 çawlığ KB 2298 A; erdämlüg «erdemli» KB 567 B ~ erdämlig KB 567; tewlüg «hileci» K (<tewlig); 3. Dudak ünsüzlerinde gerileyici yakın benzeşme olarak: ewlänüp (nadiren) «evlen—» K I 258:1; sewdüm «sevdim»; tüpı «tipi» K, KB 3796; cuvāb «cevap», KB 672 A'ya göre ~ cavā KB 672'ye göre, 4. Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme olarak: a) Dar ünlülerde: bulut «bulut» K, KB 86 A, AH ~ bulıt K, KB 86, AH; körküt— «göster—» K, KB 666 A ~ körkıt— K, KB 666, munu «bunu» K, KB 107A ~ munı pçy; oku— «oku—, çağır—» K, AH ~ okı— K, KB 4908, AH; ögdü «mükâfat» AH ~ ögdi K, KB 4396, AH; sürkülä— «sürükle—» K ~ sürkilä— K; tumşuk «gaga» K, KB 77 (<tumşık); unut— «unut—» K, KB 757A, AH ~ unıt— K, KB 757, AH; yoruk «gidiş, karakter» K ~ yorık K, KB 4862; sonunda «sonunda» K III 357:27 ~ —ı/—i şekilleriyle (3. Şahıs iyelik eki) pçy; özü «kendisi» K III 12:2 ~ özi pçy; unutmuş «unutmuş» K I 228: 18 ~ —mış/—miş şekilleriyle (krş. 313) pçy; b) geniş ünlülerde (1. gelişme basamağı olarak: —a—/—ä—> —o—/—ö—). Çok nadir: kösös «arzu» KB 1725 <kösä— «arzu et—» K, AH 373; ülög «kısım» K, KB 3122 <ülä— «üleştir—» K, ülös «kısım» K, AH <ülä— «üleştir—» K; 5. Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme olarak (u-umlaut): orut «ince bitki» K, KB 5639 ~ arut K; tolu «isabetli» AH ~ talı K, KB 2966, AH; yünçü «inci» K, KB 2935 ~ yıncü K, KB 212.

Düzleşme şuralarda görülür : 1. Yarı ünlü veya diş seslerinde gerileyici yakın benzeşme olarak: eksiyür «eksiliyor» AH 199 (<ek-sü—) «eksil—» K, KB 973; süniş «mücadele, kavgâ» K ~ süniş K; umunç «umut» KB 5514, AH ~ umunç K, KB 1364, AH yumut— «birleştir—, topla—» K, KB 3008 ~ yumut— K; 2. Dudak sesi olmayan ünlülerde ilerleyici benzeşme olarak: eri— «eri—» K ~ erü—K; kändi «kendi» AK 74:3 ~) kändü K, KB, AH; yaşık «miğfer» KB 5359 ~ yaşuk K; yitık «yitik, keskin» K ~ yitük K; terki «yemek masası» K ~ terkü K; tınsın «dinsin» K II 316:10 ~ —sun/—sün şekilleriyle pçy. Tängrigäri «Tanrıya doğru» K III 25:11 ~ —garu/—gärtü şekilleriyle pçy. 3. Diş ve diş eti sesleriyle ilerleyici benzeşme olarak, nadiren: süçlg «tath, tatlı içki, şarap» K, KB 547 ~ süçüg K, KB 2812, AH; yünçi «inci» KB 2952 B ~ yünçü K.

Açık vurgusuz orta hece düşmesine örnekler: akru «yavaş» K, KB 1604 ~ akuru K, bilgi «bilgisi» KB 3151, AH (<bilgi); ärnjäk «parmak» K ~ äränjäk aynı anl. K; —İlnür «yakalanır, zapt edilir» AH (<İlnür); ödrüm «en iyi» K, KB 2332 (<ödürüm); ötrü «ödürü» KB 1683, Alt <ötürü); urşu «birbirine çarparak» KB 2293 (<uruşu); yandru «yine, tekrar» K, KB 5034 (<yanduru).

231. Karahanlı Türkçesi'nde bulunan ünsüzler şunlardır :

b, c,^{xx} ç, d, f,^{xx} g, ğ, h, h, j,^x k, k, l, τ,^{xx} m, n, ŋ, p, r, s, ş, t, v,^{xx} w, y, z, δ.

x : ikinci derecede ve yabancı kelimelerde

xx : yalnız yabancı kelimelerde

xxx : çevri yazıda dikkate alınmadı.

232. Eski Türkçe'deki ünsüzler büyük bir ekseriyetle kendilerini muhafaza etmişlerdir: tükäl «bütün, hep» K, KB, AH; bus «pus»; K; bus— «pus—» AH; busuğ «pusu» KB 2370, kıtar— «uzaklaştır—, gider—» K, AH; otuğ, otun «odun» K, AH; ötä— «öde—» K, KB 2905, buğa «boğa» K; öçüktür— «kızdır—» AH; awçı «avcı» K, KB 2635, sanç— «sapla—, sok—» K, KB 139, AH eklerde de (muhafaza edilmiştir) : karagüka «karanlığa» KB 1861, keltür— «getir—» K, AH; birtäm «uzun zaman» K, unitğan «unutan» K, KB 2771, tatğu «fiat, değer» AH 440, öpdü «öptü» K I 163:23.

Belirli kelimelerde j sesinin ortaya çıkışı dikkate değer:

Jağla— «çağla—» K; **koruğjin** «kurşun» K; K; **erejlen**— «sıh-
hatte ol—» KB 3138 **buğın** «(çöpleme) denilen ağılı bir ot» K.

Ünsüz Değişmesi :

ç~ş: çok seyrek: **çöpik** «süprüntü, çöp» K~**şöpik** K;

ğ~m. seyrek: **ahsun** «içkili iken kavgacı» K~**ahsum** K; **tırnak**
«tırnak» ~ K **tırmal**— «tırmala—» K.

k~h: oldukça sık: **kalı** «eğer» ~ **halı** KB 27A; **kalık** «hava,
gök» K, KB 80; **kulhak** «kulak» K ~ **kulhak** K; **yakşı** «güzel, iyi»
KB 433~**yahşı** KB 433 AB, AH;

ğ~h: çok seyrek: **sıgıt** «ağlama» K~**sıhıt** K.

—z ~ —s: Bazı kelimelerde ve özellikle geniş zamanın (—mas/
—mäs) menfisinde: **kögüz** «göğüs» K, AH ~ **kögüs** K, AH; ***yalıuz**
«yalnız» ~ **yalıus** K; **ötnümäs män** «bildiremem, söyleyemem»
KB 791~**ötnümäs män** KB 791 BC; **tägilmäz** «ulaşılamaz» AH 234
—**tägilmäz** AH 234 BC, **bilmäs** «bilmäz» K I 114:4, **bolmas** «olmaz»
AK 75:6 v.s.

—z ~ —r— Rotatizm, seyrek: **bazğan** «mersin ağacının ye-
mişi» K ~ **barğan** K; **iste**— «takip et—, ara—» K, AH (<izde—)
~ **irtä**— «aramak, intikam almak için aramak» K, KB 1730, AH;
kız «kız» K; ~ **kırkın** «esir kız» K; **kızğa**— «kulu kızıp uzaklaştı-
mak» K ~ **kırğa**— K.

ğ~n: seyrek: **ärñäk** «parmak» K~**ärnäk** K; **otun** «odun». K ~
otun KB 3780, AH.

Ünsüz atlaması: **b>w**: daha sonra belirli şivelerde yerine v'ye
bırakmış olan eski **b**— sesi burada **w** ile temsil edilir: **aw** «av» K,
KB 2635; **öwkä** «öfke» KB 332 ~ **öpkä** «akciğer, öfke» K (<öbke);
saw «söz, kelime, hikâye, ün» K, KB 1447; **yawuz** «kötü» K, KB
413, AH.

—d—>—δ—: Bazı istisnalarla Eski Türkçe'deki —d— Kara-
hanlıca'da —δ— olmuştur; **aδak** «ayak» K, KB 401, AH; **aδın** «ayrı
başka» K, KB 1633, AH, AK 74:10; **öδ** «zaman, çağ» K, KB 5689, AH;
yod— «yoy—, bozmak» K, KB 2798, AH, İstisnalar: **bedü**— «büyü-
mek», K; **käd** «iyi» K~**käδ** K; **ködüg** «iş» K; **küduğ** «kuyu» K~**ku-
düg** K; **edlä**— «iş edin—» KB 1633 C~**eδlä**— KB 1633, **edik**— «mey-
dana gel—, meydana getir—» KB 347 A~**eδik**— KB 347, **ediş** «mal

mülk; bardak, kadeh» KB 2886 c, 2887 BC ~ eğış KB 2886, 2887: **kod**— «koy—» KB 3592 C~**koç**— KB 3592; **edgü** «iyi» AH~**eđgü** AH; **kedim** «giyim, elbise» AH ~ **keğim** AH. Karıştırma yoluyla : **erdäm** «erdem» K~**erdäm** K; **kağaş** «akraba» KB 3237 B **kağaş** K. KB 3237.

—**đ**—> —**y**— Bazı —**đ**— ler—**y**— olmuşlardır: **ayru** «ayrı» K; **eygü** «iyi» AH; **qoy**— «koy—» AH; **key** «iyi», katı» K, AH; **kıy**— «kıy—, sözünden dön—, cay—» AH 5076; **kıyık** «cayma» KB 1723; **keyim** «giyim, elbise» AH.

ñ>y ve n: **ayın** «tekit edatı» K; **çıgay** «fakir» K, KB 3098, AH; **kayda** «nerede» K, AH; **kayra** «nereye» KB 1320, **kayu** «nerede, nasıl» K, KB 94, AH, AK 74: 7; **koy** «koyun» K, KB 1412~**kon** KB 1500 v.s.

—**z**—> —**s**— : Sadece —**zun**/—**zün**, —**zunı**/—**zünü**, —**zu**/—**zü** (S: 322411) üçüncü şahıs emir ekinde; **ts**—> **s**— : Sadece şu kelime-
de : **suyurka**— «acı—, merhamet et—» KB, 1404 (<**tsuyurka**—);
—**ts**—> —**ç**— : Sadece şu kelime-
de : **süci**— «tatlı ol—» K, KB 2836 (<**sutsi**—) **süciğ**, **süciğ** «tatlı, tatlı içki, şarap» K, KB 1696, AH,
—**št**—> —**ç**— sadece şurada: **uçmak**, «cennet» K, KB (<**soğd. üst-mah**); **taş**—> **ç**— : sadece şurada **çık**— «çık—» K, KB 1316, AH, AH (<**taşık**—).

Ünsüz düşmesi :

r> Ø : İç ve son seste oldukça sık: **bek** «sıkı, sağlam» K, KB 3172, AH ~ **berk** K, AH; **bilä** «ile» K, KB 4843, AH, AK ~ **birlä** K, KB 4985, AH, AK 75: 3; **e**— «i—» K **er**— pçy; **kigür**— «girdir—, sür—» KB 2370; **kutul**— K, KB 1374, AH~**kurtul**— K; —**la**/—**lä** çokluk eki K I 207: 10, II 54/I 3, III 158:8 ~ —**lar**/—**lär** pçy —**sa**/—**sä** şart eki. pçy ~ **sar**/—**sär** (bk. 322-413).

—**ğ**—/—**g**—> Ø : Bazı hallerde: **äşäk** «eşek» K ~ **äşgäk** K; **eğış** «mal, bardak, kadeh» K, KB 2918 ~ **egđış** KB 2884; **keräk** «gerek» K, KB 3209, AH, AK 75: 8 ~ **kergä**— «yakışık al—, yerinde ol—» K; **kulak** «kulak» K, KB 436, AH ~ **kulqak** K (**kulqak**); fakat pek çok kelime-
de, —**ğ**—/—**g**— muhafaza edilmiştir: **bulğa**— «karıştır—, bulandır—» K, KB 1856; **çimgän**, **çümgän** «çimen, çayır» K, **emgäk** «emek, ızdırıp» K, KB, 1598, AH; **inçgä**, **inçkä**, **yinçkä** «ince» K, KB 3104; **kazgan**— «kazan—» K, KB 1444, AH; **kısğa** «kısık» K, KB 5680;

yalğa— «yala—» K, KB 2888; **yalğan** «yalan» K, KB 5074, AH; Ekle-
rin ilk sesinde de : —ğan/—gen, —gın/—gîn, —ğu/—gü.

y—> Ø: **aşuk** «miğfer» K~**yaşuk** K; **ıgla**— «ağla—» K~**yığla**—
K; **ıklâ**— «çiğne—, bas—» K **yıklâ**— K, **ıpar** «koku» KB 71 C, 311
A~**yıpar** KB 71, 311.

Haplogie (hece düşmesi) Oldukça seyrek: **kütçi** «çoban» KB
1412 (<***kütgüçl**); **neräk** «niçin» K, KB 5458, AH (<**nä keräk**); **ota-
çı** «hekim» K, KB 4356 (<***otaçı**); **kadaş** «akraba» K **kağadaş** K;
ut «utanma, ar» AH~**uwut** AH; **yapsa ma** «örtülürse» K II 172:12
(<**yapsasa ma**); 1. Emir birinci teklik ve çokluk şahıs: —yın/—yîn
<—ayın/—äyin, —lîm/—lîm <—alım/—älîm (bk. 322411).

İkizleşme: **ikki** «iki» K, **ikkiz** «ikiz» K, **ottuz** «otuz» K. Seyrek.

Göçüşme : Çok sık değil: **bodğay** «buğday» K~**boğday** K; **çam-
ğur** «şalgam» K ~ **çağmur** K; **örgän**— «öğren—» KB 465 A ~ **ög-
rân**— K, KB 465; **tezgîn**— «dön—» K (<**tezgîn**), **yamğur** «yağmur»
K, KB 118 A~ **yağmur** K, KB 118, **talas** «gaye» K **tasal** K.

Genizleşme : n, ñ ve ŋ'nin tesiriyle b—> m—: **maña** «bana (bk.
3218); **män** «ben» (bk. 3218); **meñ** «ben, vücuttaki» AH; **menğü**
«ebedi» K; **meñiz** «beniz» K, KB 97; **mîn**—, **mün**— «bin—» K, KB;
miñ «bin» K, AH; **monçuq** «boncuk» K; **muna**— «buna—» KB 294,
AH; **muni** «buni» (bk. 3218) **muñ** «bun» K; **muyan** «sevap, hayır ve
hasenet» K, KB 5296; **mıyık** «bıyık» K <***biñik**.

Dudaksılama aşağıdaki gibidir : 1. Öndeki yuvarlak ünlü sebe-
biyle. Sık değil: **süwlin** «sülün» K~**süglîn** K; 2. Takip eden yuvarlak
ünlü sebebiyle : seyrek: **kulabuz**, **kulawz** «lider, kılavuz» K, KB 129
~ **kułaguz** AB 129 A; **yawuq** «yakın, akraba» KB 653 AC~**ya-
guq** K, KB 653.

Ünlülerin benzeşmesi : 1. Sebepsiz ilerleyici sadalılaşma: **al-
da**— «aldat—» (<**alta**—); **andın** «ordan, oradan» (bk. 3218) (<**an-
tın**); **baldu** «balta» K, KB 1736 (<**baltu**); **emdl** «şimdi, imdi» K, KB
1354, AH (<**emtl**); **kändü** «kendi» K, KB 2988, AH (<**käntü**); **kün-
düz** «gündüz» K, AH (<**küntüz**); **oldur**— «otur—» K. KB 1296~**ol-
tur**— K, AK 76:30; **öldür**— «öldür—» K, AK 75:3, (<**öltür**—); **ordu**
«saray, hakanın oturduğu şehir» K, KB 4834 (<**ortu**); **umdu** «arzu,
istek» K, KB 2725 (<**umtu**). 2. Doğrudan doğruya (sebepsiz) iler-
leyici sadasızlaşma: **çıktı** «çıktı» K III 144: 16, KB 511; **utsuk**—

«ütül— K (< **utuzuk**—); Bazı δ— sesleri aşağıdaki örneklere göre sadasızlaşmış olmalıdırlar: **erädti** «erkekleşti» K ~ **erät**— K; **ıdtılar** «gönderdiler» AK 77: 3; **koğtı** «koydu» K, **KB** 3242; **suğtur**— «tü-kürt—» ~ **suttur**— K; **tığtı** «engelledi» K ~ **tıt**— «engelle—» K, **yağtur**— «yaydır—» K ~ **yattur**— K; **yoğtur** «yoydur—» K ~ **yot-tur**— K; dikkat edilmeli: **ata**— «at ol—, tay at ol—» K ~ **atađ**— K; **körkät**— «güzelleş—» K ~ **körkäđ**— K; **koťkı** «alçak gönüllü» K ve **koskı** (< **kođıķı**); K'de —ğ— un —l—, —r—, ve —ğ— dan sonra sadasızlaşması dikkat çekici: **kulkak** «kulak» K; **kurķay**— «kur—, ger—» K; **sağķay** «sağacak» K; **yoğurķan** «yorgan» K. 3. sebepleyeci sadasızlaşma: **öpke** «akciğer, öfke» K (< **öwke**); **yapčan** «yavşan» K ~ **yawčan** K; **yapçın**— «yapıştırıl—» K ~ **yaw-çun**— K. 4. Sebepsiz gerileyici sadasızlaşma: **piş**— «piş—» K ~ **bış**—; **pus**— «pus—» K ~ **bus**— **KB** 2028, AH; **pürçek** «perçem» K. 5. Sebep ilerleyici yakın sadasızlaşma oldukça azdır: **tapçur**— «tap-şır—, ulaştır—, teslim et—» K ~ **tapşur**— K; **tutçı** «komşu, yakın, daimâ, sıklık» K, **KB** 1302 ~ **tutşı** K, **KB**; **yapçur**— «yapıştır—» K, **KB** 401 ~ **yapşur**— K, **KB** 401 A. 6. Sebepsiz ilerleyici sadalaşma: **erinj** «nimet, bolluk» K ~ **erınç** K. 7. Sebepsiz gerileyici sadalaşma: **iştonlan**— «iç donu giy—, çamaşır giy—» K ~ **ıçtonlan**— K.

Tam benzeşme: **ohşattı** «benzetti» K (< **ohşatdı**); **törüttü** «yarattı»; **ohşançşığ** «okşamaya değer».

2. Sebepsiz ilerleyici: **tuçı** «yakın, komşu, sık sık, daima» **KB** 3194 ~ **tutşı** K. **KB** 5481.

311. İSİMDEN İSİM :

a) **aç**/—**äç**: seyrek: **bägäç** «beyceğiz» K;

b) —**an**/—**än**: seyrek: Manâsı yer yer kaybolmuş eski çokluk: **erän** «erkekler, erkek, insan» K, **KB** 1322, **oğlan** «oğullar, çocuklar, oğul, çocuk» K, **KB** 1732;

c) —**ç**: seyrek. **anaç** «annecik, anlayışlı kız» K; **ataç** «büyüklük gösteren çocuk» K;

d) —**çı**/—**çi**: sık: Bir işi yapan, sahiplik, meslek, uğraş ifade eder. **alçı** «hilekâr, aldatici» **KB** 5231, **awçı** «avcı» K;

e) —**çın**/—**çin**: Sadece şu kelimede: **kökçin** «kır, gri» K, **KB** 374 (krş. x) —**şın**/**şin**.

f) —**çık**/—**çık**, —**çuk**/—**çük**: çok seyrek: **ķayaçuk** «güzel kokulu bir dağ otu» **sıgırçık**, **sıgırçuk** «sığircık» K;

g) —**dam**/—**dām**: seyrek: **erdām** «erdem» K, KB 3101, AH; **birtām** «uzun müddet»

h) —**daş**/—**dāş**: sık: Ortaklık, benzerlik ifade eder: **adaş** «arkadaş» K, KB 1697; **ögdāş** «anneleri bir, babaları ayrı çocuklar» K; **ķadaş** «akraba» K, KB 4903; **ķanđaş** «aynı babadan fakat ayrı anneden olma çocuklara denir» K;

i) —**dı**/**di**, —**du**/—**dü**: seyrek: **ekindi** «ikinci, başkası» K; **öñdi**, **öñdü** «ilki» KB 3077, 4018;

j) —**dıç**/—**dıç**: Sadece şu kelimedede: **sağdıç** «sağdıç, sadık arkadaş» K;

k) —**gu**/—**gü**: seyrek: Benzerlik ifade eder: **buyrağu** «Deve yavrusu gibi» KB, 6367;

l) —**k**/—**k**: Çok seyrek. Küçüklük bildirir. **çöpık** «süprüntü» K;

m) —**kın**/—**kin**: Seyrek: Anlamı artık unutulmuş eski çokluk: **ıkrıçkün** «şüpheli» K; **ķırkın** «cariye, kadın esir» K;

n) —**kıya**/—**kiyā**: Seyrek: Küçüklük bildirir: **közkiyā** «gözcük» K; **sözkiyā** «sözcük» K; **tuzkıya** «tuzcuk»; (Güzel sevgililer için);

o) —**lan**/—**lān**: Seyrek: Hayvan isimlerinde: **arşlan** «aslan» K, AH; **burslan** «kaplan» K; **yılan** «yılan» K, KB 1297, AH;

p) —**lı**...—**lı**/—**lı**...—**lı**: Sık değil: Mana: «hem... ve hem de, gerek... gerek, ve vs.» **yıparlı biligli...kizlä**— «kokuyu ve bilgiyi gizle—» KB 311; **ätli tırnaķlı adırmas** «et ve tırnak ayrılmaz» K I 177: 17;

q) —**lıg**/**lig**, —**luğ**/—**lüg**: Sık: Aidiyet ve birşeyle kaplanmış olma ifade eder: **athğ** «atlı» AK 74:1;

r) —**lık**/—**lık**, —**luk**/**lük**: Sık: Soyut ve bazen somut isim yahut yer ismi yapar, **ağırlık** «şeref» K; **sukluk** «aç gözlülük, alçaklık» KB 4729, AH, **tokluk** «tokluk» K, KB 5317, AH; **otunluk** «odunluk» K;

s) —**m**: seyrek: Ünvanlarda kullanılır: **tarım** «prens ve prenses unvanı» K;

- t) —**muḵ/mük**: **Çok seyrek**: **ḵaramuḵ** «karamuk bitkisi» K;
- u) —**ṇ**: seyrek: **kölüṇ** «durgun su» K; **neṇ** «şey, mal mülk» K, **ḴB 2056, AH**; **otuṇ** «odun» K;
- v) —**ḵan/—kän**, —**ḥan**: seyrek: **ḵan/ḥan**'dan gelir: **burḥan** «put, burkan» K, **tarḥan** «kumandan», K; **yetikän** «büyük ayı» K;
- w) —**sız/—siz**, —**suz/—süz**: sık: Privativ (yokluk) : **biligsız** «cahil» K, **ḴB, AH**; **körksüz** «çirkin» AH;
- h) —**şın/—şin**: Sadece şu kelimede: **kökşin** «gri, kır» K; (krş.
- e) —**çın/—çin**);
- y) —**raḵ/—rāk**. sık: Mukayese, üstünlük (süperlatif) ve tekit manaları verir: **azraḵ** «daha az, birazcık» **ḴB, 4888, AH**, **eḡgürāk** «daha iyi» AH; **bütünrāk** «daha doğru, bütüncü» **ḴB 4945**; **tālimrāk** «daha çok» **ḴB 441**; **vafāsızraḵ** «daha vefasız» AH; **ḵızraḵ** «daha az, kıt» **ḴB 1724, AH**; **sarıḡraḵ** «daha sarı, sarıca» **ḴB 5686**;
- z) —**t**: Seyrek: Manası artık terk edilmiş eski çokluk: **alpāḡut** «kahraman, savaşçı» K; **teḡit** «prens» K.

312. İSİMDEN FİİL :

- a) —**a/—ä**—: Oldukça sık: **ata—** «adlandır—» K, **AK 74**; **bezä—** «beze—, süsle—» K, **ḴB 386, AH**;
- b) —**aḡ/—äḡ**—: Sık değil: **ataḡ—** «tay at ol—» K; **eräḡ—** «erkek ol—» **muṇaḡ—** «yorul, bunal—» K, **ḴB 2816**; **ḵutaḡ—** «mutlu ol—» K, **ḴB 351**; **ulḡaḡ—** «ihtiyar ol—» K; **yokaḡ—** «yok ol—, kaybol—» K;
- c) —**ar/—är**—: Oldukça seyrek: **eḡgär—** «dikkat et—, iyi büyüt—, iyi gör—, iyi bul—» K; **kölär—** «göl ol—» K; **tüzär—** «düzleş—» K; **üstär—** «yarış—, inkâr et—» K;
- d) —**ḡa/—gä**—: Seyrek: **bulḡa—** «karıştır—, bulandır—» K; **otḡar—** «otlat—» K;
- e) —**i/—i**—: Oldukça seyrek: **öli—** «nemlen—» K, **ḴB 1408**; **ḵanı—** «kana—» K;
- f) —**la/—lä**—: Sık: **azla—** «az bul—» K, **AH**; **eḡlä—** «değer ver—, ehemmiyet ver—» K;
- g) —**r**—: **eskir—** «eski—» K, **AH**; **belḡür—** «belir—, meydana çık—» K, **ḴB 3080**; **bürkür—**, **bürkür—** «bulutlan—, bürün—, püs—

kür—, fışkır—» K, KB 4892; **kağgur—, kaygur—** «kayır—, kaygılan—» K; **karar—** «karar—» K, KB 5347;

h) **—ra—/—rä—**: Seyrek: **ııra—** «hasretten inle—»; **kökrä—** «kükre—» K;

i) **—rı—/—ri—**: Seyrek: **semri—** «semir—» KB 3094;

j) **—sa—/—sä—**: Oldukça sık: Arzu, istek ifade eder: **aşsa—** «ıştaha gel—» K; **ersäk** «erkeğe düşkün, erkek delisi» K; **barıgsa—, barsa—** «gitmek iste—» K; **keçürüşsäk** «yardıma hazır, yardım sever» K II 257: 5; **kelıgsä—, kelsä—** «gelmek iste—» K; **ölügsä—** «ölmek iste—» K; **kağunsa—** «canı kavun işte—»; **tatıgsa—** «canı tatlı iste—» K;

k) **—sı—/—si—**: Oldukça sık: Benzerlik ifade eder: **bilämsin—** «bilir görün—» K; **ersıg** «erkekçe» K, KB 3167, AH;

l) **—sıra—/—sırä—**: Seyrek: Yokluk ifade eder: **başsıra—** «kelleyi kayb et—» KB 4329;

m) **—ta—/—tä—, —da—/—dä—**: Seyrek: **alda—** «aldat—» K; **istä—** «iste—, takip et, ara—» K, AH; **sonda—** «takip et—» K, KB 3423.

n) **—u—/—ü—**: Oldukça sık: Olmak ifade eder: **ağru—** «ağrı—, hasta ol—» K, KB 5692; **bayu—** «zengin ol—» K, KB 1423; **beküt—** «sağlamlaştır—» K, KB 5172; **taru—** «dar ol—, darlaş—, kız—» K, KB 488, AH; **uzut—** «uzat—» K,

313. FİILDEN İSİM :

Bir çok Türk dillerinde olduğu gibi, Karahanlıca'da da, söz dizimi fonksiyonlarına göre, fiilden ismin dört çeşidi vardır:

1. İndo-germen dillerinde isim ve sıfatlarına tekabül eden, isme yakın olanlar (nominal); donmuşurlar ve artık üretken değildirler ve diğer isimler gibi **yok, —sız, ermäz** vs. ile menfi şekle sokulurlar; bunlar meselâ şunlardır : **—aç, —dı, —ğ, —ğa** (fiil çekim ekidir de, bk. 4), **—gak —l, —m, —ma, —mak, —man —n, —nç, —k, —j, —t** (görülen geçmiş zaman çekim eki bk. 322412), **—z** v.s.

2. Aşağı yukarı İndo-germen dillerinde **masdarlar** (i) ve **partisipler** (P) gibi cümle kuruluşunda önemli bir rol oynayanlar (me-

selâ; indo-germen yan cümlelerine çevrilebilen) işlektirler ve her ne kadar çekim eki olmasalar da, buna rağmen, fiillerde olduğu gibi, —ma— ile menfileri yapılır. Bunlar şunlardır: —**agan** (P), —**gan** (I+P). —**gın** (I), —**gılı** (P). —**gu** 3. ye bir geçişi temsil eder, 3. şa-hısta çekimli olarak kullanılır.

3. Hem yarı isim (=2 nin fonksiyonu), hem çekimli fiil (4 ün fonksiyonu) olarak kullanılabilen: —**mış**, —**duk**, —**yuk**, —**r**, —**taçı**.

4 — Belki yahut muhakkak fiilden isim kökenli olduğu halde (en azından işlek bir şekilde), çekim eki olarak da kullanılabilenler: —**gay** ~ —**ga** (bk. yukarı), —**sa** ~ —**sar** (şart). krş: —**t** için 322412, diğerleri için 32242. Bunların zarf fiillerden (bk. 3223) ayrılan yanı (3 te zikredilen gibi) kendilerinden sonra predikat zami-ri almalarıdır: **bular män** «bulurum», buna karşılık **män kelip...** «ben gelip».

1) —**aç**/—**äç**: Sadece şu kelimede: **kömäç** «külde pişirilmiş ekmek» K;

—**dı**/—**di**, —**du**/—**dü**: Çok sık değil: Bir eylem veya o eylemi yapan: **ekindi** «ekilmiş» K; **öğdi** «mükâfat» K, KB 3100, AH; **öğün-di** «öğülmüş olan» K; **süründi** «sürtülmüş olan» K, KB 5327,

—**çı**/—**ci** ile: **umdıçı** «umucu» K, KB 4272.

—**ğ**/—**g**: Sık: Eylemin sonucu; aktif (işlek) isim (substantiv) **açığ** «acı» K, AH; **ersig** «kahraman» KB 279, AH; **batığ** «derin» K, KB 4771; **boşlağ** «boş, serbest» K, KB 1505; **keçig** «geçit yeri» K, KB 1851; **kezig** «nöbet, sıra, ateş» K;

ğa/—**ge**: Seyrek: Eylemin sonucu; eylemin sahibi: **bilge** «bilge» K. KB 5529; **kışga** «kısa» K; **kurtğa** «eski, ihtiyar» K; **yorıga** «aşkın yürüyen at» K, KB 1428;

—**gak**/—**gäk**: Sık değil: **äşgäk** «eşek» K; **kapgak** «kapak» K, **yağak** «ceviz» K,

—**l**: Sık değil: Eylemin sonucu: **büktäl** «orta boylu (insan); geniş sırtlı (at)» K, KB 5369, **iläl** «evet (beylere cevap verirken)» K, KB 5668; **oğul** «oğul, çocuk, genç» K; **kızıl** «kızıl» K, AH; **töngül** «umut» KB 5420; **tükäl** «bütün, hep» K, KB 1260, AH; **usal** «ihmal-kâr» K, KB 5163, AH;

—m: Oldukça sık: Soyut ve somut isim: **ağım** «yükselme, çıkma» K, **alım** «suç» K; **basım** «baskı, tazyik» KB 2348;

—man/—mân. Çok seyrek: **örtmân** «dam, satıl» K;

—n: Çok sık değil: **egin** «sırt, dal» K, KB 4774;

—nç, —nçu/—nçü: Çok sık değil: En seyrek olanı: —nçu/—nçü Soyut isim: **awınç** «alışma, avunma» K, **ilânç** «beddua, itham» K, KB 1610, **awınçu** «gönül eğlendirilen, meselâ cariyeye) K; **kızlânçü** «gizli» K; **söklünçü** «kebab» K, —ñ. oldukça seyrek **soñ** «son» K, KB 1302, AH; **usañ** «ihmalkâr» K; **üstân** «arttırılabilir, çoğaltılabilir» KB 3150; **yalın** «yalın, çıblak» K; —k/—k Bağlantı ünlüsü çoğunlukla yuvarlak. Sık. Bir eylemin pasif sonucu: **agruğ** «pılı pırtı, ağırlık, yük» K, KB 5095; **artağ** «bozuk, bozulmuş» K, AH; **ayık** «vaad, sözverme» K; —ş: Çok sık değil. Soyut ve somut isim: **ağırış** «ayrılma, yol ayrımı» K; **biliş** «bilgi, tanıdık» K, KB 497, AK 77 : 8 —t: Bağlantı ünlüsü çoğunlukla yuvarlak. Çok sık değil. Soyut ve somut isim: **artut** «hediye» K, KB 1769, AH; **basut** «yardım, yardım eden, yardımcı» K, KB 3056; —z: Oldukça seyrek: **boğuz** «boğaz» K, KB 2980; **uçuz** «ucuz» K, KB 3159, AH.

— Bazı modern Türk dillerinin aksine —ma ve —mak: **kesmä** «kesme, zülûf, perçem» K, KB 5824, **başlamak** «başlangıç» K, KB 2147, gibi nadir haller de görünürler.

2. —ağan/—ägän: Oldukça sık: Bir işi adet haline getirmiş olanı ifâde eder: **barağan** «daima giden» K I 24:12; **keläğän** «daimâ gelen» K I 24 : 14; **sanağan** «daimâ sayan» AH 59;

—gan/—gän: Oldukça sık: Eylemi yapmayı alışkanlık haline getiren: **ädärgän** «hakkında ısrar eden, arayan» K; **bargan** «varan» K; **ısrıgan** «ısıran» K; **arğağan** «arayan» AH; **keçürgän iŋi** «affedici Tanrı»; **ölgän keräk** «ölmek gerek» KB 3247;

—gın/—gin: Seyrek: Eylemin sonucu. Çoklukla eşitlik haliyle genişletilmiş ve o zaman ekseriya zarf-fiil fonksiyonunda: **kökrägin** «kükreme» K; **kaçgın** «kaçma» K; **satgın** «satma» KB, 4399; **bedü-ginçä** «büyüdüğünce» KB 1650; **bolgınca** «olduğunca» K I 59 : 17; **bolmağınca** «olmadıkça» KB, 3857; **kelmäğınçü** «gelmedikçe» K III 33:2;

—ğlı/—ğli: Sık: Menfilik ekiyle de. Yapan, dikkat eden: **bakığlı** «bakan, gören» AH; **keñaşmägli** «danışmayan», KB 5650; **toğuglı** «doğan, doğumlu» KB, 5255; **oğrağlı** «uğrayan, ziyaret eden» K;

—ğu/—gü, —ğı/—gi: Çok yaygın ve çok çeşitli fonksiyonlarda:

a) Soyut isim: İsimden isim yapma eki —mağ/—māk'le çok yakın bir manası ve fonksiyonu var : **anın bargusu** «gitmegi, gitmesi» K II 69:13; **awıngu** «avunma» KB 3532; **buğun başguğa** «halka, millete hakim olmak için» KB 224; **bermägü nän** «bir şey vermemek» KB 2811; **öggü** «övgü, övme» KB 1731; **tabuzğu neñ** «bilmece» K; **böri ulğu oğur** «kurtun uluduğu zaman» K I 136:19; **gawuşğum kaçan erki** «ne zaman kavuşacağım ki, kavuşmam ne zaman ki» KB, 6176; **yetgüsüz bol**— ebedi ol—» KB 5943;

b) —cı/—çi ile: Fail ismi: **atğuçı** «atıcı» AH; **bağuçı** «bağlayıcı» KB 1477; **bilmägüçi** «cahil» KB 2896; **külgüçi** «gülücü, gülen» K; **ögüngüçi** «ögünücü» K; **kıyğuçı** «kıyıcı» KB 2013;

c) —çı/çli'siz fail ismi: **alpağut** «kahraman, savaşçı» K; **bulmağu** «bulmayan» KB 3828; **ermägü** «tenbel» K, KB 6394; **oğlağu** «şımarık» K, KB 1426; **tusulğu** «faydalı» KB; 3141;

d) Soyut isim : **belgü** «belgi, işaret» K; **içgü** «içki» K, KB 5441; **tırlıgü** «mal, mülk» KB 1344; **yegü** «yiyecek» KB 1732;

e) Alet ismi : **bıçgu** «makas, bıçkı, bıçak» K; **bitigü** «mürekkep» K, KB 1342; **sorgu** «hacamat, kan aleti» K; **yüligü** «traş bıçağı» K;

f) **keräk** ve —lık/—lik, —luğ/—lük ile: Zorunluluk ve gereklilik : **anungu keräk** «hazırlanmak gerek» KB 1473; **bergü keräk** «vermek gerek» AK 75:8; **barguluğ** «gitmek zorunda ol—» K, **keğülük** «giymek zorunda ol—» KB 3734, AH; K»n5Kak

g) **keräk**, —lık/—lik, —luğ/—lük olmaksızın: Gereklilik ve zorunluluk: **bargum kelir** «gitme zorundayım, gideceğim (varacağım) gelir» KB 5663; **ölmägiçe ye**— «ölmeyecek kadar ye—» KB 4770; **ötgü yol** «geçecek yol» KB 5638; **kıldın ersä, kılmağu** «yapılmayacağı yaptın ise» K I 74 18; **yamağu ton** «yamanacak elbise» K III 36:11;

h) isim fonksiyonunda : **egin bütgü ton** «sırtı örtecek elbise», KB 3665; **karın toğgu aş** «karın doyuracak yemek» KB, 3665;

i) Gelecek zaman ismi : **keçgü sewinç** «geçecek sevinç» KB 5187; **kelgü iş** «gelecek iş» KB 4925; **öçgü turur** «sönecektir» KB 5324;

j) Şahıs eki veya işareti almadan zorunluluk ifade eden, sadece üçüncü şahıs teklikle sınırlı, çekimli fiil: **ağırlağu beglär özin ham sözün** «beglerin hem özü hem de sözü ağırlanmalı» KB 5000; **akı bolğu** «bonkör olmalı» KB 2275;

k) İyelik ekli, gelecek zaman ifade eden çekimli fiil : **sonı bargusu** «sonunda yarayacak» AH 391; **özün köçgü mundın** «kendin buradan göçeceksin» KB 1445; **ät öz ölgü ahır** «vücut sonunda ölecek» KB 5842; **saña teggüsi** «sana degecek (ulaşacak)» KB 1420; **kelgü ol** «gelecek» KB 1502.

3. —mış/—miş: Sık: İsim olarak: **ağır bolmış er** «saygı değer insan» KB 4590; **bütmüş baş** «iyileşmiş yara» K I 245: 13; **eşitmiş söz** «işitilmiş söz» KB 4883; Çekimli fiil olarak: Duyulan anlamında : Bizzat tecrübeyle veya başkaları tarafından tesbit edilen olay : **eği yakşı aymış** «güzel söylemiş» KB 4707; **ağın kişi ornamış** «başkaları yerleşmiş» AK 78: 16.

—duk/—dük: Çok sık değil: İsim olarak: **barmadukı** «varmadığı, varmaması» K II, 42: 8; **bolduk** «olduk» AH; **kılduk** «istenen» KB 5093; çekimli fiil olarak sadece Suwarlar, Kıpçaklar ve Oğuzlar'da kullanılır.

—yuk/—yük: Çok seyrek: **usayuk** «ihmalkâr» K; **sözün sözlä-yük** «sözünü söyledi» KB 3711. Geniş zaman partisibi: —r, —ar/—är, —ur/—ür, —ır/—ir. Menfisi: —mas—/z/—mäs—z. Sık: İsim olarak: **emgär** «acı» KB 3139, **yaşsar** «geveze» AH; **aķar köz** «akar göz» K II 45: 27; çekimli fiil olarak: **açır män** «acırim, üzülürüm» KB, 5637; **tatır bu, tilim** «dilim tadar» AH 27; **bular män** «bulurum» K III 90: 3; **män bağmas män** «varmam, gitmem» K II 65: 21; **ķarımaz** «ihtiyarlamaz, yaşlanmaz» KB 1640, AH 306. Gelecek zaman partisibi: —taçı/—täçi, —daçı/—däçi. Oldukça sık: İsim olarak: **alktaçı** «mahv edecek» KB 5404; **öldäçi** «ölecek (olan)» K I 438: 14; Çekimli fiil olarak : **buduņ aņar aydaçı** «halk ona söyleyecek» K I 352 : 11; **mini yettäçi** «beni yedecek» KB 388.

314. FİLDEN FİİL :

a) Anlamı kaybolmak üzere olan eski te'kit: Oldukça seyrek: —δ—, —y— (krş, 232): **köd—** «gözle—, gör—» K; **ķoδ—**,

koy— «koy—» K, KB, AH (krş. **çok** «çok fazla») **toğ—**, **toy—** «doy—» K, KB 4769, AH (krş. **tok** «tok»); **—ı—/ı—**: **sanı—** «say—, farzet—» KB 1443 ~ **san—** «say—» K; **tatı—** «tatlı ol—, tat ver—» K. KB 5627, AH ~ **tat—** «tat—»; **—u—/ü—**: **aşu—** «aş—» K, KB 1384; **äşü—** «ört—» K, KB 5212.

b) Passif: **—l—**; **eril—** «gedil—, gedik aç—» K, KB 1351, AH; **suçul—** «çıkart— (elbise hk.)»; soyul—, çiçek aç—, yüzül— (hayvan hk.) K, KB 4958; **—n—**: **bulun—** «bulun» K; **—k—/—k—** **başık—** «basıl—» K, KB 5233; **çawık—** «meşhur ol—» K, KB 3080; **muñuk—** «bunal—» K, KB 2381.

c) Dönüşlülük: **—n—**: **anun—** «hazırlan—» K, AH; **turun—** «diren—» K; **—l—**: **ökil—** «çoğal—, yığıl—» K; **säşıl—** «çözül—, ayrıl—» K; **—k—/—k—**: **arsık—** «aldan—» K, KB 3529; **birlik—** «birleş—» KB 5312, AH.

d) Müşareket (**Reziprok**): Birlikte ve karşılıklı eylem: **—ş—** **ağırış—** «ayrış—» K; **keliş—** «birbiri yanına gel—, geliş—» K, KB 4167.

e) Faktitif: **—ar—/—är—**: **çökär—** «çöktür—» AH; **—dar—/—där—**: **yumdar—** «toplat—» K, KB 2996; **—dur—/—dür—**, **—tur—/—tür—**: **käçtür—** «geçir—» **öldür—** «öldür—» K, AK 75: 3; **—gar—/—gär—**: Seyrek: **argar—** «yorl—» K; **—gur—/—gür—**: **oğgur—** «uyandır—» K; **toğgur—** «doyur—» K; **—guz—/—güz—**: **tirgüz—** «dirilt—» AH, AK 78:20; **turguz—** «durdur—» AK 79:2 **—r—**: **yılır—** «soğuk yap.» K; **—t—**: **artat—** «mah et—, boz—» K, KB 5220; **körkiñ—**, **körküt—** «göster—» K, KB 1399; **—ur—/—ür—**: **toður—** «doyur—» KB 5513; **yağur—** «yaklaştır—» K, KB 2247; **yindür—** «aratır—» K.

3211. **ÇOKLUK EKİ** : Birkaç istisna ile (krş. 311) ekseri Türk dillerinde olduğu gibi, **—lar/—lär'**dir. Buna rağmen, herhangi bir ek almadan da çokluk ifade eden pek çok isim vardır: **kaçan körsä anı Türk** «eğer Türkler onu görseler» K I 352: 10.

32121. Yalın hal aşağıdaki durumlarda kullanılır. 1: Sıfat olarak: **uşağçı kişi** «dedikoducu kişi» KB 1299; **yağağ atı** «yaya atı» K I 381: 5; **ata tonı** «baba elbisesi» K III 87:5; **atam atı** «babamın adı» AK 78:2.

2. Eş anlamlı isimlerde: **yakın, yağluk** «akrabalar» K III 23:1; **el, kün** «el gün» KB 2258; **meñ, tawar** «mal, mülk» KB 5460.

3. İlki iyelik ekli teklik üçüncü şahıs, tamlama halinde: **elgi uzun** «eli uzun» **KB 5088**.

4. Bir fiilin tamamlayıcısı olarak : **yazuk keçür**— «günahı affet—» K. II 169:5; **Qara Yalğa keç**— «Kara Yalğa dağını geç—» K III 33:2.

5. Aşağıdaki edatlar yalın hal alırlar : **kışi ara** «insanlar arasında» K I 87:19; **kan birlä** «kan ile» K III 157:20; **tün kün bilä** «gece gündüz» K I 100:9; **tokuš içrä** «muhaberede, vuruşma içinde» K II 83:23; **kuşlar kibi** «kuşlar gibi» K I 483:22; **yaylağ tapa** «yaylaya doğru» K I 214:18; **buz teg** «buz gibi» K I 353:16; **boğzi üçün** «boğazı için» K II 290:8; **kök üzä** «vezin ile» K III 131:5.

Zamirlerde çoğunlukla ilgi hali kullanılır.

32122. İlgi hali

Eki —nıñ/—nıñ, —nuñ/—nüñ'dür : «erkeğin» AH; **elnıñ** «memleketin» AK 74:2.

32123. Yükleme hali için aşağıdaki ekler kullanılır :

1. —ğ/—g: —nı/—ni'ye nazaran daha seyrek (bk. 2) **aşığ** «aşı, yemeği» K; **dunyäg** «dünyayı» **KB 3089**; **sözüg** «sözü» AH,

2. —nı/—ni: **eğüni** «iyiyi» K; **kışını** «kişiyi, insanları» AK 77:26; **könilikni** «doğruluğu, adaleti» **KB 5173**; **ölüglärni** «ölüleri» AH.

3. —ı/—i: Seyrek: **işi** «işi» **KB 2777**; **kıtabı** «kitabı» AH.

4. —n: Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra : **boynın** «boynunu» K; **kamuşın** «hepsini, herkesi» AK 74:10; **ölgüsın** «ölmesini» **KB 6075**; **tilin** «dilini» AH. —nı—ni: Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra, —n kadar sık değil : **ärdämını** «erdemini» K; **dinlärlını** «dinlerini» AK 74:8; **yolını** «yolunu» AH; **yüzini** «yüzünü» **KB 4937**.

32124. Yönelme hali ekleri şunlardır :

1. —ka/—kä, —ga/—gä: Umumî: Üçüncü şahıs üyelik ekinden sonra, nazal n'ye dönüşen —nk—/—nk—'nin zamirsel n'si ile: Aşağıda gösterilen fonksiyonları var: a) Yön ve yaklaşma bildirir: **bir erdın bir erkä** «bir adamdan bir adama» AH 139; **bilgälärkä ay** «bilgelere söyle» K III 158:8; **kökke yokla**— «göge çık—» **KB 1002**; **Rümlärgä tüş**— «Romalılara düş—» AK 76:29; **uçña teg** «ucura değ—» K I 319:21.

b) İçin anlamında : **aşlağa tergi ur**— «yemek yemek için sofraya kur—» K II 54:2; **igkă ot** «hastalık için ilaç» KB 3187.

c) Bazan bulunma hali anlamında: **közi yolğa bol**— «gözü yolda ol—» K II 176:28; **sözkă ulı bol**— «sözde yaşlı ol—» KB 441; **munka bol**— «hata içinde ol—» KB 1313.

d) Bazı fiiller yönelme hali eki alan isim alırlar : **erăjkă awın**— «kendini iyi hisset—» KB 5235; **balduka kork**— «baltadan kork—» K III 421:25; **Musulmănkă san**— «müslüman say—» AH 326; **yokka san**— «yok say—» K I 68:11; **Tăgrıkă tapın**— «Tanrıya ibadet et—» AK 74:10.

e) Bazı edatlar yönelme hali ekli isim alırlar: **ışkă aşnu** «işten önce» KB 5252; **tilăkînkă teg** «dileğine göre» KB 5402; **bu künkă tegi** «bu güne kadar» AK 77:18.

2. —a/—ä: **Seyrek**: Aynı fonksiyonda : **közüme neğ elăr**— «gözüme bir şey iliş—, (görün—)» K I 179:12; **atama oşsat**— «atama benzet—» K I 262:19; **közümă saşu**— «gözüme görün—» K III 268:25; **külină tegü** «kölüne kadar» K III 237:10; **tünă oşun**— «geceleyn uyan—» KB 3951.

32125. Bulunma hali eki —da/—dă, —ta/—tă'dir. İyelik ekin-den sonra ekle kök veya gövde arasına pronominal —n girer. «İçinde, üstünde, arasında, nezdinde» manalarını ifade eder : **çoğda** «korda» KB 5549; **buşarda Şară arslanı** «hiddetliğinde Şară-Aslanı» AH 52; **buğunda talusu** «halk içinde saygı değer» KB 2966.

32126. Çıkma hali aşağıdaki eklerle temsil edilir (3. şahıs iye-likekinden sonra kök veya gövde ile ekler arasına pronominal —n girer) :

1. —da/—dă, —ta/—tă. Çok sık değil. Aşağıdaki fonksiyonlarda : a) Ayrılma, çıkma ve menşe ifade eder : **yerdă kop**— «yerden kop—, (çık—)» (K I 234:1; **tıldă çık**— «dilden çık—» K III 161:4; **yazukta tıdın**— «günahtan sıyrıl—» KB 1380. b) Karşılaştırma ifade eder : **şamugda esizrăk** «herkesten daha kötü» KB 5319; **kızda kızrak** «kıttan daha kıt» AH 444; **şakarda tatıghğ** «şekerden tatlı» KB 4768; c) Çıkış menşe ve asıl için : **birindă birimiz** «aramızdan biri» AK 77:11; **mîşindă bir** «binde bir» AH 204, d) Bazı edatlardan önce : **közindă adın** «gözünden başka» K III 151:19; **katilmazda aşnu** «katılmadan, dönüşten önce» KB 1304; **ölümdă basa** «ölümden sonra» KB 5416; **kelmışindă berü** «geldiğinden beri» KB

3364; **Zulķarnaynda kışdın** «Zulķarneyn'den sonra» AK 74:3; **bu kün-dä naru** «bu günden itibaren» KB 4849.

2. —dın/—dın, —tın/—tın, —dun/—dün: Çok sık. Aşağıdaki fonksiyonlarda:

a) Ayrılma, uzaklaşma, çıkma ve menşe ifade eder: **busıgđın çık—** «pusudan çık—» KB 1381; **yolındın kītār—** «yolundan uzaklaştır—, gider—» KB 385.

b) Bir doğrultudan itibaren: **taştın bar—** «dışarıya var—» K I 435:21 **soldın bak—** «soldan bak—» KB 1857; **yerdin çal—** «yere çal—» AH 267.

c) —den veya içinden: **suwdın keçür—** «sudan geçir—» K II 257:5; **eldin kır—** «kapıdan gir—» K III 375: 18; **Ayastın oz—** «Ayas» vasıtasıyla geç—» AH 55.

d) Bulunma hali anlamında: **alası içtin** «alası içte» K 191:23; **sıyardın yorı—** «kenarda yürü—» K III 375: 18; **közi taştın bol—** «gözü dışarda ol—» KB 3124; **berımdın bahıl** «vermede, cömetlikte cimri» AH 254.

e) Vasıta anlamında: **kılıktın kara bol—** «yaptıklarından dolayı kara ol—» KB 1338; **ögdısındın tatı—** «medhinden tatlı ol—, tatlan—» AH 27.

f) Bazı fiillerden önce: **saçıratgudın kork—** «saçmaktan kork—» K III 331:21 (**kork—** fiilinin yönelme hali ile kullanılması için bk. yukarı).

g) Bazı edatlarla birlikte: **ewdın körä** «eve göre, eve» KB 5453; **ölümdin öñä** «ölümünden önce» AH 12; **ķamugđın sıhar** «her tarafa» KB 4792.

3. —dan/—dän: Seyrek: a) Ayrılma, çıkma, uzaklaşma, menşe bildirir: **ķışdän abı—** «insandan sakla—» K III 250:14; **ķışdän sa-ğar—** «adamdan say—» K II 188:23; **Tänrıdän umun—** «Tanrıdan um—» K I 206:3.

b) Karşılaştırma ifade eder: **bilnemış ķışdän yeg** «bilme-miş ķışiden iyi» K III 160:7.

c) Bazı fiillerden önce: **Täñrıdän kork—** «Tanrıdan kork—» K III 421:20.

32127. Vasıta aşağıdaki eklerle temsil edilir:

1. —n: Çok yaygın. Fonksiyonları: a) «vasıtasıyla, ile»: **küçin tut**— «güçle (kuvvetle) tut—» K I 81:21; **elgin emlä**— «elle göster—» K I 82:24; **tılın tüg**— «dille düğümle—» K II 20:16. b) Zarflar (yapar): **bu tıdın** «bu zamanda» K III 171:9; **birin birin** «bir bir» K III 360:10; **sakın bar**— «ihtiyatla git—» KB 1283; **terk öğün kel**— «hemen gel—» KB 5408; **küçin** «asla» K; **akrun** «yavaş» K; **tüzün** «yumuşak» K; **ılgün** «her ikisi» KB 5311; **terkin** «hemen» K, KB 1331, AH 380, AH 78:7.

2. —la/—lä: Oldukça seyrek Fonksiyonları: a) «vasıtasıyla, ile, dolayısıyla»: **beglik üzälä yaş uzun bol**— «beylikle uzun ömürlü ol—» KB 405; **naşihat tegülä**— «nasihatla» KB 5395; b) Zarflar (yapar): **tünlä örtän**— «geceyle (geceleyin) kızıl—» K I 251: 8; **ılgün arala yorı**— «ikisi arasında yürü—» KB 4901; **uçuzla könl**— «ucuza doğrult— (düzelt—)» KB 5527; **tırlglä yltük** «hayatta kaybolmuş» AH 94; **ıkilä kırtıl**— «ikinci kez kurtul—» AK 77:5; **yanıla** «yeniden» K; **ara asğı tığrür arala yası** «bazan fayda bazan zarar getirir» KB 4926. c) bilä edatı ile beraber: **tünlä bilä** «geceleyin» K II 5:28.

32128. Eşitlik eki —ça/—çä aşağıdaki fonksiyonlara sahip: a) «kadar, gibi, göre» **uğança telim kıl**— «mümkün olduğu kadar çok kıl—» K II 44:2; **yanança bol**— «fil gibi ol—» KB 2820; **tılakça tur**— «dilediğine göre dur—» KB 5706. b) «yerine» anlamında: **öküz adağı bolgınça buzağı başı bolsa, yeg** «öküz ayağı olmak yerine, buzağı başı olmak daha iyi» K I 59:18. c) Yön: **kança** «nereye» K; **solça käl**— «soldan gel—» KB 1392. d) Kalıplaşmış: **barça** «hep» K, KB 5197.

32129. Yön bildirme hali ekleri aşağıdaki şekildedirler :

1. —garu/—gärü: Çok sık: **yağıgaru kırış kur**— «düşmana kırış kur—» K II 83:22; **Tägrigärü tapgın öte**— «Tanrıya tapınma görevini yerine getir—» K III 251:11; **yokaru kıp**— «yukarı çık—» KB 5678.

2. —ru/—rü: Seyrek ve kalıplaşmış: **berü** «beri» K; **kerü** «geri» K; **keñrü** «geniş» KB 2022, AH 412.

3. —ra/—rä: Oldukça sık: **taşra çık**— «dışarı çık—» K I 424:7; **tüprä (ur—)** «dibe koy—» K II 280: 101. Kalıplaşmış: **ıçrä** «içinde» K, KB, AH.

4. —ar/—är: Sadece şu kelimede: **yokar** «yukarı» K, AH.

5. —r. Sadece şu kelimede : **taşirtın** «dışardan» KB 5547.

3213. İyelik eklerinin bağlantı ünlüleri çoğunlukla, Eski Türkçe'de olduğu gibi, (bk. A. von. GABAİN, **Alttürkische Grammatik**, s. 97 ff) ses uyumuna tabidirler :

1. Teklik: (Ünlüden sonra) —m; (ünsüzden sonra) —ım/—im, —um/—üm

2. Teklik : —ı; —ıı/—iı/ —uı/—üı .

3. Teklik : —sı/—si, —ı/—i

1. Çokluk : —mız/—mız/—muz/—müz; —ımız/—imiz/—umuz/—ümüz

2. Çokluk : —ınız/—ınız/—unuz/—ünüz; —ıınız/—iınız/—uunuz/—üünüz

3. Çokluk : —ları/—läri (seyrek kullanılır).

O halde; meselâ: **birimiz** «birimiz» AK 77:1, fakat **könlümüz** «gönlümüz» vs. Buna rağmen Harezmi Türkçesini hatırlatan şekiller de vardır; BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik** bir yanda **kurumuz** «rütbemiz» (KB, ^x**kurumuz** değil) ve diğer yanda **nafsum** «nefsim» KB 3636 B gibi haller zikreder; (birinci şahıs tekliğinin dudak ünsüzünden sonra yuvarlaklaşması). Geriye kalan bilgi için, «Harezmi Türkçesi» makalesine (Ş. 222) ve BROCKELMANN'a (aynı eser Ş 15). bakılmalıdır. Fakat bu şekiller, muhtemelen, müsten-sihlerindirler.

3214. Mukayese için yer yer —rak/—rük kullanılır (bk. 311), ekseriya yalnızca çıkma hali eki (bk. 32126) kâfi gelir. **şakarda ta-tırlıg** KB 4768. Üstünlük derecesi yer yer eñ ile gösterilir. eñ altın «en altı». KB 137, bk. 331.

3215. 1. Asıl sayılar Eski Türkçe'de olduğu gibi. Yalnız şu noktalara dikkat etmek gerek: **eki**, **ekki**, **iki** «iki» K, KB 5249, AH; **yeti**, **yetti** «yedi» K, KB 2797; **mıñ** «bin», **seksön** «seksen» K; **tokson** «doksan» K.

2. Sıra sayı sıfatları :

a) —ndı/—ndi. Sadece şunlarda : **ekindi**, **ikindi** «ikinci» K.

b) —nç ile : **brınc** «brinci» K; **ekinç**, **ikinç** «ikinci» K, KB

132, AH, AK 76:8; **üçünç** «üçüncü» K, KB 267, AH, AK 76:8; **törtünç**, **törtünç** «dördüncü» K, KB 2062, AK 76:8.

c) —**nçı**/—**nçı**: **ekinçi**, **ikinci** «ikinci» KB 1452; **üçünçi** «üçüncü» KB 2326; **beşinçi** «beşinci» KB 2062.

d) —**lanç**/—**länç**: Seyrek: **ekilänç**, **ikilänç**, **eklänç** **iklänç**, «ikinci» KB 132A; **törtlänç** «dördüncü» AH 34 B.

e) —**ılanç**/—**ilänç**: Seyrek: **törtlänç** «dördüncü» AH 34B, C.

f) —**ılançı**/—**ilänçi**: Seyrek: **törtlänçi** «dördüncü» AH 34.

3. Üleştirme sayıları : —**ar**/—**är** ile : **birär** «birer» AH 361; **miñär** «biner» AH 382.

4. Beraberlik: —**agu**/—**ägu**, —**agun**/—**ägün**, —**gu**/—**gü**, —**gun**/—**gün** : **Birägu** «her biri» KB 4202; **ekägu**, **ikägu** «her ikisi» KB 331 B, AK 79:4; **ekigü**, **ikigü** «her ikisi» KB 3211; **ekägün**, **ikegün** «her ikisi» KB 331 A; **ekigün**, **ikigün** «her ikisi» KB 1263; **üçägu** «her üçü» KB 1669; AK 78:26; **üçägün** «her üçü» KB 1664; **beşägu** «her beşi» AK 78:27.

3217. Son çekim edatları için krş. ismin halleri § 32121-32119.

3218. Zamirler: Şahıs, işaret, soru, dönüşlülük ve belirsizlik zamirleri var :

a) Şahıs ve işaret zamirleri : **män** «ben» K, KB, AH, AK 75 : 25; **sän** «sen» K, KB, AH, AK 77:3; **ol** «o» K, KB, AH, AK 74:1; **biz** «biz» K, KB, AK 74:7; **sız** «siz» K, KB, AK; **sızlär** «sizler» AK 75:16; **olar** «onlar» K, KB 4836, AH, AK 76:18; **anlar** «onlar» AH 206 A, B, AK 75:1; **bu** «bu» K, KB 337, AH, AK 74:2; **bular** «bunlar» K, KB 276, AK 75:5.

b) Soru zamirleri: kim «kim» K, KB 3108, AH; ne «ne» K, KB 3382, AH; **ne ter** «ne der» K II 287:3; **ne kılur** «ne kılar (yapar)» AH 108. Bazı zarflar da buraya dahil: **neçä**: **koy sanı neçä** «koyun sayısı ne kadar» K III 157:16. **nemä**: **nemä eđgü kışı ol** «nasıl iyi insan o» K III 214:18; **neçük**: **neçük kaçmadıñ** «niçin kaçmadın» K I 79:20. **nelük**, **nelik**, **neläk**: **nelük añar bilıştım** «neye onu tanıdım» K III 188:19; **yağısın nelik sewer?** «düşmanımı neye sever» K III 385:6 **neläk kerıştışın** «neye tartıştın» K I 370:12. şunları da krş. **kaçan**: **kaçan keldiñ** «ne zaman geldin» K I 403:10; **kaçan toķ bo-lur?** «ne zaman (nasıl) doyar» KB 5384. **kalı** : Seyrek **kalı**: **ķurtulur** «nasıl kurtulur?» K II 234:5; **kalı keldiñ?** «nasıl geldin?» KB 5685.

kañça: **kañça bar—** «nereye var—» K I 74:17, KB 5202, AH 386.
kañda: **kañda erdiñ** «nerede idin» K I 418:23; **kañda:** **kañda sän** «neredesin» K III 173:5; **kañı:** **oğlum kañı?** «oğlum nerede» K III 237:5. **kañı enç el?** «sakin memleket nerede?» KB 5499; **hañkikat kañı?** «hakikat nerede» AH 381. **kañu:** **kañu neñ?** «hangi şey?» K I 31:14. **kañu iş?** «hangi iş?» KB 5560; **ögär tıl kañu?** «öğer dil hani?» AH 235; **kañu dın?** «hangi din?» AK 74:7.

c) Dönüşlülük zamiri : **kändü, kändi:** «kendi» K, KB 2988, AH, AK 74:3; **öz** «kendi, bizzat» K, KB 3178, AH.

d) Belirsizlik zamirleri : **kañu, kañusı:** «bazı, bazısı» KB 1737, 5243; **kım ersä** «kimse» KB 3108, AK 79:1.

e) Nisbet zamiri : Çok seyrek: **kım:** bu söz, **kım sän aydıñ** «bu söz ki, sen söyledin» KB 3355.

Zamirlerin ilgi halleri : —ıñ/—lñ/—uñ/—üñ : Çok seyrek de —nıñ/—nıñ, —nuñ/—nüñ ile teşkil edilir: **bızñıñ öz kışl** «bizim akrabalarımız» K I 46:4; **bızñıñ alğumuz** «bizim talebimiz» K I 341:22; **bızñıñ kelğümüz** «bizim gelmemiz» KB 4835.

Zamirlerin iyelik eki halleri —nı/—ni, —ı/—i, fakat, çokluk ekleri ve öz'den sonra yer yer —ğ/—g ile ifade edilir. Bazılarında ünlü değişmesi olur: **mını** «beni» KB 393, AH; **mäni** «beni» AK 75:25; **sını** «seni» KB 4719, AH; **säni** «seni» AK 74:4; **anı** «onu» K, KB 5576, AH; **onu** «onu» K; **bızni** «bizi» K, KB 4931, AK 75:2; **sızlärni** «sizi» AK 75:17; **olarını** «onları» AK 78:8; **olarığ** «onları» KB 5034; **anları** «onları» AK 78:24; **anlarını** «onları» AK 74:4; **bunı** «bunu» K; **mumı** «bunu» KB 282, AH, AK 77:26; **bularını** «bunları» KB 5559, AK 75:6; **bularığ** «bunları» KB 2929; **kimni** «kimi» K, KB 1761; **kımi** «kimi» KB 3155; **neni** «neyi» KB 1495; **özni** «kendi» KB 3091; **özüg** «kendisini» KB 5434; **özüñni** «kendini» KB 1462.

Yönelme hali zamirlerde, kökün sonundaki —n'nin —k/—k ile birlikte art damak genizsisine dönüştükleri; kök ünlüsü - yahut kök değişikliği + yönelme hali eki —ka/—kä ile teşkil edilir. Ek bazen —r ile ortaya çıkar: **mañar yüw—** «bana teçhizat olarak ver—» K III 172:12; **maña dastür ber—** «bana izin ver—» AK 75:16; **sañar yaraş—** «sana yaraş—» KB 3088; **saña teg—** «sana ulaş—» KB 1380; **añar bıtlı—** «ona yaz—» KB 3185; **aña kul bol—** «ona kul ol—» KB 1376; **bızkä yağı bol—** «bize düşman ol—» AK 7:19; **olarkä ayt—** «onlara söy—» AK 78:12; **anlarkä ber—** «onlara ver—» AK 75:10; **muñar eđgü kul—**

«buna iyilik yap—» **KB 5319**; **muğa muķır men** «buna mukırrım (inanıyorum)» **AH 10**; **bularķa ber**— «bunlara ver—» **AK 75:7**.

Bulunma hali, ya bulunma hali ekinin ilgi haline eklenmesiyle yahut da aynı ekin zamir köküne eklenmesiyle ifade edilir: **māniñde bar** «bende var» **KB 4864**; **sāniñde turur** «sendedir» **KB 5244**; **anıñda bol**— «onda ol—» **KB 2888**; **kimniñde bol**— «kimde ol—» **KB 2006**; **minde tın**— «bende dinlen—» **K I 529:6**; **sinde tur**— «sendedir» **KB 5279**, **AH 175**; **anda oltur**— «orada otur—» **AK 76:30**; **mun-da yok** «burada yok» **K III 143:26**.

Çıkma hali aşağıdaki biçimlerde ifade edilir;

1. —**da**/—**dä** ekinin ilgi haline eklenmesiyle;
2. —**dın**/—**din** ekinin ilgi haline eklenmesiyle;
3. —**da**/—**dä** ekinin zamir köküne eklenmesiyle;

4. —**dın**/—**din** ekinin zamir köküne eklenmesiyle: **māniñdä üstün** «benden üstün» **KB 3150**; **māniñdin kötür**— «benden götür—» **KB 1466**; **minde söz ört**— «benden söz ört—, (gizle—)» **KB 5615**; **mindin qol**— «benden iste—» **K II 25:14**. Zamir kökünde veya ilgi halinde nadiren —**dan**/—**dän**: **andan yara**— «ondan uzaklaş—» **K III 422:10**; **munuñtan basa** «bundan sonra» **KB 388 A**.

Vasıta hali —**n** ile temsil edilir ve oldukça seyrek görülür. Eşitlik hali ekinden sonra da gelebilir: **mānin yawra**— «benim vasıtamla kuvvetlen—» **K III 278:12**; **anın tükäl bol**— «onun için kâmil ol—» **KB 4787**; **ançan qodu ber**— «öylece koyu ver—» **KB 4928**.

Eşitlik hali çok sık değildir: **ança ay**— «onun gibi (böylece) söyle—» **K I 88:22**; **ança işlä**— «öyle yap—» **KB 419**; **ançan qodu ber**— «onun gibi (böyle) koyu ver—» **KB 4928**; **bu munça** «bu kadar» **KB 5381**.

3219. Bildirme eki (cevherî fiil) şimdiki zamanda şahıs zamiiriyle verilir :

1. Teklik : **män**: **män saña barıqlı män** «sana geliyorum (gelmek üzereyim)» **K II 57:24**; **män ök män** «ben oyum» **KB 5120**; **muķır män** «ikrar ediyorum» **AH 10**.

2. Teklik : **kim sän?** «kimsin?» **K I 353:2**; **buñunķa başı sän** «milletin başısın» **KB 1436**; **sän artaķ sän** «sen mahvolmuşsun» **AH 395**. **turur** ile tekid edilir: **sän ganc bulmış turur sän** «bir hazine bulmuşsun sen» **AK 77:15**.

3. Teklik ve çokluk : 1. **ol**: **kün ol** **ajunuğ yarutğan** «güneştir dünyayı aydınlatan» K III 52:16; **yok ol** «o yoktur» KB 518; **körklüg ol** «o güzeldir» AH 341. 2. **turur**: **osugluğ turur** «benzer» KB 4941; **könl söz turur** «doğru sözdür» AH 155; **atın ne turur** «adın nedir» AK 78:1; 3. **erür**: Çok seyrek: **yağı erür** «düşmandır» K III 385:5; **esizkâ erür** «kötüler içindir». KB 5279; **bağasız erür** «bekâsızdır» AH 193.4. Eksiz (bir şey gösterilmeden) **tübüm altun** «dibim altından» K I 52:10; **yazukum üküş** «günahım çoktur» KB 396.

1. Çokluk: —**mız** —**miz**: **Bayat kullarımız** «Tanrı kullarıyız» KB 3749; **bir kaç kişilärmiz** «bir kaç kişileriz» AK 77:16.

2. Çokluk : **sız**: **sızlär kimlär sızlär** «sizler kimlersiniz» AK 75:13.

3. Çokluk : —**lar**/—**lär** : Bazen çekimli fiillerde de: **otnı öçürü bilmäsälär** «ateşi söndüremeseler» AK 76:12.

Yüklem isminde olumsuzluk **ermäs/z** ile ifade edilir: **ışi ermäs** «iş değil» K I 526:21; **bulğu ermäz** «bulunacak değil» KB 5149.

Yüklem olarak kullanılabilen diğer isimler : **bar**: **yer bär** «yer var» AH 201. 2. **yok**: **çır yok** «yağ yok» K I 323:17; 3. **keräk**: **tapısı keräk** «uyması 'eveti' gerek» K III 216:19.

Aslında **ol—** manasına gelen **bol—** fiili; burada sık sık **er—** ve **tur—** (**i—**) manasında tevsik edilmiştir: **köñül kimin qalı bolsa yok**, **çığay** «eğer kimin gönlü fakir ise» K III 239:1; **könl bol—** «doğru **ol—** (**i—**)» KB 1747; **kız bol—** «pahalı **ol—** (**i—**)» AH 480.

3221. Cevheri fiilin (kopula) şimdiki zamanı (bk. 3219) pek çok zamanın çekiminde yüklem belirleyicisi olarak iş görür : **bular män** «bulurum» K III 90:3 vs. Münhasıran geçmiş zaman ve nadir hallerde şarta (bk. 322412 ve 32242) şahıs işareti olarak iye-lik ekleri gelir.

3222. İsim fiiller için bk. 313 ve (çekimli fiil olarak kullanılışı için) 32242.

3223. Karahanlıca'da aşağıdaki zarf fiiller tesbit edilmiştir :

1. —**a**/—**ä**

a) Yardımcı fiillerle tasviri durumları ifade eder: **terä bil—** «toplaya bil—» KB 1285; **uğa bar—** «anlamaya çalış—» KB 1708;

bağa kör— «bakmaya çalış—» KB 4721, AH 99; **yığa tut**— «engel-
le—» AH 135. **tur**— fiili ile bir nevi süreklilik teşkil edilir: **ağa
tur**— «aka dur—, sürekli ak—» K I 77:7; **süzä tur**— «süze dur—,
sürekli süz—» KB 5504; **arta tur**— «arta dur—, sürekli art—» AH
404.

b) Eklendiği fiilleri zarf yapar: **köpa adrış**— «koparak
(yükselerek) ayrış—» K I 234:1; **evä işle**— «acele ederek yap—»
KB 5217. Tekrar edilir: çok seyrek: **tama tama köl bol**— «damla-
ya damlaya göl ol—» K III 360:10; **aça, adra tut**— «açarak ve ayı-
rarak tut—» KB 1722; **uğra, sinayu bağ**— «anlayarak ve sinayarak
bak—» AH 99.

2.—u/—ü

a) Yardımcı fiillerle tasvirî durum ifade eder: **yanu bil**—
«yarana bil—» K I 394: 19; **kälü ber**— «geli ver—» KB 1715; **uçu
bar**— «uymaya çalış—» KB 5446; **yatu kal**— «yata kal—» KB 1363;
öğü bil— «öğce bil—» AH 45. **tur**— yardımcı fiili ile bir nevi sürekli-
lik, devamlılık teşkil edilir: **ögränü tur**— «öğrene dur—, sürekli öğ-
ren—» KB 3169. b) Eklendiği fiilleri zarf yapar: **ayu tutuz**— «söyle-
yerek emr et—, yaz—» KB 2335; **satğayu yorı**— «çaprazlayarak yü-
rü—» KB 5709. Tekrarlanır; Çok seyrek: **satulayu sağraşıp öt**— «ge-
vezelik ederek, cıvıldayarak öt—» K III 194:16; **yazlu sewnü, külä
ayıt**— «yayılarak, sevinerek, gülererek söyle—» KB 5073; **uğa, sinayu
bağ**— «düşünerek, sinayarak bak—» AH 99. —**raq/—rāk** ile genişletil-
miş: Çok seyrek: **bütrürāk ayıt**— «tasdik ederek söyle—» KB 507;
yetrürāk ayıt— «tamamlayarak söyle—» KB 507. c) Fiil şeklinde fa-
kat isim fonksiyonunda: seyrek: **körü arma**— «bakmaktan, gör-
mekten yorulma—» K I 149:2; **sağa tegdi emgāk kälü ham baru** «ge-
lip gitmekten sana yorgunluk geldi» KB 4872. d) **teyü** «diyerek, di-
ye» direkt veya düşünülen ifade bildirilir (krş. **tep**): **'ertär' teyü se-
ringil** «geçecek diye sabr et» K III 233:15; **'köni, teyü bilsüni kış-
lär** «kişiler doğru diye bilsin» AH 165. e) —**layu/—läyü**: «Gibi ka-
dar» anlamında: **oğrılayu yüzkä bağ**— «hırsız gibi yüze bak—» K I
102:13; **arslanlayu kökrä**— «arslan gibi kükre—» K I 142:16; **börlä-
yü**— «kurt gibi» K I 189:1.

3. —p: a) Eklendiği fiil, zaman bakımından çekimli fiile nazaran
öncelik ifade eder: **buşup kaç tüg**— «kızıp kaç çat—» KB 4756.
tur— yardımcı fiili ile bir nevi süreklilik teşkil edilir: **bilip tur**—
«bilip dur—, sürekli bil—» K III 233:16; **küdüp tur**— «güdüp

dur—, sürekli güt—» AH 350. b) **tep** «deyip» ile direkt yahut düşünülen ifade bildirir (krş. **teyü**): **tükäl bilsü tep** «herşeyi bilsin diye» AH 80; «**bu ügür içindä tururmız**» **tep** «bu mağara içinde dururuz deyip» AK 76:32.

4. —**pan/—pän**: Seyrek: Eklendiği fiil kendisinden sonra gelen çekimli fiilin eylemine göre öncelik ifade eder: **kelipän täprüs—** «gelip sinirlen—, heyecanlan—» K II 204:16; **yatıpan ber—** «yatıp ver—» AH 276.

5. —**mağıp/—mäđip**: Sadece K'de: —**madan/—mädän** anlamında: **eğgülük körmäđip ajun çıkar** «iyilik görmeden dünyayı terk eder» K I 420:6; **täñlämäđip biçmäs** «ölçmeden biçmez» K I 427:6; **yağın, yağuk körmäđip meñi körtür** «hısım akrabayı görmeden, malı mülkü görür» K III 23:1.

6. —**matı/—mäti**, —**madı/—mädi**, —**madın/—mädin** : K B ve AH'de: —**madan/meden** anlamında: **tapnumadı** «hizmet edemedi» K B 1353 B; **ayur uqmadın** «düşünmeden söyler» AH 119.

7. —**ğalı/—gäli**, —**ğalır/—gällir**—: a) —**mek/—mak** için manasında: **yazıdağı süwlin ädörgäli ewdäki tağağı içgin—** «ovadaki sülinü aramak bulmak için evdeki tavuğu kaçar—» K I 447:6; **tapuğ kılğalı bar—** «tapı kılmak için var—» K B 3214; **öldörgäli kaşd kıl—** «öldürmeye kast et—» AK 75:2; **turgurgalı toğurma—** «yapmadan doyurma—» K II 177:9. —**mat/—mät** (krş 32214) ile genişletilmiş: **kälgälimät İrkäşür** «gelmek için kendini toplar» K I 144:10; **utğalımat oğraşur** «yenmek için uğraşır» K I 170:2. b) Sadece K'de «—mak üzere ol—» anlamında: **turgalı kal—** «durmak üzere kal—» K I 22:20; **yağ kur alır (er—)** «yay kurmak üzere ol—» K II 177:9 c) —**eli/—alı** «beri» anlamında: **sana tuşğalı män tağı keçmäs ay** «sana tesadüf edeli, daha bir ay geçmedi» K B 5685; **Dakyanūs Malik keçğäli iki, üç yüz artuğ bolmış turur** «Dakyanus Melik geçeli, iki üç yüz (yıl)dan fazla olmuştur» AK 77:17.

8. —**kan/—kän**: Sadece **er—** «i—» yardımcı fiili ile «ken» anlamında: **billigsiz tırlıg erkän atı ölüg** «cahil diri iken adı ölü» AH 96.

—**ınça** zarf fiili için bk. 313.

322411. Emir: 1. Teklik. —**ayın/—äyin**, —**yın/—yılın**: **barayın** «varayım» K B 4943; **bezäyın** «bezeyeyim» AH 43.

2. Teklik. a) Sırf taban: **tılä** «dile» K II 8:14; **yağma** «yaklaşma» K B 1297. —**a/—ä** ünlemi ile: **ay**, **aça** «söyle aç» K B 2956; **eđgü**

kıla «iyilik yap» AH 333 b) —**ğıl/—gil**: Biraz seyrek: **boynamağıl** «mağrurlanma» K III 377:13; **bağa körgıl** «bak, gör» KB 4721; **ötüngil** «tapın, dua et» AH 41; **barğıl** «var» AK 74:4.

3. teklik ve çokluk a) —**sun/—sün**: **kewilsün** «gevşesin, zayıflasın» K II 13:14; **armasun** «aldatmasın» KB 1373; **anlar korkmasun** «onlar korkmasın (lar)» AK 78:13. b) —**su/—sü**: Sadece KB ve AH'da: **kötürsü** «götürsün» KB 3371; **ögretsüler** «öğretsinler» KB 5554; **bilsü** «bilsin» AH 80; **kalısu** «kalsın» AH 70. c) —**sunı/—süni**: Sadece KB'de: **tusunı** «tutsun» KB 1498; **unıtmasunı** «unutmasın» KB 5666.

1. Çokluk. —**alım/—älim**, —**lım/—lim**: **egrälım** «saralım, kuşatalım» K II 13:11; **körälım** «görelim» KB 4924.

2. Çokluk. —**ı, —ılar/—ılar**: **sezınmäh** «sezinmeyin» K I 419:10; **tutunlar** «tutunuz» KB 4867.

322412. Geçmiş zaman: —**t/—d**: Şahıs işareti olarak iyelik ekleri alır: **çıkardım** «çıkardım» AH 473; **kördün** «gördün» KB 5053; **kemişti** «attı» AK 74:8; **bardımız** «vardık» K I 327: 14. —**mat/—mät** ile genişletilmiş: **kewildimät** «zayıfladı» K I 397:8; **yawaldımat** «yavaşladı» K I 397:7; **yuwaldımat** «yuvarlandı» K I 397:6.

Krş. BROCKELMANN (bilhassa 1. çkl. eki için), ş. 183. Nadi-
ren şartta da iyelik bildiren bildirme ekleri kullanılır, bk. 32242.

32242. Aşağıdaki isim-fiiller (bk. 313), zamir kökenli bildir-
me ekleri alırlar, çok kere çekimli fiile yakındırlar ve böylece de
zaman bildirirler :

—**ğu** (gereklilik) : **aymağu** «söylenmemesi gerek, söylenmeyecek» KB 2811 (sadece 3. şahıs)

—**mış** (geçmiş zaman I) : **aymış** «söylemiş» KB 4707;

—**duğ** (geçmiş zaman II) : bk. K I 60 ff. BROCKELMANN ş. 202;

—**yuk** (geçmiş zaman III) : **sözläyük** «söyledi» KB 3711;

—**°r** (geniş zaman **bularmäh** «bulurum» K II 90:3;

—**taçı** (gelecek zaman I) : **aydaçı** «söyleyecek» K I 352:11;

—**ğay** (gelecek zaman II) ~ —**ğa** bk. BROCKELMANN ş. 184. krş. aşağıdaki örnekler : **ol yarmak tergäy** «o para toplayacak»

K II 66:16; **sewinç eksümägäy, sözüm tutsa sän** «sözümü tutsan. sevinç eksilmeyecek» KB 1340; **sanāmu ayuğay sazā bu tıllm?** «bu dili (sana) yaraşır bir övgü söyleyebilecek mi?» AH 3; **agar bilsälar, sinı taşın soğa öldürgäylär yä kändü öz kâfirliklärnä kâwürgäylär** «eğer, seni taşla öldüreceklerini yahut kendi kâfirliklerini kabul ettireceklerini bilseler» AK 78:7; **bergälär öziñ anıñ köziñä** «kendilerini onun gözüne verecekler» K III 14:2; **bu ärzü, tilekiñ tükäl kılğa män** «bütün arzularını tamamıyla yapacağım» KB 4956; **negü bilgä telwä bilig qadrını?** «deli bilgi kadrini ne bilecek?» KB 473; **bızım köglümüz öldi bolğa bu kün** «bizim gönlümüz belki bugün ölmüş ola (olacak)» KB 4913.

Şart, —sa/—sä, seyrek olarak da, —sar/—sär'le ifade edilir. İhtimal ve şart şekil olarak ayırt edilmezler. Seyrek olarak zaman bildirir. Şahıs ekleri, zamir menşelidir. Nadir hallerde iyelik eki kullanılır. Eğer şahıs esas cümlelerin fiilinde zikr edilmiş ise, şart yan cümlesinde tekrar edilmeyebilir. Şart olarak: **mumu tılämäsä sän, ayru ne keräk?** «bunu istemezsen, başka ne gerek?» K I 126:2; ihtimal olarak: **ağılda oğlağ toğsa, arıqda otı önär** «ağılda oğlak doğacak olsa, arıqta otu yetişir» K I 65:22. Zaman bildirir: **elig turdı ersä, aña açtı köz** «hakan kalktığı zaman, ona gözünü açtı» KB 1644.

32243/4. Zarf-fiil+bildirme eki üzerine kurulmuş çekimli fiil şekilleri Karahanlıca'da yoktur; yardımcı fiiller vs. den bahsetmeye yer darlığı manidir, krş. 3223.

331. **EDATLAR**: isimlerde ve diğer bütün çekimli fiillerde, soru edatı kullanılmamışsa, soru eki —mu/—mü eklenir, hem de vurgulanmak istenen kelimeye: **sän unadıñmu?** «sen kabul ettin mi?» K III 256:20; **yä sänümü qalır sän yä mänümü tırlıg?** «sen mi yahut ben mi diri (hayatta) kalacağım?» KB 4726; **sanarmu eñiz kum?** «tepe gibi yığılmış kum sayılabilir mi?» AH 60.

Artık, esnekleşmiş (ekleşmiş?), tekit edatları: 1. **ma/mä: neçü mä ulısa** «ne kadar da ulusa» KB 1371. 2. **oq/ök: bargıl oq** «git artık» K I 37:11. 3. **tağı: yeri tağı aqlağ** «yeri de ıssız» K I 468:8.

Ünlem edatları: 1. **ay: ay oğul** «ay oğul» K I 74:17; 2. **aya**: Seyrek: **aya köñli tüz** «ey gönlü doğru (ey iyi kalpli)» KB 1713; 3. **ete bağ** «a bey» KB 5174; 4. **yä: ya rang lıñsi** «ya acı sahibi (acı veren)» AH 464.

Gösterme edatları: **munu, munuḳı: munu barur män** «işte gidiyorum» KB 1446; **bu erdi munuḳı mäninḳ bilmişim** «bu idi işte benim bildiğim» KB 4860. 2. **uş: uş mundaḡ ḳıl** «işte bunun gibi yap» K I 36:19. **aḳar közüm uş teniz** «ağlayan gözlerim işte (bak) deniz» K II 45:27.

İhtimal bildiren edatlar : 1. **erinç: ol keldi erinç** «o belki geldi» K I 132:14. 2. **erki: Çoğunlukla soru cümlelerinde: ol kelirmü erki?** «o gelir mi ki?» K I 129:11.

Üstünlük bildiren edat : **eḡ: eḡ altın** «en altta olan» KB 137.

332. **Bağlar** : 1. Sıralayıcı bağlar. Diğer bütün Türk dillerinde olduğu gibi, Karahanlıca'da da çok kere sıralayıcı bağlar kullanılmaz. Kullanılanlardan büyük bir kısmı ise yabancı menşelidir: a) **azu : üzüm yegil azu ḳaḡun yegil** «üzüm ye yahut kavun ye» K I 88:15; **tilküümü toḡdı azu börimü?** «tilki mi doğdı yahut kurt mu?» K I 429:16. b) **birlä, bilä: ödläk birlä ay** «zaman ve ay (zaman ile ay)» K I 82:14; **taḡ birlä yer** «daḡ ve yer (dünya) (daḡ ile yer)» K II 77:21; **hunar birlä davlat** «hüner ve devlet» AH 443; **malik birlä burḡan** «melik ve buda» AK 74:6. c) **ham: ḳalu ham baru** «kal-mak ve gitmek için» KB 4872; **‘Acam ham ‘Arap** «Acem ve Arab» AH 126;d) **taḳı: kökrär taḳı maḡraşur** «kükrer ve gürlerler» K III 398 27. e) **va: âlim va zâhid** «alim ve zahid» AH 401. f) **yä: söküşmü teli-mäk yä öḡdi kälir?** «sövme mi çok yoksa övme mi ilk? KB 3100; **di-rangsiz kâçär baht yä ḳuş teg uçar** «gecikmeden mi geçer baht yahut kuş gibi mi uçar» AH 224. g) **keräk... kerä: keräk ḳul, keräk bağ ba-rır kâlgüsüz** «gelmeden ya bey ya kul gider» KB 4996. Şart ile: **keräk ersä oldur, keräk.tur örü** «gerek otur, gerek kalk» KB 4006.

2. Düzenleyici bağlar, Türkçeye temelden yabancılardır. Bu tip cümleler, Karahanlıca'da, yabancı dillerin tesiri altında ve soru edatlarından meydana gelen bağlardan teşekkül ettiler. Şart cümlesinin başına gelir : a) **apaḡ: Seyrek : Şart cümlelerinin başına gelir : apaḡ barsa sän** «eğer gidersen» K I 134 : 12; **apaḡ kelmäsä** «eğer gelmese» KB 3159 vs. b) **kim** : Ekseriya yan cümlelerin başına gelir : **ol melikkä aytdılar, kim ol el baḡı ärdi** «o hakana söylediler, kim o memleketin beyi idi» AK 77:19; **neçä, kim bardı ersä** «ne kadar kim gitti ise» AK 77:7 c) **ḳaçan**: Ekseriye şart ile: **ḳaçan barsa sän** «vardığın zaman» K I 403:13; **ḳaçan «kel» te-sä** «ne zaman ‘gel’ dese» KB 5019. d) **ḳalı**: Şart cümlelerinin başına gelir: **ḳarḡa ḳalı bilsä muḡın** «karga sıkıntısını bilse» K I 425:18;

kalı eksüsü «eksilirse» KB 2053. e) **kañça**: Şart ile: **kañça barsa**, **yarpuz utru kälür** «ne zaman gitse, karşısına karpuz gelir» K III 40 : 1; **kañça barsa başı** «reis nereye gitse» KB 5202. f) **kañda**: Seyrek: Yan cümlelerin başına gelir: **kañda tüşer**, **kañıl** «nereye düşerse oraya yerleş» K III 69:2.

34. Başka dillerden alınmış kelime ve sözler : Karahanlı Türkçesi yabancı kelime ve sözler bakımından zengin değildir. Eski Türkçede var olan yabancı kelimelerden başka, bazı arapça ve farsça kelimeler de vardır. Bunlardan çoğu yazılışlarına (bilhassa uygur yazısıyla yazılmış olanlarda) ve aldıkları türkçe eklere göre, (bk 222) hem türkçeye uymuş, hem de başka manalar kazanmışlardır. Yeni kavramlar şüphesiz, türkçe kelime ve teşkilleriyle dile getirilmişlerdir.

1. Uzak doğu dillerinden alınan kelimeler : **ajun** «dünya, alem» K, KB 417, AH (<soğd. **zwn**); **bibli butmul** «biber bitkisi» K, (<skr. **pippala**); **bor** «şarap» K, KB 339 (<ortafarça **bor**); **burhan** «buda, put» K, KB 5486, AK 74:6 (<ç. ***b'luet + han**); **buşı** «sadaka» çin. **pu-shi**); **kamuğ** «bütün, hep» K, KB 2853, AH (belki orta fars. **hum'g**); **karşı** «saray» K, KB 4834 (<kuçaca **kerçiye**): **sart** «tüccar» K, KB 3002 (<skr. **sārtha** «kervan»); **suy** «suç, günah» (<çin. **tsui**); **tamu** «cehennem» K, KB 3656. (<soğd. **tmw**); **uçmak**, **uşmak** «cennet» K KB 63 (<soğd. ***wštm'x**); **üyük** «harf» K (<çin. ***dz'leg**).

Arapça ve Farsçadan alınmış kelimeler : **acal** «ölüm» AH (<ar. **acal** «ölüm saati»); **‘ālim** «bilgin» KB 5551 (ar. **‘ālim**); **aķur** «ahır» K, KB 5369 (<fars. **āhur**, **āhvar**); **arsu**; **ārzū** «arzu, istek» KB 752, 752 A (fars. **ārzū**); **‘āziz** «aziz, sevgili» KB 2853 (<ar. **‘aziz**); **cavāb**. **cuvāb** «cevap» KB 672 den sonra, 672A dan sonra, AH(<ar. **cawāb**); **culāb** «güllab, gül suyu» KB 2904 (<ar. **culāb** <fars. **gūlāb**); **darū**. **toru** «ilâç» KB 5244, 5244 A (<fars. **dārū**); **davlat**, **tavlat** «devlet» KB 589, 598 A, AH (<ar. **daulat**); **du‘ā**, **tuva** «dua» KB 75, 75 A, 459 A (<ar. **du ‘ā**); **dunyā**, **tunya** «dünya» KB 81, 81 A (<ar. **dun-yā**); **gūlāf** «gül» KB 5639 (<fars. **gūlāb** «gül suyu»); **gör** «mezar» çukur KB 1405 (<fars. **gör**); **havā** «heva vü heves» KB 5472 (ar. **hawā**); **kudām** (hangi) AH (<fars. **kudām**); **musulmān** «müslüman» KB 4991, AH, AK (<fars. **musulmān**); **naşihat** «nasihat» KB 5395 (<ar. **naşihat**); **ömür** «ömür» AH (<ar. **‘umr**); **kıymat** (kıymet) KB 472 (<ar. **kımat**); **pand** «öğüt» KB 5158, AH (<fars.

pand); rōzgār «zaman» AH (<fars. rōzgār); su'āl, suvāl «soru» KB 859'dan sonra, 869 A'dan sonra (<ar. su'āl); šā'ir, šāyır «şair» KB 412, 412 A (<ar. šā'ir); şukur «şükür» KB 3114 (<ar. şukr); tevāzu' «tevazu» AH (<ar. tawadu'); 'uqbā «ukba» KB 3087 (<ar. 'uqbā); yād «yad» AH (<fars. yād; yārī «yardım» KB 1474, AH (fars. yārī).

4. Metinler. Dīvān lūgāt at-Türk (B. ATALAY neşri)

I 119:2-6

Türlüg çeçäk yarıldı,
barçın yağım kärildi;
uçmak yeri körüldi,
tumluğ yana kelgüsüz..
Türlü çiçek açıldı,

Barçın halısı yayıldı,
Cennet yeri görüldü,
Soğuşun artık geleceğı yok (soğuk tekrar gelmeyecek).

III 25:21 - 22 Tegmä evät ışka, körüp turğıl ala;

26:1-2 Çakmak çakıp ewsä kalı, uğınur yula.

«Bir işe aceleyle başlamadan önce dur, bak; eğer bir kimse çakmak çakarken acele ederse, ışık hemen söner.

— EK —

Semireç'e ve Öngüt Türkleri kitabeleri

Semireç'e (Doğu Türkistan'da yedi su) bölgesinde, geçen yüz yılın ikinci yarısında, taşlarının büyük bir kısmı hacla ve bazıları da süryani yazısıyla techiz edilmiş iki mezar ortaya çıkarıldı. Kitabelerin çoğu, çok kere çok az süryanice kelime ihtiva eden, Türkçe kelimelerle karışık, fasih olmayan bir süryani diliyle kaleme alınmıştır. Ayrıca birkaç Türkçe kitabe vardır.

Bu kitabeler Türk kökenli Nestorian mezhebindeki hristiyanlara aittir. Yer yer tarihlendirilmişlerdir. Üzerlerinde tarih bulunan kitabeler, hemen hemen selçuklar çağından sonraki tarihle baş-

larlar. Burada, hayvan isimlerinin kâh süryanice, kâh süryanice ve Türkçe yazıldığı 12 yıllık hayvan takvimi bahis konusudur. Kitabelerin çoğunda çok kere sadece son tarih (hayvan takvimi) verilmiştir. 13. yüzyıl ile 14. yüzyılın ilk yarısını kapsarlar. Aşağı yukarı 610 kitabe **Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie**, St. Petersburg 1890'da CHWOLSON tarafından tercüme edildi, işlendi ve neşr edildi (İlerde I). Türkçe malzeme için de RADLOFF'un yardımları istendi. Aynı kitabeler, **Neue Folge** 1897 (ilerde II) şeklinde neşredildi. İç Moğolistanın tarım bölgesinde orta çağa ait daha bunlara benzer nestorian mezarları bulunur.

Aynı çapta olmamakla beraber, çevrede de böyle kitabeler tesbit edilebilir. Bunlar, tarihi bilgilerimize göre Cengiz İmparatorluğunda önemli bir rol oynamış olan hristiyan Öngüt Türklerine aittirler. Mezar taşlarının isbat ettiği gibi, bunlar bir Türk kavmi idiler. Bu mezar taşlarından bazıları, süryani yazısı ve Türk diliyle kaleme alınmış kitabelerdir. Ne yazık ki henüz neşredilememişlerdir ve dolayısıyla kesin bir bilgimiz yoktur. Şimdiye kadar, aralarından sadece **Bu kuwra...nın ol** «bu mezar...nın'dır» sözlerinden ibaret olan beş tanesi ele alındı. SAEKI, the Tôhō Gakuho, no: 9 (Tokio 1939)'da ve GRØNBECH, **Turkisch Inscription from inner Mongolia**, Manumenta Serica IV (1939/40), 305-308'de (ilerde Ö). Her ne kadar, bütün kitabeler aynı basit bir cümleyi ihtiva etse de, şahıs isimlerinin işlenmesi ve neşri **Türk Anthroponymie**'si yönünden büyük önem taşır.

22. Semireç'e ve Öngüt kitabelerinin, mahdut malzemesi ve hatalı alfabesi, konuşulan dil hakkında kesin bilgiler edinmemizi engeller. Mahdut malzeme ve yazı bizi yer yer güç durumlarla karşı karşıya bıraksa da, kitabelerimizin vokal durumu (varlığı) muhtemelen Karahanlıca'nınki gibidir. Bundan dolayı Karahanlıca'da olduğu gibi eski ünlülerin muhafaza edildiği kabul edilmiştir. O halde : **ıt** «köpek» I 138.97. (137) : 2 ve kapalı **e** : **beş** «beş» I 138.89 (119) : 2; **El** «yurt» (erkek adı) II 45.243:6, (kadın adı) I 50.17₂ (189 a) : 4; **er**— «i—» I 139.28 (125) : 4; **sew**— «sev—» (kadın adlarında) II 25.102; **yetmiş** «yetmiş» I 140.34₂ (193).

Yuvarlaklaşma Karahanlıca'ya göre daha ileridir ve aşağıdaki şekillerdedir :

1. Kendisinden önce gelen dudak ünsüzünden dolayı: bu arada bağlantı ünlüsü: **sewüg** «sevgili» (kadın adı) II 25.102.

2. Dudak ünlülerinde ilerleyici benzeşme olarak : **buşu** «dilen-ci» II 20. 74:10. Dudak ünlülerinde gerileyici benzeşme olarak : **yertünçü** «yer, dünya» I 140.48₄ (39): 5 < **yertünçü** ~ **yertünçü** I 141.48:10.

23. Semireç'e ve Öngüt kitabeleri'nde ünsüz varlığı Karahanlıca'dan biraz değişikdir. Burada, Karahanlıca'da da sadece yabancı kelimelerde görülen, **j**, **c**, **f** ve **v** ünsüzleri tesbit edilememiştir. Yazıda karşılığı olmamasına rağmen **δ** ve **h** seslerinin mevcut olduğu tahmin edilebilir.

Çok eskiden var olan ünsüzler bazan muhafaza edilmişlerdir: **Buğa** «boğa» (erkek ismi) I 93.53₂: 6; **tağaku** «tavuk» I 140.44:3.

η **genizsisi** Karahanlıca'da olduğu gibi **b—**ye gerileyici olarak tesir eder : **māñü** «ebedi» I 141.48₅:11, (erkek adı) I 23.81 (157), (kadın adı) II 47.258; **mlñ** «bin» I 139.21 (150): 3.

Ünsüz düşmesi : 1. —**r—**> Ø. **Ḳutuk** «kurtulmuş» (kadın adı) II 21.79, (erkek adı) II 48.280 < **ḳurtul—** «kurtul—». 2. **y—**> Ø; **ıl** «yıl» II 23.911 : 1 ~ **yıl** I 139.11₃: 3; **ılan** «yılan» I 70.40₁ (140): 4 ~ **yılan** I 59. 28₁ (180):4.

Ünsüz değişmesi: 1. **ç~ş**: **türkşä** «türkçe» I 138.97 (137):2~ **türkçä** I 139. 21 (150): 5; **çaḳ** «çağ, zaman» (**Ḳutşak**'ta 'mutlu çağ': erkek adı) I 56.27 (120):6 ~ **çaḳ** I 141.48₅ (XXII): 16.2. —**ç~**—**z**: **Sewinz** «seviç» (kadın adı) II 32.141.3. **z~r** (Rhotazismus): **beräk** «bezek» (kadın adı) II 47.258 ~ **Bezäk** II 21.98.4. —**r—** ~ —**l—**: **musurman** «müslüman» I 140.44.10 < **musulmān**.

Dolaylı ilerleyici tonsuzlaşma: **sıçkan** «sıçan, fare» I 139.11₃ (160): 3 < **sıçğan**; **tawışkan** «tavşan» I 68.38₂ (122): 6, I 89.50₁₆ (30): 4 < **tawışğan**.

Dolaysız ilerleyici tonsuzlaşma: **ḳopuz** «kopuz» II 19.68:8 < **ḳobuz**.

Ünsüz geçişi Karahanlıca'da olduğu gibi: 1. **b>w**: **ḳuwra** «mezar» I 139. 21 (150): 7, **Ö**; **sewinz** «sevinç» (kadın adı) II 32.141 ve **Sewüg** «sevgili» (kadın adı) II 25.102; **tawışkan** «tavşan» I 89.50₁₆ (30): 4. 2. **d>δ** (?): **ḳuḍuz** «orta yaşlı kadın» (kadın adı) II 47.254; **uḍ** «inek, sığır» II 20 20.74: 5.3. **ñ>y**: **ḳoy** «koyun» I 72.42 (61): 4. 4. **ñ>n**: —**ḳına**/—**ḳinä**: **Ḳızḳına** «küçük sevimli kız» I 61, 31 (69): 4.

31. İsimden İsim: a) —**an**/—**än**: **oḡlan** «oğlan» I 139.21 (150): 9. b) —**çı**/—**çl** «yapan, sahip olan ve meşgul olan»: **başçı** «baş, lider» I 140.48₄ (39): 6; **bütgärgüçl** «eğitici, yetiştirici» I 138.48;

(XXII) : 5; **kopuzçı** «kopuz çalan, kopuzcu» II 19.69:8. c) —lan/—län: Hayvan isimlerinde, yer yer insan isimlerinde de kullanılır: **Arslan** «arslan» (erkek adı) I 18.75 (102): 5; **yılan~ılan** «yılan» I 59.28 (180): 4, (erkek adı) II 39.203/I 92.52 (147): 4, d) —lğ/—lig, —luğ/—lüg: Bir şeye sahip, bir şeyle yüklü anlamında; şahıs adlarında da: **kutluğ** «kutlu, mesut» I 141.48: 4, 7, (erkek adı) I 18.75 (102): 5, (kadın adı) I 52.19: 7; **alkışlğ** «mukaddes, takdis edilmiş» I 141.48, (XXII): 7. e) —m: kadın ünvanı: **tarım**: II 13.41. f) —lık/—lik: soyut isim: **musurmarlık** «müslümanlık» I 140.44: 10. g) —n: **Tüzün**: «hoş» (kadın adı) I 28.97₁ (179): 3. h) —kına/—kinä: küçültme **kızkına** «küçücük, sevimli kız» (kadın adı) I 61.31 (69): 4. i) —sız/—siz: Yokluk: **Sansız** «sayısız» (erkek adı) II 19.70. j) —taş/—täş: Beraberlik, ortaklık: **Eltäş**, «yurttaş, hemşeri» (erkek adı) I 139.28 (125): 8.

İsimden fiil: —a—/—ä—: Yalnız özel isimlerde: **Başak** «başak» (kadın adı) II 38.200; **Beräk** «bezek» (kadın adı) II 141.298; **Bezäk** «bezek» (kadın adı) II 49.289; **Qutaş** «kutlu» (erkek adı) I 139.21 (150): 8.

Fiilden isim: a) aslî isim: 1. —ğ/—g: Eylemin sonucu **arığ** «arı, temiz» I 141.48, (XXII): 11; 12; **sewüg** «sevgili, sevgi» (kadın adı) II 25.102; **uruğ** «tohum, hububat» (erkek adı) II 25.105. —ga/—gä: Eylemin sonucu: **Bilgä** «bilge» (kadın adı) II 13.44, II 28, 121; **tuz-Bolğa** «güzel, güzel olacak olan» (kadın adı) II 23.94. —gu/—gü. soyut isim: **bütgärgüçi** «yetiştirici, eğitici» I 138.48, (XXII): 5. 4. —l: **oğul** «oğul» II 45.243: 6; **oğlan** «oğlan» I 139.21 (150): 9. 5 —ma/mä: Sıfat olarak: **kılma yazık** «kılınmış günah» II 20.74: 9. 6. —n: **sansız** «sayısız» (erkek adı) II 19.70; **Tolun** «tolunay» (kadın adı) II 35.172. 7. —nz, —nçu/—nçü: Soyut isim: **sewinz** «sevinç» kadın adı II 32.141; **yertünçü, yertünçl** «yer, dünya» I 140.48, S (39): 5, I 141.48, (XXII): 5-6, 10. 8. —k/—k Eylemin edilgen sonucu: **başak** «başak» (kadın adı) II 38.200; **Beräk** «bezek» (kadın adı) II 47.258; **bezäk** «kadın adı» II 24.98; **yazık** «günah» II 20.74:10. 9. —ş. soyut isim: **alkış** «alkış, kutlama» I 141.48, (XXII): 7; **Qutaş** «kutlu» (erkek adı) I 139.21 (150): 8; **sakış** «saygı, hesap, takdir» II 21.76: 2. 10. —z: **köz** «göz» I 138.97 (137): 4; **kopuz** «kopuz» II 19.69:8; **Kuñuz** «orta yaşlı, olgun kadın» (kadın adı) II 47.254.

b) **Partisipler** (isim ve çekimli fiil) 1. —duğ/—dük: **toğduğ** «doğduğ» (erkek adı) II 42.235.2. —mış/—miş: Ad olarak: **barmış kün** «vardığı (öldüğü) gün» I 141.48, (XXII): 6; **Bütmış** «inanmış»

(erkek adı) II 32.143. Anlatılan veya duyulan geçmiş zaman anlamında çekimli fiil olarak: **közi erimiş** «gözü erimiş» I 138.97 (137)4. 3. —ur/—ür: **tur**— fiilinde çekimli fiil olarak: **turur** «—dur».

Fiilden fiil. a) Kalıplaşmış —k—: **sakış** «saygı, sayı, hesap» I 141.48_s (XXII): 1. b) —l— ile pasif: **sakıl**— «iyileş—, sıhhatli ol—» I 98.VII (158): 3; Oldukça kalıplaşmış: **kırıl**— «kırıl— (ordu) v.s.» I 140.34₂ (193): 6. c) —gar—/—gär— ile faktitif: **bütgärgü-çi** «yetiştirici, eğitici» I 138.48_s (XXII): 5.

321. Çokluk —lar/—lär ile ifade edilir: **atalar** «atalar» I 141.48_s (XXII): 12; **çaqlar** «çağlar» I 141.48_s (XXII): 10.

Yalın hal aşağıdaki fonksiyonlarıyla tesbit edilmiştir: 1. Tamlanan iyelik eki almışsa, ilgi hali durumunda: **Yuntuz Beg bütgärgüçisi** «Yuntuz Beg'in eğiticisi» I 141.48_s (XXII): 4-5; **Kül Tegin Beg oğlu** «Kül TEGIN Beg'in oğlu» I 140.34₂ (193): 3-4. 2. Açıklayıcı olarak: **Aleksandros Kan sakış** «Aleksandros takvimine göre (kelt çağı)» II 21.76: 1-2.

İlgi hali eki —nıñ/niñ'dir: Aşağıdaki fonksiyonlara sahip: 1. İlgi hali durumlarında tamlayıcı olarak: **Ādärniñ 22 kün** «Adar ayının 22. günü» I 139.11₃ (160): 4; **Ay Tağnıñ kıızı** «Ay Tag'ın kıızı» I 98. VII (158): 1. 2. **turur** ve **ol**, ile birlikte cevheri fiil olmaksızın yüklem olarak: **Bamtanıñ turur** «Bamta'nındır, Bamta'ya aittir» II 20, 74:8; ...**nıñ ol** «...nındır, —e/—a aittir» Ö; **Elteş oğlınıñ** «Elteş oğlunun, Elteş oğluna aittir» II 45.243:6.

Yönelme hali eki —ğa/—gä: Üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra —ña/—nä: Aşağıdaki fonksiyonlarda: 1. Yön ve yaklaşma: **menü çaqlarğa bar**— «ebediyete var—» I 141.48_s (XXII): 11. 2. «için» anlamında: **yazıkıña** «günahı için» II 20.74: 10. 3. «göre» anlamında: **Aleksandros Kanğa** «Aleksandır Han'a göre, yani kelt çağına göre» I 139.21 (150): 1. 4. —de/—da anlamında: **ılğa otuz iki** «32 yılında» II 23.91:1.

Bulunma hali eki: —ta/—tä'dir: 3. şahıs iyelik ekinden sonra isimle ek arasına zamirsel —n— girer: «içinde, nezdinde» anlamını verir: **Musurmanlıkta** «müslümanlıkta» I 140.44:10; **yaşınta** «yaşında» I 140.34₂ (193): 6.

Ayrılma hali eki —dın/—dın ile temsil edilir: «ayrılma» ifade eder: **yertünçü/idin keç**—/öt— «dünyadan git—, göç—» I 141.48_s (XXII): 6; 10. (XXII): 12.

Vasıta hali aşağıdaki eklerle temsil edilir: 1. —n: «ile» anlamında: **anaların** «analarıyla» I 141.48₅ (XXII) : 9. 2. —la/—lä: **birlä** «ile» son çekim edatında kalıplaşmış: I 141.48₅ (XXII): 12.

Eşitlik hali eki —ça/—çä «göre, gibi, dil adları»: **sakışça** «sayıca, hesaba göre» I 139 (125): 2; **Türkçä** «türkçe» I 139.21 (150) : 5.

Üçüncü şahıs iyelik eki, diğer Türk dillerinde olduğu gibi, ünsüzle biten isimlerden sonra —ı/—i ve ünlü ile bitenlerden sonra —sı/—si'dir. Aşağıdaki fonksiyonlara sahip: 1. İlgi halinde tamlananı ifade eder. İlgi hal eki ile: **Ay tağnıñ kızı** «Ay Tag'ın kızı» I 98. VII (158): 1; **Ay tağnıñ oğlu** «Ay Tag'ın oğlu» I 138.89 (119): 5. Belirsiz halle birleşir: **Eltäş oğlu** «Elteş oğlu» II 45.243:6; **Tegin Beg oğlu** «Tegin Beg oğlu» I 140.34₂ (193): 4; **bars yılı** «pars yılı» I 138.89 (119) : 3; **sıçan yılı** «sıçan yılı» I 139.11₃ (160): 3. 2. İyelik anlamında: **başcısı** «başı, lideri» I 80.48₄ (39) : 6; **yazıķı** «günahı» I 20. 74:10. 3. Yükseltici anlamında: **yetmiş sekiz yaşı** «78 yaşında» I 140. 34₂ (193): 5-6; **yılı** «yılı» I 138.97 (137): 2.

Sayılar: 1. Sıra sayıları: Birleşik sıra sayıları, küçük sayıların büyüklere eklenmesiyle ifade edilir : **miş altı yüz yigirmi bir** (1621) I 139.21 (150): 3-4; **otuz iki** «32» II 23.91₁ : 1; **säksän** «seksen» ikinci hecede yuvarlak olmayan (düz) ünlü ile görülür: I 138.89 (119): 2-3. 2. —ağu/—äğü ile bir beraberlik sayısı: **üçäğü** «her üçü» I 140. 44: 10.

Belirsiz hal alan iki son çekim edatı: **birlä, üzä: atalar birlä** «atalar ile» I 141.48₅ (XXII): 12; **üzä...** «üzre...» II 45.243:3.

Sıfat olarak kullanılan işaret zamiri **bu: bu kuwra** «bu mezar» II 45.243:2, Ö Dönüşlülük zamiri **öz** «kendi» I 141.48₅ (XXII): 10. Erkek adı olarak da kullanılmıştır: **Öz** II.22 8₂.

Üçüncü şahıs bildirme, Semireç'e kitabelerinde **turur**, Öngüt kitabelerinde **ol** ile yapılır: **Bu kuwra... —nıñ turur** «Bu mezar ... nındır», I 139. 21(150): 7-9. **Bu kuwra.. —nıñ ol** «bu mezar ... nındır» Ö.

322. —p zarf fiili: Kendisinden sonra gelen çekimli fiilden, zaman bakımından bir öncelik ifade eder: **keçip bar—** «geçip var—, (git—)» I 140 48₄ (39): 6; **ötüp bar—** «geçip var— (git—)» I 141.48₅ (XXII) : 10.

İstek gereklilik - emir'in üçüncü teklik şahsı aşağıdaki eklerle ifade edilir: 1. —sun/sün: **bolsun** «olsun» II 20.74.9, 10,

ķalsun «kalsın» I 141.48₅ (XXII) : 12. 2. —**zı/—zi**: **barzı** «varsın» I 141.48₅ (XXII) : 11. 3. —**zu/zü**: **bolzu** «olsun» I 138.89 (119): 8. 4. —**zun/—zünü** **bolzun** «olsun» II 45.243:7.

Geçmiş zaman: —**d/—t**: **erdi** «idi» I 139.11₃ (160): 4, 5; **öldi** «öldü» I 139.11₃ (160): 5; I 140.444: 10; **ķırılı** «kırıldı» I 140.34₂ (193): 6.

34. Alıntı malzeme : 1. Eski Türkçeden alınmış malzeme: **buşu** «sadaka; 6 veya 10 erdemden biri» II 20.74:10; **Buyan** «iyilik, saadet, kut» (erkek adı) II 22:82; **lu** «ejderha» I 555.27:3.

2. Süryaniceden: **Amin** «amin» I 140.48₄ (39): 7; **ķaşa** «papaz, rahip» I 139.28 (125): 8; **ķuwra** «mezar, kabir» II 45.243:3.

3. Farça'dan: **Ādār** «Ay takvimine göre 9. ay» I 139.11₃ (160)4; **Musurman** «müslüman» I 140.44:10; **şāh** «şah» (erkek adı) I 21.78:4; **yād** «yad, anı» I 139.11₃(160):11.

4. Yunanca'dan: **Aleksandros** «İskender» I 139.21 (150) : 1.

4. METİN.

(D. CHWOLSON; *Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschle*, St. Pétersburg 1890. s. 141, Nr. 48₅ (XXII).

Aleksandros **ķan** **saķış** **miņ** **altı** **yüz** **ķırķ** **sekiz** **erdi**; **türkčä** **yıl** **uđ** **ķutluğ** **Tümān** **Beg** **Yuntuz** **Beg** **bütgärgüçis** **Mümrig** **Ķaşa** **Beg** **bu** **yertünçüdin** **ķeçip**, **barmış** **küni**. **Ķutluğ** **alkışlığ** **bolsun**. **Mari** **Yuķanan**, **Marya** **anaların** **öz** **bu** **yertünçüdin** **ötüp**, **ķeçip** **barzı** **meņü** **çaklar**, **arığ** **Şla** **Ķuşa**, **arığ** **Yona** **atalar** **birlä** **ķalsun** **Amin**, **amin**!

Kutlu Tümen Beg'i Yuntuz Beg eğiticisi (lalası?) Mümrig Ķaşa Beg'in bu dünyadan göçüp gittiği gün Aleksandros takvimine göre 1648 (M. 1337), Türk takvimine göre sığır yılı idi. Kutlu olsun. Mari Johanna ve Marya anaları ile birlikte bu dünyadan geçip gidip ebedi zamana erişsin ve mukaddes Şla Ķaşa ve mukaddes Yuna ataları ile (beraber) kalsın. Amin, Amin!

HAREZM TÜRKÇESİ

JANOS ECKMANN

1. 13. yüzyıldan itibaren, Harezmi ve Sir derya'nın aşağı kesiminde kısmen oğuz (türkmen) ve kıpçak yerli ağızlarının tesiri altında Karahanlıca'dan teşekkül eden, Orta Asya Türkçesi (Doğu orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişaf merhalesine Harezmi Türkçesi adını veriyoruz. Karahanlıca'dan belli başlı ayrılıklar aşağıdaki gibi bazı ses değişikliklerinde görülür: sık sık kök hecede (krş. 22) **ä** den **i** (e?) ye geçiş, dudak ünsüzünden sonra bağlantı ünlüsünün yuvarlaklaşması (krş 22), **d**'den meydana gelmiş **δ** nin sık sık **y**'ye dönüşü (krş. 23), sonra: —**ğ**/—**g** yükleme hali ekinin ve şahıs zamirlerinin çekiminde **mānıñde**, **mānıñdın**, **mānıñsız** vs. gibi şekillerinin bulunmayışı, görülen geçmiş zaman 1. çokluk çekiminde —**dımız**/—**dimiz** aleyhine —**duk**/—**dük** eklerinin yaygınlaşması (krş. 322412), —**gum**/**güm** yahut —**ğum**/—**güm** turur ile gelecek zaman teşkili (krş. 322412) vs. Harezmi Türkçesi'nin belirli bir şivenin adı (işareti) olarak doğuda da kullanılmış olduğu, **Nevāi**'nin **Mecālīsü'n - nefā'is**'inin bir yerinde dile gelen Hārezmli bilgin **Hüseyn** Harezmi'nin **mesnevi** ve **Kāşide-i Bürde**'ye Harezmi Türkçesi ile (**H.ārızmlıça türk tili bilä** bir tefsir yazdığı (krş. A.K. BOROVKOV Alisher Navoi, Moskav-Leningrad 1946, s. 104) ibaresindeki ifadesinden aydınlanır. Harezmi Türkçesi edebiyat dili'nin altın çağı, sadece Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı yöresinde değil, Altın Ordu'nun diğer kültür merkezlerinde, her şeyden önce baş şehir Sarāy'da da kullanıldığı 14. yüzyıla rastlar. Mamafih bu (harezmi türkçesi) bir birlik teşkil etmez. Harezmi Türkçesinde eski ve yeni şekillerle, ağız özellikleri yan yanadır. Bu dil merhalesi, Timurular devrinde, yerini kendisinden çıkmış olan Çağatayca'ya bırakmak üzere sönüp, gitmiştir.

Harezmi Sir Derya'nın denize döküldüğü bölge ile birlikte, daha Moğol devrinden önce, Kâşgar'ın yanında ikinci bir edebiyat merkezi olarak önemli bir rol oynuyordu. Türk Dili burada gittikçe önemli bir yer alıyordu. Muhammed b. Kays, son Harezmsâh Celâleddin († 1231) adına **TİBYÂN AL-LUGÂT AT-TURKÎ- 'ALÂ LİSÂN AL-KANKLI** adlı henüz elimize geçmemiş olan, Kıpçakça Kargı şivesiyle bir lûgat yazdı. (bk. FUAD KÖPRÜLÜ, **Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar**, İstanbul 1934, s. 155-161). Uzun zaman siyasî açıdan da Altın Ordu'ya bağlı olan Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı yatağı, değerlerini Altın Ordu devresinde de muhafaza ettiler. Moğol akınları burada, İslâmî Türk edebiyatının inkişafını uzun süre durduramadı. 13. yüzyılın sonlarına doğru Harezmi ve Sir Derya'nın aşağı yatağında kültür hayatının yeniden canlandığını görüyoruz; 14. yüzyılda bunlara Sarây ve Kırım da eklenirler. Birçok bilgin, şair, yazar ve sanatçı Harezmi'den batı kültür merkezi Çuçi imparatorluğuna gelip, harezmi türkçesi edebiyat dilinin genişlemesini teşvik ediyor ve bu dille eserler veriyorlardı. (Altın Ordu'da konuşulan Türk Dili, Harezmi Türkçesi'nden ayrı bir Kıpçakça yerli şive idi, krş. ALESSIO BOMBACI, **Storia della letteratura turca**, Milano 1956, s. 112.) Moğol hakimiyeti Harezmi'nin etnik yapısında bazı değişikliklere sebep oldu: Çeşitli Türk boyları doğudan batıya gelirken, bazı Oğuz ve Kıpçak boyları ise Harezmi'den göçüyor ve güneye, batıya ve kuzey batıya çekiliyordu.

HarezmiTürkçesi, Karahanlıca'dan Çağatayca'ya geçiş dili olarak, dil tarihi açısından büyük önem taşır. Orta-Asya Türk edebiyat dillerinin tarihi içinde bir özel devrenin olduğu ilk önce A.N. SAMOJLOVIÇ tarafından ortaya atıldı. SAMOJLOVIÇ, KUTB'un **Husrev u Şîrin**'in ve H'ârizmî'nin **Muhabbetnâme**'sinin dil tahlillerine dayanarak, **K istorii literaturnago srednezlatsko-tureckogo yazyka** (Mir-Ali - Şîr, Leningrad 1928, s. 21 d.) adlı makalesinde Orta Asya Türk edebî dilini üç devreye ayırır: Karahanlıca, Oğuzca - kıpçakça ve Çağatayca. Samoyloviç'in bu üçlü ayırımı dil tarihi gerçeklerine uyar. Yalnız «Oğuzca-kıpçakça» adı üzerine biraz düşünmek gerekir. **Mu'inü'l-mürîd** ve **Nehcül-ferâdis** gibi bazı önemli Harezmi Türkçesi eserlerinin dilini henüz bilmeyen SAMOYLOVIÇ, temelde bu tip özelliklerin Karahanlıca, Çağatayca gibi Doğu Türkçesi'ne ait olmasına rağmen, Harezmi Türkçesinin (yahut E I IV, 983 de ikinci devrenin dili dediği Cuçice'nin) teşekkülünde Oğuzca-Kıpçakça elemanların rolünü mübalâğa eder. Oğuzca ve Kıpçakça'nın tesiri

her şeyden önce, Oğuz ve Kıpçak şivelerinde mevcut belirli kelimelerin kullanılmasında kendini gösterir. Ses ve şekil bilgisi hususundaki çok heceli kelimeler ve bilhassa —lğ/—lğ eklerinin sonundaki —ğ/—ğ'nin düşmesi, yönelme hali —ka/—kâ, —ga/—gâ: yerine —a/—â yükleme hali eki —nı yerine —ı; birinci şahıs geniş zamanı —maz mân yerine man, gelecek zaman eki —ısar vs.) Oğuzca ve Kıpçakça özelliklere gelince, bunlara, vezin kafiye zarureti ve diğer şiire has mülâhazalarda öneml rol oynadıkları için, münhasıran şiirde tesadüf edilir. (Krş. ABDÜLKADİR İNAN, TDB-Türk Dili Belleten-seri III. Nr. 14-15, Ankara, 1951, s. 7 d). SAMOYLOVİÇ'in bölümlemesini **Çağatay Edebiyatı** (İslâm Ansiklopedisi, cilt III, İstanbul, 1945 s. 273 d.) adlı makalesinde ele alan KÖPRÜLÜ, Harezmi Türkçesine ait eserleri Çağatayca olarak kabul eder; tabiatıyla bu doğru değildir. JOHANNES BENZİNG'in de **Einführung in das studium der altaischen Philologie und der Turkologie** (Wiesbaden 1953) adlı eserinde Orta Türkçe edebi dilinin Harezmi devrini sessizce geçmesi dikkat çekicidir.

Harezmi Türkçesi edebi dili, gramer yönünden, şimdiye kadar kimse tarafından ele alınmadı. Sebebi, belki de, ekseri ilgili eserlere yaklaşılmamasının güçlüğündendi. Kaldı ki, bazılarının elde etmek şimdi de güçtür. Bundan dolayı CARL BROCKELMANN'ın **Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasiens** (Leiden 1954) adlı eserinde bu konuya üvey evlât muamelesi göstermesine şaşmamak lâzımdır.

Aşağıda Harezmi Türkçesi'nin tarafımızdan incelenen eserlerini ele almak istiyoruz. Mevcut el yazmalarının (**Nehcü'l-ferâdis** hariç) ekseriya, eserlerin telif tarihinden daha sonra istinsah edilmiş olmaları; bu metinlerin dil yönünden değerlendirilmesini güçleştiriyor. Bundan dolayı, yazmaların dilinde, incelenen eserlerin esas dilinden ayrılması gereken yenilikleri hesaplamak zorundayız.

Harezmi Türkçesi devresinin ilk eseri Nâşired-din b. Burhaneddin er-Rabgûzî yahut kısaca Nâşır Rabgûzî (710/1310) tarafından, Ribât-ı Oğuz'da (Maveraünnehir, belki müellifin doğum yeri) Moğol prensi Nâşired-din Tok Buğa adına, farsça bir tercümeden türkçeye adapte edilen bir siyer-i nebî derlemesi olan **Kısaşu'l-enbiyâ** adlı eserdir. Avrupa ve Rus kütüphanelerinde eserin pek çok yazmaları vardır. En eskisi ve en iyisi, şimdi, K. GRØNBECH'in fevkalâde bir tıpkı-basım'ı [**Rabghuzi, Narrationes de prophetis**, Kopen

hagen 1948 (= Monumenta Linguarum Asiae Majoris IV)], elimizde olan Londra yazmasıdır (Rieu, Turk. Mss., s. 269-273). Aynı yazmanın münferit kısımlarının daha önceki neşirleri : P. MELIORANSKIJ, **Skazanie o prorokē Salichē** (al-Muzaffariyā. Sbornik statej učenikov Prof. Barona V. R. Rozena, St. Petersburg 1897, s. 279-308) ve S. E. MALOV, **Musul'manskje skazanija o prorokach po Rabguzi** (ZKV V, 1930 s. 507-525). Eserin birkaç Kazan basması da vardır. (ilki N. I. İL'MINSKIJ; 1859). Londra yazmasının dili üzerine notlar, RIEU (s. 270 dd.) ve MALOV (s. 521 dd.) da bulunabilir. Londra yazmasına dayanarak JAKOB SCHINKEWITSCH, **Rabgūz's Syntax** (MSOS 2. Abt. XXIX, 1926, S. 130-172, XXX, 1927 S. 1-57), eserin cümle bilgisini tasvir etmiştir. BROCKELMANN, **Osttürkische Grammatik**'inde Rabgūzî'nin eserinden ve bilhassa SCHINKEWITSCH çalışmasından örnekler almıştır. —Londra yazmasından istinsah tarih üzerine her hangi bir veri yoktur. RIEU ve GROØNBECH'e göre muhtemelen 15. yüzyılda yazıldı. Biz, bu tarihin, diline bakarak, 15. yüzyılın sonlarından daha önce olamayacağı hususunu ekleyebiliriz. Londra yazmasının dili, gerçi arkaiktir, buna rağmen, fonetikte olduğu kadar morfolojide de bir sıra çaġatayca özellikler gösterir: ä-ü > ö-ü (msl. **öksük**. «eksik»ün yanında **äksük**); p > f: **tofraġ** «toprak»ın yanında **topurgak** ve **toprak**; yönelme eki —**ka**'nın yanında —**ġa**'nın daha sık kullanılması; **alar** «onlar» yanında **olar** «onlar»; —**ya** zarf fiili yerine **yu** zarf fiili: **yġlayu** «aġlayarak» yerine **yġlay**; **turur**'suz çekimli fiil: **yġlayu turur män** yerine **yġlay män**, **kälip turur män** yerine **kälip män**, **kälip turur ärdim** yerine **kälip ärdim** vs.

Eserini Harezmi'de Ramazan 713/Kasım 1313 te bitirmiş olan İslâm adında birinin mütekarip vezninde **Mu'İnü'l-mürîd** adlı bir dini kitabı da aynı zamana aittir. Eser tek nüsha olarak, Bursa Orhan kütüphanesinde (Türkiye) bir mecmuanın içindedir, bk. AHMED ZEKİ VELİDİ (TOGAN), **Harezmi'de yazılmış eski türkçe eserler** (TM II, 1926, s. 315-330). Ebu'l-Gâzî Bahâdur da **Şecere-i Terakime**'sinde (tıpkı basım, Ankara 1937 516) **Mu'İnü'l - mürîd**'i Şeyh Şerif H'oca'nın bir eseri olarak zikreder. Türk Dil Kurumu tarafından temin edilmiş, fakat şimdiye kadar yayınlanmamış bir tıpkı-basım kullandık. Muhtemelen 15. asrın ilk yarısından daha sonra istinsah edilmemiş olan yazmanın dili, ses bilgisinde pek az yenileştirmelere rağmen eski (arkaik)dir. 36, 37, 44, 46 ve 48.

sayfaların kenarlarında, aynı şekilde mütekarible yazılmış **Gevā-hirü'l-esrār** adında anonim bir manzume vardır.

Muhtemelen Harezmi veya Maveraünnehir menşeli bir Altın ordu şairi **ḲUTB**, **Tini Beg Han** (1341-1342) ve karısı **Han Melek Hatun** adına, **Nizāmî'nin** aynı addaki mesnevisinin bir benzeri, **Hüsrev ü şîrin** adlı romantik mesneviyi kaleme aldı. 25 sefer 785/29 nisan 1383'te Memluklu devletinde, Mısır'da Kıpçak türklerinden **Berke Fakih** tarafından istinsah edilmiş olan **Paris Bibliotheque Nationale** (Mss. Turcs A.F. 312) deki yazması tek nüshadır. Eserden alınmış metinler şuralarda bulunur: **ABDÜLKADİR İNAN**, **Kutub'un Husrev ve şîrin'inden örnekler** (TDB seri III, Nr 14-15, Ankara 1951, s. 5-28; 4 s. tıpkı-basım ve 13. s. çevriyazı) ve **ANANIASZ ZAJACZ-KOWSKI** **Zabytet jezykowy ze Złotej Ordy, Husrev u Şîrin** **Ḳutba** (Rocznik Orientalistyczny XIX, 1954 s. 45-123, 42 sayfası tıpkı basım; 45-79 sayfalar eserin edebi bakımından, **Nizami'nin** eseriyle münasebeti yönünden lûgati ve şekil bilgisi açısından derinliğine de gerlendirilmesi). **ḲUTB'un** eserinin diliyle **SAMOJLOWIÇ** te ilgilendi: bilhassa yukarıda zikr edilen **K istorii** vs. ve **Cuzi ulusu** veya **Altın Ordu edebî dili** (TDB seri I, Nr, 12, Ankara 1935, s. 34-49)'da. **Ḳutb'un** dilini «Uygurca-Kıpçakça» kabul eder (**K istorii**, s. 6).

754/1353 te **H.ârizmî**, **Sir derya'da**, muhtemelen **Muhammed Hacı Beg'in** **Sıgnak'taki** sarayında, elimizde iki yazma nüshası bulunan manzum **Muhabbetname'sini** yazdı. Biri uygur yazısıyla, 835/1432'de **Emîr Celâleddîn Fîrûz Şâh** adına yazıldı (**Brit. Mus. or.** 8193. bk. **V. V. BARTOLD**, **Nova ja rukopis' ujugurskim şriftom v Britanskom Muzei** **DAN** 1924, s. 57-58; **G. CLAUSON**, **A hitherto unknown Turkish manuscript in Uighur characters** **JRAS** 1928, s. 99-130), diğeri arap harfleriyle (tarafımızdan istifade edilen) 16. yüzyılda yazılmıştır. (**Brit. Mus. Add.** 7914, Foll. 290-313.). **SAMOJLOWIÇ'e** göre **Muhabbetnâme'nin** dili «Oğuzca - Kıpçakça»dır ki, isabetsiz bir hükümdür. Arap alfabesiyle yazılmış **Londra** yazmasının dili büyük çapta **Çağatayca'nın** tesirinde kalmıştır.

Harezmi Türkçesi için en önemli kaynak, dört bölümde **Hazret-i Muhammed'in** (I. Bölüm) **Hulafâ-i Raşidîn'in** ve **ehl-i beyt** ve dört imamın (II. Bölüm), hayat ve icraatını, insanın iyi (III. Bölüm) ve kötü (IV. Bölüm) davranışlarını konu edinen geniş çaplı büyük nesir eseri **Nehcü'l-ferâdis'tir**. Basit ve açık bir üslûpla yazılmıştır.

bundan dolayı dil değerlendirmesi için bilhassa uygundur. Eserin muhtemel yazarı Maḥmūd b. ʿAlī kitabını 1358'den önce Harezm veya Sarayda yazmıştır. AHMET ZEKİ VELİDİ (TOGAN), TM II, 1926, s. 331-345 (sekiz sayfalık bir fotokopi ile) tarafından ilk defa etraflı bir şekilde ele alınan, İstanbul Süleymaniye kütüphanesi, Yenicami (879) yazması, şimdi bir tıpkı basımla (JANOS ECKMANN, *Nehcü'l-ferâdis, I, tıpkı basım*, Ankara 1956 [=T.D.K. Tıpkı-basımları Dizisi 35]) elimizde bulunuyor. Tamamiyle harekeli olan bu yazma, Harezmli müstensih Muḥammed b. Muḥammed b. Husrev 'el-Harizmi tarafından 6. cemaziyül ula 761/26 mart 1360'da müellifin ölümünden dört gün sonra bitirildi. Bu yazmanın, KIVÂ-METTİN (BURSLAN) tarafından, ne yazık ki yanlışlarla dolu, *Nehcü'l-feradis'ten derlenen Türkçe sözler* (TM IV, 1934, s. 169-250) adı altında, çevri yazı olarak, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan kelimelerinin bir lûgati neşr edildi. Eserin sadece iki bölümünü ihtiva eden bir diğer yazma (792/1390'da istinsah edilmiş, harekeli) Kırım'da bulundu, bk. JAKUB KEMAL, *Tjurko-tatarskaja rukopis' XIV veka, Nehdju-'l-feradis*, Simferopol 1930 [= jaltinskij Ob'edinenyj Kravedčeskij Muzej] Arap yazısıyla 15 sahife basma ve 4 s. tıpkı basım ile birlikte). Kazanlı bilgin ŞİHÂBADDİN MARCANÎ'nin elinde olan ilk tanınmış yazmanın (*Kitâb mustafâd al-ahbâr fi ah-wâl Kazân wa Bulğâr*, cilt I, Kazan 1885, s. 15 d.) akibeti ne yazık ki meçhuldür. 759/1358'de Saray'da istinsah edilen bu yazma, MARCÂNÎ ve diğer türkologların eserin müellifi olarak kabul ettikleri, Maḥmūd b. ʿAlī MARGÂNÎ ismini ihtiva eder.

Yer yer aşağıdaki metinlere de baş vurulmuştur: *Miftāhu'l-ʿadl*, bir anonim fıkıh kitabı, metinler Fitret'in *Özbek ädäbiyyatı nâmunäläri*'nde - Taşkent - Semerkant 1928 s. 112-124 (hafif özbekçeleştirilmiş bir çevri yazı ile) ve *Mifrâcnâmé*, Paris Bibliotheque Nationale'deki uygur harfli, Herat'ta 840/1436 da da istinsah edilmiş yazmadan A. PAVET DE COURTEILLE tarafından arap harfleriyle neşredilmiştir. (= Publications de l'École des Langues Orientales Vivantes, II° série, vol. VI. Paris 1882).

Aşağıdaki eserleri de zikretmek yerinde olur: A. CAFEROĞLU, *Türk dili tarihi notları*, II, I. Bölüm, İstanbul 1943 (= İstanbul Üniversitesi yayınları : 187). Bilhassa 82-86, 89, 91-109, 130, 175'e kadar ve SAADET Ş. ÇAĞATAY, *Türk Lehçeleri Örnekleri*, Ankara 1950, (= Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi ya-

yınları No. 62) s. 131-166, Kışaş-ı Rabgûzî, Nehcû'l-ferâdis ve Mi'râc-nâme'den latin harfleriyle çevri yazı örnekleri.

Gramer kısmında kullanılan kısaltmalar :

Maḥ = Muḥabbet-nâme	NF = Nehcû'l-ferâdis
Mif = Miftāḥu'l-'adl	Rab = —Kışaş-i Rabgûzî
Mi'r = Mi'râc-nâme	HS = Hüsrev ü Şîrîn
MM = Mu'înü'l-mürîd	

21. Harezmi-Türkçesi belgeleri arap harfleriyle yazılmışlardır. Uygur yazısıyla olanları nadirdir, krş. BROCKELMANN, ye. cilt. 21 d ve diğer neşriyat aynı yer s. altta 22 ve 23.

221. Aşağıdaki ünlüler vardır :

a, ı, o, u, ä, (e?) i, ö, ü.

222. Kök hecede ä ~ e (?) ~ i değişmesi

Daha Kaşgârî'de bazan ى (=i) ile bazan ى (=i)siz yazılan kök vokaller tesbit edilmiştir: **âmdi ~ imdi** «şimdi», **âşit— ~ işit—** «işit—», **yâl ~ yıl** «yel, rüzgâr» vs. (BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik* § 9 d.) Daha sonraki metinlerde aslında ä olanların ı ile yazıldığı görülür. Yazmaların istinsah tarihleri daima, eserlerin telif tarihlerinden daha sonradırlar, bu yüzden ä den i (e?) ye geçişin nerede ve ne zaman vuku bulduğunu kesinlikle tesbit etmek güçtür. Harezmi Türkçesi yadigârlarında ä ve i yazılışı hiç bir kaide ye uymadan değişip dururlar. Sadece NF'de ä hakimdir, ve HS'de i'nin yanında ä yazılışı da sıktır, bundan dolayı büyük ihtimalle, ä'nin 14. yüzyılın ortasına kadar muhafaza edildiğini, sonra i (e?) ye geçişin umûmîleştiğini kabul edebiliriz. NF'in harekeli Yeni Cami yazmasında üstünlü ى meselâ **بیش ، بك** yazılışına tesadüf edilir. Bu yazılışla neyin kastedildiği kesinlikle bilinemez. Ama bunun ä ve i den farklı bir sesin karşılığı olmak gerek. Bu yazılışta bir kapalı e yi, yani **beg, beş**, görmek temayülündeyim.

14. yüzyılda, farsçada, henüz böyle telaffuz edilen, farsçadan alınma. Machûl ünlü ē (uzun ve kapalı e)nin, aynı şekilde işa-

ret edilmesi ilgi çekicidir: **هَيْج** hēç «hiç» ve bilhassa **bē** ön eki

بَهْهُدَا bēhūda «beyhude» **بَهْهُوش** bēhūş «şuursuz» vs. NF. den alınmış e yazılışı örnekleri: **beg** (~bäg) «bey», **bel** «bel», **belgür**— (~bälgür—) «belir—» **ber**— «ver», **beş** «beş», **beşik** «beşik», **egin** «omuz», **eglän**— «eğlen—», **ekin** «ekin», **ekindü** «ikindi», **ekki** «iki», **el** «diyar, halk», **el, elig** «el», **elät**— (~älät—) «ilet—», **emdi** «şimdi», **en** «en», **en**— «in—», **er** «er, adam» **er**— «yaygın olan är—» «i—», **erte** (~ärtä «sabah, erken», **et** «et», **ew** «ev», **keçä** «gece», **keñ** «geniş», **ket**— «git—», **ketär**— «gider—», **meni** «beni», **ne** (~nä) «ne»? **seni** «seni», **sez**— «sez—», **sezik** «şüphe», **te**— «de—», **teg** (~täg) «gibi», **temür** «demir», **tevä** «deve», **ye**— «ye—», **yel** «yel», **yet**— «yet—», **yet(t)i** «yedi».

Dudaksılaşma :

Dudak ünsüzlerinin yanındaki dudak ünlüsü olmayan ünlüler yuvarlaklaşabilirler (dudak benzeşmesi): **münāra** (<ar. **manāra**, **mināra**) «minare» (NF 364:8), **zümām** (<ar. **zīmām**) «dizgin» (NF 24:5), **şabur** (<şabır ar. **sabr** «sabır» (Maḥ 296 v: 9, NF 34:13) vd.; **kapuğ** (Etü. **kapığ** «kapı» ve **tapuğ** (Etü. **tapığ**) «hizmet, huzur, yüceltme» daha Karahanlıca'da dudaksılaşmışlardı; diğer örnekler: **sawuğ** (Etü. **KB soğıq**) «soğuk» (NF 30:16), **yawuz** (Etü. **yabız**, **yawız**) «yavuz, kötü» (NF 60:12).

Dudak benzeşmesi bilhassa dudak uyumunun dışında kalan belirli eklerde de görülür (bk. aşağıya). Harezmi Türkçesi için karakteristik olan bu durum, NF'de çok bol olarak ortaya çıkar, geriye kalan metinlerde daha sonra ortadan kalkmış olan kullanılış şekliyle tek bozulur.

a) İyelik ekleri : 1. —ım/—um: **‘azāb-um** «azabım» (NF 18:12), **Rābb-üm** «Rabbım» (NF 81:14). **‘amm-um** «amcam» (Rab. 21 r: 9, NF 6:3), **‘ilm-ün** «ilimim» (NF 368:7), **kāllm-üm** «muhabatım (Musa)» (NF 55: 16), **‘avm-um** «kavmim» (Rab 210 r:3, NF 13:3), **yām-üm** «yiyeceğim» (HŞ 57 r:4), **ew-üm** «evim» (HŞ 57 r:12, NF 95:8); dudak ünsüzü sondan bir evvelki de olsa: **şabr-um** «sabrım» (NF 176:11), **nāfs-üm** «nefsim» (NF 266:17), **‘havz-um** «havuzum» (NF 263:8). 2. —ıñ>uñ: **‘ayb-uñ** «aybın» (HŞ 52 v:9), **kıtab-uñ** «kitabın» (NF 150:13), **Rābb-üñ** «Rabbın» (NF 9:15), **ārām-uñ** «aramın, huzurun» (Maḥ 297 v:2), **hātām-üñ** «yüzüğün» (HŞ 6 r: 11), **kāllm-**

ün «muhatabın» (HŞ 52 r: 15), **oram-uñ** «yolun» (Maḥ 301 v:10), **tam-uñ** «damın» (NF 224:11), **ew-ün** «evin» (NF 42:12), **cav-r-uñ** «cevrün» Maḥ 308 r: 7), **näfs-ün** «nefsin» (NF 9:15), 3. —ımız> —muz: **Räbb-ümüz** «Rabbımız» (NF 273:5), **sälām-umuz** «selâmımız» (NF 78:11), **taʿām-umuz** «taamamız» (NF 257:7), **ew-ümüz** «evimiz» (NF 125:11), **näfs-ümüz** «nefsimiz» (NF 302:1), 4. ıñız> —uñuz: **Räbb-üñüz** «Rabbınız» (NF 273:4), **käräm-üñüz** «kereminiz» (NF 128:8), **qalam-uñuz** «kaleminiz» (NF 186:10), **näfs-üñüz** «nefsiniz» (NF 430:8).

b) İlgi hali eki: —nıñ>—nuñ: **ʿarab-nuñ** «arabın» (Rab. 37 r: 18, NF 253:12), **bāb-nuñ** «babın, bölümün» (NF 273:13), **Vāhāb-nuñ** «Vahab'ın» (NF 298:8), **Ādam-nuñ** «Ādem'in» (Rab. 25 r: 6), **Ibrāhīm-nuñ** «İbrahim'in» (Rab. 45 v:18), **imām-nuñ** «imamın» (MM 30: 14, NF 228:17), **islām-nuñ** «İslâm'ın» (NF 91:15), **kim-nüñ** «kimin» (Rab. 26 r: 16, NF 50:10), **kim-ün** aynı anl. (MM 44:10), **tam-nuñ** «damın» (NF 218:9), **anam-nuñ** «anamin» (NF 415:14), **qarındaşım-nuñ** «kardeşimin» (NF 436:12), **ew-nüñ** «evin» (NF 436:12), **nefs-nüñ** «nefsin» (MM 10:9).

c) Zarf-fiil eki: —ıp>—up: **çap-up** «at sürüp» (NF 49:11), **tap-up** «bulup» (HŞ 9 r: 18), **ew-üp** «acele edip» (NF 133:8), **qaw-up** «kovalayıp» (NF 73:5).

d) Yapım ekleri: 1. —lğ>—luğ: **helāl kisb-lüğ** «helal kazançlı» (NF 235:4), **sevāb-luğ** «sevaplı» (NF 274:14), 2. —lğ>—luğ: **blā-dāblük** «edepsizlik» (MM 52:8), **ğarīb-luğ-ın** «acayip bir şekilde» (NF 7:3), **ḥabīb-lük** «dostluk» (MM 49:5), **harāb-luğ** «haraplık» (NF 82:6), **muḥib-lük** «dostluk» (MM 47:8) **muḥtāsib-luğ** «polis memurluğu» (NF 307:10) ~ **muḥtāsib-lük** (NF 307:11), **zaʿif-luğ** «zayıflık» (NF 161:2), **zarif-luğ** «incelik» (HŞ 8 v: 10), **ārām-luğ** «huzur» (NF 20:13), **ḥarām-luğ** «haramlık» (MM 33:4, NF 205:14), **imām-luğ** «imamlık» (NF 53:6), **muḥim-luğ** «mukimlik» (MM 24:13); 3. —sız>—suz: **ādāb-süz** «edepsiz» (MM 39:1), **ādāb-süz-lük** «edepsizlik» (HŞ 10 r: 10), **ḥisāb-suz** «hesapsız» (NF 260: 5); 4. ığ>—uğ: **tap-uğ** «yüceltme, huzur, hizmet» (HŞ 7 v: 18, NF 96:7), **sāw-üğ** «sevi, sevgi, aşk» (Rab. 18 v: 3); 5. —ınç>—unç: **sāw-ünç** «sevinç» (Rab. 18 v:3); 6. —ıl>—ul: **tap-ul** «bulun—» (HŞ 6 v: 1); 7. —ın>—un: **tap-un-ğuç** «tapınıcı» (Rab 19 v: 6), **sāv-ün** «sevin—» (NF 24:16); 8. —ış>—uş: **qaw-uş-tur** «kavuştur—» (NF 51:3), **yap-uş** «yapış—» (NF 267:3).

ÜNLÜ UYUMU :

Dil uyumu Türkçe kelimelerde tamamiyle kaideye uygundur.

Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler, —Karahanlıca ve Çağatayca'da olduğu gibi— çoğunlukla art damak ünsüzlü ekler alırlar: **buthāna-ğa, cariya-ğa, Fâtıma-ka, Mu'aviya-ka, 'ālam-ka, hālīm-ka, minbar-ka, kıyāmat-ka, harābāt-ka, 'ārif-ğa, dīn-ğa, kāfir-ğa, mu'minlar—ka; ziyāda-rağ, 'ālim-rağ, laṭif-rağ; kāfir-lık, 'azamat-lıg** vs. Ön damak seslerinin kullanılışının Harezmi Türkçesinde (bilhas- sa NF'de) Çağatayca'ya nazaran daha sık oluşu dikkat edilecek bir husustur: **Mekkā-kā, Maḥammād-kā, hac-kā, miḥnāt-kā āsir-kā, mäscid-kā, 'aziz-rāk, ḥasād-lig, zāhid-lik** vs.

Bağlantı ünlülerinin ve eklerin dudak uyumu :

1. Dudak uyumuna giren bağlantı ünlüleri ve ekler :

1. İyelik ekler: —ım/—um, —ıñ/—uñ, —ımız/—umuz/—umuz, —ıñız/—uñız/ —uñuz (ilk ünlü için, bk. yukarı);

2. —nıñ/—nuñ (bk. yukarı);

3. Vasıta hali —ın/—un (bk. 3212);

4. Görülen geçmiş zaman —dım/—dum, —dıñ/—duñ, —dıñız/—duñuz/—duñız (ilk ünlü ile ilgili olarak) ;

5. Emir —ıñ/—uñ, —ıñız/—uñız (ilk ünlü ile ilgili olarak);

6. ıgılı/—uğlı (ilk ünlü ile ilgili olarak);

7. —ıp(an)/—up(an) (bk. yukarı ve 3223);

8. —lıg/—luğ: tatlıg «tatlı», tüglük «tüylü» (bk. yukarı);

9. —lık/—luk : arıg-lık «temizlik», ädgü-lük «iyilik (bk. yukarı);

10. sız/—suz: ata-sız «babasız», suw-suz «susuz» (bk. yukarı);

11. —ıg/—uğ: sat-ıg «satı, satma», yun-uğ «yıkama» (bk. yukarı);

12. —ım/—um: iç-im «içim», öl-üm «ölüm»;

13. —ış/—uş: bat-ış «güneş batması», ur-uş «vuruş, kavga»;

14. —ık/—uk—: tar-ık— «daral—», yol-uk— «karşılaş—»;

15. —ıl—/—ul—: **yığ-ıl—** «engellen—», **köm-ül—** «gömül—»
(bk. yukarı);

16. —ın—/—un—: **kıl-ın—** «kılın—», **kör-ün—** «görün—»,
(bk. yukarı);

17. —ış—/—uş—: **kıl-ış—** «kılış—», **kül-üş—** «gülüş—» (bk.
yukarı);

18. —ıt—/—ut—: **aķ-ıt—** «atıt—», **ķork-ut—** «korkut—».

II. Dudak uyumuna girmeyen bağlantı ünlüleri ve ekleri :

a) Yalnız dudaksı olmayan ünlü ile :

1. 3. şahıs iyelik eki —(s)ı;

2. Yükleme hali eki —nı ve —ın;

3. Ayrılma hali eki —dın;

4. 3. şahıs görülen geçmiş zaman eki —dı;

5. Emir eki —ğıl (çok nadir —gül);

6. Emir eki —unız (sadece ikinci ünlü);

7. —ıgh/—uğlı : (sadece ikinci ünlü);

8. mış;

9. —gınça;

10. —çı: **böz-çi** «dokumacı»;

11. —ı: **ķonş-ı** «komşu»;

12. Dereceleme —ınçı/—unçı (ikinci ünlü);

13. —lı: **İsū-lı Ya'ķūb-lı** «İsa ve ve Yakup»;

14. —kı/—ğı: **bıldır-ğ** «geçen yıl», **üstün-ki** «üstteki».

b. Sadece Dudak ünlüsü ile :

1. —ru, —garu;

2. 1. Şahıs görülen geçmiş zaman çokluk eki —duk;

3. Fiilden isim yapma eki —duk;

4. Fiilden isim yapma eki —gu;

5. Fiilden isim yapma eki —ur, —yur;

6. Zarf-fiil eki —u, —yu;

7. —gun: kaç-gun-çı «kaçak»;
8. —mtul: kara-mtul «siyahımtrak»;
9. —muḫ: bulak-muḫ «un lapası»;
10. —uḫ: aç-uḫ «açık», tüşük «delik»;
11. —dur—, —tur—: sın-dur— «kır—, kırdır—», ye-tür— «ye-dir—»;
12. —gur: yat-gur— «yatır—», ki-gür— (<kir-gür—) «gir-dir—»;
13. —guz—: tır-güz— «dirilt—»;
14. —ur—: kaç-ur—, «kaçır—»; iç-tür— «içir—»;
15. Soru eki mu/mü.

III. Dudak uyumundan sapmalar (Yuvarlak bir kök ünsüzünden sonra) :

1. İyelik eki —umuz/—umuz, —uñız/—uñuz (İkinci ünlü ile ilgili);
2. Görülen geçmiş zaman —duñuz/—duñız (İkinci ünlü ile ilgili);
3. Dereceleme —ınç/—unç: üç-ınç ~ üçünç «üçüncü»;
4. —ınç/—unç: um-ınç ~ um-unç «umut»;
5. —dı/—dü: ög—dı ~ ög—dü «medih».

231. Harezmi Türkçesi'nin ünsüz varlığı (mevcudu) Karahanlıca'dan farklıdır. Henüz varlığını sürdüren δ (ذ) ve w (و) veya ف , sesleri, sık sık, y (ي) ve v (و) ile yer değiştirirler.

232. Ünsüzler :

Dudak Ünsüzleri :

b : ısbarla— «ısmarla—» (NF 102:1), **yalbar**— «yalvar—» (HŞ 11 r; 14), [fakat **yalwar**— (Rab. 29r:7) kelimelerinde muhafaza edilmiştir. **b ~ v**: **karabaş** «cariye» (Rab. 36 v: 7, MM 11:18) ~ **karavaş** (HŞ 56 r: 5, NF 17:107).

p, **opraq** «elbise» (MM 12:16, NF 192:12), **topraq** «toprak, yer» ve **yapraq** «yaprak», (Rab. de rastlanılan nadir f yazılışları çağatayizmdir), kelimelerinde muhafaza edilmiştir.

Çok daha önce b'den dönüşmüş w henüz muhafaza edilir: aw «av», äv, ew «ev», suw «su»; awunça «avuntu, teselli» (HŞ 11 r: 19), äwür— «çevir—», öwkä «öfke» (HŞ 10v:15, NF 158:2), säw— «sev—», tawar «davar», tälvä «deli» (rab. 32v:19), tevä «deve», yalawaç «elçi, peygamber» (Rab. 28 r:4), yawlaç «pek», yawuz «kö-tü» vs. Yer yer v'ye dönüşür, (Maḥ'de yalnız v) : çäwür— ~ çävür— (NF 144:17) «çevir—», kaw—~kav— (NF 76:13) «avlan—, kov—» vs. w~b: abuşka (Etü. avıçka, Kāşg. awıçga) «ihtiyar, koca, eş, ehil».

Diş ünsüzleri :

Ön ses t tamamiyle muhafaza edilmiştir; Oğuzca'dan alınma dudak «dudak» (Maḥ 304 r:6), NF 405:17'de tudaç «Maḥ'de dik» «gibi», di— «de—» Çağataycalasmışdırlar) olarak görünür; budak (Kāşg. buṭač) «budak, dal» (NF 56:17), kindik (Etü. kintik, TT VIII kindik) «göbek» (NF 282:8) kelimelerinde iç seste t>d değişimleri vardır.

Ek ön sesinde d/t değişmesi:

Bulunma hali ekleri —da/—ta ve ayrılma hali ekleri —dın/—tın sadasız ünsüzlerinden sonra da çoğunlukla d ünsüzünü alırlar: —ta ve bilhassa —tın seyrek (Maḥ'de daha sık) kullanılırlar. şahrā-da, küwāç-dä, täşhīd-dä, kapuğ-da, älig-dä, uşmaḥ-da, kök-dä, maḳām-da, cihān-da, äliḡ-dä, kulak-da, tişlār-dä, aytmış-da, ḥaḳıḳat-da, koy-da, maḡrīb-da, taraf-ta, maşrıḳ-ta, bolmış-ta, ḥaḳıḳat-ta, Taḡrı-dın, ḥicā-dın, küwāş-dın, zümrüd-dın, ḥavf-dın, taḡ-dın, iḡ-dın, kök-din, amāl-din, Ādam-dın, Uḡan-dın maḳsūdun-dın, toprak-dın, yār-dın, cins-din, taş-dın, daraḡt-dın, ay-dın, suw-dın, söz-dın, nuḥūd-tın. Görülen geçmiş zaman eki —dı/—tı ünlülerden ve sadalı ünsüzlerden sonra —dı, diğerlerinden sonra —tı kullanılır: okı-dı, iç-ti, ḳoḡ-dı, ḳoḡ-tı, boḡ-dı, öḡ-di, ḳal-dı, yun-dı, bar-dı, ay-dı, káz-di, ḳök-ti, ḳop-tı, baḳ-tı, kās-ti, tüş-ti, yarat-tı (Rab.'de sadasız ünsüzlerden sonra da çok kere —dı). Faktitif eki: sadalı ünsüzlerden sonra —dur, sadasızlardan sonra —tur, ünlülerden ve l'den sonra keyfi olarak —dur veya —tur: äm-dür, sindur, yuv-dur, käy-dür, aç-tur, kās-tür, ḳarış-tur, äşit-tür, ye-dür, ye-tür, käl-dür, käl-tür—.

Sızmalı diş sesi —ḡ—, —ḡ (<atü.d) genellikle muhafaza edilmiştir. Fakat sık sık y ile (bilhassa NF'de) yer değiştirir. Çağataycalasmış bir metin olan Maḥ'de bu sese tamamiyle son verilmiştir.

(fakat **adağ** «ayak» Nevā'î'den önceki Çağatay şairlerinde olduğu gibi arkaizm olarak yaşar). Örnekler: **adağ** «ayak», **adı** (<adıg) «ayık, temkinli» (HŞ 5v:4), **adın** «başka», **adır**— «ayır—», **adna**— «değiş—», **ädär** «eğer», **ädgü** «iyi» **bädük** «büyük», **boğ** «boy», **buğun** «halk, millet», **iğ**— «gönder—» **iđä**, **içi** «sahip», **käd** «iyi, pek», **käd**— «giy—», **kiğin**, **keğin** «sonra», **küd**— «bekle», **küdagü** «güveği», **küdäz**— «güt—, koru—», **ödläk** «zaman», **ödür**— «ayır—», **kağaş** «akraba», **kağgu** «kaygı», **koç**— «koy—», **kuğruk** «kuyruk», **kuğuğ** «kuyu», **uğ** «inek», **uğ**— «takip et—», **uğı**— «uyu—», **yağağ** «yaya», **yıdığ** «koku», vs. **kädik** (Kāşg **käyik**) «geyik, av hayvanı» (MM 31:10, 12, 14; 32:2) kelimesinde de.

Farça'dan geçme kelimelerde **đ** (NF'de) : **päđsäğ**, **şäd**, **umıd**, **ustağ**, **yäđ** vs.

Damak ünsüzleri :

ķ iç ses muhafaza edilmiştir: **çakır**— «çağır—», **kıkırt**— «çağır—». (HŞ 9v:8), **sakın**— «düşün—», **sıka**— «okşa—» (NF 43:9), **taķı** «ve, de», aynı şekilde: **adağ-ı**, **toprak-ı**, **yazuk-ı**.

ķ>**h**, ünsüzlerden önce: **aḥsak** «aksak», (MM 26:14), **aḥsur**— «aksır—» (Rab. 6v:13) ~ **aḥsur**— (NF 278 : 10), **aḥşam** «akşam», **ahtar**— «ara—, araştır—», **okşa**— «benze—», **yaḥşı** «iyi, güzel) fakat **toķta**— «dikilip kal—» (Rab. 3r:18), **yaķtu** «parlak» (Maḥ 290:2).

ķ/g> **w**: **sawuk** (Etü. **soğık**) «soğuk», **tawuk** (Etü. **taķıku**, **taķıgu**, **Kāşg taķağı**) «tavuk», **yawuk** (kāşg. **yağuk**) «yakın». **g/g**—**agu**/—**ägü** de ve bilhassa beraberlik sayı ekinde (3215) muhafaza edilmiştir: **buzagu** «buzacı», **küdagü** «güveği», **birägu**, **ekägu**, **üçägu**.

Ek ön sesinde **ķ/ķ**~**g/g**: Aidiyet eki —**ķı**~**gı**: **burun-ķı**, **oza-ķı** «önceki» (NF 11:6) ~ **astın-gı** «alttaki» (NF 106:4). **bıldur-gı** «evvelki seneki» (NF 46:17) vb. Yönelme hali eki —**ķa**/—**kä** (NF ve HŞ'de) daha hakim) ~ —**ga**/—**gä** (Çağatayca'nın tesiriyle diğer metinlerde tercih edilir).

g/g (>**ķ/ķ**) çoğunlukla ek ve hece önseslerinde tutunur: **ķarınç-ķa** «karınca», **ķıs-ķa** «kısa», **yınç-kä** «ince», **ķım-gän** «çimen», **yal-gan** «yalan», **äm-gäk** «acı, ızdırap», **tar-gak** «tarak», **yapur-gak** «yaprak», (Rab. 12r: 14, NF 57:3), **suw-gar**— «sula—», **sat-gaş**— «karşılaş—, sataş—», **bul-gaş**— «bulaş—», **bäl-gür**— «belir—» vd.

fakat düşmüş şekilleri de vardır: **bälür—**, **bulaş—**, **käräk**, **kulak**, **toprak**, **yaprak** vs.

Son seste **ğ/g** ve **k/k**: İki ses de yanyana muhafaza edilmiştir, yer yer sadalı ünsüz sadasız, sadasız ünsüz sadalı olur: **saksıq** (<**saksıq**>) «saksı» (NF 298:6), **uluq** (<**uluq**>), «ulu, büyük» (MM 49:7), **uçtmah-lık** «cennetlik» (NF 204:2) ~ **tamuqluq** «cehennemlik» a.y.; Rab.ve Mah'de her iki sesin de sık sık yer değiştirmesi Çağatayca'nın tesiriyledir.

Sadalı son damak sesi şiirde vezin ve kâfiye zaruretinden dolayı çok kere düşer; nesirde de çok nadir görülen bir olaydır bu: **sası** <**sasıq**> «sası, pis kokulu» (NF 397:17), **öñin türlü** (<**türlüg**>) «başka türlü» (NF 194:13) vd.

Ön seste **y**: **yığaç** «ağaç» ~ **ağaç** «sopa, dayak» (NF 186:13), **yıqla—** «ağla—» ~ **ıqla—** (HŞ 10v:20), **yırak** «ırak, uzak» ~ **ırak** (MM 48:11), **yışı—** (Osm. **ışık**) «parla—, aydınlat—» (NF 241:6), **yıgrän—** (Osm. **ıgren—**) «ıgren —» (NF 62:12), **yılık** (Osm. **ilık**) «ilik» (NF 65:17), **yıñkä** (Osm. **ince**) «ince, nazik», **yıñcü** (Osm. **inci**) «inci», **ylp** (Osm. **ip**) «ip», **ylpäk** (Osm. **ipek**) «ipek» v.d.

Fısıltılı ve patlamalılar :

ç>ş, **t'**den önce seyrek: **ış-tilär** (<**iç-tilär**>) «içtiler» (NF 367:1), **kaş-tilar** (<**kaçtilar**>) «kaçtilar» (NF 74:5), **k'dan** önce **abuşka** (bk. yukarı) kelimesinde; **ş>ç** **uçtmah**, **uçmah** > **uştмах** (sogd. **wštm'h**) «cennet» kelimesinde.

Genizsiler :

Art damak genizsisin yalnız **yalguz** (Etü. **yalıguz**, **Kāşğ.** **yalıgus**) «yalnız» kelimesinde **ğ**'ya dönüşür.

Akıcılar :

r, **är—** «i—» fiilinde muhafaza edilir, **kutul—**, **kutıl—** (<**kurtıl**>) «kurtul—» ve **kutgar—** (<**kurtğan—**>) «kurtar—» fiillerinde çoktan kaybolmuştur.

Yaygın olan **kältür—**, **oltur—** yanında **kätür—** «getir—» (H 8v:12) ve **otur—** «otur—» (HŞ 51v:7) kelimelerinde l'nin kaybolması.

İkizleşme :

İki, yâti, sâkız, toköz, otüz sayı isimlerinde orta ünsüzün ikizleştiği de görülür (bk. 3215).

3211. Çokluk ekleri bilindiği gibi **—lar/—lär'**dir.

3212. İsim çekim ekleri :

İlgi hali : **—nı** yuvarlak bir ünlüden sonra genellikle **—nu** (Rab. ve Maḥ'de sık sık **—nı**): **ata-nı** «atanın. babanın», **yalawaç-nı** «peygamberin», **kök-nü** «göğün», **kuş-nu** «kuşun». Dudak ünsüzlerinden sonra ek ünlüsünün yuvarlaklaşması için bk. 222.

Yükleme hali : **—nı**: 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—nı** veya **n**: **bözçi-ni** «dokumacıyı», **yol-nı**, **köğül-ni**, **atam-nı**, **sözün-ni**, **yol-ı-nı**, **yol-ı-n**, **ana-sı-nı**, **elığläriğiz-ni**.

Yönelme hali : **—ka/—kä**, **—ga/—gä** (bk. 232): **za'ifa-ka** «ka-dına», **mağrib-ka** «batıya», **tamuğ-ka** «cehenneme», **uštmaḥ-ka** «cen-nete», **oğul-ka** «oğula», **anam-ka** «anama», **päygāmbar-ka** «peygambere», **kāfirilar-ka** «kâfirlere», **suw-ka** «suya», **ḥalifa-ga** «halifeye», **kuğuğ-ga** «kuyuya», **yol-ga** «yola», **Mısır-ga** «Mısır'a». vs. Öndamak ünsüzün yazılışında bu farklılık tabiatıyla ortaya çıkmaz: **Mäkkä-kä** «Mekke'ye». 2. şahıs iyelik eklerinden sonra: **-ka**, **-ga/—kä** **yawuzluğun-ka**, **arқаn-gä**, **yüzün-kä**; **—nka** vs. Çok kere **—na** ile kaynaşır. **ku-luḡa** 3. şahıs iyelik ekinden sonra daima tamamiyle **—nga/—ngä** kullanılır: **baş-ı-nga**, çok seyrek **n'siz**: **oğlu-kä**; **—nga/—ngä** çok kere **—na/—nä** şeklinde kaynaşır: **kul-ı-na** «kuluna» **äl-i-nä** «eline».

Bulunma hali : **—da/—ta** (bk. 232), 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—nda**: **dünyä-da**, **yol-ı-nda**, **közlär-ındä**; **—n** siz şekiller seyrek: **çakmak-ı-da** «çakmağında» (HŞ 7r:12); 3. şahıs iyelik eki bazan dudak uyumuna girer: **yol-u-nda** (MM 50:2), **soḡ-u-nda** (NF 83:12). Bulunma hali çok kere ayrılma hali anlamını verir. «**azizlarda biri**» «azizlerden biri» (NF 222:2).

Ayrılma hali : **—dın**, nadiren **—tın** (bk. 232): **börtü-dın** «kurt-tan»; 3. şahıs iyelik ekinden sonra **—ndın**, nadiren **—n'siz**: **saç-ı-ndın**, **yüz-i-ndın**, **baş-ı-dın**, **ot-ı-dın**.

Vasıta hali : **—n**, **—ın**, **—un**: **ün-ün ıḡlamak** «yüksek sesle ağla—» (MM 17:17), **män öz köz-ün kördüm** «kendi gözümle gördüm» (Rab. 33v:3), **bütünlük-in** «bütünüyle» (NF 233:3), **ol vaḡt-ın** «o vakit» (NF 37:17); **—sız-ın**; **ündäksiz-in** «davetsiz» (HŞ 56r:6).

Eşitlik hali: —ça, 3. şahıs iyelik ekinden sonra —nça: **surw-ça** «su gibi» (Rab. 129 r: 15), **hüküm-çä** «hükümüne göre» (HŞ 54v:7), **arab tıl-l-nçä** «arap dilinde» (NF 3:8).

Yön bildirme hali: —ra, —ru, —garu/—gärü (kalıplaşmış): **iç-rä** «içeri», **tapa-ru** «e— doğru» (HŞ 112 v-5), **art-garu** «geriye».

3213. İyelik ekleri şunlardır (krş. 222) :

1. Teklik: —(ı,u)m: **ata-m** «babam», **kulak-ım** «kulağım», **oğl-um** «oğlum», **köz-üm** «gözüm», **korğu-um** «korkum», **küç-üm** «gücüm».

2. Teklik : —(ı, u)ŋ: **ata-ŋ**, **aḍak-ın** «ayağın», **orn-uŋ** «yerin», **söz-üŋ** «sözü», **uru-ŋ** «aşiretin», **yüz-üŋ** «yüzün».

3. Teklik : —(s)ı : **ata-sı**, **küzgü-si**, «aynası», **aḍak-ı**, **oğl-ı**, **köz-l**, **yüz-l**.

1. Çokluk : —(ı, u)muz, —umuz (son ses dudak ünsüzü ise, yoksa seyrek) : **uya-muz** «akrabamız», **baş-ımız** «başımız», **kul-umuz** «kulumuz», **küç-ümüz-dä**, **öŋ-ümüz-dä** «önümüzde» (NF 254:6).

2. Çokluk: —(ı)ŋız, —(u)ŋuz, nadiren (Maḥ'de sık sık) —(u)ŋız: **ata-ŋız**, **tıl-ıŋız** «diliniz», **uyku-ŋuz** «uykunuz», **ton-uŋuz** «elbise-niz», **kul-uŋuz**, **oğl-uŋız** (NF 220:7), **öküşlük-üŋız** «çokluğunuz» NF. 74:11):

3. Çokluk : —ları: **ṭākat-ları** «takatları».

Şahıs zamirlerinin ilgi halinden sonra 1. ve 2. şahıs iyelik eklerinin bırakılması: **biziŋ päyğambar Muhammed** «bizim peygamberimiz Muhammet» (Rab. 15r:3), **biziŋ ew katında** «bizim evimizin yanında» (NF 130:16), **biziŋ tıl birlä** «bizim dilimizde» (Maḥ 292r:8), **siziŋ çäriğ** «sizin askeriniz» (NF 42:7).

3214. Karşılaştırma —rak/—rāk eki ile yapılır: **yaḥşı-rak** «daha iyi», **älīm-rak** «daha bilgin», **bilgän-rāk** «daha çok bilen», **ävlä-rak** «daha iyi», **yäg-rāk** «aynı anlamda», **köp-rāk** «daha çok», **öküş-rāk** «aynı anl.», **artuḥ-rak** «aynı anl.» **ziyāda-rak** «aynı anl.», **katırdın kiçig-rāk** **äşäkdin ulğ-rak** «katırdan daha küçük, eşekten daha büyük» (NF 53:2). Üstünlük söyle ifade edilir: **ḥaläyıklardıŋ ädgüräki** «halayıkların en iyisi, en iyi kul», (NF 158:15), **amällärniŋ körklüg-räki** «en iyi amel» (NF 324:8) Rab.de eŋ ilk «en ilk» (24v:14).

3215. Asıl sayılar: 1 bir, 2 ik(k)i, ek(k)i, 3 üç, 4 dört, 5 baş, beş, biş, 6 altı 7 yät(t)i, yet(t)i, yit(t)i, 8 säk(k)iz, 9 tok(k)uz, 10 on, 20 yigirmi, 30 ot(t)uz, 40 kırk, 50 ällig, illig, 60 altmış, 70 yätmiş, 80 säksän, 90 toksan, 100 yüz, 120 yüz yigirmi, 500 baş yüz, 1000 biñ, hüzär (< Fars.), 10000 on miñ, tümän, 70000 yätmiş miñ, yäti tümän, 10 milyon tümän miñ. Birleşik sayılarda sayı grupları arasında bazan taķı «ve» gelir: yüz taķı oñ «110», miñ taķı altıyüz «1600», başkalari: on säkkiz «18», iki yüz yätmiş «270», ällig äksük miñ yıl «950 yıl» (Rab. 294r:11). Kesirler: tünñüñ üçtä biri «gecenin üçte biri» (NF: 198:14).

Sıra sayıları: —nç(ı): birinç, ilk, äñ ilk (Rab.), avval(kı/ğı), 2. ikinç(ı), ekinç(ı), 3. üçinç(ı), üçünç(ı), 4. dörtinç, törtünç(ı), 5. beşinç, başinç, 6. altınç(ı), 7. yätinç(ı), 8. säksinç, säkizinci, säkzinç, 9. toksinç tokuzunç, 10. onınç, onunç, 11. on birinç(ı), 12. on ekinç, 20. yigirminç, 30. otuzinç, 40. kırkınç. Aynı şekilde: ortanç «ortanca».

Beraberlik: a) —ağü/—ägü: birägü «her biri», ekägü(n) «her ikisi», üçägü, törtägü, bişägü, altağü, yitäğü; b) —la-sı: ikäläsi «her ikisi», üçäläsi «her üçü».

Üleştirme sayıları: —ar: birär «biler», ekkışär, ikişär «ikişer», başär «beşer», yätışär, yüzär. Şunları da saymalı: birin birin «bir bir» tägmä yetti «her yediden biri».

Kerelik: Bir yoh «bir kere», üç kata «üç kere», ekinç katta, «ikinci kere», üçünç navbat «üçüncü kere».

Belirsiz sayılar: köp, öküş, tälim, «çok», az «az», kaç, bir kaç, niçä «bir kaç», bar(ı), barça «bütün, hep», kamuğ «bütün, hep», tägmä, tägmä bir «her, her biri», tükäl «hep», cümlä, tamäm «hep, hepsi», ba'zilar «bazılar».

3216. Zarflar: astın «aşağı», üstün «yukarı, üst», koğı, koyı, koyu «aşağı, (yüzü) koyun», örü «yukarı», qarşu «karşı», kayra «tek-rar», emdi, imdi «şimdi», aşnu «önce», burun «önce», kiğin «—dan sonra», hālī «hemen», hämişä, tutuş, ulaşu «daima, durmadan», asru, inñän, öküş, yawlaķ «pek», tärk(in) «çabuk», här ayna «her sefer» vs.

3217. Son çekim edatları: a) Yalın hal ile: ara «arasında», (halk ara «halkın arasında»), asra «aşağı», birlä nadiren bilä «ile», çağlıg, mäniz(lig), yanlıg «gibi», içrä «içinde», özä «ile, vasıtasıyla» tayam-mum kılıñ arıg yir özä «temiz toprak ile teyemmüm kılın» MM 16:7.),

sarı, **sınar** «tarafa», **sayu** (sayarak) «her» (**kün sayu** «her gün»), **tapa**, **taparu** «tarafa, doğru» **täg**, **teg**, **tig** «gibi», **üçün** «için», **üzä**, **üzrä** «üzere»; b) Yönelme hali eki ile: **karşu** «karşı», **tägl**, **tägrü**, **tıgrü** «—e kadar», **utru** «karşı, ötrü», c) Ayrılma hali ile: **ağın** «başka», **ayrı**, **aşnu** «önce» (Rab. de bulunma hali ile), **başka** «başka» (NF), **bärü**, **berü** «beri», **besrä** «başka» (NF), **burun(raq)** «önce», **kiğin** «sonra» (Rab. ve NF'de sık sık bulunma hali ile), **narı** «öbür taraf», **oza** «önce», **özgä** «başka», **soñ**, **sonra** «sonra». **taş** «dışarı». **öñ** «önce», **öñin** «başka», **ötrü** «ötürü».

Aslı olmayan ön çekim edatları: **aln—** «ön», (**taht alnıça**) «tahtın önünde» (HŞ 10v:12), **alt—** «alt—», **ara** «arasında», **art—** «art—», **asra—** «alt—» (**ol tāk asrasında**: o tak altında NF 82:3), **ast—** «alt», **iç—** «iç—», **fläk—**, **iläy—** «ön—» (**päygāmbār ilekiñä** peygamber önüne» NF 161:12) **öñ—** «ön—», **kat—** «yan—», **tägrä—** «çevresinde» **tuş—** «karşı», **—e** nazaran» (**senin ilmiñ anıñ ilmi tuşında suçā bolğay** «senin ilmin onun ilmine nazaran su gibidir» Rab. 129r: 15), **üsk—** «karşısında, nazaran» (**irür қатра yaşım üskindä Cäyhün** «Ceyhun yaşıım karşısında damla gibidir» (HŞ 57r:20).

3218. Aşağıdaki şahıs zamirleri mevcuttur.

Yalın hal : **män** «ben», **sän** «sen», **biz**, **bizlär** «biz, bizler», **sız** «siz»

İlgili hali : **mäniñ** (Rab. **säniñ** **biziñ** (Rab. MM, NF, **sizlär**
MM, NF) **mä—** Mañ) **bizim** (HŞ, NF) **siziñ**,
nim (Rab., HŞ, NF) **sizlärniñ**

Yükleme hali : **mäni** **säni** **biz(lär)ni** **siz(lär)ni**
(Rab., MM, NF), **meni**
(NF) **seni**, **sini**
mini (HŞ)

Bulunma hali: **maña** **saña**, **saña** **biz(lär)kä/-gä** **siz(lär)kä/-gä**
(MM 33:1)

Bulunma hali : **mändä** **sendä** (NF)
(Rab. MM, sindä
NF) **mendä**
(NF)
mindä
(HŞ)

Ayrılma hali : **mändin** **sändin** **bız(lär)dın** **sız(lär)dın**
mendin **sendin** (NF)
(NF) **sindin**
mindin

Vasıta hali : **sänin** «seninle,
senin vasıtanla»
(MM 41:7)

Yokluk hali : **sänsizin**
«sen olmadan»
(Maḥ. 296r:10)

İşaret zamirleri : **bu** «bu», **ol** «o», **uşbu** «bu, aynısı», **uşol** «o aynısı».

Yalın hali : **bu** **bular** (bütün metin-
ler NF dahil)
munlar (NF) **ol olar** (Rab.,
MM, HŞ), **an-**
lar (NF) **alar**
(Rab., HŞ)

İlgi hali : **munuṅ** **bularnuṅ, munlarnuṅ** **anıṅ** **olarnuṅ an-**
larnuṅ

Yükleme hali : **muni** **bularnı, munlarnı** **anı** **olarnı an-**
larnı

Yönelme hali : **muṅa** **bularğa, munlarkä/** **aṅa** **olarğa, anla-**
muṅar **—ğa** **aṅar** **rağa/-ğa,**
alarğa

Bulunma hali : **munda** **bularda, munlarda** **anda** **olarda,**
«burada» «orada, **anlarda**
ondan»

Ayrılma hali : **mundın** **bulardın, munlardın, andın** **olardın, an-**
lardın, alar-
dın

Vasıta hali : **munun** **anın**
«bununla» «onunla, onun için»

Şunları da sayalım: **muṅa** «bunca», **muntäg, muntig, munuṅ**
tig, mundağ «bunun gibi, böyle, bunun kadar», **mundağ oḵ** «tam
bunun gibi», **bunsuzun** «bunsuz, bu olmadan» (MM 33:16); **aṅa**
«onun gibi, onun kadar», **bir aṅa** «bir onun gibi, bir o kadar»,

antäg, antig, anıg tıg, andağ «onun gibi, bu şekilde», **andağ ok** «tam onun gibi», **ol kadar** «o kadar».

Soru zamirleri: **kım** «kim», **kımnıg**, **kım(n)üg** «kimin», **nä, ne, ni** «ne?», **nişä** «niçin, nasıl», **nämä, nimä** «ne?», **näkä** «niçin», **nätäg** «nasıl», **näçä** «ne kadar», **näçük** «nasıl?», **nälük** «niçin?», **qayı** «hangi», **qaçan** «ne zaman», **qanı** «hani», **qaça** «nereye?» (Mese-lâ), **qaça barur sän** «nereye gidersin», (gidiyorsun) (Rab. 41v:3, NF 410:3), **qanda, qayda** «nerede, nereye», **qandın qaydın** «nereden».

Belirsiz zamirler: **kımärsä** «kimse», **ağın** (NF'de yok), **önıg**, **özgä** «başka», **näärsä** «neyse», **näçä** «nice», **näçämä** «ne kadar», **hiç, hēç** (NF) «hiç».

Dönüşlülük zamirleri: **öz, kändü** «kendi», **özüüm** «kendim» vs. **kändü atası** «kendi babası» (NF 284:17), **kändü özını** «kendisi-ni» (NF 148:7), **kändüzüğüni** «kendini» (NF. 152:2).

Nisbet Zamirleri: **kım** «kim», **kim kim, qayı kımärsä, nä kim** «ne kim, ne» (Nisbet cümlesinin yüklemi) genellikle şart, ba-zan da, mastar şeklindedir).

Müşâreket zamiri: **biri biri** «birbiri», **biri birkä** veya **biri birıgä, biri birini, biri birimızı, biri biri birlä** «birbiryile», **ba'zı-ğız ba'zıgızgä** (NF 384:8).

3219. Bildirme 1. ve 2. şahıslar her şeyden önce şahıs ekle-ri ile (3221), 3. şahıs genellikle **turur** (Rab. de nadiren, Mağ'de sık sık **dur** kullanılır. Bu bir Çağataycalaşmadır), nadiren **ärür, irür, bolur**, MM. ve HŞ de sıklık ol (Eski Türkçe ve Karahanlıca'daki gi-bi) 3. şahıs çoğulda —lar, tururlar (ärürler, irürler) ile çekilir: **män za'ıfa män** «ben bir kadını» (Rab. 170r:15), **sän kim sän** «sen kimsin?» (Rab. 14v:2, NF 53:8), **ıışk tili bir 'acab til turur** «aşk dili bir başka dildir» (MM 43:11), **'umur kıska irür** «ömür kısadır» (HŞ 115v:17), **yä şäyh, murākaba nä bolur** «ya şeyh, mürakebe ne-dir?» (NF 427:17), **bu 'alam kitāb ol** «bu alem (bir) kitaptır» (MM 44:3), **bız uya bız** «biz akrabayız» (MM 53:2), **bız mundın ögränür-lärdin mız** «biz bundan öğrenenlerdeniz» (Rab. 172 v:15), **kımlär siz, kım sizlär** «kimlersiniz?» (NF 54:5), **ba'zısı aq tonluğlar** «bazısı ak elbiselidirler» (NF 55:1), **bular ol kımärsälär tururlar** «bunlar o kimselerdir» (NF 301:11).

1. ve 2. şahıslardan sonra da sık sık **turur**, nadiren de **ärür, irür** ve **bolur** gelir: **män Cebrā'ıl turur män** «ben Cebrail'im» (NF 53:9),

sän bizim räbbümüz äürsän «sen bizim rabbimizsin» (NF 273:5).
äy abuşka, sän kim bolur sän «ey ihtiyar, sen kimsin» (NF 19:2),
biz Tağrı färıştäläri turur mız «biz Tanrının melekleriyiz» (Rab.
60v: 16), **siz kim turur siz** «siz kimsiniz?» (NF 64:8).

Bildirmenin menfisi **ärmäz (ämäs, irmäz)**+şahıs eki ile yapılır. (bk. 3221) : **irmäz män äsrük** «sarhoş değilim» (HŞ 56v:14),
sän maña hâcat ärmäs sän «senin bana ihtiyacın yok» (Rab. 49r: 18), **ol iş mänîñ älgimdä ärmäz** «o iş benim elimde değil» (Rab. 20v:4), **sendin hêç hoşnüd ärmäz mız** «senden hiç hoşnut değiliz» (NF 440:3).

Mañ'de bir yerde **dägül** (Nevā'î'den önceki Çağatayca metinlerde olduğu gibi) mevcuttur: **vişalış qadrını bilmäs dägül män** «visalin (sana kavuşmanın) kadrini bilmez değilim» (370 v: 9).

Geçmiş zaman: **ärdim** «idim» vs. menfi: **ärmäz ärdim** «-mez idim» vs: **män bay ärdim tağı bu oğlum çığay ärdi** «ben zengin ve bu oğlum fakir idi» (NF 286:12), **anañ yawuz kılıkılg ärmäs ärdi** «annen kötü karakterli değildi» (NF 286:13).

ärmış şekli şimdiki zaman anlamlıdır: **päygambar atasını ündät-ti, bakar, bir abuşka ärmış** «peygamber atasını çağırttı, bakar bir ihtiyardır o» (NF 285:6).

Cevheri fiilin diğer zaman ve şekilleri, tesbit edilebildiği kadarıyla, **bol**— fiilinin ilgili şekilleriyle, şart ise **ärsäm** ile de ifade edilir. **äy cäriya, uşbu rāst bolsa, sän äzād sän** «ey cariyeye, eğer bu doğru ise, sen hürsün (äzād edilirsin)» (NF 259:5), **yalawaç ärsän, mu'ciza körgüzgil** «peygamber isen mucize göster» (Rab. 170v:5).

3221. Şahıs işaretleri şöyledir : Tkl. 1. **män**, 2. **sän**, 3. yok veya **olturur**. Çkl. 1. **mız, biz**, 2. siz (lär), 3. yok veya **—lar/—lär**.

Geçmiş zaman ve şartta şahıs işaretleri şunlardır : Tkl. 1. **—m**, 2. **—ñ**, 3. yok veya (geçmiş zamanda)—**ı/—ı**, Çkl. 1. **—k/—k, mız/ biz** veya **—ımız** vs. 2. **—ñız** vs., 3. **—lar** veya **—ılar/—ilär**, belirli gelecek zamanda **turur** ile veya **turursuz** iyelik ekleri kullanılır (s. 3213), ünlü durumu için krş. 222.

3222. Fiilden isim yapma ekleri (çekim için krş. 32242 ve 322412) :

—mağ/—māk masdarı isim gibi çekilir (İsim görevindedir), İyelik ve isim çekim ekleri alır. **oruçnı buzar ylmāk içmāk** «yemek

ıçmāk orucu bozar» (MM 23:12), **yığlamaklarını āşıttım** «ağlamalarını işittim» (NF 107:17). **destūr berūr mū sān anı sağmakka** «onu sağmağa izin verir misin?» (NF 22:6), **kışı öltürmäkdin uluğ yazuğ yok** «insan öldürmekten büyük günah yok» (Rab. 21v:12), **bol—** ile «istemek, karar vermek» anlamında: **bularnı öltürmāk boldılar** «bunları öldürmeye karar verdiler» (Rab. 241v:20); **timāk bolur** «demek olur, ifade eder». —lık/—lik ile genişletilmiş: **butka säcdä kılmağlık kâfirlik turur** «puta secde kılmak kâfirliktir» (NF 366:15), **bu kâlmâklıkda mağşud irdi bu** «bu gelmekte maksut bu idi» (HŞ 8r:2).

—gu/—gü ile yapılan fiilden isimde gelecek zaman-zorunluluk anlamı vardır. Şunlar olabilir: a) Fiilden isim (gelecek zaman anlamında isim): **yüzüñni körgüm kâlmäs** «yüzünü göreceğim yok, yüzünü görmek istemem» (Rab. 159r:8), **nä kılğusını bilmäs boldı** «ne yapacağını bilmez oldu» (NF 281:10). Eşitlik halinin «—ceğim kadar» anlamı var: **sān kirküçä şanduk** «senin gireceğin kadar sandık» (Rab. 28 r: 17); b) Fiilden sıfat (gelecek zaman partisibi ve zarf fiili): **Hak kâlgü yazuklarınızı yarlıkap turur** «Hak.. gelecek günahlarınızı affedecektir» (NF 314:15), **sıngü yār** «sığınacak yer», (NF 393:15), **yatgu yir** «yatacak yer» (HŞ 5v:9), **olturgu yār** «oturacak yer, ikametgâh» (NF 2:9), **sawutgu näärsä** «savutacak şey» (NF 429:6), **mangu näärsä** «katık olan şey» (NF 301:4), **yegü näärsä** «yiyecek şey» (NF 269:8), **kılmağu iş** «yapılmayacak iş» (Rab. 126 v: 4), **täg** ile de: **üşür kolgu tag māl** «öşür alınacak kadar mal» (Rab. 45 r: 12), **ni kılgu** «ne yapacak (ne yapılmalı)» (HŞ 57 r: 12), **nätäg kārāk bilgü mu'min işini** «Mü'min işini nasıl bilmeli» (MM 4:15).

—gu/—gü şeklinden şunlar türetilir: a) —cı ile fail ismi: **bütgüçl** «inanıcı, inanan» (MM 5:5), **dād birgüçl** «adalet verici, kadı, hakim» (Rab. 216 r: 17), **küç kılguçl** «güç (kuvvet) kılıcı» (HŞ 9 v: 6), **alam tutguçl** «bayrak tutucu (tutan)» (NF 139:12), **bitigüçl** «yazıcı» (NF 78:12), **yuvguçl** «yuyucu» (NF 130:8, NF 222:11); b) —luk/—lük ile isim (seyrek): **yigülük näärsä** «yiyecek nesne (şey)» (Rab. 138 v:4); c) —suz ile isim: **saña sänliğin bil hicāb kaçğüsüz** «bil, sana benliğin aşılamayan bir perdedir» (MM 44:5).

—gan/—gän ile yapılan isimden fiil şu görevleri yapar: a) Fail ismi: **Yūsuf için yığlağanım** «Yusuf için ağlayanım (ağlarım)» (Rab. 100:3), **bir sâ'at 'adl kılğanıñnıñ säwābı** «bir saat adalet kılmanın

sevabı» (Mif. 114:14), **män Muḥammädkä uyğanımķa nişä mälâmat kılur sän** «benim Muhammed'e uymamı niçin kötülüyorsun» (NF 16:3), **bilälññ musulmân bolğanını bildi** «Bilal'in müslüman olduğunu bildi» (NF 96:3), **Mısır'dın çıķğanımızda** «Mısır'dan çıktığımızda» (Rab. 97 r: 14), **ol vâfâtı bolğandın bärü** «öldüğünden beri» (NF 13:11), **başını kötrü bilmägäñi üçün** «başını kaldıramadığı için» (NF 82:4); **Zäkäriyyä kirgän sayı** «Zekeriya girince» (Rab. 167 r:9), **Cäbrä'îl ayğanı** «Cebrail'in dediği gibi» (NF 38:14); b) Tam olmamış veya olmuş, nadiren olmakta olan eylem bildiren partisip geçişli fiillerde çoğunlukla pasif anlamında: **Hakķa inangan kişi** «Hakk'a inanan kişi» (MM 8:10), **saña ingän Qur'an haķ turur** «sana inen Kur'an haktır» (NF 79:17), **bu kitābnı oķığanlar** «bu kitabı okuyanlar» (NF 2:17), **bu aytğan ellärdä** «bu söylenilen illerde» (NF 30:12), **äşitgänimni unıtmadıñ** «işittiğimi unutmadım» (NF 266:10), **päygāmbär olturğan yärdä olturayın** «Peygamber'in oturduğu yerde oturayım» (NF 47:13), **olturğın yärdä monçuklarımnı buldum** «oturduğum yerde boncuklarımı buldum» (NF 414:12), karşılaştırma eki ile: **Tağrıdın kōrkğanra kınız** «Tanrı'dan daha çok korkanınız» (NF 51:13). Yükleme ismi: **män oķğan ärmäs män** «ben okuyamam» (NF 7:15), **Abū Ḥanifä öküş 'ibādat kılğan ärdi** «Ebû Hanife çok ibadet kılarıdı» (NF 186:1), —daçı ile yapılmış partisip sâde NF'de aşağıdaki ifadelerde bulunur: **kılınmış kıldaçı zällätlär** «yapılmış ve yapılacak günahlar» (4:2), **päygğāmbär 'aleyhi'ssalāmnıñ kälmiş taķı käläçli yazuķı** «Peygamber aleyhi's-selamın gelmiş ve gelecek günahı» (83:17).

—(ı, u)ğlı/—(ı,ü)gli partisibi, NF ve Maḥ'ın dışında oldukça sık: **maņa sävāb birigli Tağrı turur** «bana sevep veren Tanrı'dır». (Rab. 58v:17), **yol uruğlı** «yol kesen» (HŞ 6r:7), **käräk** ile zorunluluk ifade eder: **bu ā'lam kitāb ol, oķuğlı käräk** «bu alem bir kitaptır, okunması gerek» (MM 44:3).

—r, —yur, —ar, —ur (—ır bulunmaz) ile fiilden isim. Ünlü ile biten fiillerde —yur veya —r gelir. (ikisi de aşağı yukarı eşit çokluktur): **ağırla-yur, ağrı-yur, asra-yur färmānla-yur, indä-yür, kızlä-yür, mänzä-yür, oḥşa-yur, oķı-yur, karı-yur, kumi-yur** (parlar), **saķla-yur sözlä-yür, ti-yür, tilä-yür, yarlıķa-yur, yaşı-yur, yälpi-yür, yığla-yur, yı-yür, yürti-yür**, vs., **awla-r, ağırla-r, bağışla-r, biti-r, kızlä-r, mänzä-r aķı-r, oyna-r, kayna-r, sıķa-r, sözlä-r, te-r, tilä-r, ündä-r, yarlıķa-r, yaşı-r, yığla-r, yı-r, yürti-r** vs. Ünsüzle biten tek heceli kökler ek olarak ya —ar veyahut —ur alırlar: —ar'lı bir kaç örnek: **aķ-ar,**

art-ar, at-ar, äk-är, äm-är, baḳ-ar, bas-ar, bat-ar, buz-ar, büt-är, çaḳ-ar, çom-ar, çök-är, ıd-ar, (~ıd-ur), iç-är, kâç-är, kâs-är, ket-er, kör-är, köy-är, kül-är min-är, mün-är, ög-är, öl-är, ört-är, ḳat-ar, ḳaz-ar, ḳoḑ-ar, ḳoy-ar, ḳon-ar, ḳop-ar, ḳorḳ-ar, saç-ar, sanç-ar, säw-är, säz-är, siḡ-är, soḳ-ar, sor-ar, sök-är, sürt-är, tam-ar, tan-ar, tap-ar, tat-ar, tæg-är, tiş-er, tart-ar, toḡ-ar, tøk-är, töz-är, tut-ar, uç-ar, ür-är, (ür—). yaḡ-ar, yan-ar, («döner»), yar-ar, yat-ar, yığ-ar «yığ— ve engelle—», yırt-ar, yun-ar vs. —ur ile: al-ur, (ay(t)—ur, bar-ur, bil-ür, bir-ür, bol-ur, bul-ur, ıḑ-ur, (~ıḑ-ar), käl-ür, kir-ür, ḳal-ur, ḳayt-ur, ḳıl-ur, san-ur, ten-ür, tur-ur '—dır', ur-ur, yat-ur, vs. Ünsüzle biten çok heceli kök veya gövdeler daima —ur alırlar: man-ur, oḡar-ur öḡrân-ür, öltür-ür, saḳın-ur, uftan-ur, uyal-ur, yarat-ur, yığ-lan-ur, yürüt-ür vs.

Bu fiil şekilleri şu fonksiyonları ifade ederler: a) Eylem ismi: **tükäl dünyä mälî yığar nâ asıḡ** «bütün dünya malını yığmanın ne faydası var» (MM 10:2), **ḳonarga äw tiledi** «konmaya (geceyi geçirecek) ev aradı» (Rab. 87v:17), **aḥşamḳa tægäriḡni bilmäz sän** «akşama kadar yaşayacağını bilmezsin» (NF 435:9), **kün toḡarda** «gün doğunca» (MM 22:4), **Nüh ölärindä** «Nuh öldüğünde» (Rab. 31 v:20). **kücläri yätärinçä** «güçleri yettiğince» (NF 24:17), b) Partisip (sıfat-isim): **yunuḡnı buzar nänḡ** «abdestini bozan şey» (MM 12:10), **kälür yıl** «gelecek yıl» (NF 39:17), **on yaşar oḡlan** «on yaşındaki oḡlan» (NF 289:7), **bu kün dünyädin säfär ḳılur künüm turur** «bugün dünyadan sefer kılacak günumdür» (NF 88:15), pasif: **ey säwärim** «ey sevdiğim (sevgilim)», Rab. 72r:8, **säwär oḡlum** «sevgili oḡlum» (NF 242:8), **minär kölik** «binilen hayvan (binek hayvanı)» (NF 273:15).

—maz veya —mas ile yapılan fiilden isimler, yukardakinin, aynı fonksiyonlarına sahip, menfî şekillerdir: a) Eylem ismi: **kişi kör-mäsdä** «kişi görmediği zaman» (Rab. 133v:20), **män toḡmazdın aşnu** «ben doğmadan önce (HŞ 56r:17), **mänlärî bolmas üçün** «benleri olmadığı için» (Rab. 215r:16); b) Partisip: **tükänmäş ḡnâ** «tükenmez zenginlik» (MM 10:1), **bu tawuḡnı kimärsä körmez yärdä boḡuzlap kältürgil** «bu tavuğu kimsenin görmediği yerde boğazlayıp getir» (NF 428:11).

—muş ile fiilden isim (çoğunlukla geçmiş zaman): a) Eylem ismi: —muş+iyelik eki+bar veya yok ile yapılan kuruluş çok yaygındır, böyle bir fiilden isimde iyelik eki fail olarak vazife gö-

rür : män 'Ayışâdin yaman iş körmişim yok «ben Ayişe'den kötü bir iş görmedim» (NF 416:6), **qayu ata oğlını qurbân kılmış bar** «han-gi baba oğlunu kurban etmiştir» (Rab. 50v:8), **mu'ayyen bildi 'aşık bolmışını** «sonunda aşık olduğunu kesinlikle bildi (anladı)» (HŞ 60r:19), **Muhammâd toğmışta** «Muhammed doğduğu zaman» (NF 18:11), **tañ atmışta kiðin** «tan attıktan sonra» «MM 22:6», **olar al-mışınça** «onların dediği gibi» (MM 9:8), **küçüm yâtmişçâ** «gücüm yettiğince» (HŞ 7r:21), **aytmışın tag turur** «dediğin gibidir» (NF 84:5), b) Geçmiş zaman partisibi (sıfat ismi). geçişli fiillerin aktif şekli de pasif manaya sahip olabilirler: **Resûlnıñ tîmişî** «peygamberin dediği, peygamber tarafından söylenilen» (Rab. 50r:18), **men aymamış hadîs** «benim tarafımdan söylenmeyen (söz), hadis, benim söylemediğim (söz) hadis» (NF 2:8), **ölmüş kişi** «ölmüş kişi (insan)» (NF 438:7).

—**dük/—dük** ile yapılan fiilden isim Rab.de sık sık, NF'de seyrek görülür: **saña ne ma'lûm boldı anıñ uçtmahlıg ârdüki** «onun cennetlik olduğu sana nasıl (ne) malûm oldu» (NF 239:7), **kılduqum işlärniñ tä'vili** «yaptığım işlerin te'vili» (Rab. 131r:2).

3223. Zarf-fiiller :

—**p** zarf fiili. Ünlü ile biten fiillerde doğrudan doğruya eki alırlar: **bagla-p, ti-p, okı-p**. Bağlantı ünlüsü, son ses ünsüz ise, dudak uyumuna girer: **kaç-ıp, ög-üp** son ses dudak ünsüzü ise, dudaksılaşmaya sebep olabilir: **çap-up, ew-üp**, (bk. 222). Fonksiyonları: diğer şivelerde olduğu gibidir. msl. **ölüp tirilmäk haq turur** «ölmek ve dirilmek haktır» (NF 230:8). Fiil terkiplerinin ilk parçası olarak: **alıp käl**— «alıp gel—, getir—» **alıp bar**— «alıp var—, götür—», **alıp kal**— «alıp kal—, tut—, muhafaza et—», **okup tükät**— «okuyup bitir—», **yığıp tur**— «devamlı geri dur—», **tırıp qođ**— «derle-yip koy—», **käslp taşla**— «kararla kes—».

—**pan** zarf-fiili, öncekinin genişletilmiş bir şekli, münhasıran şiirde vezin zaruretiyle kullanılır: **nazar öz öñinde tutupan ylgü** «insan kendini göz önüne alıp yemeli» (MM 39:7).

—**a, —u, —yu** zarf fiili. —**a** ile: **aç-a, ak-a, ayt-a, (~ayt-u), baq-a, bar-a (~bar-u), büt-ä, rđ-a, kör-ä (~kör-ü), ör-ä (~ör-ü), qaz-a, qorq-a, qorqut-a, sor-a, toy-a, tut-a, uç-a, uq-a, ur-a, yan-a, yänç-ä, yon-a, vs.** —**u** ile: **akıt-u ayt-u (~ayt-a), äşit-ü, bar-u, (~bar-a), bil-ü, bir-ü, bol-u, çulğaş-u, käl-ü, keç-ü, kir-ü, kör-ü, (~kör-ä),**

kötr-ü, küwän-ü, küllüş-ü, ögrän-ü, ör-ü (~ ör-ä), ötn-ü kaçur-u, kıl-u, säwn-ü, tæg(ü)r-ü, tæzgin-ü, uyal-u, yaraş-u, yarlıkat-u, yığıl-u, yığlaş-u, yigrän-ü, vs.; ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra: —yu inrä-yü, istä-yü izdä-yü, ohşa-yu, okı-yu, oyna-yu, ötä-yü, sakla-yu, taya-yu, tilä-yü, titrä-yü, ti-yü, ündä-yü, yarlıka-yu, yıdla-yu, yığla-yu, yürü-yü vs. Kullanılış: Zarf olarak: Eş zamanlı eylem ve gaye: ol säwnü kirdi «sevinerek girdi» (HŞ 51v:15), Hasan Hüsäynni istäyü bardı «Hasan Hüseyin'i aramaya gitti» (NF 172:13).

Bu zarf-fiil aşağıda gösterilecek olan bazı fiillerle fiil terkipleri yapar:

—al «al—» (Yalnız Rab. ve Mi'r.'de seyrek olarak olumlu, genellikle olumsuz iktidar): bahämni kim birä algay ärdi «bahamı kim verebilecekti» (Rab. 73r:1), bilä almas mız «bilemeyiz» (Rab. 89v:10).

bil— (nadiren olumlu, genellikle olumsuz iktidar, bütün metinlerde belgeleri var): bilü bilmışımçä «bilebildiğimce» (MM 4:11), sizlär şabur kılı bilür siz «sizler sabır kılabilirsiniz» (NF 76:8), çıka bilmäz män «çıkamam» (Rab. 39 v:9).

—u-ma- «—a-ma-), zarf-fiil ekiyle karışmış olarak (olumsuz iktidar şekli, yaygın değil): kılumas män «kılamam» (Rab. 170r:12), sözläyümäs «söyleyemez» (Rab. 26r:1), körümäs bız «göremeyiz» (NF 21:14).

başla—, ägäz kıl— «başla—»: yığlayu başladı «ağlamaya başladı» (Rab. 17r:17, NF 89:16), Qur'an okıyu ägäz kıldım «Kur'an okumaya başladım» NF 199:16).

bir—, ber—, «ver—» (tezlik bildirir, bir başkasının lehine bir eylem) tilimni kılı bir arıg «dilimi arı kılıver» (MM 3:4), maña 'Al'i ündäyü berıg «Ali'yi bana çağırıverin» (NF 139:1), ıdä ber— «gönderiver» (NF).

kal— «kal—» (bir eylemde ısrar, bir eylemde devamlılık): bu kimärsälär anlar artınga baka kalur «bu kimseler onların ardından baka kalır» (NF 439:17).

tur— «dur—» (eylemin bir anlık oluşu veya daimiliği): öz işinde bir ança sakını turdı «öz işini birazcık düşündü» (HŞ 10v:5); —a turur män «şimdiki zaman olarak» bk. 32243.

yarlıka— «yarlığa—, buyur—»: **päygāmbār ʿaleyhi's-salām hā-bar berü yarlıkar** «peygamber aleyhisselam, haber vermeyi buyurur» (NF 10:17).

—**ğalı**/—**ğalı** zarf-fiili (seyrek): a) Gaye : **Ka'bākā ziyārat kıl-ğalı bardım ārdı** «Ka'be'ye, ziyaret etmek için gitmiş idim» (NF 188:3), b) Bir eylemin çıkış yeri : siz **ölgāli** «öldüğünüzden beri» (Rab. 163 r:7).

—**gaç**/—**gāç** zarf-fiili (MM ve MF'de yok) bir eylemi bir diğerrinin takip ettiğini gösterir: **Ya'kūp köñlekni közlkā sürtgāç közlāri açıldı** «Ya'kup gömleği gözüne sürtünce, gözleri açıldı» (Rab. 105v:21), **yir öpgāç aydı** «yeri öptükten hemen sonra dedi» (HŞ 11v:15).

—**gınca**/—**ginçā** zarf-fiili (Rab. ve MM'de tek tük rastlanan dudaksılaşmış şekiller sonraki müstensihlerden gelir) : a) «müddetçe, kadar, önce» **mān kālginçā saklağıl** «ben gelinceye kadar sakla» (Rab. 16r:18), **tan atgınca** «tan atıncaya kadar» (HŞ 10r:3). **köz açıp yumgınca** «göz açıp yumuncaya kadar» (NF 429:2), **tirigi bar ārginçā** «yaşadığı müddetçe, yaşadıkça» (NF 187:5), **küçüm yātginçā** «gücümün yettiği kadar» (Mah. 297v:5); anlam **ançāka tāgi kim** vasıtasıyla kuvvetlendirilir: **ançāka tāgi kim tamām bolgınca** «tamam oluncaya kadar» (NF 250:11); b) «—cak/—cek yere, yerde»; **öltürginçā ālgın ādākın bağlap kuduğga kāmışālīg** «öldürecek yerde (öldürecekimize) elini ayağını bağlayıp kuyuya atalım» (Rab. 70r:12), aynı zamanda karşılaştırma zarf-fiili olarak : **ewüm içinde şāytānnı körmāk sāwüglügrāk turur yastuk körginçā** «evimde yastık görmektense, şeytanı görmek daha iyidir» (NF 318:9).

NF'de **mān bārgınca** «ben gelinceye kadar» (28:17) **mān kālginçā** «aynı anl.» (110:9) gibi normal şekillerin yanında **mān kālgimçā** (414:13), **mān ölgümçā** «benim ölümüne kadar» (177:17) gibi şekillere de rastlanır.

—**p**, —**pan** ve —**a**; —**u**, —**yu** zarf-fiillerinin olumsuzlarını yapmaya da yarayan —**madın**/nadiren —**mayın** zarf fiili «—madan/ —meden, —madığından/ —mediğinden» anlamlarına gelir: **su'āl sormadın hōd aytur rāst cāvāb** «soru sormadan doğru cevabı söyler» (MM 11:1), **āmgānmādın rāhat yok** «emek çekmeden rahat yok» (NF 164:10), **koylar birlā baru bilmādın munda yatur** «koyunlar ile gidemediğinden burda yatar» (NF 22:5).

är— «i—>in zarf-fiil şekli **ärkän** «iken» anlamına gelir; çok kere **—r** ile fiilden isimle beraber kullanılır: **nāräsīde ärkän vāfāt kıldı** «küçükken vefat etti», (Mi'r. 29:5), **uçtmaḥda yürtyür ärkän Talḥanın ḥatunı Rumeẕzanı kördüm** «cennette yürürken Talha'nın karısı Rumeẕzan'ı gördüm» (NF 65:7), **suw tiläsä ärdi, suwları bar ärkän, urup ḳaytarur ärdilär** «(Yusuf) su istese idi, suları var iken vurup kovarlardı?» (NF 355:4).

322411 İstek-emir :

1. şahıs tkl. **—ayın**, nadiren **—ayım**, ünlü ile biten (çok seyrek de ünsüz ile biten) kök veya gövdeden sonra **—ğayın/—gäyin**, tek tük **—ğayım/—gäyim**: **barayın** «varayım», **biläyin**, **ayayım** (HŞ 7r:21), **mingäyin** «NF 23:11», **bağlağayın**, **tiläğäyin**, **yegäyim** (NF 138:2).

2. şahıs tkl.. sırf kök veya gövde, veya **—gül/—gil** tek tük **—gül/—gül**: **bar** veya **barğul** «git», **kör** veya **körgil**, **bolğul** (MM 46:11), **tüşgül** (NF 21: 14), **sewgül** (NF 160:1),

3. şahıs tkl. **—sun**. tek tük (MM ve HŞ) de **—su**: **ḳılsun** «kılsın», **ögränsün**, **bolsu** (MM 3:5, HŞ 9v:5), **ḳälsü** (HŞ 53r:9).

1. şahıs çkl. **—alıñ**, nadiren **—alım**, ünlü ile biten kök veya gövdelerden sonra **—ğalıñ/—gäliñ**: **çıkalıñ** «çıkalım», **köräliñ**, **bıraḳalım** (NF 353:14), **nitälim** (MM 48:3), **oynağalıñ**, **tiläğäliñ**.

2. şahıs çkl: **—ıñ**, **—ıñıñ**, **—ıñız**, **—ıñlar**, **—uñ**, **—uñız**: **yatmañ** «yatmayın», **aytıñ**, **ḳılıñız**, **aytıñlar**, **buyuruñ**, **boluñız**.

3. şahıs çkl. **—sunlar**: **alsunlar** «alsınlar», **ḳälsünler**.

Meselâ: **burun al-ḳışsa bağ medḥin ayayın, uşandın soñra nāmā başlağayın** «kissadan önce beyin medhini söyleyeyim, ondan sonra anlatmaya başlayayım» (Maḥ. 293v:5), **Ka'bākä ziyārat ḳılalıñ taḳı ḳurbānlar boğuzlağalıñ, ḳaytalıñ** «Kâbeyi ziyaret edelim ve kurbanları keselim, dönelim» (NF 39:16) **Iḳıdın ḳorḳ uyalğıl, tidi mändin** «Tanrı'dan kork, utan dedi benden», (HŞ 53v:11), **yā Hadıca, meni çulğan taḳı yatḳuruñ** «Ya Hatice, beni sarın ve yatırın» (NF 8:8), **ḳışi ḳirmäsü bağçılar bağınğa** «kimse girmesin bağcılar bağına» (HŞ 9v:7).

Bir birleşik emir şekli **+mıñ+bol**-un emri ile yapılır: **bilmiş boluñ**, **Muṣṭafāmı aramızdın çıkargu tæg tururlar** «bilmiş olun: Mustafa'yı aramızdan çıkaracak gibiler» (Rab. 236r:16), **ḳaçan ḳim suf-**

ra önümüzde koṣsan, sän çırağını yarutmuş bolğul «sofrayı önümüze koyduğunda, ışığı parlat (yak)» (NF 257:3-4).

322412. Görülen geçmiş zaman: —dım/—tım (bk. 222 ve 232).

Tkl.	1. aydım «söyledim»	kördüm
	2. aydın	kördün
	3. aydı	kördi
Çkl.	1. ayduk	kördük
	2. aydınız	kördünüz
	3. aydılar	kördilər

1. şahıs çokluk Rab.'de çok seyrek NF'de daha eski şekil —dımız da görülür: **kıldımız** (Rab. 22r:1), **käldımız** (Rab. 26r:5), **öltürdümüz** (Rab. 36r:2), **yıgladımız** (NF 103:8). 2. şahıs tkl. nadi-ren —duñız: **olturduñız** (NF 78:2, 37) bk. 222. Anlam: diğer şivelerde olduğu gibi.

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi: —dım ärdi: **yaṣağ bardım ärdi**, **tewällig bolup käldim** «yaya gittim idi, develi (deve sahibi) olup geldim» (NF 164:3).

Şart : —sa-m nadiren —sa män :

Tkl.	1. barsam «varsam»	körsäm
	2. barsaṇ	körsäṇ
	3. barsa	körsä
Çkl.	1. barsaḵ	körsäk
	2. barsaṇız	körsäṇız
	3. barsalar	körsälär

Rab., MM., HŞ., ve NF'de yer yer şahıs zamirleriyle teşkil edilmiş şekillere de rastlanır: **kutğarsa män** (NF 370:14), **tapsa män** (HŞ 7v:18), **aysa sän** (NF 20:16), **bilsä sän** (MM 43:1), **alsa mız** (Rab. 73r:12), **birsä mız** (Rab. 21v:12), **tisä bız** (HŞ, 81 v:6).

Anlam: a) Gerçek şart: **hatun qarisa, körksüz bolur** «kadın ihtiyarlasa, çirkinleşir» (Rab. 8 r:14); b) Gerçek olmayan şart: **ägär ışık bolmasa bolmaz irdi adam** «aşk olmasa insan olmazdı» (HŞ 8r:17); c) İstek, rica: **maña taķı icāzat bersāñız, män Şāmka bar-sam, ticārat kılsam** «Bana izin verseniz, ben Şam'a gitsem, ticaret yapsam» (NF 15:4), çok kere **bolğay mu** «olur mu, mümkün mü, nasıl olurdu» veya **bolmaz mu** «olmaz mı» ile: **bızlārdā kōnsañız bolğay mu** «bize misafir olsanız olur mu» (NF 24:4), **maña bir içim suw bersāñız bolmaz mu?** «bana bir içim su verseniz olmaz mı?» (NF 355:7).

Şart+bol— «—a/—e bil—, mümkün ol—» ifade eder, genellikle şahıs belirsiz: **nātāg kältürsä bolur** «nasıl getirir insan onu» (Rab. 142 r:18), bazan şahıs belirli: **yanakı kün māñız, köz bakşa bolmaz** «yanakı gün gibi, göz bakamaz» (HŞ 8v:11). **käräk** «gerek» de şart ile yan yana gelir: **käräk ögrānsä pädişāhlıķnı sindin** «padişahlığı senden öğrenmesi gerek» (HŞ 6r:18).

Şartın hikâyesi: —sa ärdim veya —sam ärdi (3. çkl. —salar ärdi: **kılbalar ärdi** (NF 144: 16) : a) geçmişte gerçek olmayan şart: **män bil-dükümni siz bilsä ärdiñız, säwünmägäy ärdiñız** «benim bildiğimi siz bilseydiniz sevinmeyecektiniz» (Rab. 236r:15-16); b) Şimdiki ve geniş zamanda gerçek olmayan şart: **koylarımız munda bolsa ärdi, sizlärkä süt bergäy ärdim** «koyunlarımız burada olsaydı, sizlere süt verecektim.» (NF 22:3-4); c) yerine getirilmesi mümkün olmayan istek: **yä män toğmazdın aşnu ölsäm irdi** «keşke doğmadan önce ölse idim» (HŞ 56r:17); d) şart cümlesi olmayanlarda: Geçmiş zaman : **nä kim tüş körsä ärdi, özi ta'bir kıılır ärdi** «gördüğü düşleri kendisi yorardı» (NF 7:5).

Görülen geçmiş zamanın şartı: —dım ärsä (HŞ'de —dım-sa, —dıñsa, —dısa da var): a) görülen geçmiş zamanda gerçek şart: **ägär Ka'bākä ziyārat kılu käl-diñız ärsä, kälür yıl ziyārat kılgay siz, bu yıl icāzat yok** «eğer Ka'beyi ziyaret etmeye geldiniz ise, gelecek yıl ziyaret kılmalısınız, bu yıl izin yok» (NF 39:17); b) Zaman bildirir: **Zührāñı äri käl-di ärsä, anı taķı öldürdiler** «Zühre'nin kocası geldiği zaman, onu da öldürdüler» (NF 367:2).

Anlatılan geçmiş zamanın şartı. Aşağıdaki terkipler bulunur. a) —mış bolsam: Anlam: Geçmiş zamanda gerçek şart: **tāgmä birimizdin bir ädgülük kälmiş bolsa, ol ädgülükni Tañrı ta'ālāka şä-**

fi' kılıp yalbarıp Tanrı'dın nâcât tîlâgâliñ «değme birimizden bir iyilik gelmiş olsa, o iyiliği Tanrı teala'ya şefi'kılıp, yalvarıp Tanrı'dan necat dileyelim» (NF 292:11); şart (anlamı) olmayan cümlelerde: **Tanrı'nın sâlamı ol kimârsâkâ bolsun, kim köni yolğa uymuş bolsa** «Tanrı'nın selâmı doğru yolda olan kimseye olsun» (NF 78:14).

b) —muş ârsâm ve —muş bolsa ârdim. Anlam: geçmiş zamanda gerçek olmayan şart: **ol kün Şafvân ornunda sân bolmuş ârsân, räsül harâmiñä bu saķınçnı saķıñgay mu ârdiñ** «o gün Safvan yerinde olmuş olsan, resulün haremi hakkında bu düşünceyi düşünür mü idin?» (Rab. 235 v:2), **ägär bu gärgä Muhammed kirmiş bolsa ârdi, bu örümçük ewi bozulğay ârdi** «eğer Muhammed bu mağaraya girmiş olsaydı, bu örümcek yuvası (ağı) bozulacaktı» (NF 21:12).

Geniş zamanın şartı: —r (—ar, —ur, —yur) ârsâm veya bolsam, menfisi —maz/—mas ârsam veya bolsam. Anlam: gelecek zaman veya şimdiki zamanda gerçek şart: eylem anlık veya alışkanlık haline getirilmiş olabilir: **alur ârsân, saña satar mız** «alırsan, sana satarız» (Rab. 73r:5), **v'ägär säwmâz İrsä bu törttä birin, tamuğ içrä bilsün bu yatğu yirin** «eğer bir kimse dört (halife)den birini sevmese, kalacağı yerin cehennem olduğunu bilsin» (HŞ 5v:9), **mundın kaytur bolsak, bizke hortluğ bolğay** «buradan geri dönerse, bizim için skandal olacak» (NF 40:2).

Geniş zamanın şartının hikâyesi: —r (—ar, —ur,, —yur) **bolsa ârdim**. Anlam: Geçmiş zamanda gerçek şart (alışkanlık haline getirilmiş eylem): **biz dünyäde mü'âzzin ävâzını äşıtiür bolsa ârdük, heç dünyä işi birlä mäşgöl bolmas ârdük** «biz dünyada müezzin sesini duysaydık, hiç bir zaman dünya işiyle meşgul olmazdık» (NF 241:8).

Belirli gelecek zaman: —ğu-m/—gü-m (turur), menfisi —ğu-m/—gü-m **yok bularnı tört ülüş kılğu-m turur** «bunları dört parça yapacağım» (Rab. 10v:1-2), **yaratılmış sän, avval ähir ölgün** «yaratılmışsın, evvel ahir öleceksin» (HŞ. 114 v:4), **emdi tamuğ otı kalıp turur, här ayna ol taķı kalgüsü turur, anıñ qarğısı bolğusu turur** «şimdi cehennem ateşi kalmıştı, her seferde o da gelecektir, onun bedduası yerine gelecektir» (NF 137:4-5), **kim çıkmasa, mundağ mundağ kınlar kılğumuz** «kim (savaşa) çıkmasa, bu kadar bu kadar eziyetler kılacağız» (Rab. 221 r:13-14). **zälimler karınçka menizlig yäçilgöläri** «zalimler karınca gibi parçalanacaklar» (Rab. 249

r: 6), **kıyāmat bolmağunça özgä kalgün yok** «artık kıyamet olmadan geleceğin yok» (Rab. 215 r:9).

—gum/—güm vs. yerine bazen —gam/—gäm vs. kullanılır: **sän satğın alıp äzäd kılğam**, boynum kulağımdaki altun kümüş yinçülärni saña birgäm män mä saña bolğam «seni satın alıp azad edeceğim, boynum ve kulağımdaki altun, gümüş ve incileri sana vereceğim, ben de senin olacağım» (Rab. 224r: 16-17, SCHİNKEWITSCH § 132), **ägär tözmäsä ansız bu köñül häm çıkarıp bu köñülni itkä salğam**. «eğer bu gönül onsuz dayanmazsa, bu gönülü çıkarıp ite atacağım» (HŞ 56r:14), **kişi kim bolmasa itçä väfäsä, anıñ kəğusını nidin yığäsä** «it kadar vefası olmayan kimse, onun kaygusunu neden yiyecek» (HŞ 56r:15).

32242. Diğer çekimli şekiller isim fiillerle şahıs zamirlerinin yan yana getirilmesiyle elde edilir.

Geniş zaman: —r (—ar, —ur) + şahıs zamiri:

Tkl. 1. aytur män «söylerim»

2. aytur sän

3. aytur, kalur ol (MM 10:2)

Çkl. 1. aytur mız/bız

2. aytur siz, yaşar sizlär (Mif. 112:14)

3. ayturlar

Menfi şekli: —maz/—mas + şahıs zamiri:

Tkl. 1. bilmäz män (bilmäm)

2. bilmäz sän

3. bilmäz, kirmäs ol (MM 21:5)

Çkl. 1. bilmäz mız/bız

2 bilmäz siz

3. bilmäzlär

1. tkl. de yer yer Oğuzca'dan alınmış —man/—män şekli de bulunur: **kılman** «kılmam» (Rab. 148r:5), **bilmän** «bilmem» (HŞ 10r:

12, NF 381:9), **bu rä'yni buzman** «bu fikri değiştirmem» (NF 70:9).

Anlam: şimdiki zaman, anlık eylem (Harezmi Türkçesi'nde şimdiki zaman ifade eden yaygın bir fiil şekli geniş zamandır): **bu kün sänl inän kağguluğ körär män** «bu gün seni çok kaygılı görüyorum» (NF 16: 7); b) yaygın, zaman ifade etmeyen eylem: **tikän urđın äksän, çiçek ünäs ol** «diken tohumu eksen, çiçek yetişmez» (MM 37:4); c) gelecek zaman: **koýğa barur män tıyür sän, yıpnı tağı bıçağnı nâ kı-lur sän** «koyuna gidiyorum diyorsun, ipi ve bıçağı ne yapacaksın» (Rab. 50v:12-13).

Geniş zamanın hikâyesi: —r(—ar)/—ur) **ärdim**, menfisi: —maz/—mas **ärdim**: Anlam: a) Geçmiş zamanda devam eden, bitmemiş eylem: **sız täwa münüp barur ärdinüz, män yırdä yağay ärdim** «siz deveye binip giderdiniz, ben yerde yaya idim» (Rab. 235v:20-21) b) Geçmişte adet haline getirilmiş eylem: **Ādam yıl sayu kırbän kı-lur ärdi** «Adem her yıl kurban kılardı (keserdi)» (Rab. 14v:15); c) bir şart cümlesinin esas cümlesinde gerçek olmayan (şart): **ägär Ādam bir sâ'at şabır kılsa ärdi, Havvâ Ādamğa kälür ärdi** «Adem bir saat sabır etseydi, Havva Adem'e gelirdi» (Rab. 7v:17).

Gelecek zaman-gereklilik: —ğa(y)/—gä(y) + şahıs zamiri:

Tkl. 1. **bolğay män** «olacağım, olmalıyım». **yürtlgäy män**

2. **bolğay sän, kälğäy sän**

3. **bolğay, bitlgäy**

Çkl. 1. **bolğay mız, bilğäy mız**

2. **bolğay siz, öltürgäy siz**

3. **bolğaylar, bilğäyler**

—ğa/—ge şekillerine şiirde rastlanabilir: **tutğa män** (MM 23: 7), **tapğa män** (HŞ 11v:10), **urğa sän** (MM 37:3), **tapğa** (HŞ 11r:4).

Anlam: a) Gelecek zaman: **kälür yıl Mäkkäkä kırgäy mız** «gelecek yıl Mekke'ye gireceğiz.» (NF 46:13), **atağa kim bu yañlıđ kılsa hıdmat, öz oğlundın anığ tig tapğa ızzat** «kim atasına böyle hizmet etse, kendi oğlundan onun gibi hizmet bulacak görecektir» (HŞ 11r: 4); b) İstek veya talep: **maña ol kişinıñ şıfätını yağşı bāyān kılgıl: ägär barsam yañılmağay män** «bana o kişinin sıfatını iyice anlat:

eğer gidersen yanılmayayım» (NF 23:3), **ne iş kılğay mız, kim Abū Lāhābnī Muḥammāddīn aṣırgay mız** «Ebu Leheb'i Muhammed'den ayırmak için ne yapmalıyız» (NF 14:2); c) Tahmin: **bu ayganıq mā-gār ol bolğay** «bu söylediğim meğer o mu?» (NF 23:1).

Oğuzca'dan alınmış —(y)ısar gelecek zamanı HŞ ve Maḥ. (bir defa) de tesbit edilmiştir: **özümizkă özümiz yığlasaḡ zār, kim uş biz tıg bizä kim yığlayısar** «kendimize kendimiz zar ağlayalım, bize bizim gibi kim (ağlayacak) ağlayabilir» (HŞ 113v:15), **içäliḡ bādāni, güllär solısar; tänimiz ākıbat topraḡ bolısar** «badeyi içelim güller solacak, tenimiz akibet toprak olacak» (Maḥ. 309 r:8).

Gelecek zaman-gerekliğin hikâyesi: —ğay/—gäy ärdim: a) Yerine getirilemeyecek olan istek: **ol kün mälük aymadıḡ? män sä-ni satḡın almağay ärdim** «niçin o gün söylemedim? seni satın almazdım» (Rab. 75 v:10-11); b) Bir şart cümlesinin esas cümlesinde gerçekleşmemiş zaman, bk. 322412.

Anlatılan geçmiş zaman: —muş + şahıs zamiri :

Tkl. 1. **bolmuş män** (olmuşum)

Çkl. 1. **bolmuş mız**

2. **bolmuş sän**

2. **bolmuş siz**

3. **bolmuş**

3. **bolmuşlar**

Anlam : Diğer şivelerde olduğu gibi yani, konuşan tarafından doğrudan doğruya bilinmeyen, başka kimseler tarafından anlatılan yahut belirtileriyle anlaşılan olay veya duyguların ifadesi: **eşittük, kim sän Muḥammād dīninä kırmış sän**— «işittik, ki sen Muhammet dinine girmişsin» (NF 13:16), **kāfirler kördilər, kim Muḥammād ölmämış** «kâfirler gördüler, kim Muhammet ölmemiş» (Rab. 223v:17). Aşağıdaki örnek görülen geçmiş zamanla anlatılan geçmiş zaman arasındaki farkı açıkça gösterir: **äşittim, bu küplärdin bir küpni sındurmamış sän, hıkmät nä turur, kim ol bir küpni sındurmadıḡ** «işittim, bu küplerden birini kırmamışsın, ne sebepten o bir küpü kırmadın?» (NF 307:14-15).

Görülen geçmiş zamanın hikâyesi —mış ärdim: **armış ärdi, uğıdı** «yorulmuştu, uyudu» (Rab. 32v:16).

Tam (kesin) gelecek zaman: —muş bolğay+ şahıs zamiri: a) gelecekte tamamlanmış eylem: **ol kün içindä meni körmägäy siz,**

män ahıratka naql kılınış bolğay män «o gün beni göremeyeceksiniz, ben ahirete göçmüş olacağım» (NF 77:9); b) Tahmin: **Muhammäd toğmazdın aşnu bu örümçük bu ewini tokmış bolğay** «bu örümcek bu evini (ağını) Muhammet doğmadan önce örmüş olacak» (NF 21:15).

Mecburiyet (gereklilik) : —gu/—gü + şahıs zamiri. Anlam: Zaman göstermeyen mecburiyet: **sivä'llāhdın özüñ tamām üzgün sän** «Tanrı'dan başkasından kendini koparmalısın» (MM 48:kenar), **yunuğ nä buzar, bilgü mü'min yakın** «abdesti ne bozar, mü'min kesinlikle bilmeli» (MM 13:4) **bu naşihatlarını yat kışıkä kılgu** «bu nasihatları yad kimselere etmeli» (Rab. 69r:19).

32243. Diğer çekimli şekiller zarf-fiil + **turur** (daha sonra bu olmadan da) + şahıs zamiri'nin yan yana gelmesiyle teşkil edilir.

Şimdiki zaman : —a (—u, —yu) **turur** + şahıs zamiri :

Tkl. 1. **bara turur män** «gidiyorum, gitmekteyim»

2. **bara turur sän**

3. **bara turur**

Çkl. 1. **bara turur mız**

2. **bara turur siz**

3. **bara tururlar**

Anlam: Şimdiki, şu andaki eylem: Msl. **kanda kaçıp bara turur sän** «nereye kaçıp gidiyorsun?» (Rab. 12v:13), **bu ävnüñ yıkuqlarını işläh kılı turur mız** «bu evin yıkıklarını islah (tamir) ediyorsunuz» (NF 436:13).

Bu şimdiki zaman şekli 14. asır metinlerinde henüz oldukça seyrek. 14. asır metinlerinde geniş zaman yerine kullanılan bu şekil ilkin Çağatayca'da genel şimdiki zaman şekli haline geldi. Londra Rab. yazmasında görülen: **yıgılay män** «ağlıyorum», **ohşay sän** «benziyorsun», **işitmäy siz** «işıtmıyorsunuz» vs. gibi Çağatayca şimdiki zaman şekilleri bu devrenin diğer metinlerinde bulunmaz.

Belirli geçmiş zaman : —p (turur) + şahıs zamiri :

Tkl. 1. alıp turur män (aldım, almışım)

2. öltürüp turur sän

3. kargap turur

Çkl. 1. alıp turur mız/biz

2. kılıp turur siz

3. bolup tururlar

Rab'de 1. ve 2. çkl turur suz (Çağatayca'da olduğu gibi): **körüp män, körüp mız, kälip siz** vs. (krş. C. BROCKELMANN, *Osttürkische Grammatik*, s. 313) Anlamı: a) Neticeleri devam etmekte olan tamamlanmış eylem: **ekki tewä satğın alıp turur män, birinjä siz mingäy siz** «iki deve satın aldım, (almışım) birine siz bineceksiniz (binin)» (NF 23:10), **arşını Tağrı ta'älä kızıl yäķüttin yaratıp turur** «Tanrı taala arşı kızıl yakuttan yaratmıştır» (Mi'r. 24:12); b) başlanmış ve hâlâ devam etmekte olan eylem: **päygämbar ewinjä kirdi, bakar, bir za'ffa oturup turur** «peygamber evine girdi, bakar (baktı), ki bir kadın oturmaktadır» (NF 33:13), **ķamuğları saña küdüp tururlar** «hepsi seni beklemektedirler» (Rab. 244 v: 21).

Menfi şekil: a) —**madın turur** + şahıs zamiri : **ol ärzümķa täg-mädin turur män** «o arzuma ulaşamadım» (NF 180:1), **biz färıştälär ķanaatlarımız tozu toprağın silkmädin turur mız** «(savaştan sonra) biz feriştelere kanatlarımızın tozu toprağını henüz silkmedik» (Rab. 229 v:12); b) —**may turur** + şahıs zamiri (Çağatayca, Mi'r'de tesbit edilmişti); **bular мәllarının zākātın bärmäy tururlar** «bunların mallarının zekātını vermemişlerdir» (Mi'r. 38 : 3v).

Belirli geçmiş zamanın hikâyesi: —p turur ärdim (Rab.'de turur suz, Çağatayca'laşma): **şan'ä atlığ el bar ärdi, ol elkä Äbrähä atlığ ķışni beg kılıp turur ärdi** «şan'ä atlı bir memleket vardı, Ebrehe atlı bir adamı memlekete bey yapmıştı» (NF 41:5), **susap ärdim, ķandım** «susamıştım, kandım» (Rab. 162 v:3).

Rab.'de görülen ve SCHINKEWITSCH tarafından görülen geçmiş zaman olarak kabul edilen —may ärdim şekli —p ärdim belirli geçmiş zaman hikâyesinin menfisinden başka bir şey değildir: **du'ası tamām bolmay ärdi, ķamuğ yığaçlar yapraklanıp yämışlär**

bälgürdi «bütün ağaclar yapraklanıp meyveler verdiği zaman du'ası tamam olmamişti» (Rab. 162 v: 17).

32244. Birleşik zaman teşkil eden —**är** ve **bol**— yardımcı fiillerinin çekimleri için krş. adı geçen fiillerin birleşik olmayan şekillerinin çekimleri. Yardımcı tasviri fiiller (**al—, bil—** vs.) için krş. 3223.

33. Bazı bağlama edatları şunlardan ibarettir: **taķı** «ve, de/da» **ma, mä** «de/da» (Rab. MM, HŞ), **ylmä** «yine» (Rab.), **kım** «kim, ki», **ķaķan kım** «ne zaman ki, —dığı zaman», **näķä kım, nätäg kım** «nice kim, nitekim» vs. Şu da zikr edilmelidir: **bolmasa** «onun için, bunun üzerine» (Rab. NF) Msl. **soğ kirkän aşķāk ärdi,... kämikä kirmädi, anıñ üçün kım İblis aşķāk ķuđruķın tutu tartar ärdi, bolmasa Nüh aydı; kirkil** «son giren eşek idi,... gemiye girmedi, çünkü İblis eşeğin kuyruğunu tutup çekerd; bunun üzerine Nuh (şöyle) dedi: gir» (Rab. 24v:16), **böz İdisiniñ tanuķı yoķ, bolmasa da'ävä ķılmaķnı koydı** «bez sahibinin tanığı yoķ, onun için dava etmeyi bıraktı» (NF 194:3), diğer örnekler J. ECKMANN'ın **Bolmasa kelimesine dair**, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Ankara, 1954, s. 33-38'inde.

Ünleme edatları olarak şunlar var: **ä, —yä** (kelimeye bağlı): **İdiyä** «ey Tanrı» (Rab. 36v:9), **yä, äyä, äy** «ey»

Tekit edatları: **oķ, nadiren ök** «bizzat, tam, aynı, tıpkı»: **ol sä'at oķ** «tam o saat» (Rab. 27r:3), **sän ök** «bizzat sen» (MM 44:6).

İşaret kelimesi (sıfatı): **uş: äğär cürm irsä, uş män, uş kılıcım, häm öltürsäñ, uş täslim boldum** «eğer (bu bir) cürm ise. işte ben, işte kılıcım, beni öldürmek istesen de işte teslim oldum» (HŞ 10v:17).

Soru diğer şivelerde olduğu gibi ifade edilir: soru eki **mu/ mü**dür. Soru sözleri için bk. 3218.

Tasdik sözleri: **ärl** (<Fars.) **bäll** (<Ar.), **hav, inän, hälä** «şimdi, iyi»; red sözü **yoķ** tur: **ol Muħammäd mü, kım cümlä ħaläyık-ķa mäb'üs turur? ärl, ol turur** «Cümle yaratılmışa mebus olan o Muhammet midir? evet odur» (NF 56:3), **sız Abü Ĥanifänin şäğirdi ärrür mü sän? ol aydı: bäll, män Abü Ĥanifänin şäğirdi turur män** «siz Ebü Hanife'nin talebesi misiniz? o dedi: evet ben Ebü Hanife'nin talebesiyim» (NF 190: 13), **säni aķa mu yibärdilär tıp sordılar,**

hav tidi «seni ona mı gönderdiler deyip sordular, evet dedi» (Rab. 208v:12), **siz qabul qılır mu siz?** inän, **qabul qılır mız** «siz kabul eder misiniz? Evet biz kabul ederiz» (NF 195:11), **hălä, andağ kı-lalıñ** «şimdi tamam, öyle yapalım» (NF 133:4), **äy İbrahim ot seni köytürmäs mü? aydı : yok** «ey İbrahim ateş seni yakmaz mı? dedi: hayır» (Rab. 43v:5).

Tahmin ärki (Rab.'de seyrek, krş. SCHINKEWITSCH § 164) veya (yaygın) ärkän ile ifade edilir: **bu 'azizniñ nä 'amäli bar ärkän kim päygämbär muña uçtmañ birlä başarat qıldı** «bu azizin ne ameli var, ki Peygamber bunu cennetle müjdeledi» (NF 413:3).

4. METİNLER

Mu'İnü'l-Murid (T.D.K. neşri s. 45) den :

1. **Hakikat başağ tığ, tarikat olun,**
Şeriatnı bilgil bu oknuñ yünin.
2. **Yüni yok ok atıl, barur mu kanı?**
Şar'at, tarikat hakikat kanı.
3. **Hakikat köñül tığ, tarikat 'aқıl,**
Şar'at ärür bu vucüdün cânı.
4. **Cimäd cänsızın ol, nä işkä yarar?**
Qulağ mu äşitür, bu köz mü körär?
5. **Şar'at til ol, bil, tarikat qulağ,**
Hakikat bu köz tığ. Kanı, kim sorar?
6. **Şar'at bilip, qaşd kılp sormaq ol,**
Tar'kat kirip, yol yürüp barmaq ol.
7. **Hakikat talib matlûbinga täğip**
Anıñ birlä mäclis tüzü qurmaq ol.
8. **Şar'at Räsül kavlı. Tutıl yürü!**
Tar'kat Räsül fi'li. Tutıl yürü!
9. **Hakikat nä ol tıp äğär sorsa sän:**
Räsül hâli ahvâli. Tutıl yürü!

1. Hakikat temren gibi, tarikat temrensiz ok (okun sapı), Şeriatı bu okun yünü (tüyü) olarak bil. 2. Tüyü olmayan oku atar-

san, nereye kadar gidebilir, Şeriat ve Tarikat hakikatın cevheridir. 3. Hakikat gönül, tarikat akıl gibidir, Şeriat bu vücudun canıdır. 4. Taş toprak cansızdırlar, ne işe yararlar?, bu kulak mı ki işitsin, gözmü ki görsün? 5. Şeriat dildir, bil ki tarikat da kulaktır, hakikat bu göz gibidir, hani sorun soran nerde?. 6. Şeriat, bilmek, amaç edinmek ve sormaktır, tarikat ise (hakikata) girmek, yol yürümek ve varmak (ilerlemek)tir. 7. Hakikat isteyenin istediğine erişip, onunla birlikte bir yerde olmasıdır. 8. Şeriat Peygamber sözüdür, (o sözü) tut ve (ona göre) yürü, tarikat Resul Peygamberin yaptıklarıdır, (onu da) tut ve (ona göre) yürü. 9. Eğer hakikat nedir diye sorarsan; Peygamber'in hal ve tavrıdır: (onları) tut ve (ona göre) hareket et.

Nahcu'l - Farādīs (nşr. JANOS ECKMANN, s. 364 d.)'den :

Bağdād elindä bir mü'âzzin bar ärdi. Sâlih athğ. Kırk yıl mü'âzzinlik kıldı. Mâscidkâ yakın bir naşrânınñ 'ayāl bar ärdi. İnâñ şāhib-cümāl ärdi. Bu kaçan kim mü'âzzin, âzân okımağ üçün münārağa minār bolsa, baķar ärdi. Bu işni müdāvamať kılı 'aşık boldı, ol miķdār boldı, kim hēc şabrı karārı ķalmadı.

Yana bir kün münārada taķı âzân okıdı taķı bu 'ayāl öçäkdä ärdi. Muña öküş nazar ķılmış ärdi. 'İşķi ğalaba kıldı taķı münārada tüşüp anıñ öçäkinä bardı taķı ol naşrânı kızınğa mu'aniķa kılayın tedi ärsä, ol kıız kaçıp tüşti taķı atasınğa habar berdi, ärsä, tutılar taķı mü'âzzinkä aydılar: «Sän musulmānlar mü'âzzini bolğay sän, munuñ tæg fāhiş işķä kaşd kılğay sän. Män seni hālī musulmānlar ķāzısınğa ālātāyin taķı ādāb ķıldurayın» tep tāfzi' vā tāhdid kıldı ärsä, mü'âzzin aydı: «Män sänin kızınğa 'aşık bolup turur män, kārāk kim bu kıızıñı maña cüftländürsän» tedi ärsä, ol naşrānı aydı: «Bu kıızımñı saña cüftländüräyin, kaçan kim män ķılğan işlärni ķıl sañ yā mänim dīnimeķä kırsāñ yā taķı toғuz eti yesāñ yā taķı hamr içsāñ» tedi ärsä, bu mü'âzzin aydı: «Sänin dīnimeķä kırmāķ muħāl bolğay taķı toғuz etini yemāķ hām İnān yaman iş turur, vālīķin hamr içäyin» tedi ärsä, bardılar taķı hamr kældürdilär taķı ol kızğa bardılar. Ol kıız sākī bolup mü'âzzinkä hamr içürdi. Kaçan kim mü'âzzin hamr içti ärsä, äsrüdi. Andın soғ iştahāsı boldı ärsä, toғuz etini kældürdilär, anı taķı tānāvul kıldı. Andın soғ kıız atası aydı, kim: «Emdi āğār mänim dīnimeķä kırmāsāñ, saña bu kıızımñı bermāz män» tedi, «kārāk kim naşrānı bolsañ» tedi ärsä, kızdın frāż kılı bilmädi taķı aydı: «Hälä, naşrānı boldum» tedi ärsä, atası taķı

kızını ana berdi taķı ekäġünü halvat oydılar. Mü'äzzin aydı, kim: «Öçäkkä minäyin taķı iräkat kılayın, andın soñ halvat kılayın» tep öçäkkä minip tüşärindä taķı töbän yıķıldı hăläk boldı taķı maksüdingä tägmädin, öldi. Hamr säbäbidin imänını uçġundı taķı äbädı tamuġluġ boldı.

Yä Răbbı, cümlä mu'minlarını kărämüñ birlä munuñ tăġ hăldın sän saklaġıl!

Baġdad elinde (şehrinde) Salih atlı bir müezzın vardı. Kırk yıl müezzinlik etmişti. Mescid'e yakın bir hırıstıyanın, çok güzel bir kıızı vardı. Bu müezzın ne zaman ezan okumak için minareye çıksa (o kıza) bakardı. Bu işi devamlı yaptıġından âşık oldu; o kadar (âşık) oldu ki, hiç sabrı ve kararı kalmadı.

Yine birgün minarede yine ezan okudu ve yine bu kıız (da) damda idi. Buna çok baktı. Aşık galip geldi ve minareden inip onun damına vardı ve o hırıstıyan kızını kucaklayayım derken, kıız kurtuldu kaçtı, gitti, atasına haber verince (babası) tuttu ve müezzine (şöyle) dedi: «sen müslümanların müezzini olacaksın da bunun gibi kötü işe kast edeceksin? Ben seni âdet üzre müslümanların kadısına götüreyim de terbiye ettireyim» deyip onu tehdid edince, mü'ezzın (şöyle) dedi: «Ben senin kızına âşık oldum; bu kızını benimle evlendirmelisin». O böyle deyince o hırıstıyan da (şöyle) dedi: «Eğer benim yaptıġım işleri yaparsan benim dinime girersen, domuz eti yersen, ve de içki içersen». O böyle deyince, müezzın (şöyle) dedi: «senin dinine girmek muhal (imkânsız) olacak, domuz eti yemek de çok kötü bir iştir, ama içki içeyim». Bunun üzerine gittiler ve şarap getirdiler ve o kıza gittiler. O kıız sakı olup müezzine içki içirdi. Müezzın içince sarhoş oldu. Ondandır istihası geldi, domuz eti getirdiler, onu da yedi. Ondandır (kızın) babası (şöyle) dedi: «şimdi eğer benim dinime girmezsen, sana kızımı vermem» dedi. Hırıstıyan olman gerek» deyince, kıızdan vazgeçmedi ve (şöyle) dedi: «Pekâla, hırıstıyan oldum». (Böyle) deyince babası da kızını ona verdi ve ikisini gerdeġe koydular. Müezzın dedi ki: «dama çıkayım ve rahatlayayım, ondan sonra gerdeġe gireyim.» Dama çıkıp inerken tepesi üstüne düştü ve helâk oldu ve muradına ermeden öldü. İçki yüzünden imanını kaybetti ve ebedi cehennemlik oldu.

Ya rabbı, cümle inananları kereminle bu gibi hallerden sen sakla.

ÇAĞATAYCA

JANOS ECKMANN

1. Çağatayca, İslâmî Orta - Asya Türkçesi (Doğu Orta Türkçesi) edebiyat dilinin inkişafının, üçüncü safhası, Timurîlular imparatorluğunda (1405-1502) Harezm Türkçesinin devamı, olarak teşekkül etti. Çeşitli yerli ağızları da içine alan bu dil (krş. A.K. BOROVKOV, *Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka*, adı geçen tarafından yönetilen *Alişer Nevoi* (adlı) kitapta Moskova-Leningrad 1946, s. 103d.) Türkistan'da ve Avrupa Rusya'sında 19. asrın sonuna kadar, Oğuzlar'ın dışındaki İslâm-Türklerin edebiyat dili olarak yayılmıştı. Daha önceki devre göre Çağatayca'yı karakterize eden belli başlı değişiklikler şunlardır: Kök hecede ä den i(e?) ye geçiş (krş. 222), dudaksılaşan ünlü değişmesi (krş. 222), bazı belirli haller dışında son sesteki dudak ünsüzlerinden sonra ek ünlüsünün yuvarlaklaşmasının terki (krş. 232), kesin olarak δ den y ve w den v ye geçiş (krş. 231, 232), son seste sadalı ve sadasız damak ünsüzlerinin karşılıklı değişmesi (krş. 232), arkaik —daçı, —(ı,u)ğlı, —yur, —duķ partisiplerinin terki, şimdiki zaman —a (dur)mın (32243) in yaygınlaşması, devamlılık bildiren bir —makta dur (krş. 32242) un teşekkülü vs. Nazım dili bazı hallerde bazı morfolojik hususlar ve lûgat bakımından nesir dilinden ayrılır: Yönelme hali —a, —ma, bulunma hali —ında, ayrılma hali —ından, geniş zaman aluram, alman; —dik, —diklär üçüncü şahıs emir eki; ol—, çoğ, dudak vs. şekilleri daha ziyade ve tercihen nazımda görülür.

«Çağatay» ve «Çağatayca» tabirleri vazıh değildir; çok çeşitli anlamlarda kullanılmış ve kullanılmaktadır. Çağatay () adı babası (+ 1227) tarafından Moğol imparatorluğu paylaştırılırken Maverâünnehir (Harezm hariç), yedi su havzası, Gazne ve Ka-

bil'e kadar Pamir yöresi, Doğu Türkistan ve Cungarya'yı alan Çengiz Han'ın ikinci oğlunun adından gelir. Çağatay 1242 de öldü. Sonra isimin kendisinden (Çağatay'dan) alan imparatorluk, ondan 20-30 sene sonra torunu Kara Hülegü zamanında kuruldu ve gene Çağatay hanedanlarından biri olan Duwa Han'ın idaresi altında yeniden teşkilâtlandırıldı. Moğol hanlarının hakimiyeti altındaki Orta-Asya bölgesinin resmî adı olarak **Çağtay ulusu** veya sadece **Çağatay** tabiri bu devirde kullanılmaya başlandı. Bundan başka doğu bölgesi göçebelerine **Moğol** dendiği halde Hanların askerî güçlerinin dayandığı Maverâünnehir Türk ve Türkleşmiş göçbeleri de Çağatay adını alırlar, (**Bâbürnâme**'nin, nşr. BEVERIDGE 202r:5, ILMINSKI 255:44, bir yerinde kaydedildiği gibi, Hanların hâkimiyeti altındaki halk **sipâhl**, **ra'lyat**, **moğol** ve **çağatay** olmak üzere (dörde) ayrılmıştı). Artık Çağatay hanedanından kimse olmamasına rağmen göçebe Çağataylar adlarını 15. asır boyunca da muhafaza ettiler. 16. yüzyılda Timur İmparatorluğunun yıkılışından sonra, Özbek göçbeleriyle karıştılar. Hive ve Zerefsân vadisi Özbekleri arasında, daha 19. asrın sonunda, Çağatay adını taşıyan kabileler vardı (krş. N.A. ARİSTOV, jivaya Starina, vyp. III, IV, 1897, s. 423, 1 ve s. 425, dipnot 1). Çağatay adı halen çeşitli yer adlarında da muhafaza edilmiştir. Taşkent'in bir çok mahalleleri Çağatay adını taşırlar. **Çağatay kapkası** (Çağatay kapısı), **Çağatay tepa** (Çağatay tepesi), **Çağatay yañl şahar** (Çağatay yeni şehiri), vs. (bk. BOROVKOV, yuk. zikr., s. 119). Niha yet Çağatay kelimesi, halk (millet) adı olarak da Timur İmparatorluğunun bütün ahalisini anarken kullanıldı. Timurlulardan Özbeklere intikal eden Çağatay şairi Muhammed Sâlih'de **Çağatay ili** «Çağatay halkı» tabiri bu anlamda geçer. Şeybânî-nâme'sinin bir yerinde, Özbekler tarafından kuşatılmış Semerkant'ın elçisiyle Şeybânî Han'ın konuşmasını anlatırken, Şeybânî'ye aşağıdaki sözleri söyler:

Bil, ki mîn barçağa muşfık dur mîn,

Barça il birlä muvâfık dur mîn.

Çağatay il minî özbäk dîmäsün

Bihüdä fîkr kılp gam yimäsün.

«Bil ki ben herkese aynı derecede şefkatliyim, bütün halk ile muvafığın (anlaşmış vaziyetteyim, aynı fikirdeyim). Çağatay halkı bana özbek demesin, beni Özbek sanarak boş yere kaygulanmasın».

(MELİORANSKIJ nşr. s. 75, VAMBERY nşr. s. 148) şâir, (Hanın) Çağataylılar tarafından nasıl ihanetle suçlandığını şöyle anlatır :

Didiler:sin çağatay ili sin,

Uşbu yirdä Çağatay haylı sin.

Ni dîp özbäk bilä yāvār bolduñ.

Hänga bu yañlıg çäkär bolduñ?

«Dediler ki, sen Çağatay halkındansın, burada Çağatay cemaatına aitsin. Ne diye Özbeklerle birlik ve böylece Hanın kölesi oldun?» (MELİORANSKIJ 211, VAMBERY 418). NEVÂ'î *Mizânü'l-evzân* ında Timur İmparatorluğu Türkleriyle bütün Türklüğü karşılaştırırken **Çağatay halkı** tabirini aynı anlamda kullanır: **Türk ulusu, bā-taḥṣiṣ çağatay halkı** arasında şâyî' *ävzân* «Türk ulusu, özellikle Çağatay halkı arasında yaygın (olan) vezinler» (krş. FITRET, *Özbek әдәбиyyatı nāmunäläri*, Taşkent-Semerkant 1928 s. 274, KÖPRÜLÜ-ZADE M. FUAT, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar* İst. 1934, s. 206).

Çağatay tili «Çağatay dili» veya **Çağatay türksî** «Çağatay Türkçesi» tabiri, ilkin, muhtemelen, göçebe Çağatayların, sonra Çağatay imparatorluğunun bütün ahalisinin dili ve nihayet, Timurluların hakimiyeti altında teşekkül eden Orta Asya edebiyat dili için kullanıldı. Fakat **Çağatay** kelimesi son anlamıyla, 15. ve 16. yüzyıl şairleri tarafından hemen hiç kullanılmadı, (bu devir şairleri) onun yerine **türki, türkçä, türk(i) tili** gibi tabirleri tercih ettiler. Sadece NEVÂ'î'nin *Mizânü'l-evzân*'ında **çağatay lafzı** tabiriyle karşılaşılır, ki şair bununla zamanının edebiyat dilini anlar: «İran şairleri ve İran söz ustaları, gelini, yani **kelimeyi** çeşitli şekillerde ihtişam ve tantana ile süslediler. Ben şimdi Türk Dili **(türk tili)**ne dönüyorum ve düşüncenin, kızın süslenmesi için kullanılan kelimeleri **Çağatay dili (Çağatay lafzı bilä)** ifade ediyorum. Bu adı geçen dil hiçbir şairin göz koymadığı ve hiç bir şaire nasib olmayan bir edebiyat dilinin temelidir» (krş. FITRET, yukar. zikr. s. 273 d.). Ebu'l Gâzî'ye göre **Çağatay Türksî** Timurlular zamanının arapça ve farsça unsurlarla karışmış edebiyat dilidir. *Şacara-ı Türk*'ünde aşağıdaki sözleri söyler: «Herkes, aydınlar ve halk (hās u ām) anlasın diye bu tarihi Türk dili ile (**türk tili birlän**) telif ettim. Türkçe'yi de beş yaşındaki çocuğun anlayabileceği şekilde yazdım. Vazih olsun diye, Çağatay Türkçesi'nden (**Çağatay türksindin**), hiç bir arapça ve farsça söz

almadım» (DESMAISONS nşr. s. 37; S.Ş. ÇAĞATAY'ın **Türk Lehçeleri Örnekleri** Ankara, 1950, s. 207). 18. yüzyılın en önemli Çağatayca lügatlarından (gramerle birlikte) birinin yazarı Mîrzâ Mahdî de **Mabânî'l-luğat**'ında ele aldığı dili kâh Türkçe (**luğat-ı türk** veya **luğat-ı türki**) kâh Çağatayca (**luğat-ı çağatay**) diye adlandırılır, bk. benim araştırmam **Mîrzâ Mehdîs Darstellung der tschagataischen Sprache**, Analecte Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Körös dicata, Bibliotheca Orientalis Hungarica V, Budapest 1942-1947, s. 160). Mîrzâ Mehdî'nin kaynak olarak Luţfî, Nevâ'î, Hüseyin Bâýkarâ ve Babür'ün eserleri ile **Kelile ve Dimne** hikâyesinin Çağatayca bir tercümesini kullandığını bilmek yerinde olur Yukarıdaki kaydedilenlerden anlaşılacağı gibi doğulular, Çağatayca deyince, 16. asırdan 17. asra kadar yaşamış olan bazı yazarların (luğat-i nevâ'îya) da dedikleri Nevâ'î ve çağdaşlarının dilini anlarlar.

Doğuda, İslâmî devir Orta Asya türkçesi edebiyat dilinin belirli bir devresinin adını anmaya yarayan Çağatay kelimesi, batıda 19. yüzyılda daha çok geniş bir anlam kazanır. E. BÉREZİNE (I. N. BEREZİN), **Recherches sur les dialectes musulmans**, Kazan 1848 s. 26 dd. Çağatayca'yı en eski Türk şivesi olarak kabul eder. Bu düşünce diğer Türkologlarda da ortaya çıkar. Genellikle Çağatayca Uygurca'nın devamı olarak görülür. Sadece 12. asırdan 19. asra kadar olan Orta-Asya Türkçesi edebiyat dillerini değil, aynı zamanda Doğu ve Batı Türkistan'ın yaşayan şivelerini, her şeyden önce Özbekçeyi de Çağatayca adı altında toplamak isteyen H. VAMBÉRY daha ileri gider. J. THURY, M. HARTMANN vs. onü takip ettiler. VAMBÉRY'in **Çagataische Sprachstudien** (Leipzig 1867) adlı eseri Çağatayca kelimesine büyük bir popülarite kazandırır. Yalnız Fransız Türkologları E.M. QUATREMÉRE, A. PAVET DE COURTEÏLLE ve Alman J. TH. ZENKER Çağatayca'yla eş anlamda kullanılmış olan «Türk oriental», «osttürkisch» (Doğu Türkçesi) tabirini tercih ediyorlardı. Ruslar veya XIX. yüz yılın sonlarında Rusya'da okutan Türkologlar Çağatayca kelimesinin anlamını daralttılar. W. RADLOFF **Jarlyki Toktamysa i Temir-Kutluga**, ZVO III, 1888, s. 2'de ve F.E. KORŞ. **Drevnj narodnyj stich tureckich plemen**, ZVO XIX, 1909, s. 140'da uygur sonrası edebiyat yâdigarlarını Çağatayca, yaşayan Türk şivelerini de Doğu Türkçesi tabiriyle adlandırırılar, ve gerçi RADLOFF, **Phonetik der nördlichen Türksprachen**, leipzig 1882, s. 280dd Sibirya şiveleri için, fakat KORŞ, **Klassifikaciya tureckich plemen po**

jazykam, Etnograficeskoe Obozrenie, kn. 84-85, Moskova 1910'da, bir taraftan - Orhon Tükrcesine, Uygurca'ya, Çağatayca'ya Komanca'ya, diğer taraftan Karakasça'ya, Kaybalca'ya - Sagayca'ya, ait olan bir şive grubu için de Doğu Türkçesi tabirini kullanılır. A. KRYMS'KYJ'de de (Brockhaus - Efronschen Enciklopediceskij Slovar, Cld. XXXIV, 1902, S. 161'de) Çağatayca, yalnız 13. - 18. asırların Orta Asya Türkçesi edebî eserlerinin dili anlamındadır.

Çağatayca'nın yeni araştırmacılarından A. N. SAMOJLOVIÇ, **K istorii literaturnogo sredneazlatsko-tureckogo jazyka**, Sbornik Mir Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 23, dil özelliklerine bakarak Çağatayca kelimesinin anlamını daha da daraltmış ve Çağatayca tabirini 15.asırdan 20. asrın başlangıcına kadar meydana gelmiş Orta Asya Türk dili yadigarları için kullanmıştır. Her şeyden önce edebî inkişafı gözönünde tutan, edebiyat tarihçisi M. FUAD KÖPRÜLÜ, **Çağatay Edebiyatı**, İslâm Ansiklopedisi, III. cilt, İstanbul 1945 s. 270-323'de, buna karşılık, yeniden kelimenin anlamını genişletir ve 13. yüzyılı Çağatay dilinin başlangıcı olarak alır ve aşağıda görülen devirlere ayırır:

1. İlk Çağatayca devri (13. - 14. yüzyıl),
2. Klasik devrin başlangıcı (15. yüzyılın ilk yarısı),
3. Klasik devir veya Nevā'î çağı (15. yüzyılın ikinci yarısı),
4. Klasik devrin devamı yahut Bâbur ve Şeybânîler çağı (16. yy.)
5. Düşüş (gerileme) devri (17. - 19. yüzyıl).

İkinci dünya savaşından beri, Sovyet türkologlarında, herşeyden önce BOROVKOV'un yazılarında Çağatayca yerine «Eski Özbekçe» tabiri kullanılmaktadır. A.M. ŞÇERBAK, **K istorii uzbekskogo literaturnogo jazyka drevnego perioda**, Gordluskij - Armağanı, Moskova, 1953, s. 317-323'de, daha ileri gider ve bütün Orta-Asya Türk Edebiyatı'na ESKİ ÖZBEKÇE der. Eski Özbekçeyi üç devreye ayırır:

1. Devir (10. - 13. yüzyıl) : Batı Türkçesi (Kıpçakça) ve Güney Türkçesi unsurlarının kabûlü; Moğol istilâsı gelişmenin bu doğrultusuna bir son verir;

2. Devir (14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar) : Sanat dili; Çağatayca sözü yalnız bu devre için geçerlidir;

3. Devir (17. - 18. yüzyıl) : Edebiyat diline yerli dil unsurlarının girmesi. — Sovyet türkologlarının teorisi tabiatıyla kabul edilemez. Her ne kadar bugünkü Özbekler bir ölçüde eski Orta-Asya Türk halkının torunları iseler de, bu eski Özbekçe'nin sınırlarını bu kadar genişletmek ve Özbekçe'de Eski Türkçe'nin kesintisiz devamını görebilmek için yeterli değildir. (krş. N. POPPE, UAJb XXV, 1953, s. 142).

Çağatayca'nın şimdiye kadar yapılmış tarifleri arasında en çok SAMOJLOVIÇ'inki dil tarihi gerçeklerine uyar. Bundan dolayı bu ayırım, aşağıdaki ayırımın da temelini teşkil eder. Çağatayca edebiyat dilinin inkişafını aşağıdaki devirlere ayırıyoruz :

1. Erken (ilk çağatayca) veya Nevâ'î öncesi devri (15. yüzyılın ilk yarısı) : Sekkâkî, Haydar H'ârizmî, Luţfî, Yûsuf Amîrî, Seyyid Ahmed Mîrzâ, Gedâ'î, Yakînl, Atâ'î'nin dili,

2. Klasik Çağatayca devri (15. yüz yılın ikinci ve 16. yüzyılın ilk yarısı) : Nevâ'î, Hüseyn Bâýkarâ, Hâmidî, Muhammed Şâlih, Şeybânî, Ubeydî vs.;

3. Klasik sonrası devri (16. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüz yılın sonuna kadar) : Ebu'l-Gâzî vs.

Çağatayca ile meşguliyet, Avrupa'da çok erken başladı. Buna rağmen, bugün, bu önemli edebiyat dilinin ne iyi bir grameri ne de güvenilir bir lûgati var. Çağatayca'nın dil yönünden incelenmesiyle uğraşan ilk Avrupalı Türkolog E. MARC QUATREMÈRE'dir. Hiç bir zaman yayınlanmamış olan, fakat sonradan, malzemesi J. TH. ZENKER tarafından **Türkisch - arabisch - persisches Handwörterbuch**, Leipzig 1866 - 1876 adlı eserde (to = Türk oriental ile gösterildi) kullanılan, büyük bir çağatayca lûgat üzerinde çalışıyordu. 1860 yıllarından itibaren Çağatayca araştırmaları büyük canlılık kazandı. Çeşitli ülkelerde, Çağatayca üzerine, pek çok lûgat ve gramer araştırmaları neşr edildi. Seri, HERMANN (ARMIN) VÁMBÉRY tarafından Çağatayca-Osmanlıca lûgat Abuşka'nın yayımıyla açıldı : **Abuska, Csagatajtörök szogyűjtemény** (Abuşka, Çağatay Türkçesi kelime listesi «lûgati»), Pest, 1862 (Giriş ve notları, J. BUDENZ'in). Bu lûgat sadece Çağatayca kelimeleri, örnek vermeden, Macarca karşılıklarıyla verir. Bunu VÁMBÉRY'nin, kısa bir gramer özeti (s. 13-29), metin örnekleri (s. 45-193) ve bir Çağatayca - Almanca - Fransızca lûgatçe (s. 203 - 358) ihtiva eden baş eseri **Çagataische Sprachstudien** (Çağatay dili araştırmaları), Leipzig

1867, takip ediyordu. VÁMBÉRY Çağatayca kelimesini çok geniş bir anlamda kullandığı için, gramer özeti, Çağatayca hakkında yanlış bir kanaat verir. N. I. ILMINSKIJ'nin **Materiály dlja djagatayskogo spryajeniya iz Baber-Name**, Kazan 1865, Uçenye Zapiski Imperatorskago Kazanskago Universiteta za 1863 goda'da adlı küçük doktora tezi (23 s.) metot yönünden çok daha iyidir. ILMINSKIJ sadece —r, —mas, —gu ile yapılan fiilden yapılmış isim fiilleri ve —gay ile yapılan gelecek zaman -dilek kipini ele alır ve fonksiyonlarını çok doğru olarak tesbit eder. Aynı zamanda, ne yazık ki Babürnâme'nin tam bir gramerini yapmaya teşebbüs etmemişti. Abuşka'nın başka bir yazması V.V. VEL'JAMINOV-ZERNOV tarafından yayınlandı: **Slovar' djagataysko tureckij**, St. Petersburg 1868 (Türkçe metnin tamamı). İki yıl sonra PAVET DE COURTEÏLLE, **Dictionnaire turco-oriental, destiné principalement à faciliter la lecture d'Aboul-Gâzi et de Mir-Ali-Chir-Nevâi**, Paris, 1870 adlı eserini yayınladı. Türkiye'de de Çağatayca üzerine iki eser çıktı: ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ, **Lûgat-ı Çağatay ve türki-î 'osmânî**, İstanbul, 1298 (=1882/83), IGNAZ KUNOS tarafından Almanca olarak işlenmiştir: **Sejx Sülejman Efendi's Çağataj-osmanisches Wörterbuch**, Budapest 1902 (ihtiyatla kullanılmalıdır) ve MEHMED SÂDİQ, **Üss-i lisân-ı türki**, İstanbul 1313 (=1897/98), MARTIN HARTMANN tarafından Almanca olarak işlenmiş, ilâveler yapılmıştır: **Çaghataisc-hes. Uss-i lisân-ı turki**, Heidelberg 1902. Macar Türkologu J. THURY'nin iki çalışması Çağatay lûgatçiliğine önemli katkılarda bulunur: A «Behdset-ül-lugat» cızımı csagataj szotar (Çağatayca lûgat Behcetü'l-lûgat), Budapest 1903 «Feth 'Ali Kaçar'ın aynı adlı lûgatından Macarca tercümesiyle birlikte örnekler, 1860), aynı eserin daha sonra bulunmuş bir yazması hakkında bk. A.A. ROMASKEVIÇ, **Novyj çağatajsko-persidskij slovar'**, Sbornik Mir-Ali-Şir, Leningrad 1928, s. 88-99'da, türkçesi Türkiyat Mecmuası IV, İstanbul 1934, s. 281-293'de; THURY'nin ikinci eseri Az «Abuşka Lugatı» cızımı çağataj szotar (Çağatayca Abuşka lûgatı), Keleti Szemle V, Budapest 1904, s. 1-21 (şimdiye kadar neşredilmiş Abuşka lûgatlarından ayrı bir örnek bahis konusudur; THURY, diğer lûgatlarda bulunmayan Çağatayca kelimelerin bir listesini verir). E. DENISON ROSS Mirzâ MEHDİ'nin Çağatayca gramerinin Farsça metninin bir başka nüshasını temin etti: **The Mabânî'l-Lughat being a Grammar of the Turki Language in Persian by Mirzâ Mehdi Khân**, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1225, Calcutta 1910'da, tarafımdan Almanca işlenmiştir, bk. yukarı. Aynı eserin İstanbul Süleymaniye kütüphâ-

nesinde bulunan bir yazmasının tıpkı basımını BESİM ATALAY neşr etti: **Mirzâ Mehdi Han, Seng-lâh, lûgat-i Nevai**, İstanbul 1950 (Türk Dil Kurumu). ROSS'un eserinden sonra Çağatayca dil tetkiklerinde bir duraklama başlar; duraklamağı, K.K. JUDACHİN'in **Materialy k voprosu o zvukovom sostave çağatajskogo jazyka**, Kul'tura i pis'mennost' vostoka IV, Baku 1929 u ile bilhassa N.N. POPPE'nin **Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab** Moskova-Leningrad, I-II 1938, III 1939'u bozar. POPPE'nin eseri, Arapça kelimelerin Moğolcadan başka Çağatayca karşılıklarını da ihtiva eden 898 (1492) de istinsah edilmiş bir Mukaddimetü'l-edeb nüshasının işlenmesidir. POPPE son zamanlarda Çağatayca kısmının sesbilgisini de işledi: **Eine viersprachlige Zamaşarî - Handschrift**, ZDMG 101, 1951, s. 301-332'de. Çağatayca'nın ayrıntılı bir tasviri, şimdi, C. BROCKELMANN'ın **Osttürkische Grammatik der islamischen, Litteratursprachen Mitt elasiens**, Leiden 1954 (VIII+429 s.)'inde bulunmaktadır. BROCKELMANN bu çalışmasında, İslâmî Orta-Asya Türk edebiyatının, dil tarihi açısından, muhtelif devirlerini gözönünde bulundurmamıştır. Buna rağmen örneklerin kaynakları eksiksiz verildiğinden, Çağatayca malzemenin Çağatayca olmayanlardan ayrılması mümkündür. Çok yeni yayınlanan bir eser: K. H. MENGES, **Das Çağatajische in der persischen Darstellung von Mirzâ Mahdi Xân**, Akademie der Wissenschaften und der Literatur (Mainz), Wiesbaden 1956.

Çağatayca ile ilgili genel mahiyetteki çalışmalardan şunlar da anılmak gerekir: J. THURY, **A közepazslai török nyelv ismertetései** (Orta-Asya Türk Dili'nin tetkiki), Budapest. 1906, Türkçesi, Millî Tettebbular Mecmuası II, İstanbul 1331 (1915), s. 207-232'de; ABDÜLKADİR İNAN, **Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler**, Türk Dili, Belleten, seri III, Nr. 6-7, İstanbul, 1946, s. 531-543'de; A. CAFEROĞLU, **Çağatay Türkçesi ve Nevai**, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi II, İstanbul 1948, s. 141-154'de; HASAN EREN **Çağatay lûgatleri hakkında notlar**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VIII, Ankara, 1950, s. 145-163'de.

A. LUMLEY DAVIDS'in **A grammar of the Turkish Language**, London, 1823 (1832 baskısının 182-191. sahifesi) te neşrettiği metin örnekleri ve C.M. FRAEHN tarafından meydana getirilen ilk Abu'l-Gâzî baskısı, **Abulghasi Bahadur Chani Historia Mongolorum et Tatarorum**. Kazan' 1925, bugün de tarihî değerlerini muhafaza edi-

yorlar. Daha sonraki küçük ve büyük metin yayımlarından bir kısmı sırasına göre aşağıya çıkarılmıştır: M. QUATREMÈRE, **Chrestomathie en turk oriental**, I, Paris 1841 (Nevâî'nin Muḥakemetü'l-lugateyni (s. 1-39) ile **Ta'rîḥu mülûkî'l— 'Acem'**ini (s. 40-114) ihtiva eder); I. BEREZIN, anonim **Şeybânî-nâme**, Biblioteka Vostočnych Istorikov I, Kazan' 1849; aynı yazar, **Tureckaja chrestomatija**, cilt I, Kazan' 1857; (Çağatayca Metinler s. 52-375); N. ILMINSKI (IL'-MINSKI'J) **Baber-nameh**, Kazan' 1857; BARON DES MAÏSONS, **Histoire des Mongols et des Tatares par Aboul-Ghâzi Béhâdour Khan**, cilt I, St. Pétersbourg 1871 (**Şecere-i Türk** metni), cilt II 1874 (Fransızca tercümesi), AHMED VEFİK PAŞA, **'Alîşîr Nevâ'î Mahbûbu'l-kulûb**, İstanbul 1289 (1873); H. VÁMBÉRY, **Die Scheibaniade. Ein özbegisches Heldengedicht in 76 Gesängen von Prinz Mohammed Salih aus Charezm**, Wien 1885; AHMED CEVDET, **Mîr 'Alî Şîr Nevâ'î. Muḥakemetü'l-lugateyn**, İstanbul 1315 (1899/1900), ANNETTE S. BEVERIDGE, **The Babar-Nama, being the Autobiography of the Emperor Babar, the Founder of the Moghul Dynasty, written in Chaghatay Turkisch**, London 1905 (Tıpkı basım, Gibb Memorial series, vol. 1); P.M. MELIORANSKIJ - A.N. SAMOJLOVIÇ, **Muhammed Salih, Sejbaniname**, Sankpeterburg 1908; E. DENISON ROSS, **A collection of Poems by the Emperor Babur, Journal and Proceeding of the Asiatic Society of Bengal**, vol VI, Extra No: Calcutta 1910; aynı yazar, **The persian and Turki Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânan**, Bibliotheca Indica, New Series, No. 1241, Calcutta 1910; KÖPRÜLÜZADE MEHMED FUAT, **«Risâle-i vâlidîyye» tercümesi**, Millî tettebbular Mecmuası I, İstanbul 1331 (1915), s. 113-124; aynı yazar, **«Bâbur Şâh»'ın şîrleri**, aynı eser s. 235-256, 464-480, II, s. 307- 336; NECİB 'ÂSİM, **Ḥadîs-i erba'în tercümeleri**, Millî Tettebbular Mecmuası. II 1331 (1915), s. 149-155 (Nevâî'nin eseri); A. N. SAMOJLOVIÇ, **Sobranie stichotvorenij imperatora Babura**, Petrograd 1917, aynı yazar, **Çetverostışlja-tujugi Neval**, Musulmanskij Mir, AN, Petrograd 1917; aynı yazar, **Iz tujugov çağatajca Emiri**, DAN 1926, s. 75-77; aynı yazar, **Çagatajskle tujugi Ljutfi**, aynı yer, s. 78-80; A. HİKMET, **Hüsâyin Bâýkarâ dîvânı**, Baku 1926; aynı yazar, **Vakfîyâ Baku** 1926; A.N. SAMOJLOVIÇ, **Otryvok iz «Teaşşukname» s igroju rifmujuşçich slov**, DAN 1927, s. 36-38'de; aynı yazar, **Materialy po sredneaziatsko-tureckoj literature IV. Cagatajskij poet XV veka Atai**, ZKV II, 1927, s. 257-274; FITRET, **Özbek edebiyatı nemuneleri**, Taşkent-Se-

merkant 1928 (Çağatayca metinler s. 184 124-319'de); EBÜLGAZÎ BAHADIR, **Şecere-i Terakime** (Fotokopi), İstanbul 1937 (Türk Dil Kurumu); İSMAİL HİKMET ERTAYLAN, **Türk Edebiyatı örnekleri II. Risâle-i Sultan Hüseyin Baykara**, İstanbul, 1945 (İstanbul Üniversitesi yayınlarından); Latin Harfleriyle-Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I, İstanbul 1946, s. 40-47'de; aynı yazar, **Türk edebiyatı örnekleri V, Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara «Hüseyinî»**, İstanbul, 1946, (İstanbul Üniversitesi yayınlarından); REŞİT RAHMETİ ARAT, **Bir yazı nümûnesi münâsebeti ile**, Fuad Köprülü Armağanı, İstanbul 1953 (Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi tarafından neşr edildi), s. 17-29'da Yûsuf Amiri'nin **Dehnâmesi**'nin 23 beytinin Uygurca tıpkı basımını lâtince çevri yazısını, ve türkçe tercümesini ihtiva eder).

Gramer kısmında kullanılan kısaltmalar :

- B. **Bâburnâma**, BEVERIDGE baskısı.
- B İlm. **Bâburnâma**, IL'MINSKIJ baskısı.
- B. Diw. SAMOJLOVIÇ, **Sobranie stichhotvorenij imperatora Babura**,
- BŞ KÖPRÜLÜ, **«Bâbur Şâh»ın şîrleri**,
- Ba. ERTAYLAN, **Divan-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara**.
- Ch. Hucendî, **Laţâfatnâma**, yazma, Brit. Mus. Add. 7914 Foll. 142v-157v (RIEU, Turk. MM. S. 287)
- E Emîrî, **Dîvân**(yazma, İstanbul Üniversitesi kütüphânesi T 5452, 361r-414 v; istinsah 1232 (1816/1817)
- G Gedâ veya Gedâî, **Dîvân**, yazma, Paris Bibl. Nat., BLOCHET Nr 981, Foll. 96v-161v; İstinsah, 16. yüzyılın başı.
- H Hâmidî, **Yûsuf u Zelihâ**, yazma, Topkapı Revan ktb. 838; istinsah 922 (1516) bk. HALİDE DOLU, **Sultan Hüseyin Baykara adına yazılmış Çağatayca manzum bir Yusuf hikâ**

yesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi V, İstanbul 1954, s. 51-58 (4 sahife Tıpkı-basım).

- Korankom :** **Tefsir-i Şerif**, Çağatayca bir Kur'an tefsiri, yazma, İstanbul Topkapı Ahmet III ktb. 16; istinsah 950 (1543/1544); birinci ciltten istifade edildi.
- L. Diw.** **Luţfî, Divân**, yazma, Bursa, Müze Kitaplığı E 113/156, İSMAİL HİKMET tarafından meydana getirilmiş fakat şimdiye kadar yayınlanmamış bir tıpkı-basımdan istifade edildi.
- L GN** **Luţfî, Gül ü Nevruz**, yazma, Brit. Mus. Add. 7914, Foll. 50-114 (RIEU, turk, MM, s. 284).
- Mab.** **Mirzâ Mahdî, Mabânî'l-luġat**, Ross. neşri.
- N Bâd** **Nevâ'î, Bedâ'ü'l-vasa't**, yazma, İstanbul Ayasofya 3980; İstinsah 957 (1550).
- N FK** **Nevâ'î, Fevâ'idü'l-kıbar**, yazma, İstanbul Üniversite ktb. T. 5669; İstinsah 930 (1523/24).
- N Ğar.** **Navâ'î, Ğarâ'ibu 'ş-Şıġar**, yazma, İstanbul, Üniversite Kütüphanesi T. 5669; istinsah 930 (1523/24).
- N Isk.** **Nevâ'î, sedd-i İskender, Hamse-i Nevâ'î** mecmuası, İstanbul Ayasofya 3854 (tarihsiz)
- N küll** **Nevâ'î, külliyat**, yazma, İstanbul Süleymaniye-Fatih 4056; istinsah 905 (1499/1500), krş. H. RITTER'in Oriens VIII, 1955, s. 142d.ındaki yazısı.
- N Quatr.** **QUATREMÈRE'in Chrestomathie en turk oriental**'indeki Nevâ'î'nin eserleri.
- Sek. A** **SEKKAKÎ'nin** İstanbul Ayasofya ktb. 4757 numarada kayıtlı mecmuanın 163-167. sayfelerindeki gazelleri.

- ‘Ub. T ‘Ubeydullah Han (‘Ubeydī), **Dīvān**, yazma, İstanbul Topkapı Enderun ktb. 2381, Foll. 21r-41r (tarihsiz)
- ‘Ub. Ü Aynı, yazma, İstanbul Üniversitesi ktb. T 1988; istinsah 959 (1552).
- Z Şerefeddin Yezdī’nin **Zafer-nāme**’sinin Çağatayca tercümesi, yazma, İstanbul Nurosmaniye ktb. 3268 (tarihsiz)

21. Çağatayca belgeler arap, nadiren uygur yazısıyla kaleme alınmışlardır.

221. Çağatayca’nın ünlü varlığı Harezmi Türkçesinin aynıdır. bk. **Ḥ**‘arezmce, 221.

222. **ä>i**: Karahanlıca’da da henüz muhafaza edilen fakat daha o zaman sık sık **i** (e?) ile yer değiştiren Eski Türkçe kök hece **e** si Çağatayca’da tamamıyla **i** (**ḡ**) olarak görünüyor: **ilīg** (<**äliḡ**) «el», **imḡäk** (<**ämḡäk**) «acı, endişe, emek», **iv** (<**äb, äw**) «ev», **bi-yik** (<**bädük**) «büyük», **kiḡ—** (<**käḡ—**) «geç—», **kil—** (<**käl—**) «gel—», **min** (<**män**) «ben», **ni** (<**nä**) «ne», **tiḡ—** (<**täg—**) «değ—», **yit—** (<**yät—**) «yet—, gel—» vs. RADLOFF ve onu takip eden türkologlar ve nihayet POPPE (ZDMG 101 1951, s. 301-332), böyle durumlarda tereddüdsüz **ä** okurlar ki yanlıştır. J. NÉMETH (**Zur Kenntnis des geschlossenen e im Türkischen**, KCsA I, ek cilt 1939 s. 516, 520’de), ise «ilk türkçe ***ä**’nin Çağatayca’da **ḡ** ile gösterildiği halde, işaretin temsil ettiği sesin **ä** değil **e** veya **i** olmalıdır» fikrindedir.

ı ve **i**. VAMBERY (Çağ Sprachst 13) ve RADLOFF (Phon 12 d.)’un Çağatayca’da yalnız ön damaklı ince **i** olduğu anlayışına karşılık Çağatayca’da kalın bir **ı**’nın da olduğunu kabul etmek gerekir. Eski yazmaların imlâlarından anlaşılacağı gibi, Çağatayca kelimelerde, başka şivelerde **ı** beklenen yerlerde art-damak ünsüzlü (ḡ, k), ekler, **i** beklenen yerlerde de öndamak ünsüzlü (g, k) ekler gelir: **kıl-mak**, **yıl-ğa**, **karı-lık**, fakat **kıl-mäk**, **kış-gä**, **yıḡit?lik** vs. Gerçi sapmalar vardır, bunlar herşeyden önce muahhar yazmalarda daha sıktır (Özbekçe’nin tesiri).

DUDAKSILAŞTIRICI SES DEĞİŞMESİ:

(krş. M. RÄSÄNEN, **Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen**, Helsinki, 1949; s. 79). Dudak ünlülerinin tesiri-

le tek tük dudaksılaşma olayları: a) **a>o**, kendisinden sonra bir **u** geliyorsa: sadece şu örnekte: **acun** «dünya» (H, Abuşka, PAV. DE COURT.) yanında **ocun** (Atü. **ajun**, **azun** «hayat, varlık şekli»); b) **ä>ö**: kendisinden sonra bir **ü** geliyorsa: **çöküç** (Kâşg. **guzz çä-kük**, Abuşka **çäküş**) «çekiç», **öçkü** (Kâşg. **äçkü**) «keçi», **öksü—** (Kâşg. **äksü—**) «azal—», **örük** (Kâşg. **ärük**) «erik», **ösrük—ısrük** (Kâşg. **üsruk**) «sarhoş», **ötük—ıtük** (Kâşg. **ätük**) «çizme», **töştük~tiştük** (Kâşg. **täştük**) «deşik, delik», bundan başka şu örnekte de: **öyägü—iyägü** (Kâşg. **äyägü**) «kaburga»; c) **i>ü**, kendisinden sonra bir **ü** geliyorsa: **inçü~ünçü** «inci», **tülkü** (Etü. Kâşg. **tilkü**) «tilki».

Dudaksı son ses ünsüzünden sonra ek ünlüsü yuvarlaklaşması: Harezmi Türkçesi için karakteristik olan bu duruma, Çağatayca'da tamamıyla son verilmiştir. Yuvarlaklaşma yalnızca şuralarda vardır: a) **v—** son sesiyle biten fiil köklerinden sonra: **ķav-dum** «kovdum», **ķav-up** «kovup», **ķav-uş-** «kavuş—», **siv-düm** «sevdim», **siv-üp** «sevip», **siv-ün—** «sevin—» vs.; b) **av (—au)** diftongu ihtiva eden Arapça isimlerden sonra: **cavr-uñ** «cevrin», **davr-uñuz** «devriniz», **ķavl-uñ** «kavlin», **şavķ-um** «şevküüm» vs. Bunun gibi **sarv-uñ**'da da. Buna karşılık Türkçe isimlerde hiç bir yuvarlaklaşma yok: **iv-im** «evim», **ķav-lıķ** «meşhur».

Dil uyumu Türkçe kelimelerde oldukça sağlamdır. Art damak ve ön damak sesli eklerin yer değiştirmesi eski el yazmalarında nisbeten seyrek: **al-dük** «aldık», **köñglümdä-ğı** «gönümdeki», Muahhar el yazmalarında dil uyumundan, konuşulan ağızlara dayanan sapmalara daha sık rastlanır.

Arapça ve Farsça'dan alınma kelimeler -daha önceki devirlerde olduğu gibi- çoğunlukla art damak ünsüzlü ekler alırlar. **‘ālam-ğa** «aleme», **banda-ğa** «bendeye», **‘ısrat-ğa** «işrete», **mast-lıķ** «mestlik», **ķudrat-lıķ** «kudretli», **mu‘tabar-raķ** «daha muteber» vs. **k** veya **g** ihtiva eden kelimelere çoğunlukla ön damak ünsüzlü ekler gelir: **fālāk-kä** «feleğe», **göl-gä** «güle», **bībāk-lıķ** «korkusuzluk», **pāk-räķ** «daha temiz» vs. Sayısız istisnalardan dolayı (bilhassa **k**, **g** li kelimelerde) kesin bir kaide tesbit etmek imkânsızdır. Her şeye rağmen art-damak ünsüzlü eklerin çoğunlukta olduğu tesbit edilebilir, buradan da, Çağatayca'da (ve daha önceki orta Türkçe devirlerinde de) Arapça ve Farsça kelimelerin art damak ünsüzlü telâf-

fuzunun, meselâ Osmanlıca'dan, daha umumî olduğu neticesi çıkarılabilir.

Son hece ünlüsü **i**, **ı** olan Arapça ve Farsça'dan geçme kelimeler, hep art damak ünsüzlü ekler alırlar. **dîn-gâ** «dine», **ism-gâ** «isme», **mu'abbir-gâ** «tabirciye», **za'îf-rağ** «daha zayıf», **'ilm-lîğ** «ilimli» vs. Tabiatıyla burada **i**, **ı**'nın art damaksılaşması düşünülemez (en azından bu durumda). **i**, **ı**'nın yabancı kelimelerde gerçekten damaksılık bakımından farklı olmadığını (Türkçe kelimelerde değil, krş. yukarı) kabul etmek daha doğrudur.

Bağlantı ünlülerinde ve eklerde dudak uyumu bir çok noktada Harezmi Türkçesi'nden ayrılır.

I. Dudak uyumuna giren ekler ve bağlantı ünlüleri :

1. İyelik (ilk ünlüye tekabül eder) —ım/—um, —ıı/—uı, —ımız/—umuz (nadiren —umuz), —ııız/—uıız (nadiren —uıuz);

2. Görülen geçmiş zaman —dım/—dum, dıı/—duı, —dııı/—duııı;

3. Emir (birinci vokale tekabül eder) —ıı/—uı, —ııız/—uıız; (nadiren —uıuz);

4. —ıp/—up;

5. —ımtul/—umtul (ilk ülüye tekabül eder) : ağ-ımtul «akımsı», kök-ümtül «mavimsi»;

6. —ıncı/—uıncı (ilk ünlüye tekabül eder)

7. —lığ/—luğ ve —lık/—luk (bk. §. 232);

8. —ığ (<—ık)/—uğ (<—uk) : sat-ığ «satış», öl-üğ «ölü»;

9. —ım/—um: at-ım «atım, atış», tut-um «tutum, kaide»;

10. —ın/—un: yağ-ın «yağmur, yağış», tüt-ün «duman»;

11. —ıncı/—uıncı: kıl-ıncı «iş, kılınç», sök-üncı «sövme»;

12. —ış/—uş: al-ış «alış», uç-uş «uçuş»;

13. —ıl/—ul: kıl-ıl «yapıl», tök-ül «dökül»;

14. —ın/—un: bak-ın «bakın», kör-ün «görün»;

15. —ık/—uk: at-ık «adlandırıl», yol-uk «karşılaş»;

16. —ış—/—uş—: al-ış— «alış—», kuç-uş— «kucaklaş—»;
 17. —ız—/—uz—: tam-ız— «damlat—», öt-üz— «geçir—»;

II. Dudak uyumuna girmeyen ekler ve bağlantı ünlüleri :

a) Dudaksı olmayan ünlülerle :

1. 3. şahıs iyelik : —(s)ı;
2. Yükleme hali —nı ve —ın;
3. Ayrılma hali eki —dın;
4. Görülen geçmiş zaman 3. Teklik şahıs eki —dı;
5. Emir eki —ğıl ve —ğın;
6. —mış;
7. —cı: koy-çı «koyun çobanı»;
8. —ğı/—kı: burun-ğı «ilk, önceki»;
9. —ğına/—kına: kuş-ğına «kuşcağız»;
10. —(ı, u) nçı (ikinci ünlüye tekabül eder);
11. —sız: köñül-sız «kalpsiz»;
12. —ı: koñş-ı «komşu»;
13. —ıt: öl-ıt «atların (ölüm)ü».

b) Yalnız dudak ünlüsü ile:

1. Görülen geçmiş zaman birinci çokluk —duk;
2. Emir üçüncü şahıs —sun;
3. Zarf-fiil —ğunça ve —guça;
4. —duruk : kalkan- duruk «kalkan tutan»;
5. —duk: çap-duk «teçhizat»;
6. —(ı, u)mtul (ikinci ünlüye tekabül eder):
7. —gu: al-gu bir-gü «alış veriş»;
8. —gun: çap-gun «akın, baskın»;
9. —gur: tın-gur «sâkin, dinlenmiş»;

10. —**uğ**: **aç-uğ** «açık»;
11. —**dur**—/—**tur**—: **al-dur**— «aldır—»; **kıs-tür**— «kestir—»;
12. —**gur**: **yit-gür**— «ulaştır—»;
13. —**guz**—: **yat-guz**— «yatır—»;
14. —**ur**—: **tağ-ur**— «tattır—»;
15. Soru edatı **mu/mü**.

III. Dudak uyumundan sapmalar (Yuvarlak bir gövde ünlüsünden sonra):

1. İyelik (ikinci ünlüye tekabül eder) —**umuz**, —**uğuz**, nadiren —**umuz**, —**uğuz**; 2. İlgi hali —**nıñ**, nadiren : —**nuğ**; 3. Vasıta hali: —**ın**/—**un**; 4. Emir (ikinci ünlüye tekabül eder) —**uğuz**, nadiren —**uğuz**; 5. —**ız**/—**uz**: **boğ-uz** «boğaz», fakat **toğ-ız** «çocuk».

231. Çağatayca'nın ünsüz varlığı, Karahanlıca ve Harezmce'den **δ** (د) ve **w** (ف , و) seslerinin-Nevā'î öncesi yazarlarda tesadüf edilen arkaik bazı istisnalar haricinde— tamamiyle **y** (ی) ve (و) ye dönüşmüş olmasıyla ayrılır.

232. Dudak ünsüzleri : a) İlk Çağatayca'da **opraq**, **topraq**, **yapraq** olan **ofraq** «elbise»; **tofrak** «toprak» ve **yafrak** «yaprak» kelimelerindeki **p>f** değişikliği karakteristiktir, **öfke**'de **p/w>f** (Kaşg. **öpkä**, **KB**, Harezm **öwkä**) bahis konusudur. b) Eski Türkçe'deki **b**, Karahanlıca ve Harezmce'deki **w**, **v** olmuştur: **tavar** (Etü **tabar**, Karahanlıca, Harezmce **tawar**) «mal, davar»; **ıv** (Etü. **äb**, **NF ew** «ev» vs. Etü. **sub**, Karahanlıca, Harezmce **suw**, Çağatayca **su** «su», 3. Şahıs iyelik eki ile **suyı**. **ıv** ses grubu, **ıv~öy** «ev», **ıvrül—öyrül—** «dön—» kelimelerinde ekseriya, **sıv—~söy—** kelimelerinde nadiren **öy** olur.

Diş ünsüzleri: a) **dağı** (<**tağı**) «ve, de»; **dı—** (<**tı—**) «de—»; **dık** yahut **dig** (<**teg**) «gibi» (Nevā'î öncesi **tig**, nadiren **täg**, **däg**). **dur** ve **durur** (<**turur**) «dır/dur/dir/dür», **tıgrü'nün** yanında nadiren **dıgrü** (<**tägürü**) «kadar» ve **dıgınçä**, **dıgünçä** (Rabgüzî **täğınçä**) «kadar» kelimelerinde **t—>d—** değişmesi zikredilmeye değer. b) İki ünlü arası **t** leri muhafaza edilmiştir. **ataş** (Osm. **adaş**) «adaş», **itip** (Osm. **edip**) «edip», **otağ** (Osm. **oda**) «çadır», **otun** (Osm. **odun**) «odun», **ötä—** (Osm. **öde—**) «öde—», **ötük** (Osm. **edik**) «çizme», **kıtur—** (Osm. **kudur—**) «kudur—»; **yıtlı** (Osm. **yedli**) «yedi» vs. fa-

kat aḍağ (Osm. ada) «ada», budağ (Osm. budak) «budak» (belki alınma bir kelime). c) Etü. —d—, —d, Karahanlıca, Harezmce —ḍ—, —ḍ Çağatayca'da kesinlikle y'ye dönüşmüştür: ayır— (<adur, aḍır—) «ayır—»; biyik (<bādük, bādük) «büyük»; uy (<ud, uḍ) «inek, sığır» vs. Eski Türkçeden gelme id (y önsesinin, Etü. yid, yıt, Kâşg. yid, düşmesiyle) «koku» (aynı anlamda kullanılan is bir ağız kelimesidir); ıdı—, ıtı— (Etü. yıdı—, Kâşg. yıḍı— «kötü kok—») «kok»; südrä— «sürün—» gibi bir kaç kelime muhafaza edilmiştir. Bilhassa Nevā'î'den önceki bazı şairlerde bazan adağ (ayak'ın yanında) «ayak», kidim (kiyim'in yanında) «sonra» vs. gibi kelimelere arkaizm olarak rastlanır. d) Ön seste d/t değişmesi. —da/—ta, —din/—tın, —dı/—tı ekleri ünlülerde ve sedasız ünsüzlerden sonra d— ile görülürler; sedasız ünsüzlerden sonra (ç, f, h, k, p, k, s, ş, t,) ön sesler her iki şekilde de kayarlar (görülen geçmiş zamanda t daha yaygındır): yığaç-ta/—da, taraf-da, tārīh-da, kiçiklik-tä, ışık-tä, 'İraq-ta, ulus-da, yaş-ta, altmış-ta, fırsat-ta, bulut-da, aç-tın, yığaç-dın, za'f-dın, ilik-tın, ipäk-dın, köp-tin/din, yırak-tın, 'ışk-dın, ulus-tın, ölmäs-din, baş-tın, kış-dın, muddat-tın, bulut-dın; kaç-tı, tök-ti, tap-tı, çık-tı, kis-ti, uruş-tı, tut-tı. Aynı sapma dur/tur da da görülür: kilip tur, dip dur, yok tur. imäs tur, yavusmas dur, tapınmış dur. Faktitiv eki —tur— sedasız ünsüzlerden sora ve l den sonra da ekseriyetle eski şeklini korur: kıl-tür—, kış-tür—, öl-tür—, tırlı-tür—, (fakat al-dur, tol-dur—), diğer hallerde —dur—: sor-dur—.

Damak ünsüzleri : a) k ve k ön seste tamamiyle muhafaza edilmiştir. b) k iç seste yer yer ğ ya dönüşür: dağı (<tağı) «ve, de», ağımtul «akımsı» (fakat akar— «ağar—», sağın— (Etü. Harezm sağın—) «düşün—». c) k>h ünsüzlerden önce ve sonra (daha Harezmce'de): sahlā— (Etü. sakla-n—, saġla-n—) «koru—, muhafaza et—», tohluk ~ tokluk «tokluk», yahtu ~ yaġdu «parlaklık», yılhi, ilhi, ~ yılki, ilki «sürü», uyhu ~ uyku «uyku». d) k/ğ (Harezm w) bazı kelimelerde v'ye dönüşür: kavun (Kâşg. kaġun) «kavun»; kavuk (Etü. kaġuk) «mesane». savuk (Etü. soġık, Harezmce sawuk) «soğuk»; tavuk (Etü. taġıku taġıġu, Kâşg. taġaġu, Harezmce tawuk) «tavuk», yavuk (Kâşg. yaġuk, Harezmce yawuk) «yakın», yavurkan, yovurkan (Etü. Kâşg. yoġurkan) «yorgan»; —aġu/—aġü de —av/—äv'e dönüşür: buzav ~ buzaġu «buzağı», küyev (Etü. küdäġü, Kâşg. küḍäġü) «güveği» ve bilhassa beraberlik (3215) sayı sıfatı eklerinde : bīrāv ikäv, üç-äv. e) Hece başı ünsüzü durumundaki ğ/g (k/k) de belirli

bir değişiklik olmamıştır. **İşäk** (<äškäk) «eşek»; **kıräk** (kärgäk) «gerek»; **kulak** (<kulgak, kulq aq) «kulak»; **tamaq** (<tamgak) «damak»; **tofrac** (<*topurgak) «toprak»; **yafraq** (<yapırgak) «yaprak» gibi kelimelerde var olan art damak sadalı ünsüzleri çoğunlukla çok önceden düşmüşlerdir. f) Aslı —k ile aslı —ğ çakışmıştır, bu yüzden tercihe göre her iki ses te, son seste görülebilir: Aslı —k: **ak**~**ağ** «ak»; **artuk**~**artuğ** «artık, fazla»; **ayaq**~**ayağ** «ayak» **bulak**~**bulag** «kaynak»; **savuk**~**savuğ** (soğuk); **yafraq** ~ **yafrağ** «yaprak» vs.; aslı —ğ: **katıq** ~ **katıq** «sert, pek»; **kuruq**~**kuruğ** «kuru»; **sarıq**~**sarıq** «sarı» **uluq**~**uluğ** «ulu, büyük»; vs. Bu durum —lık (isim yapma eki Osm. —lık) ve —lıq (sıfat yapma eki, Osm. —lı) eklerinin de karşılıklı yer değiştirmelerine sebep olur: **açlık** ~ **açlıq** (Osm. açlık); **orta boyluq** (Osm. orta boylu) «orta boylu»; **sarv boyluq** (Osm. selvi boylu) «servi boylu». Her ne kadar yazıdan anlamak mümkün değilse de, aynı şey muhtemelen son sesteki k ve g için de geçerlidir: **ötüg**~**ötük** (Osm. edik) «çizme»; **ölüg**~**ölük** (Osm. ölü) «ölü»; **yıgıtlıq**~**yıgıtlık** (Osm. yıgıtlık) «gençlik, yıgıtlık»; **ay yüzlüq**~**ay yüzlük** (Osm. ay yüzlü) «ay yüzlü»; Görülen geçmiş zaman eki —duq/—dük, şart eki —saq/—säk ve masdar eki —maq/—mäk te hiç bir değişiklik buulnmaz; yine de sonuncuda ünlü ile veyahut sadalı bir ünsüzle başlayan ek ve kelimelerden önce bir sadalılaşma bahis konusu olabilir: **almak-ı**, **almak-nı**, **almak için** yanında-**almağı**, **almağ-nı** **almağ-lık**, **almağ için**. Fiil köklerinin artdamak sadalı ünsüzleri bu değişmeye uymazlar; **sıq**—«sığ—»; **yağ**—«yağ—»; **yıq**—«yığ—»; fakat **sık**—«sık—»; **yak**—«yak—»; **yık**—«yık—».

Sızıcı ve patlayıcılar : a) **ç>ş**, Harezmi Türkçesinde olduğu gibi. b) **ş>ç**—gerileyici benzeşme ile : **çüçüg** (Etti. süçig, Harezmi süçüg) «tatlı».

Geniz ünsüzleri : Harezmi Türkçesi'nde olduğu gibi.

Akıcı ünsüzler : a) **r**, **bilä** (<birlä) «ile» ve çoklukla **ı**—(<ir— <är—) fiilinde kendisinden sonra bir ünsüz geliyorsa, **ıdı** (<irdi) «idi», **imäs** (<irmäs) «değil» vs. örneklerinde düşer. Diğer durumlarda Harezmi Türkçesinde olduğu gibidir. b) **ı**— Harezmi Türkçesinde olduğu gibi **kittür**— (<kältür—) kelimesinde düşer.

İkizleşme : mîrzä Mehdî'nin Çağatayca dil bilgisinde (bk. Bibl. Or. Hung. V, S 170 § 21'deki çalışmam) ortadaki ünsüzün aşağıdaki kelimelerde ikizleşmeli veya ikişleşmesiz halleriyle var olduğu zikr edilmiştir: **ikki**~**iki** «iki», **yıtti**~**yiti** «yedi», **sikkiz**~**sikiz** «se-

kiz», tokkuz ~ tokuz «dokuz», sakkal ~ sakal «sakal», şunlar da ilâve edilebilir: ottuz (otuz'un yanında) (Harezmi Türkçesinde olduğu gibi vezin zarureti ile de). Muḳaddimetü'l-edeb'in Çağatayca kısmında (bk. N. POPPE, ZDMG 101, s. 318, 320) bakka ~ baqa «kurbağa», kattık ~ katık «katı, sent», sakkız ~ sakız «sakız», takkä ~ tākä «teke» gibi diğer örnekler de verilmiştir.

3211. Çokluk ekleri bilindiği üzere —lar/—lär dir.

3212. İsim çekimi şöyledir :

İlgi hali : nıḡ. yuvarlak ünlülerden sonra (bilhassa Nevâ'iden önce) —nıḡ: kuyas-nıḡ «güneşin», til-nıḡ, könglüm-nıḡ, bigläri-nıḡ közümliz-nıḡ, boyuñız-nıḡ. —nıḡ'ın yerini çok kere —nı alır : Afrâ-sıyâb'nı oğlu «Efrasiyab'ın oğlu», (N Quatr 53:11). Böylelikle ilgi hali eki ile yükleme hali eki birbirleriyle çakıştığından —ı-n eki de bazan —ı-nıḡ yerine kullanılmıştır : yarar bu hasta köñül dardıḡa okın yarası «bu hasta gönül dardine okunun yarası iyi gelir», (B. Diw. 3:11), ağaların, katıda «Ağabeylerinin yanında», (H 59r:15). İlgi hali eki çok kere (şiiirde daha sık) kullanılmaz: atası atı Färruh «atasının adı Ferruh'tur» (L. GN 15v:6).

Yükleme hali : —nı: 3. şahıs iyelik ekinde sonra ekseriye sa-dece —n: kuş-nı, köñül-ni, taḡlar-nı, başı-nı, baş-ın közi-ni, közi-n.

Yönelme hali : —ḡa/—ḡä: sadasız ünsüzlerden sonra aynı zamanda —ka/—kä, şiiirde, iyelik eklerinden sonra ekseriye —a/—ä, 3. şahıs iyelik ekinde sonra —na/—nä: ata-ḡa, kişi-ḡä, su-ḡa, Ya'küb-ḡa, yıḡaç-ḡa/—ka, dard-ḡa, Yūsuf-ḡa, tafarruc-ḡa, şäh-ḡa cäh-ka, kök-kä yol-ḡa, Âdam-ḡa, zindân-ḡa, ayak-ḡa/-ka kuşlar-ḡa, ulus-ka, kuyas-ḡa/—ka, ot-ḡa/—ka, ay-ḡa, köz-ḡä, bäh-ḡa, alnum-ḡa, alnum-a, kulakıñḡa, boynuñ-a, yüzüñ-ḡä, közleriñ-ä, ayaḡı-ḡa, ayaḡı-na, başımız-ḡa, sözümlüz-ä

Bulunma hali : —da/—ta (krş. 232), şiiirde, 3. şahıs iyelik ekinde sonra çok kere —nda: su-da, cihân-da, baş-ta, yüräk-tä, köñlüm-dä, yüzüñ-dä, yolu-da, yolu-nda, küzgüsi-dä, küzgüsi-ndä.

Ayrılma hali : —dın/—tın (krş. 232) şiiirde, 3. şahıs iyelik ekinde sonra aynı zamanda —ndın: mayhâna-dın, taḡ-dın, ot-tın, âhım-dın, başıñ-dın, otlar-dın, sözi-din, saçı-ndın.

Eşitlik hali : —ça: : it-çä «it gibi» kıl-ça bil «kıl gibi (ince) bel», bir çupçuḡ yumurtkası-ça «bir serçe yumurtası kadar», kıl-

çä «arkasınca», **özgä-çä** «başkaca», **tört kündä-çä** «dört gün kadar», (B. 13r:9). —**ça** çok kere yönelme hali ekinden sonra gelir ve sonuç (—e kadar) manasına gelir: **bir şahar-ğa-ça bardı** «bir şehre kadar vardı» (N Quatr. 64:3), **yarım kün-gä-çä** «öğleye kadar» (N. İsk. 209v:19).

Vasıta hali: —**n**/—**ın**/—**un** (kalıplaşmış): **birin iktın** «bিরer ikiye», **kündüz-ün** «gündüzün, gündüz», **tün kün-in** «gece gündüz», **yalğuz-un** «yalnızlayın, yalnız», **ikävlä-n** «her ikisi», **barçalar-ın kaçtı** «hepsi (birden) kaçtı» (H 63v:3); —**sız**'dan sonra: **ansız-ın** «onsuzun, onsuz», **sinsiz-in** «sensizin, sensiz», **susız-ın öl—** «susuzluktan öl—» (L Diw. 50:8).

Yön bildirme hali: —**ra**, —**ğ/kanı**/—**g/kärl**: **soñ-ra**, **taş-kanı**, **il-gärl**.

3213. İyelik Ekleri :

1. Tkl. —(ı, u) **m**: **ata-m**, **uyku-m** **küzgü-m** «aynam», **baş-ı-m**, **söz-lär-ım**.

2. Tkl. —(ı, u)—**ıñ**: **ata-ıñ**, **uyku-ıñ**, **küzgü-ıñ**, **baş-ıñ** **köz-ün**.

3. Tkl. —(s)**ı**: **ata-sı**, **uyku-sı**, **küzgü-sı**, **baş-ı**, **köz-ı** **tüş-ı**, «düşü, rüyası».

1. Çkl. —(ı, u)**mız**, nadiren —(u)**muz**: **ata-mız**, **uyku-mız**, **küzgü-miz**, **baş-ımız**, **köz-ümüz**, **köz-ümüz**.

2. Çkl. —(ı, u)**ıñız**: nadiren —(u)**ıñuz**: **ata-ıñız**, **uyku-ıñız**, **küzgü-ıñız**, **baş-ıñız**, **köz-üñız**, **köz-üñüz**. Çok nadir sözleñız (H).

3. Çkl. —**lar-ı**: **ata-lar-ı**, **söz-lär-ı**.

Akrabalık kelimelerinde —**lar-ıñ** yerine —**ıñ-lar** da gelebilir : **dimä ağanlarğa** «ağabeylerine söyleme), (H 5v:6). —iyelik eklelerinin bırakılması: **biziñ kin kalğan uruñıñ çadırları** «bizim arkaya (sona) kalan uruğumuzun çadırları» (B 138v:10).

3214. Karşılaştırma: Artıklık: —**raq**, —**rag**/—**räk**, (—**räg**): **savug-raq**, «daha soğuk», **blh-räk** «daha iyi», **äfzün-raq** «daha fazla», **battar-raq**, «daha kötü», **aşah-raq** «daha doğru», **kanığanda tavba hoşraq dur yigitlär ışkıdın** «yaşlanıldığında tevbe, gençlerin aşkından daha iyidir» (N FK 72r:8). Üstünlük: **barıdın kiçik kız** «en küçük kız» (B 20r:9).

3215. Asıl sayılar : 1-10 : bir, ik(k)i, üç, dört, biş, altı, yit(t)i ~ yät(t)i, sık(k)ız, ~ säk(k)ız, tok(k)uz, on. 20-100: yigirmi~yigirmä ot(t)uz, kırk, illig, alt(ı)mış, yit(i)mış~yät(i)mış, sıksän, tok-san, yüz; 300 üçyüz~üçüz (H), 1000 miñ, şiirde aynı zamanda hüzär, 10000 on miñ~tümän, 100 000 yüz miñ, şiirde aynı zamanda şad hüzär, 1 milyon yüz tümän, 1 milyar yüz miñ tümän. Ara sayıları bazan vä ile yapılır: kırk vä yiti «47», üç yüz vä tokuz «309», yaklaşıklık bildiren sayı grupları: iki yüzçä äbdän yigitlär «iki yüz kadar yakışıklı genç», (B 110r:4), yüzçä çağlık kişi «yüz kadar adam» (B 106v:14), miñgä yavukça kişi «bine yakın insan» (B 52r:3), biş yıl vä bir nimä «beş yıldan fazla», (N Quatr. 85:4). Küçültme: bir ginä «biricik», (B 87r:11). Kesirler: bir yarım «yarım» Diğerleri Harezmi Türkçesinde olduğu gibi.

Sıra sayıları : —(ı, u)nçı: birinçi (aynı zamanda avval avvalğı, burunğı), ik(k)inçi, üçünçi, dörtünçi, bişinci, altınçı, onunçı vs. Bunun gibi ortançı «ortanca». Diğer şekilleri : ikimçisi, üçümçisi, dörtümçisi, bişümçisi, altımçisi, yitümçisi, sıkızımçisi (B ILM. 504: 20d.) veya beraberlik bildiren —la ile: yigirmälänçi. Beraberlik sayıları : a) —av (< —ağı) —äv (< —äğü) : biräv «biri», käv «her ikisi», üçäv «her üçü»; b) —la-(sı) : ikilä(sı), ikäläsi, üçälä(sı) dörtälä(sı); c) —av-la-n: ikävlän, üçävlän.

Üleştirme sayıları : —ar: birär «biri», ikirär~ikilär «ikişer» (B), bişär, altışar, yitişär, yigirmişär, altmışar, yüzär.

Kerelik sayıları : bir yolu «bir kere», üç katla «üç kere», dört navbat «dört kere», biş martaba «beş kere», ikinci navbat «ikinci kere»; bunun gibi niçä navbat «nice kere», ähir navbat~sonğı navbat «son kere».

Belirsiz sayılar : barı, barça, kamuğ «hep, hepsi, her, bütün», ceml cümlä, tamäm «hep, hepsi», köp, öküş, kalın, olça «çok çok, çoğ (<güney türk., şiirde) vs. krş. 32182.

3216. Zarflar : biri, bari «beri», naru, narı «öte», narurak «daha öte», içgäri «içeri», ilgäri «ileri», taşkarı «dışarı», taşkarırak «daha dışarı», yokarı «yukarı», yokar(ı)rak «daha yukarı», kindin «arkadan, sondan», kiyin «arkaya, sonra, kiyinçä «arkasınca», koyı «(yüzü) koyun, alt», koy(ı)rak «daha alt», utru «karşı», üstün «üst, üste, üstte», imdi «şimdi», burun(rak) «daha önce», sonra(rak) «sonra, daha sonra», kayra, yana «yine»; asru, inän (Ne-

vā'f öncesi) **köp**, **olça** «çok», **äylä**, **bäylä** «öyle, böyle», **(bi(r))lä** «ile», **yaşura**, **yaşurun** «gizlice» vs.

3217. Son çekim edatları : a) Yalın hali ile: **ara** «arasında», **blr(r))lä(n)**, **ilä(n)** «ile», **bigl(n)**, **çağlğ**, **dık/g** (Nevā'f öncesi ekse-riyā **tık/g**, **täk/g**, bazan **däk/g**), **kibi**, **miñizlik/misillik/g**, **yanlğ**, **yosunluğ/g** «gibi», **içrä** «içinde», **isrä** (Harezmi Türkçesinde **asra**.) «alt, alta», **sarı** «—e/—a tarafa», **sayı**, **sayu**, **sayın** (sadece —**ğan** la yapılmış partisiplerden sonra, bk. oraya), **üçün** «için», **üzä**, **üzrä** «üzere».

b) Yönelme hali ile : **baқа**, **körä** «göre», **қаrşu** (< güney trk.) «karşı», **tigrü**, **tigürä**, **dıgın**, **dıgıñçä**, **dıgünçä** «kadar», **utru** «karşı».

c) Ayrılma hali ile: **biri**, **bäri** «beri», **burun**, **burna** «önce» **kiyin** «sonra», **narı** «taraf», **mundın narı** «bundan yana, bundan taraf, bu yana», **ögün**, **özgä** «başka», **öte** «öte», **қıraq**, **қırık** (asıl anlamı kıyı) «başka, dışında», **sudın қıraq** «sudan», **soñ** «sonra», **taşқarı** «dışarı».

Son çekim edatı görevinde olanlar: **al—**, **all—** «ön», **itlär alığa** «köpeklerin önünde», **ald—** «ön», **halk aldıda** «halkın önünde», **ara—** «ara—» **ast—** «alt—» **gam yüki astıda** «gam yükü altında», **baş—** «karşı—», **Mirzä** «Abdullāh başığa bardılar «Mirza Abdullah karşısına vardılar» (Z 9v: 12), **İç—** «iç—», **iläy—** «ön—», **Şayh iläyidä** «Şeyhin önünde», **kın—** (klđ «son») «arka—», **pärdä kınigä** «perde arkası-na», **orn—** (< **orun** «yer») «yer—», **Ibn Yamin ornığa** «Bünyamin yerine», **қаş—** «—e, —de, ön—», **anıñ қаşığa** «ona, önüne», **қат—** «—e, —de, yan—» **ata қатıға** «babaya, baba yanına», **қıraq—** «yan—», **oynarıdı қой қıraғında** «koyunların yanında oynardı» **tigrä—** «çev-re» **қуяş tigräside** «güneş çevresinde», **utru—** «karşı—» **қуяş utrusıda** «güneş karşısında», **üst—** «üst—», **köz üstidä** «göz üstün-de» **yan—** «yan—» vd.

3218. Aşağıdaki zamirler vardır :

Şahıs zamirleri :

Yalın hal:	min «ben»	sin «sen»	bız, bızlär «biz, bizler»	sız, sizlär «siz, sizler»
İlgi hali :	mānıñ, mī— nıñ	sānıñ sınıñ	bız(n)ıñ	sız(n)ıñ
Yükleme hali :	mini	sini	bızni	sızni

Yönelme hali :	mağa	sağa	bizgä	sizgä
Bulunma hali :	mindä	sindä	bizdä	sizdä
Ayrılma hali :	mindin	sindin	bizdin	sizdin

İlgi hali olarak bazan **mini**, **sini**, **säni** de kullanılır: **mini bağ-rım** «benim kalbim» (H 9v:2), **räsüluñ säni** «peygamberin senin» (H 13r:15).

Eşitlik hali : **minçä**, **mäniñçä** «benim gibi», **sınçä**, **säniñçä**'dir, fakat çok kere **dik**, **kibi**, **yañlıg** son çekim edatlarıyla ifade edilir: **mın dik**, **mäniñ kibi**, **sın yañlıg**, **sız kibi**.

İşaret zamirleri : **bu**, **ol**, **uşbu**, **uşol** «krş. Harezmi Türkçesi», **uşal**, **hämöl** «aynı», **bu bir** «bu», **ol bir** «öbür».

Yalın hal : **bu** **bular** **ol** **alar** (Nevā'î öncesi: **olar**)

İlgi hali : **munıñ** **bularnıñ** **anıñ** **alarnıñ**
munıñ

Yükleme hali : **munı** **bularnı** **anı** **alarnı**

Yönelme hali : **muğa** **bularğa** **ağa** **alarga**
ağa

Bulunma hali : **munda** **bularda** **anda** **alarda**

Ayrılma hali : **mundın** **bulardın** **andın** **alardın**

Diğerleri : **munça** «bunca», **munıñ dik**, **mundağ/k** «bunun gi-bi», **ança** «o kadar», **anıñ dik**, **andağ/k** «onun gibi, o kadar», **ansız** (ın) «onsuz, o olmadan», **uşmunıñ dik** «tam bu kadar, tam bunun gibi», **uşança**, **hëmança** «bu kadar» **uşandağ**, **hëmandağ** «bunun gibi».

Soru zamirleri: **kim** «kim», **nı** (nadiren **nä**) «ne», **nimä** «ne», **nıgä** «neye», **nıdın** «neden», **niçä** «nasıl» **niçäğä** «niceye», **niçük** «nasıl», **niçükdin** «ne gibi», **nağ** ((Etü **näğü**) «niçin», **qay**, **qayu**, **qaysı** «hangi», **qaçan** «ne zaman», **qanı** «hani, nerede», **qanda**, **qayda** «ne-rede, nereye», **qayan**, **qayanga** «nereye», **qandın**, **qaydın** «nereden».

Belirsizlik zamirleri : **kimsä** «kimse», **başqa**, **özgä**, **yana** «baş-ka», **nimä**, **nimärsä** «hangi, hangisi», **nimäğinä** «biraz», (bir) **niçä**

«nice», **niçämä** «her ne kadarsa da», **nigülük** «diğer» (B 117 r:14). **här kim här kişi, här qaysı** «herkes», **här biri (si)** «her biri», **här ni(mä)** «her ne ise, hepsi», **här niçä, här niçük** «her zamanki gibi», **här qaçan, här qayan** «her zaman olduğu gibi», **hiç kim, hiç kimir-sä, hiç kimsä, hiç qaysı, hiç kişi** «hiç kimse», **hiç nimä, hiç nimärsä** «hiç bir şey»,

Dönüşlülük zamirleri : **öz** «kendi», **özüm, min hod** «ben kendim» **özün, özl. özümüz, özünüz, özläri.**

Beraberlik zamirleri : **biri biri** «birbiri», **biri birniç, bir birniç, biri birgä, biri birniçgä, biri birin, bir birin, bir birniç; biräv brävi** «bir biri», **ba'zi ba'zilğa** «bazısı bazısına».

Nisbet zamirleri : **kim, kim ki** «kim, kim ki», **ni kim** «ne kim», **niçük kim** «nasıl ki», **qayda kim** «nerede ki» vs.

3219. Cevheri fiil ve bildirme :

Geniş zaman :

1. **min, irür min, dur (tur) min, bar min, bar dur min** «benim»

2. **sin** vs.;

3. **dur, tur, irür**, şiirde aynı zamanda **durur, turur**; Çkl. 1. **biz** vs.; 2. **siz** vs.; **durlar, turlar, irürler**. Şiirde 1. Çkl. şahıs: —am/—äm'e, sık sık **ürüräm'e**, de rastlanabilir: **quluq min** «kulum» (Ätâ'î ZKV II, s. 271, Nr. 130:4), **biçära durmin** «biçareyim» (L GN 18r:4), **sin irür sin barımız särväri** «sen hepimizin başısın». (H 22v:3), **bar dur sin päri** «sen» bir perisin» (N FK 13v:1)), **zälüm durlar** «zalimdirler» (N. Q. ar. 30r:1); **mağabbat kişväri içrä ämî-räm** «sevgi memleketinde emirim» (E 397 v:13), **min irüräm banda-ı haşş-ı İläh** «Ben Tanrı'nın has kuluyum» (H 14v:17).

Menfisi : **i(r)mäs (tur/dur) min** «değilim» vs. 1. ve 2. tkl. aynı zamanda **imän, imäq: la'Im irmäs min** «hassis değilim» (BŞ 309:4), **sindin özgä kişigä mâyil imän** «senden başkasına mâyl değilim» («Ub. ü 49d:3), **imdi irmäs tur siz andaç, kim burun bar irdiñiz** «şimdi önce olduğunuz gibi değilsiniz» (N FK 66r:10). Nea'î öncesi şairleri bazan **dägül(dur), diğül** ü kullanırlar (krş. SAMOJLO-VIÇ: ZKV II, s. 262): «**acab dägül mü** «acayip değil mi?» (L Diw. 86:1), **sini sivmäs kişi ādam dägül dur** «seni sevmeyen kişi adam değildir» (Ch. 147r:7).

Geniş zaman anlamında anlatılan geçmiş zaman : **ı(r)mış mın: inim, bahâdur imiş siz** «kardeşim (görüyorum ki) siz bir yiğitsiniz» (B 108v:9).

Görülen geçmiş zaman: **ı(r)dim, ı(r)diñ, ı(r)di, ı(r)dük, ı(r)-diñiz, ı(r)diñlär, ı(r)dilär** «idim» vs. aynı zamanda **bar ı(r)dim**, bk. yukarı. Menfisi: **ı(r)mäs ı(r)dim** «değilim», **irmäs irdi biri mänänd saña** «kimse sana benzemedi» (N FK 6v:6).

Diğer şekiller Harezmi Türkçesinde olduğu gibidir: **ı(r)säm, bolsam, bolğay mın, bolğum dur, bolay(ın)** vs. **ı(r)ken** «iken». Zarf-fiil : **ı(r)gäç** «oldukça» vs.

3221. Şahıs alâmetleri aşağı yukarı bildirmede olduğu gibidir: Tkl. 1. **mın**; 2. **sın**; 3. **Ø** veya **dur, tur**, nadiren **durur, turur**; Çkl. 1. **bız**; 2. **sız**; 3. **—lar/—lär** yahut **durlar, turlar**.

Görülen geçmiş zaman, şart ve belirli gelecek zaman (**—ğu/—gü** ile yapılan)'ın şahıs ekleri şöyledir :

Tkl. 1. **—m**

2. **—ñ**;

3. **Ø** (şart); **—ı/—i** (görülen geçmiş zaman), **—sı/—si** (belirli gelecek zaman.);

Çkl. 1. **—k/—k** (şart ve görülen geçmiş zaman), **—mız** vs. (belirli gelecek zaman);

2. **—ñız** vs.;

3. **—lar/—lär** (şart), **—ılar/—ilär** (görülen geçmiş zaman), **—ları —läri** (belirli gelecek zaman).

3222. Masdar eki: **—mağ/mäk** çok kere **—lık/—lik** ile genişletilir: Harezmi Türkçesi'nde olduğu gibi; **—mağ** veya **—mağçı ir—, —bol—** «mak iste»; **bular kılmäkçi idilär** «bunlar gelmek istediler» (B 154v:1).

—ğu/—gü partisibi bir mecburiyet ifade eder; her şeyden önce **yığlağum kilür** «ağlamalıyım» (N FK 62r:1), **hālma gāh yığlağ dur, gāh külgü** «halime kâh ağlanmalıdır, kâh gülünmeli» (N FK 56v:4) gibi ifadelerde. Bu şeklin eski dilde sık sık rastlanılan yönelme ve yükleme halleri nadiren kullanılır. Buna karşılık **dik** «gibi», ile kullanılışı çok yaygındır. (daima birleşik yazılmış ve tek bir ek olarak **—ğudik/—güdik** kabul edilmiştir): **sıvgüdik añlāk** «sevile-

cek (sevgiye lâyık) ahlāk» (B. Ilm. 207:3), **köñtül tilägüdik** «gönlün dileğince» (B 221v:1), **hālīmğa ol ay rahm kılğudık imäs** «halime o ay (yüzlü) rahm kılacağına benzemez» (N FK 75v:1), **hăcr dardığa dăvâ găr kılmasaŋ vaşlıŋ bilä, vâ y kim öltürgüdik dur dard-ı hicrâ-nıŋ mini** «ayrılık derdine vaslın ile deva kılmasan, vay kim, ayrılığın derd beni öldürecek» (°Ub. Ü 57r: 1d.), **bütgüdik irdi vaşl ilä köñlüm cirâhat, hicrân kılıcı birlä yana yara kıldılar** «gönlümün yarası vuslat ile iyileşecekti, ayrılık kılıcı ile yine yaraladılar» (N FK 61r:4). —**ğuçı/—güçi**, —**ğuluk/—gülük**, —**ğusız/—güsiz** şekilleri Harezmi Türkçesi'ndeki gibi kullanılır.

—**ğan/—kan**, —**gän/—kän** isim fiili: Kullanılış: Harezmi Türkçesi'ndeki gibi; bundan başka: **köñlüm tilägäñçä** «Gönlümün dileğince» (BŞ 473:17), **iligimdin kılğäñçä** «elimden geldiğince» (B 200 v:5), **tutkavuldın ötä bargan sayı qar uluğraq boldı** «Mevki'den öteye gittikçe kar arttı» (B 197v:6), **ta'rif kılğan yosunluk** «ta'rif edildiği gibi» (B 53v:8); çok kere **zamân, çağda, maħalda, furşatta, fırsatlar** gibi kelimelerle kullanılır, zaman bildirir: **Yūsuf alar hālını körgän zamân** «Yusuf onların halini gördüğü zaman» (H 50r:17); **mın körgän maħalda** «gördüğüm zaman» (B 46r:3), **Samarķandğa kılğän furşatlar** «Semerkand'a gelir gelmez» (B 21r:12).

—**r** (—**yur** yok), —**ar** —**ur**, menfisi —**mas** (—**maz** kullanılmaz) partisipleri: Harezmi Türkçesindeki gibi: Menfisinden —**lık/—lik** ile mücerret isim yapılır: **bilmäslik** «bilmezlik, cahillik», **işitmäslik** «işitmezlik, sağırılık», **körmäslik** «görmezlik, körlük», **bakmaslıŋı bälä kıla dur** «bakmazlığı (bakmaması) belâ kılar» (L. Diw. 114:2).

—**mış** partisibi, Çağatayca'da daha önceki devirlerin aksine çok az kullanılmıştır, bundan dolayı da varlığı arkaizm olarak kabul edilebilir: **göyâ Yūsuf nuzul itmişçä Bābil ara** «sanki Yusuf Babil'e inmişcesine» (N. Bād. 7r:13).

3223. Zarf-Fiiller: —**p** zarf fiili: Harezmi'deki gibi. Menfisi —**map** kullanılmaz, yine de krş.: **turmap** «durmayıp» (B 105v:8), **kalmap idi** «kalmamıştı» (H 38r:11): Onun yerine çoğunlukla —**may** şekli kullanılır: **almay, körmäy**. —**ban** şekli, şiirde Harezmi'de olduğu gibi vezin zaruretiyle kullanılır. —**p** zarf-fiili ile yapılan birleşik fiiller:

bar— «var—, git—» «uzaklaşma): **alıp bar—** «alıp git—» **kaçıp bar—** «kaçıp git—». **atını okladım, yumalanıp bardı** «atını okladım, yuvarlanıp gitti» (B 104 v: 14).

bol— «ol—» (menfi şekil, imkânsızlık bildirir): **sözini filhâl anlap bolmas ıdı** «sözünü hemen anlamak imkânsızdı» (B 20r:11).

kil— «gel—» (yaklaşma) : **yanıp kil—** «dön—» (N Quatr. 52:8), **tutup kil—** «tutup gel—, getir—» (H 9r:14).

taşla— «at—, taşla—» (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): **bağırının söktürüp taşlatur ırdı** «ciğerlerini söktürüp attırırdı». (N Quatr. 81:10).

tur— «dur—» (eylemin devam ettiğini veya bir anlık olduğunu bildirir): **kuçuşup turdular** «kucaklaşıp durdular» (B 103r:6).

ylbär— «gönder—, at—» (eylemin tamamlanıp bittiğini bildirir): **bir niçä baş kısıp ylbärdi** «bir nice baş kesip attı» (B 110r:8).

Yürü— «yürü—» (eylemin devamlı olduğunu bildirir). **su or- nığa çağır içip yürürlär ıdı** «su yerine şarap içip dururlardı» (B 134 v: 13).

—a zarf-fiili, son ses ünlü ise —y, menfisi —may : **ala, okuy, kılmäy, —yu** (ünsüz ile biten fiillerden sonra —u, belgelendirilme- miştir) sadece, şiirde, vezin zaruretiyle kullanılır. Kullanılışı; Ha- rezmi Türkçesi'nde olduğu gibidir: **âftâb oltura** «güneş battığında» (B 115v:2), **kıya bak—** «kıyasıya bak—», **yandura bir—** «geri ver—», **tañ ata yavuşup ıdı** «tan atmaya yakındı» (B. Ilm. 250:10), ekseri- ya tekrarlanır: **kayguñı çılkä çılkä qarıp tur Bâbur** «Babur, acını çeke çeke yaşlandı» (BŞ 311:15). —a zarf-fiili ile birleşik fiiller:

al— «al—» (Olabilirlik ve menfisi): **bola alur** «olabilir» (N Küll. 24r:4, BROCKELMANN, *Osttü. Grammatik*, § 239a), **ılbä köñlüñni zabt äyläy almadıñ** «deli gönlümü zabt edemezsin» (N Mab. 88:10),

bar— «var—, git—» (eylemin tamamlanıp bittiğini veya de- vam ettiğini bildirir): **bir karn bola bardı kım** «bir nesil meydana geldi ki» (N küll. 681v:19, BROCKELMANN *Osttü. Grammatik* § 237:4) buna karşılık **kuş sala bardı** «kuş ile ava gitti» (Z 9r:8).

başla— «başla—» **ağara başladı baş** «baş ağarmaya başladı» (N FK 76v:12), aynı zamanda masdar ile: **ulus başladı arzı hâl äy- lämäk** «millet halini arzetmeye başladı» (N Isk. 209v:16).

bil— «bil—» (nadiren olabilirlik, yaygın olanı imkânsızlık): **hiç kım mini halaş itä bilmäs mägär hüdä** «beni Tanrı'dan başka hiç kimse kurtaramaz» (G 99v:7).

bir— «ver—» (Harezme'deki gibi) **yağı kaçça birdi** «düşmən kaçıverdi» (B 198v:6), **koya bir** «koyu ver» (Mab. 53:2).

bol— «ol—» (olabilirlik) : **anamğa hōd mümkün imās idi, kim mundağ söz ayta bolğay** «anneme bizzat böyle sözler söyleyebilmek mümkün değildi» (B 120r:3).

dur— (< **tur—** «dur—», eylemin devam ettiğini bildirir) : **mini tirlig tuta durğan hayālī dur** «beni hayatta tutup duran (tutan) hayalidir» (L Diw. 90:4). Krş. 32243.

kil— «gel—» (devam etmekte olan alışılmış eylem) : **bu vilāyatlar qadumdın türkkā ta'alluq bola kilgān dur** «bu vilāyetler eskiden beri Türklere ait olmakta idi» (B 224r:12).

kiriş— «başla—, giriş—» (aslında birlikte gir—) : **tund yıl kopup yağmur yağa kırıştı** «kuvvetli bir yel kopup, yağmur yağmaya başladı» (B Ilm. 470:11).

kör— «ara—, gayret et—, çalış—, yorul—» (aslında «gör—») : **özünñi örgätä kör yārsız** «yarsız (yaşamaya) kendini alıştırmaya çalış» (B Diw. 1:6).

kal— «kal—» (Harezme'deki gibi) : **bu habar kilgān bilā basıla qaldılar** «bu haberin gelmesiyle basılıp kaldılar» (B 156v:11).

tüş— «düş—» (A. von GABAIN'e göre, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1953, s. 6., bir eylemden hemen gerileme). **Ahşidin kaçıp çık-kanda sizdin ayrıla түşkändä Andicān kıldım** «Ahşiden çıkıp sizden ayrı düştüğümde Andican'a geldim» (B 119r:13).

yaz— «nerdeyse yap—» (aslında isabet ettirememek) Mab. s. 97 ye göre olmayacak işe başla— : **ğarq bola yazdı** «boğula yazdı» (B Ilm. 310:11)

yibār— «gönder—» : **Hakq subhānahu ayta yibārdi kim** «Hak, subhanehu söyledi (söyleyip gönderdi) kim» (Korankom. I, 196v:12).

—ğaç/—gäç zarf-fiili: Harezme'deki gibi. Anlamı kuvvetlendirmek için bazan **zamān** kelimesi ilāve edilir: **uşbu munācātñi kılğaç zamān Rūhulāmlñ yittı** «bu münacaatı kılınca, Cebrail yetiştı (geldi, göründü)» (H 47:1).

—ğalı/—gāli zarf-fiili: Anlam Harezme Türkçesi'ndeki gibi. «beri» anlamı **bārū** veya **tā** ile kuvvetlendirilebilir: **Horāsānga kil-**

gâli bārü «Horasan'a geleli beri» (N küll. 623r:23, BROCKELMANN, Osttū. Grammatik, § 191 2a, Anm. 1.), tā bolğalı dildār uşal ay maña «Bu ay (yüzlü) bana sevgili olalı (gönlümü alalı)dan beri» (BŞ 313:15).

—ğunça/—günçä (<ğınça/—ginçä) ve —ğuça/—güçe zarf-fiili: Burada aslında iki teşkil var, bunlardan yalnız —ğunça aslî bir zarf-fiildir. Çağatayca'da iki şekil de zarf-fiil olarak iki anlamda ortaya çıkarlar: a) «—neye kadar, —digi müddetçe, —meden önce»: **yārdın ölgünçä ayrılmas idim** «yardan ölünceye kadar ayrılmaz idim» (°Ub. Ü65r:4), **āftāb batkunça** «güneş batmadan önce» (B60v:9), **tañ atkuça** «tan atıncaya kadar», (N Bād. 8v:3), **bolmağay körmäğüçä bāvar aña** «görmediği müddetçe ona inanmayacak» (N FK 4v:13); tā ile kuvvetlendirilir: **tā kıyāmat bolmağunça** «kıyamet olmadığı müddetçe» (°Ub. T 31v:5); b) «—mak yerine, —eçeğine, —ecek yerde»: **bu sözlär digünçä aķız ķanımız** «bu sözleri diyeceğine, kanımızı akıt» (Nİsk.209r:11), **birgüçä pānd āylā öziñ tārķ-i riya** «bu sözleri söyleyeceğine, riyaı terk et» (N FK 39r:1).

Hatırlatma: —ğuça şekli (—gu partisibinin eşitlik hali) aslında «o kadar ki, —acak kadar» (Osm. —acak kadar) anlamındaydı. krş. «Harezmi Türkçesi». Bu anlamıyla Çağatayca'da da bulunur: **ķılıç soğurğuça fırsat bolmadı** «kılıç çekecek kadar zaman olmadı» (B 107v:2). Bu anlam **ğunça'yı** da kapsar: **şiri dīvān tertīb ķılğunça bolmay dur idi** «şiri divan tertib edecek kadar değildi» (B 68v:9, BROCKELMANN, Osttū. Grammatik § 196 d).

Menfi zarf-fiilin eki —mayın'dır. Anlam Harezmi Türkçesi'ndeki gibi. Bu zarf-fiil çoğunlukla —may zarf-fiili olarak kısaltılır, (bk. yukarı): **ķilsä öpmäy koymağıl ağızını** «gelire ağızını (dudağını) öpmeden bırakma» (°Ub.Ü64v:5).

322411. İSTEK - EMİR :

ķılay mīn (H), **ķılayım** «kılایım», son ses ünlüsünden sonra: —y(in): **okuy(in)**,

Tkl. 1. —ay(in) nadiren —ay mīn, ayım: **alay(in)** «layım», **āylāy**;

2. Doğrudan doğruya kök veya gövde, yahut —ğıl/—gil, —ğın/—gīn: **al, alğıl, alğın** «al»;

3. —sun, ara sıra —dik: **alsun, aldık** «alsın», **ķördik, içdik**.

Çkl. 1. —alı(η): alalı (η) «alalım»; ünlü ile biten kök veya gövdelerden sonra —lı(η): bağlalı, aylälî;ğ;

2. —ıñ(ız), —ıñ(ız)lar/—uñ(ız), uñ(ız)lar: alıñ(ız), alıñlar: «alın, alınız», soruñızlar «sorun, sorunuz»; ünlü ile biten kök veya gövdeden sonra: —ñ vs. äyläñ(z), bolmañızlar;

3. —sunlar, —dıklär: alsunlar «alsınlar», sordıklär «sorsunlar».

a) —ar/—lär'le biten kök veya gövdelerde bazan 2. teklik şahsın emri —u/—ü ilâvesiyle teşkil edilir: ahtarü «aktar, ara», baru «var, git», kaytarü «döndür, çevir» vs. : bir kişi, kim sänîğ itimadıñ aña bolğay, yibärü, kim Rüm'da saltanat kılsun «itima-dın olan bir kişi gönder ki, Rüm'da saltanat kılsın» (N Quatr 84: 16). Abuşka'da (neşr. VEL'JAMİNOV-ZERNOV, s. 127, Nşr. VAM-BÉRY, s. 30), bundan başka, barı «git» manâsında kullanılmıştır.

b) —dik, —dıklär şekilleri Nevâ'î'de bulunur: istäğünçä bâda içdik, zähr dâvrân bazmında «içki isteyeceğine (bu) devran mecli-sinde zehir içsin» (N FK 50r:7), cunûnumdın pärî-rüyumğa sävdä gâr äsâr kıldı, bitidıklär köz u köñlüm kuşıdın töksä kan ta'vîz : «çılgınlığından, peri yüzlüme sevda eser kıldı ise, göz ve gönül ku-şunun döktüğü kan ile muska yazsınlar» (N, S. BOROVKOV, Alişer Navoi, s. 116).

322412. Görülen geçmiş zaman : —dım/—tım (bk. 232).

Tkl. 1. aldım	taptım	kördüm	tüştüm
«aldım», «buldum»,		«gördüm»,	«çıktım,
			indim»
2. aldıñ	taptıñ	kördüñ	tüştüñ
3. aldı	taptı	kördi	tüştı
Çkl. 1. alduk	taptuk	kördük	tüştük
2. aldıñız	taptıñız	kördüñız	tüştüñız
3. aldılar	taptılar	kördilär	tüştilär

İkinci şahıs çoklukta tek tük, bir, —dıñlar (—dıñ'ın bir çoklu-ğu) eki de vardır: aldıñlar «aldınız», kittiñlär «gittiniz».

bol'un gelecek zamanı görülen geçmiş zamanın anlamını belirsizleştirir : **çıktı bolğay** «çıkış olacak» (BROCKELMANN, **Osttü. Grammatik** § 225 d).

Şartın geniş zamanı : —**sam**.

Tkl. 1. okusam «okusam»	kılsäm «gelsem»
2. okusaŋ	kılsän
3. okusa	kılsä
Çkl. 1. okusağ	kılsäk
2. okusaŋız	kılsäniz
3. okusalar	kılsälär

Anlam ve kullanılış : Harezmi Türkçesi'ndeki gibi. Bundan başka şartın geniş zamanı bazan Osmanlıca ve diğer şivelerde olduğu gibi bildirme kipi olarak da kullanılır: (krş. DENY, **Grammaire**, § 1224) : **uşal hında bu atlıklar... kirdilär, körsäm, kim Kutluk Muhammed Barlas vä Babay Bärğarı (?) yitip kildilär** «bu atlıların (bahçeye) girdikleri zaman; Kutluk Muhammed Barlas ile Babay Pergari'nin yetiştiklerini gördüm» (B 119r:6).

Şartın hikâyesi: **kılsam i(r)di** «kılsa idim». Anlam: gerçek olmayan şart. Şart cümlesinden sonra gelen hüküm cümlesinde —**r i(r)dim** veya —**ğay i(r)dim** şekli nadiren görülen geçmiş zaman, gerçekleşmemiş eylemi ifade eder: **ni boldı, kılsaŋ idi tärk biväfâlıkı** «vefasızlığı terk etseydin ne olurdu» (°Ub. T31v:2).

Görülen geçmiş zamanın Şartı : —**dim i(r)sä**. Anlam Harezmi'deki gibi, zaman gösteren kullanılışı eski şivelere göre daha azdır: **bu habarnı işitti irsä, mîrâhorım üç yüz kişî bilä qaravulluğa yibärdi** «bu haberi işitince, mîrahorunu üç yüz kişi ile karakolluğa gönderdi» (Z 7r:13).

Rivayetin şartı : **körmäk kıräk, här ni Tiğri salmuş olsa alına** «Tanrı'nın alına yazmış olduğunu görmek «çekmek) gerek» L Diw. Blochet 981).

Görülen geçmiş zaman (—p ile)ın şartı: **sin haram 'azmığa gâr bağlap isän ihram, kît** «eğer ehram giymiş isen Harem'e git» (N FK 26v:3).

Geniş zamanın şartı : —r **ı(r)sām**, —**rsām**, —**r bolsam**: **sivār isāñ hūdānı** «Huda'yı seversen» (°Ub.ü 68r:5), **hār kımñı ol tılārsā**, **pādšāh kılur** «kimi isterse, onu padişah eder» (°Ub Ü. 18v:8), **Yūsuf ötār bolsa**, **ılıñ mını** «Yusuf buradan giderse (geçerse) beni (onun yanına) götürün» (H 40v:2).

Gelecek zamanın şartı : **bolmağın bolsa minıñ dık rınd-ı dard-āšām**, **kıt** «benim gibi dert dolu bir rind olmak istemiyorsan (olmayacak isen), git» (N FK 26v:4).

Belirli (kesin) gelecek zaman : —**ğın**/—**ğın**+iyelik eki (+dur)

Tkl. 1. **algım dur** «alacağım» **kılgım dur** «geleceğim»

2. **algın dur** **kılgın dur**

3. **algısı dur** **kılgısı dur**

Çkl. 1. **algımız dur** **kılgımız dur**

2. **algınız dur** **kılgınız dur**

3. **alguları dur** **kılguları dur**

algısı durlar **kılgısı durlar**

algusılar dur **kılgusılär dır**

Yukarıdaki şekiller **dur** suz da görülürler: **algım**, **algın**, **kılgısı** vs. Menfisi: **almağım (dur)** veya **algım yok** «almayacağım». Anlam: Belirli (kesin) gelecek zaman (Harezmedeki gibi): **tā cāñıñ casadda bolğısı**, **kılgım cāfā** «canın vücudunda olduğu müddetçe cefa kılacağım» (N FK 42v:8). **mın hōd ölgüm**, **şükır kım ol hām bara algısı yok** «ben öleceğim, şükürler olsun, onun da gidebileceği yok» (N FK 62r: 5), **hārgız tapınmağımız dur özgä ma°büdl** «ondan başka bir Tanrı'ya tapmayacağız» (Korankom I, 297r:21), **bular bu aħşam kārñanda bolğuları dur** «bunlar bu akşam Kernan'da olacaklar» (B. 117r:5).

İrdi ile geçmişte gelecek ifade eder: **yıbārgüm İrdi** «gönderecektim» (N Küll. 83r:13, BROCKELMANN Osttū. Grammatik § 235a).

32242. Diğer çekimli fiiller partisip eklerine şahıs zamirlerinin eklenmesiyle teşkil edilir :

Geniş zaman: —(a, u)r+ şahıs zamiri :

Tkl. 1. alur min «alırım»

Çkl. 1. alur biz

2. alur sin

2. alur siz

3. alur

3. alurlar

Şiirde 1. tkl'te **men** yerine çok kere —am (<güney Türkçesi) kullanılır: **aluram, bilüräm** «bilirim». Menfisi: **kılmas min** «kılmam» vs. 1. ve 2. tkl.te herşeyden önce şiirde güney türkçesinden alınmış —man, —manam, —mañ şekillerine de rastlanır: **alman** «almam», **bilmän** «bilmem», **tapmanam** «bulmam», **almañ** «almaz-sın, bilmänğ «bilmezsin».

Anlam : Harezmi Türkçe'sindeki gibi (yalnız Çağatayca'da mevcut durum şimdiki zamanla ifade edilir). Bundan başka geniş zaman geçmişte şimdiki zaman olarak kullanılır: **yitmiş siksänçä äbdän yaraklık yigitlär kîrgändä Säyyid Käsımğa habar bolur; uy-kuluk, könläkçän qopup biş altı kişi bilä atqulap ura ura bularnı çıkarur, bir niçä baş kışıp yibärdi** «Aşağı yukarı yetmiş seksen iyice silâhlanmış yiğit (kaleye) girdiği zaman, Seyit Kasım'a haber verilir: uykulu bir halde gömlekcek koşup beş altı kişi ile vuruşa vuruşa bunları çıkarır, bir nice kesip atar (metinde gönderdi)» (B 110r:6-8) **i(r)mış** kelimesi geniş zamanın anlamını belirsizleştirir: **ol ki tüşümni tapar ırmış qanı** «o ki düşümü yorarmış, nerde?» (H 33r:14).

Geniş zamanın hikâyesi: —r **i(r)dım**, menfisi: **mas i(r)dım**: **olturur ırdım, birür idıñ, oynar idi, kilür ırdük, kılar ırdıñız, kı-lurlar idi, körär ırdılär, bilürlär ırdılär; körmäs ırdım, kılmas idi, barmas ıdilär** vs. Anlam: Harezmi'deki gibi.

Gelecek zamanın - gereklilik - istek :

—ğ(y)/ğä(y)+şahıs zamiri.

Tkl. 1. **qalğa(y) min** (kalacağım, kalayım, kalmalıyım)

2. **qalğa(y) sin**

3. **qalğay**

Çkl. 1. **qalğa(y) biz**

2. **qalğa(y) siz**

3. **qalğaylar**

Menfisi: **kalmağa(y) mın** «kalmayacağım, kalmayayım, kalmamalıyım»: —**ğa/—gä**'li şekiller şiirde görülür. Anlam: Harezmi Türkçesi'nde olduğu gibi.

Şiirde Güney Türkçesi'nden alınma —**a** (< —**ğa**) şekline yer yer tesadüf edilebilir: (sadece 3. teklik şahıs belgelidir). Anlam: a) Geniş zaman-gelecek zaman: **ni tañ, gār tişä qatra şu taşnı** «şaşılmaz, bir katre deleşek olsa bu taşı» (N Mab. 26), **qorqaram, köñlüm bu ğamdın yarıla** «korkarım, gönlüm bu ğamdan yarılacak» (L DAN 1926, s. 79:5); b) Gereklilik: **köz tutar mın, kim közümnüñ suydın köñlidä tuñm-ı maħabbat tarıla** «gözümün suyundan gönlünde muhabbet tohumu fışkırsın diye bekliyorum» (L Mab. 26).

—**mış bolğa(y) mın** ile yapılan anlatılan geçmiş zamanın gerekliliği, —**p bolğa(y) mın** ile yapılan kesin geçmiş zamanının gerekliliği, geçmişteki bir ihtimal veya bir arzuyu ifade ederler: **münäsib bu kildı, ki ħadısın ädä äylämiş bolğa mın** «uygundur ki, hikâyesini anlatayım (hikâyesini anlatmam gerekir)» (N Isk. 211 v:15), **Vämik u Färĥäd u Mäcnün kışşasın qoy äy pärl väh yitip bolğay säniñ 'ışqında barı mın kibi** «ey peri, Vamık, Ferhad ve Mecnun hikâyesini bırak, eyvah hepsi benim gibi senin aşkında mahvolmuş gitmiş» ('Ub Ü 63v:3).

—**ğay i(r)dim**, 3. çkl. —**ğaylar i(r)di** veya —**ğay i(r)dilər** ile yapılan gerekliliğin hikâyesi aşağıdaki anlamlarda görülür: a) geçmişte ihtimal: **Hänniñ oğlanlarındın uşbu ikki sultān oq kılıp idi: on üç on dört yaşta bolğaylar idi** «Han'ın oğlanlarından bu iki sultana geldi, muhtemelen on üç on dört yaşlarında idiler (olmalıydılar); b) Yerine getirilmesi mümkün olmayan istek: **kılmağay ır-dım yüzün körmäk tämännä kışki** «keşki yüzünü görmek istemeydim» (Ba. 232:10); c) hüküm cümlesinde gerçek olmayan eylem.

Anlatılan geçmiş zaman: —**mış** + şahıs zamiri.

Tkl. 1. **tapmış mın** «bulmuşum»

2. **tapmış sın**

3. **tapmış** veya **t.dur/tur**

Çkl. 1. **tapmış biz**

2. **tapmış siz**

3. **tapmışlar** veya **tapmış durlar/turlar**

Şiirde, 1. ve 2. tkl. şahısta, Güney Türkçesi'nden alınma —am, —aŋ'lı şekiller de kullanılır: **kılmışam**, «kılmışım», **körmüşäm** «görmüşüm», **asmışaŋ** «asmışsın». Anlam Harezme'deki gibi.

Anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi: —**mış 1(r)dım** (sık değil): **mın ғанılmāt tutmuş irdim ol sāmānbār vaşlını, äylädi mindin cudā çarh-ı sıtāmğār vaşlını** «o semenbere kavuşmayı ganimet bilmiş idim, (fakat) kahbe felek ona kavuşmayı benden esirgedi» (Ba. 243 : 3-4).

Osmanlıca'da olduğu gibi, Çağatayca'da da çok seyrek te olsa sürekli eylemi ifade etmek için —**makta dur** şekli kullanılır: **yığıt-lık dāmbādām ötmäktä dur äyyām ara** «günlerle birlikte gençlik te geçip gitmektedir» (N FK 7v:3). —**maқта 1(r)dı** şekli de görülür: **ba'zı çadırlar tıklılıp, ba'zı tıklılmäktä idi** «bazı çadırlar dikilmiş, bazıları dikilmekte idi» (B Ilm. 410:10).

32243. Diğer çekimli fiiller zarf-fiil+**dur/tur**+ şahıs işareti ile teşkil edilir :

Şimdiki zaman : —**a dur** + şahıs zamiri.

Tkl. 1. **tapa dur mın** «buluyorum, bulurum»

2. **tapa dur sin**

3. **tapa dur**

Çkl. 1. **tapa dur biz**

2. **tapa dur siz**

3. **tapa durlar**

Böylece : **kilä dur mın** «geliyorum, gelirim», **diy dur sin** «diyorsun, dersin», **oquy dur biz** «okuyoruz, okuruz» vs. 1. ve 2. şahısta **dur suz** şekilleri de çok yaygındır: **tapa mın, tapa sin, tapa biz, tapa siz, diy mn, oquy siz** vs. Menfisi: **tapmay dur mın** veya **tapmay mın** «bulmuyorum, bulmam». Anlam: a) Anlık (şimdi yapılan) eylem: **şaharda bir kıl sata durlar bu dām** «şehirde şimdi bir kıl satıyorlar» (H 20r:11); b) Alışılmış (her zaman yapılan) eylem: **bu yıl yılda dört biş navbat bisyār tund kopa dur** «Bu yıl yılda dört beş defa esiyor (kopuyor)» (B 291v:4); c) Nadiren gelecek zaman: **‘Ubäydı dardığa härgiz dävā tapılmay dur, mägär ki bolğay anıŋ dardığa dävā sindin** «Ubeydi'nin derdine deva bulunmayacak, eğer derdine senden bir deva gelmezse» (‘Ub Ü 44r:7).

Geniş zamanın hikâyesi: **bara dur 1(r)dım**, 3. Çkl. **bara durlar irdi** «gldiyordum», menfisi: **barmay dur 1(r)dım**: **kılâ dur irdi ha-blbum mini körgâç yandı** «dostum geliyordu, beni görünce geri döndü» (N Mab. 23:17).

Belirli geçmiş zaman: —p **tur/dur**) + şahıs zamiri.

Tkl. 1. **birip tur min** «verdim»

2. **birip tur sîn**

3. **birip tur**

Çkl. 1. **birip tur blz**

2. **birip tur siz**

3. **birip turlar**

1. ve 2. şahıslarda **tur** olmayabilir: **birip min**, **birip sîn**, **birip blz**, **birip siz**, şiirde 3. şahısta da. krş. metin. Sâkinâme 2, 8. Menfisi: menfi şimdiki zamanınkinin aynısı (krş. Mab., s. 23, 41, 59).

Anlam : Harezmce'deki gibi. Menfi şekilleri için örnekler: **şikânc-i tırrasıdım**, **kim girih yazılmaydur**, **bânfsâ turur**, **ammâ hânûz açılmay dur** «çözülmemiş olan alındaki saçının bükümünü, hânûz açılmamış olan bir menekşedir» (Mab. s. 23). **saltanatlarının muddatlarını hâmmuvâfık bittimây durlar** «saltanatlarının müddetlerini de doğru yazmadılar (yazmamıştırlar)» (N Quatr. 71:7; bunların karşılığı olan müsbet cümlelerde **bittip durlar** bulunur).

Geçmiş zamanın hikâyesi : —p **1(r)dım** : menfisi —may **dur 1(r)dım**: **hâr ni ki kılıp idim**, **pâşimân boldum** «her ne ki yapmıştım (yaptığım her şeye) pişman oldum» (BŞ 309:1), **bu bir iş irdi**, **kim andın burun hî pādşâh kılmay dur irdi** «bu bir iş idi, kim ondan önce hiç bir padişah yapmamıştı» (N. Qatr. 88:9).

32244. Birleşik zaman teşkil eden **1(r)—** ve **bol—** yardımcı fiilleri için, onlara tekabül eden ve birleşik olmayan zamanları, krş. Tasvir anlamlı yardımcı fiilleri için (**al—**, **bil—** vs.) krş. 3223.

33. Farsça çekim şekilleri **rzâfat**, **Yâ-ı vahdat**, **yâ-ı işâret** yer yer Türkçe kelimelere de aktarılmıştır: **Ka'ba-i könlüm** «gönlümün Ka'besi» (L. Diw. 28: kenar), **kişvâr-i körk** «güzellik diyarı» (G 99r:

11),tutti Hudāy oğlu «Tanrı oğlu tutti (Tanrı kendine bir oğlan aldı)» (Korankom. I 296r:16), okı, ki yadın çıktı «Bu ok ki, yaydan çıktı» (yaydan çıkan bu ok)» (Nevā'î, BROCKELMANN Osttû. Grammatik § 128a).

Bağlar ortaya çıkar. Sadece dağ (Nevā'î'den önce tağ şekli de var) «ve, de» Türkçe'dir. Kim'in yanında ki (<Farsça) de görülür.

İhtimal i(r)kân, i(r)kîn ile ifade edilir: sin ikin sin mü tilbä «acaba deli misin» (N FK 6v:10), sindin ikân dur bu günâh. «bu günah senden belki» (H 25r:12), bu yol kayanga barur ikin «bu yol nereye varır acaba» (B 97v:4), aylâp ikân dur bu câh içrâ maqâm «belki bu kuyu içinde makam tutmuştur» (H 11v:4).

Modern Özbekçe'de görülen bir olay (krş. J. BENZING: UAJb XXV, 1953, s. 147), passif fiillerde yükleme halinin kullanılışıdır. hâr işni çün sorulğusı «her iş sorulacağı zaman» (Sek. A 163:3), tanavvu' vâ tağayyurnı şarh itildi «tenevvü ve tağayyürü şerh edildi» (Quatr 3:14) Muhammâd 'Alî b. Dârvîş 'Alî Buhârî'g'a işarat boldı, kîm Türki tili bilâ Zazarnâmanı ivrûlgây «Muhammed Ali bin Derviş Ali Buhari'ye Zafername'yi Türk diline çevirmesi emr edildi» (Z 2v:1-2). Bilhassa Bâburnâma'da çok sık: yâtti sâkkiz kişni ilgârlı habar alğalı yibârlıdı «yedi sekiz kişi ileri haber almaya gönderildi» (B 224v:1).

4. METİN

Nevā'î'nin Sâkınâma'sından (Yazma. İstanbul, Üniversite ktb. No. T. 1565. Vrk. 212a d).

1. Sâkıyâ, tut kadağ-ı şâhâna!
Kaṭrası la'î, vâli yâk-dâna.
2. La'î kânu kîbi humdın çıkıban,
La'î-i yâk-dâna üzümün çıkıban.
3. Rângi otda kızkân na'î kîbi,
Tâbı şâh âfsâridâ la'î kîbi.
4. Rûhğa lâm'asıdın nûr u şafâ,
Tâbıdın hûrğa yok sâtr u hafâ.

5. Cām-ı dārhor aḡa kās-i ḡorşİd,
Dīmā ḡorşİd, ki cām-i Cāmşİd.
6. Bolsa çün bazmda Cāmşİd-i zamān
Taht-ı zārkā üzā ḡorşİd-mākān,
7. Şāhlar altıda çāvuş yaḡlıḡ,
‘Aql anıḡ dārkiḡā bi-huş yaḡlıḡ.
8. Tābī‘-i rā’y ilā ḡükmi ḡānlar,
Āmri mā‘mūrī bolup sulṡānlar.
9. Tahtı ‘ālī bu biyik ṡarūmdın,
Haylı köprāk bu ḡalın āncumdın.
10. Tutsa andaḡ ki şafaḡ-ḡün may-ı nāb,
Cām-ı mīnāyı ara la‘l-i müzāb.
11. Uşbu may, kīm anı ta‘rif ittim,
Zikrin āylārdā oḡ özḡin kıttim.
12. Şāh anı Hızr suyu dik yutsa,
Maḡa ḡām dürdi-yi cāmın tutsa,
13. Bāda nūş oldı çu ḡāmdāstāna,
‘Arz kılsam niçā söz māstāna:
14. K’āy ulus ḡānı, şāh-ı çarḡ-çānāb,
ḡātırın baḡr u kāfiḡ mīsl-i sāḡāb.
15. Bī-vafā dur fālāk-i būḡalāmūn,
Sāz u āḡāḡigā yoḡ bir ḡānūn.
16. Yoḡ bākā cāḡ ilā şavkatḡa daḡı,
Yoḡ vāfā ‘umr ilā davlatḡa daḡı.
17. Şükr aḡa, kīm ḡalıban şāh sını,
Kıldı ḡār nūḡtāḡdın āḡāḡ sını.